

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**DOKTORA
TEZİ**

**17. VE 18. YÜZYILLARDA RUSÇUK'TA SERVET
SAHİPLERİNİN MAL VARLIKLARINI TASARRUF YÖNTEMLERİ
VE KIRSAL GAYRİMENKUL PİYASASI
(ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE)**

AHMET İLKER BAŞ

**TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

EYLÜL 2022

**17. VE 18. YÜZYILLARDA RUSÇUK'TA SERVET SAHİPLERİNİN MAL
VARLIKLARINI TASARRUF YÖNTEMLERİ VE KIRSAL
GAYRİMENKUL PİYASASI
(ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE)**

Ahmet İlker BAŞ

**DOKTORA TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

EYLÜL 2022

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Ahmet İlker BAŞ

17. VE 18. YÜZYILLARDA RUSÇUK'TA SERVET SAHİPLERİNİN MAL
VARLIKLARINI TASARRUF YÖNTEMLERİ VE KIRSAL GAYRİMENKUL
PIYASASI
(ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE)
(Doktora Tezi)

Ahmet İlker BAŞ

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Eylül 2022

ÖZET

Bu çalışma, güçlü yerel ayanların ortaya çıkıp açıkça merkezî otorite ile çatışmaya girişinceye kadarki genel olarak yüzeysel bir değerlendirmeye tabi tutulan dönemi kapsamaktadır. Buna karşın, burada büyük adamların siyasî tarihi değil, bu büyük adamların ortaya çıkmalarına vesile olan sosyal ve ekonomik faktörler konu edinilmektedir. Bu bakımdan, Tuna havzasının en önde gelen ayanlarına ev sahipliği yapan Rusçuk, bu çalışmanın bölgesel çerçevesini belirlemektedir. Ayrıca bölgenin merkezî otorite ile çatışan ilk ayanlarından Tirsinikli İsmail Ağa'nın siyasî bir aktör olarak ortaya çıktığı dönem, bu çalışmanın kronolojik spektrumunun bir ucunu oluşturur. Bu spektrumun diğer ucunu ise bu tezin ana kaynak serilerini oluşturan kadı (şer'iyye) sicillerinin en erken tarihli belirlenmektedir ki bu da 17. yüzyılın ortalarına tekabül eder. Büyüyen orduların ve şehirlerin yaşelerinin sağlanması için merkezî otoritenin tarım ürünlerine artan talebinin, servet sahiplerinin mal varlıklarını tasarruf yöntemlerinde bir dönüşüme yol açıp açmadığı bu çalışmanın bir ayağını oluşturmaktadır. Fakat bulgular, kırsala dair menkul ve gayrimenkullerin bu kimselerin mal varlıklarının çok küçük bir kısmına karşılık geldiğini ve gittikçe artan seviyede servetlerinin büyük bir kısmı alacaklardan oluşmaya başladığını gösterir. Öte yandan, merkezî otoritenin bu taleplerinin kırsal gayrimenkul piyasasında nasıl bir etki yaptığını konu edinen diğer ayağında ise özellikle çiftliklerin ve genel olarak kırsal gayrimenkullerin sosyo-ekonomik ve politik sermaye açısından satıcılardan daha üstün konumda olan kimseler tarafından satın alındığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, bu tezde Osmanlı İmparatorluğu'nda taşra ileri gelenlerinin yükselişine dair çalışmalara farklı bir perspektif kazandırmak amaçlanmıştır.

Bilim Kodu : 117514
Anahtar Kelimeler : Rusçuk, servet sahipleri, yatırım yöntemleri, gayerimenkul piyasası, çiftlik, değirmen
Sayfa Adedi : 279
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ

SAVING METHODS OF ASSETS OF WEALTH OWNERS AND RURAL REAL
ESTATE MARKET IN RUSE IN THE 17TH AND 18TH CENTURIES
(ACCORDING TO THE COURT RECORDS)

(Ph. D. Thesis)

Ahmet İlker BAŞ

GAZİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

September 2022

ABSTRACT

This study covers the period from the emergence of local notables until their open conflict with the central authority which is generally subject to a superficial assessment. However, social and economic factors which conduce to the emergence of great men are discussed here, not their political history. In this regard, Ruse, which is home to the most prominent local notables of the Danube basin, determines the regional framework of this study. Additionally, the period when Tirsinikli İsmail Ağa – one of the first local notables that comes into conflict with the central authority – emerges as a political actor is the end of the chronological spectrum of this study. The beginning of it is determined by the earliest of the court records which form this dissertation's main series of sources; that corresponds to the middle of the 17th century. One part of the study is whether gradually increasing demand of the central authority to supply growing armies and cities causes a transformation of investment methods of wealth owners. Evidence, but, shows that rural movable and immovable properties correspond to a very small portion of inheritances belonging to wealthy people and that credits form the greater part of their assets increasingly. On the contrary, in the other part of the study which is discussed how those demands of the central authority affect the rural real estate market, it is understood that rural real estate in general and especially *çiftlik*s (big farms) are bought by those who are superior to the sellers in terms of socio-economic and political capital. Consequently, in this dissertation, it is aimed to put a different kind of perspective to the studies concerning the rise of provincial notables in the Ottoman Empire.

Science Code : 117514

Key Words : Ruse, wealth owners, investment patterns, rural real estate market, *çiftlik* (big farm), watermill

Page Number : 279

Supervisor : Prof. Ahmet GÜNEŞ

TEŞEKKÜR

İlk olarak danışmanın iyisi jüride değil, jüriden önce belli olur; bu bakımdan hem akademik hem de etik açıdan örnek alınabilecek meziyetlere sahip danışman hocam Prof. Dr. Ahmet GÜNEŞ, pek kıymetli yorum ve tavsiyeleriyle bu tezin olgunlaşmasında en önemli katkıyı yapan kişi olmuştur. Haricen, iktisat tedrisatından geçmemiş olmanın vermiş olduğu dezavantajların üstesinden doğrudan öğrencisi olma şerefine nail olamadığım pek kıymetli hocam Prof. Dr. Şevket PAMUK'un yardımlarıyla gelmiş oldum. Keza Tez İzleme Komitemde bulunan sıcak ve babacan tavrını esirgemedi destekleyen Prof. Dr. Mustafa ALKAN ile hoş sohbet ve samimiyetini sakınmayan Prof. Dr. Ahmet KANKAL'a ve Prof. Dr. Yasemin DEMİRCAN'a teşekkürü borç bilirim. Ayrıca jürimde yer alan ve tezimi kırk yararcasına okuyan Prof. Dr. Süleyman POLAT'ın çok kıymetli yorumları ve keskin dikkati bu tezin geleceğe yönelik rotasını belirlemiş olduğundan teşekkür ederim.

Aynı dönemde doktora yaparken tanışma şansına sahip olduğum değerli arkadaşlarım Ömer ÇAM ve Ümit KATIRANCI'ya da akademik kariyerlerinde başarılar diliyorum. Yine tez yazım aşamasının en zor zamanlarında beni görmezden gelerek yükümün azalmasına katkıda bulunan Tarih Bölüm Başkanlığının ve isimlerini tek tek anmamdan çok daha fazlasını hak eden araştırma görevlisi arkadaşlarımın da bu tezin ortaya çıkmasındaki emekleri çoktur. Dahası teknik bilgi birikimleriyle mümkün mertebe bana yardım eden kardeşim Semih BAŞ, Mert ERKOL ve Burak ÖZKAN'ın da isimlerini burada zikretmem icap eder. Ayrıca lisanstan doktora sonuna kadar verdiği burslarla eğitimimin finansmanını sağlayan ve bu ülkenin en kıymetli kurumlarından biri olan TÜBİTAK'a şükranlarımı sunuyorum.

Son olarak, her başarılı erkeğin ardında bir kadının bulunduğunu bizatihi tecrübe etmemi sağlayan biricik eşim ve en kıymetlim İlayda Nur'a teşekkürden önce bu tez için harcadığım fakat kendisinden sakındığım zamanlar için büyük bir özürde bulunmam gerekir. Karşılığında bu tezi kalbimin ve ruhumun direği olarak kendisine atfediyorum. Eğitimimin her aşamasında beni destekleyen ve akademik başarılarımın mimarı olan annem Güler BAŞ ve babam Tacettin BAŞ ile psikolojik oğlum Göktürk Melikşah BAŞ'a şükranlarımı sunuyorum. Son 3 yıldır hayatıma kazandırmaktan mutluluk duyduğum sevgili kayınvalidem Zehra KAYA ve kayınpederim Hüseyin KAYA'yı da burada zikretmeden bitirmem olmazdı. Bütün emekleri ve yardımları için hepsine minnettarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GRAFİKLER	ix
TABLolar	xi
HARİTALAR	xii
KISALTMALAR	xiii
1. GİRİŞ	1
2. RUSÇUK'TA SERVET SAHİPLERİNİN MAL VARLIKLARINI TASARRUF YÖNTEMLERİ.....	21
2.1. KAYNAKLAR VE KAYNAKLARDAN DOĞAN PROBLEMLER	21
2.1.1. Kaynakların Sınırlılıkları ve Temsilîyet Problemi	22
2.1.2. Dâhil Edilmeyen ve Tashih Edilen Vakalar	26
2.1.3. Unvanların Güvenilmezliği	29
2.1.4. Parasal Değerlerin Standardizasyonu ve Reel Kıymetlerin İfadesi.....	32
2.2. VERİLERİN TASNİFİ VE KEYFİYET: TERCİHLERİN RASYONELLEŞTİRİLMESİ.....	34
2.2.1. Ev ve Arsa Kategorisi.....	35
2.2.2. Dükkân/Han Kategorisi	35
2.2.3. Kırsal Ekonomik Faaliyetler Kategorisi	37
2.2.3.1. Kırsal gayrimenkuller	37
2.2.3.2. Kırsal menkul mallar.....	40
2.2.4. Alacak Kategorisi	41
2.2.5. Borç Kategorisi.....	44
2.3. MUHALLEFATLARIN DAĞILIMI VE GENEL EĞİLİMLER	45
2.4. ZENGİNLİĞİN TANIMI VE ZENGİNLERİN SERVETLERİNİ TASARRUF YÖNTEMLERİNE DAİR UZUN DÖNEMLİ EĞİLİMLER	52
2.4.1. Toplumun Mal Varlıklarına göre Sınıflandırılması ve Zenginliğin Tanımı.....	52
2.4.2. Zenginlerin Servetlerini Tasarruf Yöntemleri	81
2.4.2.1. Servet tasarrufunun kent ile ilişkisi.....	83
2.4.2.2. Servet tasarrufunun kırsal menkul ve gayrimenkullerle ilişkisi	92
2.4.2.3. Alacak ve borç bağlamında zenginin sosyal ve ekonomik konumu	107
3. RUSÇUK KIRSAL GAYRİMENKUL PİYASASI	123
3.1. KAYNAKLAR VE KARŞILAŞILAN PROBLEMLER	123

3.1.1. İstatistik ve Kaynakların Handikapları	123
3.1.2. Sınıfların Belirsizliği ve Unvanların Güvenilmezliği	124
3.1.3. Veri Dağılımının Düzensizliği	133
3.2. OSMANLI'DAKİ ÇİFTLİKLERİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİNE DAİR TARTIŞMALAR	136
3.2.1. Çiftliğin Tanımı ve 'Müştemilatı'	138
3.2.2. İçsel ve Dışsal Faktörler Meselesi	148
3.2.3. Meşruiyet Meselesi	153
3.2.4. Çiftliklerin Mevcudiyetlerinin Pragmatik Gerekçeleri	164
3.3. RUSÇUK ÇİFTLİKLERİNDE FAALİYETLERİ VE EMEĞİN ORGANİZASYONU	168
3.4. ÇİFTLİK ALIM-SATIMLARI	180
3.4.1. Çiftlik Fiyatları	182
3.4.2. Çiftlik Satışlarında Etkili Olan Âmiller	184
3.4.3. Mutasarrıflar-Müşteriler, Unvanlar-Sınıflar	191
3.5. DEĞİRMEN ALIM-SATIMLARI	198
3.5.1. Değirmenler ve 'Levâhıkları'	199
3.5.2. Değirmen Fiyatları	202
3.5.3. Değirmen Satışlarında Etkili Olan Âmiller	204
3.5.4. Mutasarrıflar-Müşteriler, Unvanlar-Sınıflar	207
3.5.5. Değirmen ve Çiftlik İlişkisi	213
3.6. BAĞ ALIM-SATIMLARI	215
3.6.1. Bağların Boyutu ve Üretim Kapasiteleri	216
3.6.2. Bağ Sahiplerinin Profillerindeki Değişim	219
3.6.3. Standarttan Sapanlar	230
4. SONUÇ	235
KAYNAKÇA	241
EKLER	257
EK 1: ŞERİF HASAN PAŞA'NIN KARDEŞİNİN İSYANINDAN SONRA KENDİSİNİN, ANNESİNİN VE KIZ KARDEŞİNİN MALLARINA EL KONULMAMASI İÇİN RİCASININ ÖZETİ	257
EK 2: HASAN ŞERİF PAŞA'NIN RİCALARININ CEVABI	258
EK 3: RUSÇUK AYANI BURUNSUZ AHMED AĞA'NIN MAĞDURİYETİNE DAİR ARZUHALİ	259
EK 4: ÇİFTLİK SATIŞI	260
EK 5: DEĞİRMEN SATIŞI	261
EK 6: ÇELEBİ MUSTAFA AĞA BİN ELHÂC YAKUB'UN MUHALLEFAT DEFTERİ	262
EK 7: ÇELEBİ MUSTAFA AĞA BİN ELHÂC YAKUB'UN KÜÇÜK ÇOCUĞUNA VASİ ATANMASI	268
EK 8: 1530 TARİHİNDE NİGBOLU LİVASI VE ÇERNOVİ KAZASI	269
EK 9: BÜTÜN MUHALLEFAT SAHİPLERİNİN İSİM VE MALLARININ KATEGORİK ORANLARI	270
ÖZGEÇMİŞ	279

GRAFİKLER

Grafik 2.1. Enflasyondan Arındırılmış Reel Muhallefatların Dağılımı (Akçe).....	46
Grafik 2.3. Enflasyondan Arındırılmış Örneklerin "Kırpılmış" Ortalama ve Ortancaları..	48
Grafik 2.4. Genel Mal Varlıklarındaki Kategorilerin Zaman Dilimlerine Göre Değişimi (%)	49
Grafik 2.5. Mal Varlıklarının Parasal Dilimlere Göre Zaman İçindeki Dağılımı (%).....	55
Grafik 2.6. Parasal Dilimlerin Toplam Mal Varlığı İçerisindeki Paylarının Zaman İçerisindeki Değişimi (%).....	56
Grafik 2.7. Kırpılmış Örneklerin Ortalama ve Ortancaları ile Ortalamaların 1,5 Kat Üstü ve Aşağısı Değerleri (Akçe).....	60
Grafik 2.8. 1,5 Kat Oranına Göre Ekonomik Sınıfların Tüm Toplam Mal Varlığındaki Payları.....	61
Grafik 2.9. 30-40-30'luk Oranlara Göre Orta Sınıf ve Zenginliğin Taban Sınırları (Akçe)	63
Grafik 2.10. 30-40-30 Oranına Göre Ekonomik Sınıfların Tüm Toplam Mal Varlığındaki Payları.....	63
Grafik 2.11. %20'lik Dilimlerin Taban Sınırları (Akçe).....	66
Grafik 2.12. 20'lik Dilimlerin Tüm Toplam Mal Varlığındaki Payları	67
Grafik 2.13. Zaman Dilimlerinin Toplam Muhallefat Değerlerinin En Az %60'ını Elinde Tutan Örnek Sayıları	68
Grafik 2.14. %10'luk ve %5'lik Dilimlerin Taban Örneği Değeri	70
Grafik 2.15. %10'luk ve %5'lik Dilimlerin Tüm Toplam Mal Varlığındaki Payları	71
Grafik 2.16. Metotlara Göre Zenginlik Gruplarının Taban Değerleri ve Kalibre Edilmiş Zenginlik Taban Değerleri (Akçe)	74
Grafik 2.17. Tüm Toplam Mal Varlıkları (Akçe) ve Kalibre Edilmiş Zengin Grupların Bu Varlıklardaki Oranı.....	76
Grafik 2.18. Zengin Olarak Değerlendirilenlerin Sahip Oldukları Unvan ve Lakapların Oransal ve Sayısal Dağılımı	79
Grafik 2.19. Unvan ve Lakaplarına Göre Kategorilerin Zenginlerin Mal Varlıklarındaki Oranları.....	80
Grafik 2.20. 110.000 Akçe Üzeri Zengin Erkeklerin Mal Varlıklarındaki Kategorilerin Oranları.....	82
Grafik 2.21. Şehirde Sakin Olanların Mal Varlıklarındaki Kentsel Yatırımlar.....	84
Grafik 2.22. Reel Ev Değerlerinin Ortalama ve Ortancaları (Akçe)	91
Grafik 2.23. Aylara Göre Muhallefatlardaki Zirai Ürünlerin ve Hayvancılığın Ortalama Değerleri ile Muhallefat Sayılarının Dağılımı.....	94
Grafik 2.24. Kırsal Ekonomik Faaliyetlerin ve Bu Faaliyetlerin Konusu Olan Menkul ve Gayrimenkullerin Tüm Toplamdaki Oransal Dağılım	96
Grafik 2.25. Kırsal Ekonomik Faaliyetlere Yapılan Yatırımlar İçerisinde Menkul ve Gayrimenkullerin Oranları	97
Grafik 2.26. Alacak Toplam ve Alt Başlıklarının Tüm Muhallefattaki Oranları	108
Grafik 2.27. Unvan ve Lakaplarına Göre Servet Sahiplerinin Alacak Yatırım Tercihleri	109
Grafik 3.1. Çiftlik, Değirmen ve Bağ Alım-Satımlarının Defter ve Yıllara Göre Sayıları ile Defterler Arasındaki Yıl Farkları	135
Grafik 3.2. Yıllara Göre Çiftlik ve Nefer Sayıları	182

Grafik 3.3. Bağ Boyutlarının Dağılımı	217
Grafik 3.4. Bağ Satışlarının Dinî Gruplara Yansıması	221
Grafik 3.5. Toplam Maliklerin Statüleri ve Unvanları Açısından Dağılımı	222
Grafik 3.6. Toplam Müşterilerin Statüleri ve Unvanları Açısından Dağılımı	222
Grafik 3.7. 17.yy Maliklerin Statüleri ve Unvanları Açısından Dağılımı	224
Grafik 3.8. 17.yy Müşterilerin Statüleri ve Unvanları Açısından Dağılımı	224
Grafik 3.9. 18.yy Maliklerin Statüleri ve Unvanları Açısından Dağılımı	225
Grafik 3.10. 18.yy Müşterilerin Statüleri ve Unvanları Açısından Dağılımı	225
Grafik 3.11. Toplam Satıcıların İkametleri Açısından Dağılımı	227
Grafik 3.12. Toplam Müşterilerin İkametleri Açısından Dağılımı	227

TABLÖLAR

Tablo 1.1. 15.-16. Yüzyıllarda Rusçuk Nüfusu	17
Tablo 2.1. 25 Yıllık Zaman Dilimleri ile Yeniden Düzenlenmiş 20 Yıllık Zaman Dilimleri	46
Tablo 2.2. Parasal Dilimlere Ayrılmış Muhallefat Örneklerinin Sayı ve Oranlarının Zaman Aralıklarına göre Değişimi	54
Tablo 2.3. Muhallefat Sahiplerinin Unvan ve Lakaplarıyla Mal Varlıklarının Sıralaması.	75
Tablo 3.1. Rusçuk Pazarlarında Satılan Yiyeceklerin Narh Fiyatları	219

HARİTALAR

Harita 1.1. Günümüz Rusçuk Fizikî Haritası	16
Harita 1.2. Rusçuk Şehir Planı	20

KISALTMALAR

AE.SABH.I..	: Ali Emiri Abdülhamit I Tasnifi
A. {DVNSAHK.ÖZSİd	: Bâb-ı Asaî Özi ve Silistre Ahkam Defteri
A.K.M.U.K.	: Aziz Kiril ve Metodi Ulusal Kütüphanesi
bkz.	: bakınız
c.	: yaklaşık, civarında (circa)
çev.	: çeviren
D.A.B.	: Devlet Arşivleri Başkanlığı
haz.	: hazırlayan
MAD	: Maliyeden Müdevver
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vol.	: cilt (volume)
Zapiski	: Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества [Rus İmparatorluk Arkeoloji Cemiyeti Doğu Departmanı'nın Notları]

1. GİRİŞ

Amaç, Kapsam ve Literatür

Osmanlı tarihi çalışmalarının kronolojik olarak spektrumun iki ucunda yoğunlaşmış olduğu görülebilir. Bir tarafta “Klasik Çağ” olarak adlandırılan klasik dönemin klasik kurumlarının oluşup geliştiği 15. ve 16. yüzyıllar, diğer tarafta “Tanzimat Dönemi” olarak adlandırılan Avrupa örnek alınarak kapsamlı bir modernleşme programının uygulamaya konulduğu 19. yüzyıl, Osmanlı araştırmalarının ağırlık noktalarını oluşturmaya uzunca bir süre devam etmiştir. Bu yüzyıllar arasına sıkışan yaklaşık iki yüzyıllık süreç, klasik dönem çalışanları için klasik rejimin “bozulduğu”, Tanzimat dönemi çalışanları için ise “eski düzenin” (*Ancien Régime*) modernleşme ile kapatıldığı bir dönem olarak ihmal edilegelmiştir. Fakat yine de Orta Çağlarda filizlenen, modern zamanlara kadar dalları uzanan altı asırlık bu devletin çökmeye nasıl direndiğine dair sorunun cevabı kısmen Tanzimat Döneminin modernleşme çabalarına kısmen de imparatorluğun jeopolitik konumundan kaynaklanan “Doğu Sorunu” bağlamında uluslararası konjonktüre atfedilmiştir. Her iki cevabın doğruluk payı olsa da doyurucu açıklamalar olmaktan uzaktır. Dolayısıyla, ne “*ihtilâl-i nizâm-ı kadîm*” ne de *Ancien Régime* açıklamaları ile tatmin olmayan tarihçiler, görece gecikmekle beraber, dönem kaynaklarını daha eleştirel bir şekilde okuyarak ve Osmanlı tarihini dünya tarihinin bir parçası bağlamında ele alarak bu döneme ilgi duymaya başlamışlardır.

Bu döneme ait bakış açısını değiştiren en önemli eser Rifa’at Ali Abou-El-Haj’ın *Modern Devletin Doğuşu*¹ adlı öncü çalışmasıdır. Kaynakları ve yazarları eleştirel bir okumaya tabi tutarak ve Osmanlı İmparatorluğu’nu “kendi nev-i şahsına münhasır” kimliğinin dışına çıkararak, dünyanın o dönemki diğer devletleri ile kıyaslayıp kendi dönemi ile barışık hale getirerek Osmanlı’nın bu dönemine bakış açısını değiştirmiştir.² Osmanlı tarihi çalışmalarının “putkırıcı”sı olarak tanımlanan³ El-Haj’ın erken modern devletin doğası

¹ Abou-El-Haj, Rifa’at Ali. (2000). *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyılda 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. (çev. Oktay Özel ve Canay Şahin). Ankara: İmge Kitabevi.

² Uğur, Yunus. (2012). “Rifa’at Ali Abou-El-Haj: Osmanlı Devlet ve Siyası Yapısına Farklı Bir Bakış”. Donald Quataert ve Baki Tezcan (Derleyenler). (çev. Aytek Sever). *Hâkim Paradigmaların Ötesinde: Rifa’at Abou-El-Haj’a Armağan*. Ankara: Tan Kitabevi Yayınları, s. 13.

³ Darling, Linda T. (1993). [Kitap Eleştirisi *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries* by Rifa’at Ali Abou-El-Haj]. *International Journal of Middle East Studies*, 25/1, s. 118.

olarak nitelendirdiği özelliklerden biri olan “iktidarın adem-i merkezileşmesi” tezini⁴ Ariel Salzmann “özelleştirme yoluyla merkezileştirme” yaklaşımıyla çok daha ufuk açıcı bir şekilde somutlaştırmıştır. Klasik dönemin merkezî devlet çizgisinden sapma gibi görünen iltizam ve malikâne uygulamalarının yaygınlaşmasını, aslında bir nevi merkezkaç kuvvetleri imparatorluk bürokrasisi içerisine kaynaştırma, hatta bunların devlet mekanizması dışında edindikleri serveti kısmen bu mekanizmanın içine dâhil etme çabalarının bir sonucu olarak değerlendirmiştir.⁵ Dina Rizk Khoury ise bu uygulamaları taşranın “Osmanlılaştırılması” amacına hizmet eden araçlar olarak nitelendirmiştir.⁶

17 ve 18. yüzyıllardaki Osmanlı dünyası hem sosyo-ekonomik hem de idarî ve askerî anlamda 15 ve 16. yüzyıllardakinden farklı bir görünüm arz eder. 15 ve 16. yüzyıllar boyunca “klasikleşen”, “kadimleşen”, Osmanlı idarî ve sosyal yapısı, 16. yüzyıl sonuna doğru gerek içeride nüfus artışıyla demografik, enflasyon ile malî olarak, gerekse de dışarıda değişen savaş teknikleriyle askerî, ticaret yollarındaki değişiklik ile iktisadî olarak bir takım çetin sınamalardan geçmiştir. 16. yüzyıldan gebede kalınan bu büyük sorunlar, sadece Osmanlı Devleti’nde değil küresel olarak nitelendirilebilecek çapta bir “17. Yüzyıl Krizi” mefhumunun doğmasına yol açmıştır.⁷ Bu denli çeşitli alanlarda ortaya çıkan değişikliklerin, Osmanlı’da olduğu gibi, bu krizi paylaşan diğer devletlerde de “klasikleşen” düzenlerinde bir takım dönüşümlerin yaşanması kaçınılmazdı. İşte bahsi geçen iltizam, adem-i merkezileşme, paye ve mevki dağıtımı ile “kapu halkı”na dayanan politik yapının tesisi, bu gelişmelerin sonuçları ve sonraki süreçte ortaya çıkacak olayların sebepleridir.

Parasallaşan ekonomi ve yerelleşen siyaset atmosferinde yukarıdaki gelişmelerin doğurduğu ayanlık, 18. yüzyıl Osmanlı siyasî tarihinde önemli bir yeri olduğu kadar aynı dönemin sosyo-ekonomik tarihi kapsamında o derece itibar görmez. Güçlü ayanların ortaya çıkıp merkezî hükümetle girdikleri mücadele dönemine kadarki süreç kaba ve yüzeysel bir

⁴ Abou-El-Haj. *Modern Devletin Doğuşu*, s. 95.

⁵ Salzmann, Ariel. (1993). “An Ancien Régime Revisited: ‘Privatization’ and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire,” *Politics & Society*, 21/4, s. 402, 411; Salzmann, Ariel. (2011). *Modern Devleti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Ancien Régime’i*. (çev. Ayşe Özdemir). İstanbul: İletişim, s. 34, 137; Salzmann, Ariel. (1999). “İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyânlar”. Güler Eren (Editör). *Osmanlı 3: İktisat*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 227-235.

⁶ Khoury, Dina Rizk. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*. (Çev. Ülkün Tansel). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 93-94, 258.

⁷ Trevor-Roper, H. R. (1959). “The General Crisis of the 17th Century”. *Past & Present*, 16. s. 31-64; Mousnier, Roland ve diğerleri, (1960). “Discussion of H. R. Trevor-Roper: ‘The General Crisis of the Seventeenth Century’”. *Past & Present*, 18, s. 8-42; Goldstone, Jack A. (1988). “East and West in the Seventeenth Century: Political Crises in Stuart England, Ottoman Turkey, and Ming China”. *Comparative Studies in Society and History*, 30/1, s. 103-142.

nedensellendirmeye tabi tutulduktan sonra faaliyetleri merkez-çevre ilişkisi içerisinde değerlendirilip ya merkezin perspektifinden kanun tanımaz zorbalara ya da çevreden bakıp merkezi hükümetin bitmez tükenmez isteklerine karşı halkın koruyucuları olarak tanımlanmaktadırlar. Söylem olarak “ayanlık” imparatorluğun tümünü kapsayan genel geçer bir sınıf biçiminde tanımlanırken ayanlar üzerine yapılan çalışmalar bunların her birini birbirinden bağımsız münferit vakalar olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda, monografi niteliğindeki eserlerde ekseriyetle ayanlar daha çok özne konumunda olup bunlar aile tarihi temelinde kurgulanmışlardır.

Böyle bir çalışmanın hazırlanmasına etki eden en önemli faktör, imparatorluğun belli bölgelerinde ortaya çıkan devlet politikalarına etki edebilecek kadar güçlü ayanların neden buralarda ortaya çıktığına dair kişisel meraklardan kaynaklanan bir sorudur. Yanya, Vidin, Rusçuk ve Silistre gibi merkezî hükümeti en çok uğraştıran ayanların konuşlandığı bu şehirlerin, su kıyılarına yakın olmanın verdiği coğrafi avantajın ve bu gibi kimselerin kişisel becerilerinin dışında bölgede uzun bir süreç içerisinde bunların ortaya çıkmalarına zemin hazırlayan herhangi bir sosyo-ekonomik dönüşümün yaşanıp yaşanmadığı sorusu bu girişimi motive etmiştir. Elbette ki böyle bir araştırmanın bu sorulara cevap bulabilmesi için ayanların yükseldiği bir şehir ile makul başka bir şehrin aynı dönemde geçirdiği sosyo-ekonomik gelişimin kıyaslanarak incelenmesi gerekirdi. Ne var ki bu çalışma süresi boyunca geniş bir döneme yayılan kaynakların toplanıp hakkının verilerek incelenmesi, tasnif ve analiz edilmesi bu araştırmacının beceri sınırlarının dâhilinde değildir. Zira bu araştırmanın ana kaynak serisini oluşturan kadı sicillerinden Balkan şehirlerine ait olanları, Türkiye’deki yüksek lisans tez konuları olarak sıkça verilen Anadolu şehirleri kadar geniş bir rağbet görmemiştir. Balkanlar’daki en büyük ilgi yine Rusçuk ve Vidin üzerinde olmakla beraber sicil transkripsiyonu olarak yayınlanmış yüksek lisans tezlerinin hem şekilsel olarak belli bir standardının olmaması⁸ hem de içerik olarak kontrol mekanizmalarının eksikliği dolayısıyla bir takım hatalar barındırması ciddi güvenirlilik problemi doğurmaktadır. Dahası örneğin Sofya, Rumeli’nin en önemli merkezlerinden biri olmasına rağmen uzun bir dönemdeki sosyo-ekonomik gelişimini takip edebilecek kadar çok çalışılmamıştır. Dolayısıyla güçlü bir

⁸ En büyük standardizasyon problemi hükümlerin defterin neresinde bulunduğunun tarifiyle ilgilidir. Bazı tezlerde bu varak numarasına göre verilirken diğerlerinde sayfa bir başkasında hüküm numarasına göre verilmiştir. Son ikisinde ilgili hükmü defterin orijinalinde bulurken yaşanacak zorluk takdir edilebilir. İlkinde ise varak numaraları bazen defterin orijinalinde yer alan varak numaralarına göre yapılmıştır ki bunu takip etmek çok daha kolaydır. Diğerlerinde ise araştırmacı kendi varak numaralarını kendisi yaptığı için bilginin orijinaliyle kıyaslanırken çok ciddi sorunlar yaşanmaktadır.

ayan figürünün ortaya çıktığı bir şehir ile daha iç bölgelerde yer alan başka bir şehrin uzun dönemli kıyaslaması mümkün olmamıştır.

Bu şartlar ve sınırlılıklar altında Balkanlar'daki mevcut “ayan şehirleri”nden Rusçuk’un seçilmesinde bir takım hususlar etkili olmuştur. Bunların ilki Tuna boyu olarak nitelendirilebilecek coğrafi bölgenin Vidin, Rusçuk ve Silistre olmak üzere Balkanlar’ın en önemli ayan figürlerini ortaya çıkaran “münbit” bir havza olmasıdır. Aynı zamanda bölge, zengin ve serbest “*kilâr-ı hümâyûn mesâbesinde olan memleket-i Eflak*” topraklarının kıyısında yer aldıkları için verimli bir pozisyonda bulunmaktaydı. Bunlardan Silistre maalesef kaynaklar açısından çok sınırlıdır ve en erken sicil defteri 1791 tarihli olması nedeniyle seçeneklerden çıkarılmıştır. 1718 Pasarofça Antlaşması ile Osmanlı serhaddinin en uç karakolu konumundaki Belgrad’ın Avusturya’ya kaybedilmesi ile garnizondaki Yeniçerilerin Vidin’e kaydırılması, söz konusu bölgenin sosyo-ekonomik ve idari yapısı üzerinde çok büyük dönüşümlere yol açmıştır.⁹ Bu gelişimin neden olduğu Vidin’in *militarizasyonu* sosyo-ekonomik yapıların askerî görünümünden geriye çok az alternatif bırakması nedeniyle tercih edilmemiştir ve bu pozisyonu nedeniyle olsa gerek merkezî otoritenin nüfuz alanının dışında kalmıştır. Öte yandan Tuna kapûdânının ikamet yeri olan ve 17. yüzyıldan önce sadece Niğbolu’ya bağlı Çernovi adındaki küçük bir kazadan ibaret Rusçuk hem coğrafi hem de politik konumu itibarıyla çok daha renkli bir yapıyı ve aktörleri haizdir. Rusçuk’u ilginç kılan bir diğer husus ise bir tarafta 1806 II. Edirne Vakası’nda olduğu gibi merkezî otorite ile kıyasıya çatışan Tirsiniklioğlu İsmail Ağa gibi bir ayanın, diğer yandan zorla bile olsa sadrazamlığa kadar yükselen halefi, *Sened-i İttifak*’ın mimarı Alemdar Mustafa Paşa gibi başka türden bir ayanın yükseldiği yer olmasıdır. Ayrıca Belgrad’ın 1739’da geri alınmasına rağmen Vidin’in 18. yüzyıldaki artan öneminde paralel olarak Rusçuk da özellikle bu yüzyıla damgasını vuran Rus savaşları dolayısıyla önem kazandı. Bütün bu faktörler Rusçuk’un çalışma konusu olarak seçilmesinde belirleyici olmuştur.

Ayanlıkla ilgili araştırmaların anahtar kelimelerini iltizam, adem-i merkezileşme, çiftlikleşme, kredi ilişkileri ve ticarî tarımın Osmanlı topraklarındaki gelişimi oluşturmaktadır. Bunlar ve bunlar gibi çeşitli cephelerden ele alınan yerel elitlerin yükselişi tartışmasına girmeksizin Rusçuk’ta erken modern dönemde servet sahiplerinin mal

⁹ Gradeva, Rossitsa. (2006). “Osman Pazvantoglu of Vidin: Between Old and New”. Frederick Anscombe (Editör). *The Ottoman Balkans, 1750-1830*. Princeton: Markus Weiner Publishers, s. 120.

varlıklarını oluşturan kategorilerin bu süreç içerisindeki oransal değişimleriyle kırsal gayrimenkul piyasasındaki aktörlerin profillerinin analiz edilmesi cevabı aranan sorulara bir nebze ışık tutacağı düşünülmektedir. Zaman olarak bu aralıkların seçilmesinde, en azından başlangıcının belirlenmesinde Rusçuk kadı sicillerinin ve ilgili bölümler için gerekli olan verilerin mevcudiyeti belirleyici olmuştur. Zira Rusçuk’a ait ilk kadı sicili 1656-1657 yıllarına tarihlendirilmektedir ve gayrimenkul alım-satımları için yeterince kayda sahip olmakla beraber muhalefat kayıtları açısından sadece bir tane kayıt ihtiva etmesi hasebiyle kullanışlı olmamıştır. Öte yandan 18. yüzyılın ortasına kadar kayıtlarda rastlanması mümkün olan bu alım-satım sözleşmeleri bu tarihten sonra kaynaklardan kaybolurken muhalefat kayıtları bu açığı kısmen kapatabilecek potansiyele sahiptir. Konunun zamansal açıdan sonunu belirleyen ise Tirsinikli İsmail Ağa’nın ve kardeşinin Rusçuk’ta tam anlamıyla birer aktör olarak ortaya çıktığı 1791 yılı olmuştur. Dolayısıyla amaçları, araçları ve çerçevesi verilmeye çalışılan bu çalışmada büyük adamların politik tarihi değil, büyük adamların ortaya çıkmasına vesile olan sosyo-ekonomik şartlar konu edinilecektir.

Daha önce bahsi geçen tarımın ticarileşmesi literatürde bir zamanlar ticaretin küreselleşmesiyle ilişkilendirilmiştir. Kendi iç dinamiklerinden ve ihtiyaçlarından doğan, Coğrafi Keşifler ile Avrupa lokomotifliğinde küreselleşen ticaret, uzun yıllara yayılan inişli çıkışlı bir süre boyunca temasa geçtiği yerlerde kimi zaman dolaylı kimi zaman doğrudan bir etki yarattığı savunulur. Bu etkinin boyutu gerek sosyologlar, gerek iktisatçılar ve gerekse de tarihçiler tarafından akademi dünyasında uzun bir süre tartışılmıştır. Paul Sweezy, Fernand Braudel, Raul Prebisch ile Hans Singer, Nikolay Kondratyev ve Karl Polanyi gibi düşünürlerin fikirleriyle kendi “dünya-sistemi” teorisini geliştiren Immanuel Wallerstein, Kuzey Avrupa’da ortaya çıkan nüfus artışının talep ettiği temel gıda maddelerinin ticaret ile çevre topraklardan sağlanabildiğini ve böylece “merkez” olarak addedilen bu yerlerdeki üretimin katma değeri yüksek ürün ve mahsul üzerinde odaklanmaya başladığını ileri sürer.¹⁰ Böylelikle merkezden çevreye doğru yayılan bir iş bölümüne dayanan dünya-sisteminin kurulduğunu ve çevreselleştirip sisteme dâhil ettiği bölgelerin sosyal yapılarını dönüştürdüğünü belirtir.¹¹ 1750’lerde başlayan Osmanlı topraklarının kapitalist dünya-sistemiyle entegrasyonu 1850’lerde tamamlandığını, ihracatta mamul ve

¹⁰ Wallerstein, Immanuel. (2015). *Modern Dünya Sistemi 1: Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl’da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri*. (çev. Latif Boyacı). İstanbul: Yarın Yayınları, s. 151-152.

¹¹ Wallerstein. (2015). *Modern Dünya Sistemi I*, s. 451.

yarı-mamul mallardan hammaddeye doğru değişimin yaşandığını¹² ve çiftliklerin doğuşuyla da ihracata yönelik üretim arasında organik bir bağ olduğunu savunur.¹³

Wallerstein'in bu spekülâtif kurgusu sosyal bilimciler arasında çok geniş bir yankı uyandırdığı gibi pek çok eleştiriye de maruz kalmıştır. Esasen kapitalizmin kökenlerini içsel dinamiklerde arayan Maurice Dobb¹⁴ ile dışsal faktörlere vurgu yapan Paul Sweezy¹⁵ arasındaki kadim tartışmanın sonraki kuşak temsilcilerinden olan ve Sweezy cenahında yer alan Wallerstein'e en büyük eleştiri Dobb tarafında kalan baş muhalifi Robert Brenner tarafından yöneltmiştir. Brenner, Wallerstein'in sınıf yapılarının belirleyici etkisini görmezden gelmesini eleştirmiş ve demografik ve ekonomik değişimlerin, ekonomik gelişim ve gelir dağılımını nasıl etkileyeceğini o bölgenin sınıf gücünün ve yapılarının belirleyeceğini belirtmiştir. Artık ürüne nasıl el konacağına dair kurulan sınıf ilişkilerinin o toplumun ekonomik gelişimi üzerinde oldukça belirleyici olduğunu savunmuştur.¹⁶ Daha çok devlet merkezli bir eleştiri geliştiren Theda Skocpol ise biri, sosyo-ekonomik yapının dünya pazar fırsatları ve teknolojik üretim imkânları tarafından belirlenmesine indirgenmesi ve diğeri, devlet yapı ve politikalarının egemen sınıf çıkarları tarafından belirlenmesine indirgenmesi olmak üzere iki tür indirgemeci yaklaşımın varlığını eleştirir.¹⁷ Ayrıca her iki yazar, Wallerstein ve takipçilerinin benimsedikleri "bireylerin ekonomik rasyonelliğe göre hareket ettikleri" ön kabulleri de eleştirilene uğrayan başka bir noktayı oluşturur.¹⁸

Söz gelimi bu tartışmalardan Osmanlı tarihçiliği de payını aldı. Pazar odaklı kırsal ekonomik faaliyetlerin artması, sermaye sahiplerinin bu alana yatırım yapmaları, şehirden kırsala yatırımın artması ve bu amaçla Osmanlı klasik köylü düzeninin temeli olan küçük üreticilerin topraklarının bir şekilde büyük toprak sahipleri lehine küçülüp kaybedilmesi şeklinde tezahür eden gelişmeler, beraberinde bir takım tartışmaları tarihçilerin gündemine

¹² Wallerstein, Immanuel. (2015). *Modern Dünya Sistemi 3: Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840*. (çev. Latif Boyacı). İstanbul: Yarın Yayınları, s. 177-181.

¹³ Wallerstein. (2015). *Modern Dünya Sistemi 3*, s. 198-199.

¹⁴ Dobb, Maurice. (1946). *Studies in the Development of Capitalism*, Londra: Routledge.

¹⁵ Sweezy, Paul M. (1950). "The Transition from Feudalism to Capitalism". *Science & Society*, 14/2, s. 134-157. Sweezy'nin bu eleştirisinin hemen akabinde Maurice Dobb'un cevap metni mevcuttur. Dobb, Maurice. (1950). "Reply by Maurice Dobb". *Science & Society*, 14/2, s. 157-167.

¹⁶ Brenner, Robert. (1976). "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe". *Past & Present*, 70, s. 31; Denemark, Robert A. ve Thomas, Kenneth P. (1988). "The Brenner-Wallerstein Debate". *International Studies Quarterly*, 32/1, s. 47-65; Garst, Daniel. (1985). "Wallerstein and His Critics". *Theory and Society*, 14/4, s. 469-495.

¹⁷ Skocpol, Theda. (1977). "Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique". *American Journal of Sociology*, 82/5, s. 1078-1079.

¹⁸ Denemark ve Thomas. (1988). "The Brenner-Wallerstein Debate", s. 53; Skocpol. (1977). "Wallerstein's World Capitalist System", s. 1079.

taşıdı. Bu bağlamda araştırmalar yapan tarihçiler konuyu daha çok çiftlikleşme, mülkiyet ve toprağın ve köylünün hukukî statüsü zemininde ele almışlardır. Polonya topraklarındaki “İkinci Serflik” olarak adlandırılan bir gelişmeye benzerlik göstermesi bakımından Osmanlı’daki ticarî tarımın artışı ile yerel elitlerin yükselişinin takriben paralel bir şekilde gelişmesi bu konudaki çabaları motive etmiştir. Büyük sistem teorilerinin cazibesi ve Wallerstein’in işareti¹⁹ ile Osmanlı tarihçileri Osmanlı topraklarında bunun izlerini aramaya koyuldular.²⁰ Bu tartışmaların genellikle mülkiyet ilişkileri, üretim araçları ve yerel elitlerin yükselişi konularında düğümlendiği görülür.

Elbette Osmanlı tarım tarihi kontekstinde toprağı işleyenle toprağın sahibinin veya daha doğru bir ifadeyle artık ürüne el koyma hakkına sahip kişilerin profilleri ve bunların birbirleriyle olan ilişkilerine dair çalışmaların, Wallerstein’den önce, kendisinin de ilhamını aldığı Marksist ve Annales Ekolü’ne mensup araştırmacılar tarafından yürütüldüğünün belirtilmesi gerekir. Küreselleşen ticaretle birlikte Osmanlı Rumeli’sinde çiftlikleşme ile ifadesi bulan toprağın ve toprağı işleyenlerin statüsünün değişmesi ve üretimin yeniden organizasyonuna dair çalışmaların öncülüğünü Richard Busch-Zantner *Agrarverfassung und Siedlung im Südost Europa unter besonders Berücksichtigung der Türken Zeit* adlı çalışmasıyla yapmıştır.²¹ İlhamını Busch-Zantner’den, benzerliğini “İkinci Serflik” olarak nitelendirilen Polonya topraklarındaki benzerlikten alan Fernand Braudel de Osmanlı’daki çiftlikleşmenin böyle bir zeminde geliştiğini savunur.²² Daha sonrasında Traian Stoianovich de dış ticarî talebin Osmanlı Rumelisi’nde çiftlikleşmeye ve yeni tip tarım mahsullerinin üretimine yol açtığını savunmuştur.²³ Hristo Gandev, Vidin kadı sicillerine dayanarak yaptığı monografik çalışmasında, dönemin ideolojik havasının etkilerini hissettirmekle

¹⁹ Wallerstein, Immanuel. (1979). “The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research”. *Review (Fernand Braudel Center)*, 2/3, s. 389-398; Wallerstein, Immanuel, Decdeli, Hale ve Kasaba, Reşat. (1987). “The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy”. Huri İslamoğlu-İnan (Editör). *The Ottoman Empire and the World Economy*. Cambridge ve Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l’Homme, s. 88-100.

²⁰ İslamoğlu, Huri ve Keyder, Çağlar. (1977). “Agenda for Ottoman History”. *Review (Fernand Braudel Center)*, s. 31-55; Kasaba, Reşat. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Belge Yayınları.

²¹ Busch-Zantner, Richard. (1938). *Agrarverfassung und Siedlung im Südost Europa unter besonders Berücksichtigung der Türken Zeit*, Leipzig: Otto Harrassowitz, aktaran McGowan, Bruce. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 45 ve Veinstein, Gilles. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Editörler). *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. (çev. Zeynep Altok). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 37.

²² Braudel, Fernand. (2019). *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası II*. (çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: Doğu Batı Yayınları, s. 544.

²³ Stoianovich, Traian. (1953). “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”. *The Journal of Economic History*, 13(4), s. 405-406.

beraber, şehirli sermaye sahiplerinin toprak satın aldıklarını ve canlı bir toprak piyasasının var olduğunu, ayrıca çiftlikleşme ve toprak piyasasındaki canlanmanın 17. yüzyıl sonu ile 18. yüzyıl boyunca gerçekleşmiş olduğunu belirtir.²⁴

İkinci Serflik ve dünya-ekonomisine entegrasyon teorilerinin spekülasyon etkileri Osmanlı sosyo-ekonomik tarihinde önemli bir akademik devinim ve tartışma zemini açması sebebiyle bunları kıymetli girişimler olarak değerlendirmek gerekir. Bu yaklaşımların öngörülerıyla tarihsel fenomenlerin zahiren görünüşleri arasındaki uyum daha detaylı çalışmalar tarafından meydan okunmuş, itibarsızlaştırılmış ve altı oyulmuştur. Bunların manipülatif karakteri, Osmanlı sosyo-ekonomik tarihini belli başlı konularının derinlemesine araştırıp incelenmesine ve daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. John Lampe ve Marvin Jackson, Wallerstein'in kastettiği “merkez devletlerin” etkisinin güney kesimi hariç belirgin bir şekilde hissedilmediği Balkan topraklarının periferiyse bu bölgenin merkez devletlerinin Avusturya ile Osmanlı imparatorluklarının olduğunu savunur.²⁵ Çiftlik tartışmalarına dâhil olan Halil İncılık ise plantasyon benzeri pazara yönelik üretim yapmak üzere üretimin organize edildiği çiftliklerin 18. yüzyıl öncesinde daha çok mevat arazi üzerinde ortaya çıktığını ortaya koyar. Mîrî veya mevat arazi fark etmeksizin pazar için üretim yapan çiftliklerin Osmanlı topraklarının çok sınırlı bir bölümünde ve Avrupa'nın taleplerinin hissedilip cevap verilebileceği su kıyısına yakın belirli bölgelerde kurulmuştur. Her iki tür çiftliklerde çift-hane sistemine dayanan üretim metodunun direnci nedeniyle Polonya'dakine benzer bir serfleşmenin yaşanmadığına ve ortakçılığın temel üretim şekli olduğuna da dikkat çeker.²⁶ Gilles Veinstein İncılık'ın mevat arazide plantasyon benzeri çiftliklerin kuruluşuna dair açıklamasını ikna edici bir bulgu olarak memnuniyetle karşılarken ne bu çiftliklerin her zaman gayrimeşru oluşumlar olduğunu ne üretimde tek tipleşmenin yaşandığını iddia etmenin ne de bunların ortaya çıkışlarını dış pazarların talepleriyle açıklamanın mümkün olduğunu belirtir. Ayrıca ekler, Avrupa taleplerinin doğurduğu ticarî fırsatlardan faydalanması beklenen ayan ve yerel ileri gelenlerin

²⁴ Gandev, Khristo. (1962). *Зараждане на капиталистически Отношения в Чифлишкото Стопанство на Северозападна България през XVIII век*. Sofia: Izdatelstvo na Bŭlgarskata Akademiya na Naukite, s. 45; Gandev, Christo. (1960). “L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la bulgare du nord-ouest au cours du XVIIIe S.,” *Études Historiques*, 1, s. 211.

²⁵ Lampe, John R. ve Jackson, Marvin R. (1982). *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington: Indiana University Press, s. 16.

²⁶ İncılık, Halil. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Editörler). *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. (çev. Zeynep Altok). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 17-35.

servetlerinin kaynağı iltizam ve kredi ilişkileridir, ticaret minvalinde Avrupalılarla ilişkilerdeki rolleri en iyi halde aracılıktır.²⁷

Daha çok Makedonya çiftlikleri üzerine kurduğu çalışmasında Balkanlar'daki genel duruma dair bilgiler de veren Bruce McGowan da Gandev gibi konuyu daha çok siciller üzerinden ele almıştır. McGowan dış ticaretin çok sınırlı bölgelerde dönüştürücü etkisinin olduğunu,²⁸ Polonya'dakilere nazaran Balkanlar'daki çiftliklerin küçük ve orta ölçekte olduğunu²⁹ ve çiftlik sahiplerinin ekseriyetle emeğin doğrudan sömürüldüğü *Gutsherrschaft*'tan ziyade kira toplayıcılığına dayanan *Grundherrschaft* profiline daha benzer olduğunu ortaya koyar.³⁰ Dahası 18. yüzyıldan önce de çiftlik sayılarının mevcudiyeti itibariyle dikkate değer bir bölge olan Tuna havzası ile Bulgaristan'ın Karadeniz sahillerindeki üretimin, Boğazların yabancı gemilerine açılmasına kadar uluslararası ticarete entegre olmadığını³¹ ve bölgedeki üretimin ana amacının İstanbul'un ihtiyaçlarını karşılamak olduğunu³² yazarak aslında bir nevi Lampe'nin Osmanlı'nın merkez devlet olma pozisyonunu desteklemiş olmaktadır.

En nihayetinde Wallerstein'in işaretiyle Osmanlı tarihi araştırmaları için ajanda hazırlayanların başlattığı tartışma bu çok kıymetli literatürün oluşmasına katkıda bulunduğu gibi bu çalışmaların bulgularının Wallerstein'in teorisinin öngörülerıyla en azından 17. ve 18. yüzyıllar için uyuşmadığı kabul edilmiştir.³³ Konu ile yapılan araştırmaların ortaya koyduğu kadarıyla makro düzlemde Avrupa ile Osmanlı arasındaki ticaret hacminin dikkate değer oranda arttığı, alışverişe konu olan metaların çeşitliliğinde ise sadeleşmenin yaşandığı bir durum vaz edilirken mikro düzlemde çiftlikleşmenin belli bölgeler hariç sınırlı düzeyde kaldığı, yine dış ticari talebin toprağın statü ve kullanım şeklinde bir değişime neden olmadığı ve ayanların üretimin organizasyonuna doğrudan müdahil, diğer bir ifadeyle girişimci, olmadığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak çiftlikleşme ve toprağa ilginin motivasyonları Osmanlı toprakları bağlamında her zaman ve her bölge için birbirinden

²⁷ Veinstein. (1998). "Çiftlik Tartışması Üzerine", s. 36-56.

²⁸ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 46.

²⁹ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 72.

³⁰ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 79.

³¹ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 15.

³² McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 12-13.

³³ Keyder, Çağlar. (1998). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?". Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Editörler). *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. (çev. Zeynep Altok). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 1-16.

farklıdır. Osmanlı sosyo-ekonomik ve politik yapısında iltizam, ticaretin küreselleşmesinden daha kısa sürede çok daha fazla etki yaratmış gibi görünür.

Ayanların servetlerinin kaynağı olarak iltizam bahsine geri dönecek olursa Yuzo Nagata konuya dair farklı bir bakış açısı ortaya koyar. Ona göre iltizam hakları, ayanın gelir kaynaklarından sadece biriydi ve ayanların siyasî güçlerinin kırılması amacıyla Tanzimat'tan sonra ilga edilen iltizam dışında çiftlik ve vakıf sahiplikleriyle sosyo-ekonomik konumlarını taşrada devam ettirebildiler. Kaldı ki iltizam, istikrarlı bir ekonomik yatırım olarak görülmez ve bu faaliyet alanının kârını daha çok sarrafların kazandığını ekler. Dahası güvenilir bir gelir kaynağı olarak görülememekle beraber iltizamın bir bölgede çiftlikleşmenin önünü açabildiğini de unutmamak gerekir. Daha açık bir ifadeyle, ayanların iltizam ile almış oldukları kazanımlar yüzeysel bir nüfuz alanına tekabül etmekle beraber çiftlik ve vakıflar ile kurulan ekonomik alt yapı, ayanın güç ve servetinin en sağlam temelini oluşturmaktadır. Ayanların kendilerinin de iltizamın güvenilmezliğinin farkında olmalıydı ki servetlerini çiftlikler, değirmenler, dükkânlar, evler, hanlar ve alacaklar gibi çok geniş bir portföyden oluşturmaktaydılar.³⁴ Avrupalı aristokratlar gibi tanınmış hakları olmayan Osmanlı taşra elitleri için devlet tarafından verilen zenginliklerin geri alınabilme tehlikesi, bu gibi geniş yelpazeli yatırımlar yaparak riskleri azaltma ve mallarını güvence altına almaya çalışmışlardır.

Ayan ve elitlerin toprağa ve tarımsal ürünlere karşı ilgilerini sadece doğrudan veya dolaylı üretim üzerinden açıklamaya çalışmak kısır bir tartışmaya götürmektedir. Bu ilgiyi üretim tarzı açısından değil, genel olarak tarım ürünlerini dolaylı veya doğrudan ele geçirmeye, bunlara hâkim olmaya çalışmak gibi bir çabanın olup olmadığına bakmak daha ufuk açıcı bir yaklaşım olacaktır. Literatürde var olan ayanların servetlerinin kaynağını temelde iltizam olarak açıklayıp bu nedenle devlet nazarındaki itibarlarının yereldeki ekonomik çıkarlarının ötesinde olduğunu iddia eden yaklaşımlar, iltizam edilen vergi kaynaklarının niteliğini gözden kaçırmalar. Elbette tarıma dayanan imparatorluklardan biri olarak Osmanlı'da da bu vergi kaynaklarının tarımsal niteliğinin daha ağır bastığı aşîkârdır. Bununla ilişkili olarak servet sahiplerinin de varlıklarını tarımsal faaliyetlere yatırım yaparak tasarruf etmeleri gayet beklenebilir bir tutumdur. Devlet, siyasî felsefesi ve geleneği

³⁴ Nagata, Yuzo. (2021). "Anadolu ve Balkanlarda Ayan: Karaosmanoğulları Ailesi Örneği (18. ve 19. Yüzyıllar)". A. Anastasopoulos (Editör). *Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri*. (çev. H. Ebru Aksoy). İstanbul: Küre Yayınları, s. 383-414.

gereğince gelirleri pay eden yegâne otoritesini klasik döneminde timarlar üzerinden nasıl gerçekleştiriyorsa bu defa iltizam üzerinden aynı şekilde fakat bir takım farklılıklarla beraber klasik sonrası dönemde de devam ettirmiştir. O dönemde geçimini sağlamak için doğrudan üretim yapmayan timarlı sipahi kendisine atanan vergileri toplamakla yetindiği gibi bir yatırım alanı olarak vergi toplama işini uhdesine alan mültezimin de yetkileri bundan çok farklı değildir. Kaldı ki iltizam hakları ile çiftlikleşme arasında kurulan ilişki dikkate alındığında ikinci durumdaki kişinin doğrudan üretim süreçlerine timarlı sipahiden çok daha fazla dâhil olduğu iddia edilebilir. Bu şartlar altında iç veya dış pazarların talep ettiği tarımsal ticaretin doğurduğu fırsatların sermaye sahiplerini doğrudan üretime teşvik edip etmemesi asıl soru değildir, daha ziyade servet sahiplerinde doğrudan veya dolaylı tarımsal ürün elde etme konusunda böyle bir ilginin uyanıp uyanmadığına bakılması gerekir.

Ayrıca, bu vergi toplama haklarını ele geçiren mültezim veya malikânecinin bu haklarını doğrudan kendi toplamayıp alt mültezimlere ihale edip etmemesi de bu ilginin sorgulanmasındaki önemli bir sorun değildir. Zira eğer servet sahipleri bunlara gittikçe artan oranda rağbet ediyorlarsa kârlı bir yatırım alanı olarak gördükleri dolayısıyladır. Hatta bu birden fazla hiyerarşik yatırımcılar grubunu tatmin edebilecek kadar kârlı bir girişim olduğu anlamına dahi gelebilir. Birim alan üzerinde kurulmuş piramit şeklindeki yatırımcılar grubunun bu kârını sadece spekülasyon ile açıklamak mümkün olmadığı için bunun kökenini tarım ürünlerine olan talebin doğurduğu fırsatlarla açıklamak mümkündür. Dahası bu ekonomik girişim, daha alt mültezimlere ihale edilmesi bakımından sosyo-ekonomik hiyerarşinin en tepesindekiler için aynı zamanda politik sermaye birikim aracıdır. Yerel ileri gelenlerin gittikçe artan orduların uzun süren savaşlardaki iâşelerinin sağlanmasında gösterdikleri maharetleriyle bölgesel ayanlık yarışındaki başarıları birbiriyle çok yakından alakalıdır. Öyle görünüyor ki özellikle 18. yüzyılda Osmanlı-Rus savaşlarının sıklığıyla ilgili olarak önem kazanan orta ve aşağı Tuna havzasının ayanlarının başarıları, büyük çiftliklere veya geniş iltizam alanlarına sahip olmaya değil savaş zamanında orduların iâşesini çiftlik ve ambar sahipleriyle kurduğu ağların verimliliğiyle doğru orantılı olarak ne kadar iyi organize ettiklerine dayanır. Gerek payitahtın gerek orduların iâşesinin sağlanması sorumluluğu esasen devletin iâşe ürünlerine verdiği piyasanın altındaki fiyatlar göz önünde bulundurulduğunda Tuna havzasında çiftlik sahipliğinin ve tarım mahsulleri üretmenin çok da kârlı bir girişim olmadığı varsayılabilir. Fakat çevre bölgelerle beraber Rusçuk'un İstanbul gibi büyük bir şehri beslemekle yükümlü olması bölgenin önceden beri pazar için üretim geçmişi olduğunu da beraberinde getirmiştir ve tıpkı Selanik kumaş üreticilerinde

olduğu gibi,³⁵ bir pazarın doğurduğu fırsatlardan faydalanırken kriz zamanında zararını görece tazmin edeceği bir başka pazara da sahip olmasını sağlamıştır.

Modern öncesi toplumlarda unvan, makam, paye ve ayrıcalıklar gibi sosyal sermaye araçlarının kolaylıkla politik ve ekonomik sermayeye dönüştürülebildiği yerlerde servet sahiplerinin bu imtiyazlara sahip olmak için verdikleri mücadele muhtemelen serbest piyasanın oluşturduğu rekabet ortamından çok daha çetin bir şekilde gerçekleşmekteydi. Bu nedenledir ki 17. ve 18. yüzyıllarda ayanlık, kapucubaşılık, mültezimlik ve muhassıllık gibi kazanıldığında çok daha büyük kapıları açacağı düşünülen makam ve unvanları ele geçirme hevesi Osmanlı topraklarının yereldeki mücadelelerin en önemli sebebini oluşturmaktadır. Fakat bu çalışma böyle bir siyasî sürecin gelişimini ve şekillenişini değil, Rusçuk'ta 17. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın sonuna kadar servet sahiplerinin mal varlıklarının hangi kategorilerden oluştuğuna ve bu kategorilerin mal varlıklarındaki oranlarında uzun vadeli bir değişimin yaşanıp yaşanmadığını konu edinmektedir. Temel olarak muhallefat kayıtlarından faydalandığı bu bölümde, servet sahiplerinin mal varlıkları içerisinde kırsal ekonomik faaliyetlerle ilişkilendirilebilecek menkul ve gayrimenkullerin oranlarıyla bunların niteliğine, aynı zamanda kredi ilişkilerinin nasıl bir özellik takip ettiğiyle bunların ne tür bir politik araç olarak değerlendirilebileceğine değinilecektir. Ayrıca bu mal varlıkları içerisinde bu çalışma kapsamında kategorize edilen başlıklar da kaynakların sunduğu bilgiler ışığında mümkün mertebe tartışılacaktır.

Sonraki bölümdeyse çiftlik, değirmen ve bağ gibi kırsal ekonomik gayrimenkullerin alım-satımına konu olduğu piyasadaki aktörlerin profillerinde, kısa dönemli veya uzun erimli anlamlı eğilimler yakalanmaya çalışılacaktır. Hangi gruba veya sınıfa ait ya da unvana sahip kişilerin bu gayrimenkullere karşı ilgilerinin arttığına değinilecektir. Alım-satım hüccetlerinde yer alan bilgiler üzerinden kaynaklar elverdiği sürece bu gayrimenkullerin nitelikleri, büyüklükleri ve konumları hakkında fikir verilmesi amaçlanmaktadır.

Kaynaklar ve Problemler

Yukarıda da bahsi geçtiği gibi bu gibi toprağa ilgi, kırsal ekonomik faaliyetlere yatırım ve kredi ilişkileri gibi konuların ekseriyetle kadı sicillerindeki bilgilere dayanılarak

³⁵ Kolçak, Özgür. (2008). “Selanik Yünlü Dokumacılığının Tarihsel Gelişimi (1500-1629): Yeni Bulgular Işığında Genel Bir Değerlendirme”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 31, s. 101.

yapıldığı görülmüştür. Bu kapsamda Rusçuk'a ait 1656-1791 yılları arasını kapsayan toplam 15 adet kadı sicili incelenmiştir³⁶ ve bu kaynaklara Aziz Kiril ve Metodi Ulusal Kütüphanesi'nin dijital kütüphanesinde yer alan Doğu Koleksiyonu Departmanı'nın Siciller kataloğundan ulaşılmıştır.³⁷ Bu kaynak serileri içerisinde yer alan muhalefat kayıtları ve kırsal gayrimenkul alım-satımları bu çalışmanın en temel veri havuzunu oluşturur. Ayrıca yine bu sicillerde yer alan tevzi defterleri, çok ender bulunan vakfiyeler ile ferman ve buyruldu suretlerinden de mümkün mertebe konunun daha açık bir şekilde anlaşılması adına faydalanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde bulunan Ali Emiri Fonu'ndaki evraklardan 18. yüzyılın sonunda Rusçuk'taki ayanlık mücadeleleri ve Maliyeden Müdevver Fonu'ndaki cizye tahrir defterlerinden ise tevzi defterlerin haricinde Rusçuk'taki çiftlikler hakkında bilgi edinirken kullanılmıştır. Bunun yanı sıra çevrilerek literatüre kazandırılmış 12 Numaralı Özi ve Silistre Ahkâm Defteri'nin (H. 1174-1184/M. 1760-1770)³⁸ ihtiva ettiği bilgiler defterin orijinaliyle kontrol edilerek kullanılmıştır. Rusçuk kadı sicillerinden bazıları yüksek lisans tez çalışması olarak çevrilmişse de daha önce zikredilen problemleri nedeniyle kullanılmamıştır.³⁹

Her kaynak gibi kadı sicilleri de çok zengin bilgiler ihtiva etmesinin yanında bir o kadar da problem ve şüpheyi beraberinde getirmektedir ve her bir konuyu ilgilendiren

³⁶ A.K.M.U.K. R-1 (H.1066-1067/ M.1656-1657), A.K.M.U.K. R-3 (H.1097-1100/ M.1685-1688), A.K.M.U.K. R-4 (H.1106-1108/ M.1695-1696), A.K.M.U.K. R-2 (H.1109-1112/ M.1698-1701), A.K.M.U.K. R-5 (H.1121-1124/ M.1709-1710), A.K.M.U.K. R-51 (H.1127-1128/ M.1715-1716), A.K.M.U.K. R-52 (H.1147-1148/ M.1734-1735), A.K.M.U.K. R-6 (H.1149-1151/ M.1736-1739), A.K.M.U.K. R-36 (H.1150-1151/ M.1738), A.K.M.U.K. R-7 (H.1151-1153/ M.1738-1740), A.K.M.U.K. R-38 (H.1154-1155/ M.1742-1743), A.K.M.U.K. R-37 (H.1166-1167/ M.1752-1754), A.K.M.U.K. R-8 (H.1191-1193/ M.1777-1779), A.K.M.U.K. R-9 (H.1200/ M.1786), A.K.M.U.K. R-39 (H.1204-1205/ M.1789-1791).

³⁷ Kütüphanenin güncel sayfasındaki web uzantısı şudur: (<https://www.nationallibrary.bg/www/дигитална-библиотека/>)

<https://www.nationallibrary.bg/www/%d0%b4%d0%b8%d0%b3%d0%b8%d1%82%d0%b0%d0%bb%d0%bd%d0%b0-%d0%b1%d0%b8%d0%b1%d0%bb%d0%b8%d0%be%d1%82%d0%b5%d0%ba%d0%b0/>

³⁸ Aygün, Yasemin. (2014). *12 Numaralı Özi ve Silistre Ahkâm Defteri (1174-1184/1760-1770) (Özet-Değerlendirme-Metin)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

³⁹ Korkmaz, Dönüş. (2017). *R-1 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Çeviri Yazısı ve Tahlili (H. 1066-1068/M.1656-1658)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir; Dal, E. (2018). *R-2 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Çeviriyazısı ve Tahlili (H.1108-1111/M.1696-1699) v. 1-58*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir; Tanıdı, Duygu. (2013). *R-3 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicilinin Çeviriyazısı ve Tahlili (H. 1093-1100/M. 1682-1688)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir; Kalıpçı, Elif. (2017). *R-36 Numaralı Rusçuk Kadı Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili (H. 1150-1153/M. 1738-1740)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir; Eriç, İrem. (2016). *R-5 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Tahlili (H. 1120-1125/ M.1709-1715)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir; Bozan, Muhammet Fatih. (2018). *R-39 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Çeviri Yazısı ve Tahlili (H.1204-1205/M.1789-1791)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

belgelerin kendi başına ayrı sorunları vardır. Söz gelimi bu farklılıklar muhallefat defterlerinde ölenin mal varlıklarının ne kadarının deftere yansıdığı, bunlara biçilen kıymetin ne kadar gerçeği yansıttığı, deftere giren muhallefat sayılarının bir bölge ve dönemdekilerin ne kadarını temsil ettiği şeklinde; alım-satım kayıtlarında ise müşterinin nerede ikamet ettiği, satışa konu olan gayrimenkulün ne kadar açıkça tanımlandığı, tespit edilen fiyatın ne kadar gerçek değerine yakın olduğu ve satış akdinin gerçekleşmesinde belgeye yansımayan arka planda başka motivasyonların mevcut olup olmadığı şeklinde zuhur eder. Fakat bunlar içerisindeki en büyük iki problemten biri kaynakların doğasından diğeri istatistiksel metotların gereksinimlerinden kaynaklanmaktadır. Kaynaklarla ilgili en önemli ve izalesi mümkün olmayan sorun ise yukarıda yıl aralıkları verilen dönem içerisindeki defterler arasındaki kronolojik boşluklardır. Bazı hallerde ise defterin mevcudiyetine rağmen içerisinde ya hiç ya da yeterli sayıda çalışmaya malzeme olabilecek kayıt bulunmaz. Problemin ikinci ayağını oluşturan istatistiksel metotların kullanımındaki sıkıntılar ise yine esasında sicillerden kaynaklanmaktadır. Zira o günün ihtiyaçlarına cevap verebilecek pratiklikte düzenlenmesinin yanı sıra kimi zaman defter tutmadaki itinasızlık, verilerin tasnif edilmesini zora koşmaktadır. Kabul edilebilir bir sonuç çıkarmak için eldeki verilerin belli kalıplar altında sınıflandırılması ve bu gruplandırılmış verilerin artış ve düşüş eğilimleri ve birbirleri ile olan ilişkileri üzerinden anlamlı fikirler ortaya koymak gerekmektedir. Ne var ki, istatistiksel olarak istenen veriler bazen bu kayıtlarda eksik olmakta veyahut bu kalıpların içerisine sokulamayacak fakat kendi başlarına değerlendirildiğinde önemli öneriler ortaya koyabilecek veriler olabilmektedir.

Bunlar dışındaki en önemli sorun unvanlar ve sınıflarla ilgili olandır. Osmanlı toplumundaki sosyal hiyerarşi temel olarak vergi veren veya muaf olan şeklinde reaya ve askerî olarak iki sınıfa ayrılırken bunları tespit etmenin en temel yöntemi ise kişilerin sahip olduğu unvanlardır. “Bey, Ağa, Beşe, Efendi, Kâtip, Seyyid” gibi unvanlara sahip olanların askerî statüye sahip kimseler olduğu anlaşılırken, olmayanların reaya olduğu şeklindeki kategorik yaklaşım “çelebi” ve “elhâc” gibi unvanlara sahip kişilerin bu tezin konusu bağlamında nasıl değerlendirilmesi gerektiğine dair bir açıklama getiremez. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu unvanların işaret ettiği “ilmiye, askeriye, kalemiye” gibi askerî sınıf içerisindeki sınırların giderek bulanıklaştığı bir dönemde bir de bunların “çelebi” ve “elhâc” unvanlarıyla beraber kullanılması meseleyi çok daha problematik bir hale getirmektedir. Bunların ikisi ilk baştaki gibi devletin verdiği unvanlar olmayıp toplum kabulünün bir neticesi olarak tanınan unvanlardır. Özellikle ikincisi çok daha net olarak bir

kişinin bizzat kendisi giderek veya vekil göndererek hac yapmasının bir sonucudur. Bu kişi askerîden de biri olabilir reayadan da. Bu durumda çıkarılabilecek en makul sonuç bu kişinin hac yapabilecek kadar zengin birisi olduğu, dolayısıyla da kuvvetle muhtemeldir ki ortalama üzeri bir mal varlığına sahiptir. Dolayısıyla unvanlar açısından bakıldığında bir kimsenin taşıdığı unvanları askerî sınıfın daha alt kategorileri içerisine dâhil etmek için aceleci bir şekilde davranmanın konuya bakış açısını ve çıkarılacak yorumları bozacağı aşîkârdır.

Burada askerî-reaya sınıf ayrımının belirlenmesi hususunda belirtilmesi gereken bir nokta mevcuttur: Muhallefat defterlerinde harç ve borçların yer aldığı kısımdaki kesintiler arasında *resm-i kismet* vergisi bir kimsenin askerî veya reaya statüsünün belirlenmesinde kullanılabilecek bir araç olabilirdi. Zira bu vergi askerî sınıfa mensup kişilerin muhallefatlarının taksiminde kazaskerin hissesine ayrılan meblağdır.⁴⁰ Ne var ki bu verginin vaz ettiği durum Rusçuk muhallefatlarında ortaya çıkan tabloyla pek uyuşmaz. Örneğin, Rusçuk'tan Tokat'a ticaret için giderken yolda öldürülen ve geride 1.553 esedî kıymetinde bir mal varlığı bırakan Niko veled-i Nidelko'nun askerî olarak sınıflandırılmasına imkân tanıyacak herhangi bir emaresi olmamasına rağmen mal varlığından 38 esedî 3 rub *resm-i kismet* kesilmiştir.⁴¹ Belgelerde tanımlanan askerî sınıf çok geniş tutulduğundan "ücretini bir vakıftan alan cami ferraşı"ndan sadrazama kadar sosyo-ekonomik olarak çok çeşitli kesimleri ihtiva etmesi⁴² hasebiyle askerî-reaya ayrımı üzerinden bir çerçeve geliştirmenin faydası yoktur.

Bu bahsi geçen genel problemlerden çok daha spesifik olanları ilgili bölümlerde ayrıca detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Ayrıca bu problemlerin yapılacak analiz ve yorumların sonuçlarını mümkün olduğunca sağlıklı olmasını sağlamak için ne gibi önlemler alındığına da değinilecektir.

Rusçuk'un Coğrafi Konumu ve Tarihçesi

Avrupa'nın ortasından doğup Karadeniz'e dökülen Avrupa'nın en önemli nehirlerinden biri olan Tuna'nın güney kıyısında, bugünkü Bulgaristan'ın Romanya ile olan

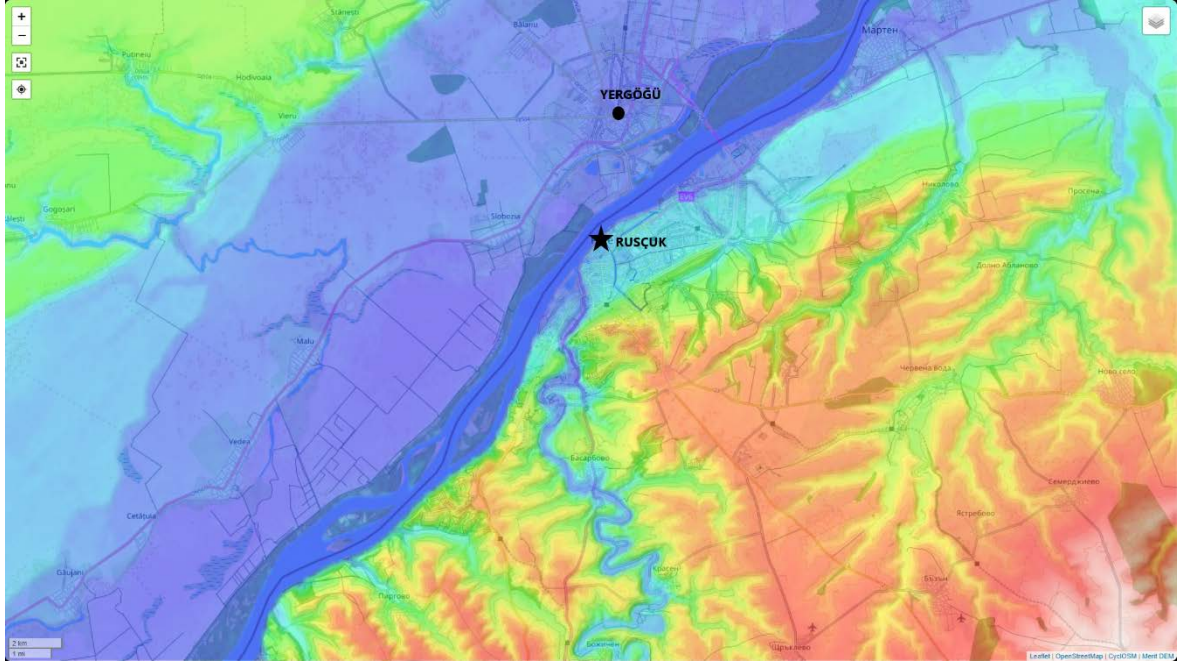
⁴⁰ Öztürk, Said. (2001). "Kassâm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 24. İstanbul: TDV, s. 580.

⁴¹ A.K.M.U.K. R-4, Varak 25b/26a, 23 Muharrem 1108 (22 Ağustos 1696).

⁴² Yediylidiz, Bahaeddin. (1982). "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800". *Osmanlı Araştırmaları*, 3, s. 151; Öztürk, Said. (1995). *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, s. 44.

sınır hattının ortasında ve Yergöğü'nün karşısında konumlanan Rusçuk, Kara Lom Nehri'nin Tuna'nın genişliği 1.300 metreyi bulan yerine döküldüğü bölgede yer almaktadır.⁴³ Nehir yatağı kıyılarında olması sebebiyle genellikle alçak ve düz bir coğrafi görünüm arz eden Rusçuk şehrinin kuzeye bakan tarafı Tuna Nehri'nin hemen kıyısındaiken güney kesimleri küçük tepeler silsilesi ile çevrelenmiştir.⁴⁴

Harita 1.1. Günümüz Rusçuk Fizikî Haritası ⁴⁵

Milattan sonra 98-117 yılları arasında hüküm süren Roma İmparatoru Trajan'ın Daçya üzerine yaptığı seferlerle dikkatini bölgeye yöneltmesinin bir sonucu olarak tarih sahnesine çıktığı düşünülen Rusçuk şehri hakkında bu tarihten önce herhangi bir somut bilgi mevcut değildir. O günden bugüne değin *Sexaginta Pristis*, *Pristapolis*, *Prista*, *Yürük Ovası*, *Yergöğü Beriyaka*, *Malko Yurgovo*, *Urus*, *Urusçuk*, *Rusi-to*, *Rusiko*, *Rostzig*, *Russy*, *Rusi*, *Rosi*, *Ruse* ve *Rusçuk* gibi çok farklı formlarda anılan Rusçuk adının etimolojik kökenine ve dönüşümüne dair net bir bilgi yoktur.⁴⁶ Örneğin 1470'lere ait 45/29 Numaralı Niğbolu İcmal Defterinde yer alan “*Zeâmet-i Berü Yaka-i Yergöği, Rusi dimekle meşhûrdır*” ifadeleri

⁴³ Babinger, Franz. (1964). “Rusçuk”. *İslâm Ansiklopedisi*, 9. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 784. Google Maps ile yapılan ölçüm Kara Lom Nehri'nun Tuna'ya döküldüğü yerin kuzeydoğusunda kalan Rusçuk şehrinin bulunduğu kıyının karşıyla olan genişliği yaklaşık 600 metre olarak gösterir.

⁴⁴ Mehmet Topal. (2011). “Rusçuk Şehri'nin Yeri ve Adı Üzerine Düşünceler”. Meral Bayrak Ferlibaş (Editör). *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Rusçuk*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, s. 8.

⁴⁵ <https://en-gb.topographic-map.com/maps/v93v/78b0e>

⁴⁶ Topal. (2011). “Rusçuk Şehri'nin Yeri ve Adı Üzerine Düşünceler”, s. 17.

bölgenin isim çeşitliliğinin çok erken dönemlerini yansıtmaları açısından önemlidir.⁴⁷ Fakat bölgenin çok daha modern bir merkezini ifade eden Rusçuk'tan evvel asıl en büyük şehir, bugünkü Rusçuk'un yaklaşık 25 km güneyinde kalan Çernovi adıyla da belgelere yansıyan Çerven'dir. Neşrî'nin aktardığına göre bölge Sultan Murad zamanında Tuna boyundaki kaleleri ele geçiren Çandarlı Ali Paşa'nın birlikleri tarafından alınmıştır.⁴⁸ Fethinden sonra 16. yüzyıla kadar Rusçuk, Niğbolu Sancağı'nın Çernovi Kazası'na bağlı küçük bir yerleşim yeri iken daha sonraları Çernovi'nin öneminin azalmasına paralel olarak bölgenin merkezi olma konumu artmıştır.⁴⁹ Bu bakımdan Çernovi veya Çerven, Rusçuk'un eski adı değildir.⁵⁰ İzmir-Aydın örneğinde olduğu gibi tarihsel olarak aynı zamanda var olan ve biri diğerinden daha önemli bir rol oynayan iki yerleşim yerinden diğerinin bu rolü devralması gibi bir gelişmenin burada da söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Tablodan da anlaşılabileceği üzere şehrin nüfusu 16. yüzyıl boyunca istikrarlı bir şekilde büyümüştür. Aynı zamanda tersane bulunan ve Tuna kapûdânının da ikamet ettiği Rusçuk sosyo-ekonomik ve politik gelişimini sürekli arttırmıştır. Bu yüzyılın ortalarında 6 Müslüman ve 4 gayrimüslim mahallesi bulunurken yüzyılın sonuna gelindiğinde mahalle sayısı Müslümanların lehine artarak 9'a ulaşırken 3 mahalle gayrimüslim nüfusun yoğun yaşadığı yerler olarak kalmıştır.⁵¹

Tablo 1.1. 15.-16. Yüzyıllarda Rusçuk Nüfusu ⁵²

Yıllar	Müslüman		Hristiyan		Kıptî		TOPLAM	
	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred	Hane	Mücerred
1466-1468	3		202	39			205	39
1479-1480	4		239				243	
1483-1485	3		248	39			251	39
1528	50		350				400	
1530	50	8	385	189			435	197
1541-1545	324		556				880	
1550-1552	467	288	628	402	22	12	1.117	702
1572-1573	525	199	480	319	40		1.045	518
1580	525		532				1.057	

⁴⁷ İnalçık, Halil; Radushev, Evgeni; Altuğ, Uğur (Hazırlayanlar). (2018). "OAK (St. Cyril ve St. Methodius Millî Kütüphanesi Oryantal Arşiv Koleksiyonu) 45/29 Niğbolu İcmal Defteri". *Fatih Sultan Mehmed Döneminde Tuna Boyunda Osmanlı Düzeni: Niğbolu, Vidin ve Braniçeva Tahrir Defterleri (Metin ve İndeks)*. Budapeşte: Research Centre for the Humanities, s. 35

⁴⁸ Mevlânâ Mehmed Neşrî. (2013). *Cihânnümâ [6. Kısım: Osmanlı Tarihi (687-890/1288-1485)]*. Necdet Öztürk (Hazırlayan). İstanbul: Bilge Kültür Sanat, s. 104, 108. Meryem Kaçan Erdoğan ve diğerleri bölgenin fethini 1388 olarak verirler: Erdoğan, Meryem Kaçan; Bayrak Ferlibaş, Meral; Çolak; Kamil. (2009). *Rusçuk Ayanı: Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, s. 5-6. Yalnız Babinger Rusçuk'un fethini Yıldırım Bayezid dönemine atfederek 1393 yılına tarihlendirmektedir. Babinger. (1964). "Rusçuk", s. 784.

⁴⁹ Kiel, Machiel. (2008). "Rusçuk". *TDVİslâm Ansiklopedisi*, Cilt 35. İstanbul: TDV, s. 247-248.

⁵⁰ Topal. (2011). "Rusçuk Şehri'nin Yeri ve Adı Üzerine Düşünceler", s. 15.

⁵¹ Erdoğan vd. (2009). *Rusçuk Ayanı*, s. 11.

⁵² Erdoğan vd. (2009). *Rusçuk Ayanı*, s. 7.

Sadece Eflak Voyvodası Mihai'nin 1595 yılındaki Yergöğü ve Rusçuk'a saldırısı bu yükseliş trendinin inkıtaya uğramasına neden olmuş fakat düzenin tesisinden sonra sahip olduğu potansiyel şehrin gelişimini sürdürmesini sağlamıştır. 17. yüzyılın ilk yarısında 3.000 Müslüman, 200 Hristiyan ve 200 Ermeni hanenin bulunduğu bildirilir ve genel olarak Rusçuk'un dikkate değer büyüklükte bir şehir olduğu bölgeyi ziyaret edenler tarafından da aktarılır.⁵³ Hatta 18. yüzyıla damgasını vuran Rus savaşlarının getirdiği ağır sorumluluklarla büyüyen Rusçuk'un önceden bulunmayıp sonradan ihdas edilen şehir surları yüzyılın sonunda o kadar genişlemiştir ki daha öncesinde şehrin dışında kalan çiftlik gibi yerler de şehrin içine dâhil olmuştur.⁵⁴

Rusçuk ayrıca uluslararası ticaret açısından değerlendirildiğinde de önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Kuzeye doğru uzanan Bükreş, Braşov, Lviv ticaret yolunun üzerinde bulunur. Bu konuda özellikle Ragusalıların hatırı sayılır rollerinin olduğu kurulan ortaklıklar ve temaslardan anlaşılabılır. Ragusalı tüccarların Bulgar topraklarındaki faaliyetleri 1688'den itibaren azalmaya başladıysa da geriye kalan bazıları Dubrovnik Cumhuriyeti sona erinceye kadar Rusçuk'ta kaldılar. Bütün kuzey Bulgaristan içinde sadece Rusçuk'un seçilmesi, buradan diğer pazarlara açılma konusundaki imkânların fazlalığı olmalıydı.⁵⁵ Dahası ticaretin, özellikle de uluslararası ticaretin şehre münhasır bir aktivite alanı olduğu ve paranın sermayeye kırsalda değil şehirde dönüştüğüne dair ön kabullere meydan okurcasına Rusçuk'ta Ragusalıların en önemli ortaklarının başında Çernavoda adındaki bir köy sakinlerinin gayrimüslimleri gelmektedir.⁵⁶ Aslen Mihrimah Sultan Vakfı'na tabi olan Çernavodalı gayrimüslim aracılar hayvan derisi ve yün gibi hayvansal ürünleri ihraç ederken Ragusa kumaşlarını ithal ediyorlardı. Ragusalıların çekilmesinden sonra ise Çernavodalılar dikkatlerini Transilvanya ticaretine yöneltmişlerdi.⁵⁷

⁵³ Topal, Mehmet. (2011). "II. Mustafa'nın Avusturya Seferlerinde Rusçuk Şehri ve Limanı'nın Önemi". Meral Bayrak Ferlibaş (Editör). *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Rusçuk*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, s. 70-71; Erdoğan vd. (2009). *Rusçuk Ayanı*, s. 11. Yalnız bu veriler problemli görünür, zira 16. yüzyılın sonunda 1.057 hanelik nüfusun 17. yüzyılın başında bunun 3,5 katı artmış olması açıklanamadığı sürece ikna edici olmaktan uzaktır.

⁵⁴ Rusçuk şehrine ait harita da görülebileceği üzere Çukur Çiftlik adıyla yer mevcuttur. Erdoğan vd. (2009). *Rusçuk Ayanı*, s. 15. Bunun dışında yine harita yer alan Yahya Kapudan, Handan gibi yerlerin adıyla anılan çiftliklerin mevcudiyeti de bunlara örnek verilebilir.

⁵⁵ Gradeva, Rossitsa (2006). "Villagers in International Trade: The Case of Chervena Voda, Seventeenth to the Beginning of the Eighteenth Centuries", *Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 25 (86), The Ottomans and Trade*, s. 12-13.

⁵⁶ Gradeva. (2006). "Villagers in International Trade", s. 1-20.

⁵⁷ Gradeva. (2006). "Villagers in International Trade", s. 12-13.

Ruşçuk'un coğrafi konumu tarımsal faaliyetlerin yürütülmesi açısından da verimli bir bölge olmasına imkân tanımış görünür. Özellikle üçüncü bölümde görüleceği üzere bağ sahipliği sosyal tabanda dikkate değer bir karşılık bulmuştur. Sicillerde sık sık adlarına rastlanan Rastova, Sarıbayır, Orta, Tuna ve Ova bağları şehir sakinlerinin bağlarının bulunduğu bağlık bölgelerden bir kaçıdır.⁵⁸ Tuna ve Lom nehirlerinin sağladığı imkânlar değirmenler gibi pahalı kırsal gayrimenkullerin kurulmasını da teşvik etmiş görünür. Çiftliklere gelindiğindeyse bunlar, bölgenin 18. yüzyıldan önce Bulgaristan'ın Karadeniz sahillerindeki diğer yerleri gibi görece daha erken tarihlerde ortaya çıkmış görünür. Tevzi defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla 1657 yılında sadece 11 adet görünen çiftliklerin sayısı yüzyılın sonunda 36'ya, 18. yüzyılın ortalarında ise 45'e kadar yükselmiştir. Bundan sonra yüzyılın sonuna kadar 45-42 arasında olmak üzere stabil bir çizgi takip etmiş görünür.

Tuna Kapûdânının ikamet ettiği yer olması ile Avusturya ve özellikle de Rusya'ya karşı yapılan seferlerdeki lojistik destek rolünün yanı sıra Eflak'tan İstanbul'a giden hem karadan hem de denizden iaşe tedarik zincirinin düğüm noktalarından biri olması Rusçuk'un sadece askerî değil ekonomik bir merkez olmanın avantajına da sahip olduğu anlaşılır. Bu haliyle bir uç bölgesi olmanın avantaj ve dezavantajlarını bir arada bulundurmaktadır.⁵⁹ Yine bu avantaj ve dezavantajlar 18. yüzyılın ikinci yarısında bölgede ayanlığın ele geçirilmesi konusunda çetin mücadelelerin yaşanmasını körükleyen sebepler arasında yer almıştır.⁶⁰

⁵⁸ Erdoğan vd. (2009). *Ruşçuk Ayanı*, s. 14.

⁵⁹ Teodora Bakardjieva. (1999). "Kargaşa ve Yaratıcılık Arasında: XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın Başında Bir Taşra Kasabasının Hikâyesi". Güler Eren (Editör). *Osmanlı 5: Toplum*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 631.

⁶⁰ Bakardjieva. (1999). "Kargaşa ve Yaratıcılık Arasında", s. 631-639.

2. RUSÇUK'TA SERVET SAHİPLERİNİN MAL VARLIKLARINI TASARRUF YÖNTEMLERİ

2.1. Kaynaklar ve Kaynaklardan Doğan Problemler

Bir bölgede sakin kişilerin ve zenginlerin mal varlıklarını ve servetlerini nasıl tasarruf ettiklerini ve uzun bir süreç içerisinde yatırım veya tasarruf metotlarında belirgin bir değişikliğin yaşanıp yaşanmadığını tespit etmeyi amaçlayan bir çalışmanın kaynaklarını temel olarak bireylerin vefatından sonra mal varlıklarının ve borçlarının kaydedildiği muhalefat kayıtları oluşturur. Bu kayıtların yer aldığı kadı sicillerindeki alım-satım kayıtları ve vakfiye gibi diğer türden belgeler ise bu kişilerin mal varlıkları arasında yer almayan ama ya hayatının bir döneminde tasarrufunda bulundurduğu fakat sonrasında elinden çıkardığı menkul ve gayrimenkullerin ya da vakfederek tasarruf hakkının niteliğini değiştirdiği mallarının tespit edilmesine imkân tanır. Böyle bir girişimin önünde hem kaynakların doğasından gelen hem de istatistiksel analizlerin gereksinimlerinden doğan problemler silsilesi uzanır. Ayrıca özellikle servet sahiplerinin yatırım metotları incelenmek istendiğinde örneklem havuzuna dâhil edilecek muhalefatların hangi kriterlere göre seçilmesi gerektiği, kimin zengin olarak nitelendirilebileceği gibi semantik olduğu kadar sosyolojik bir başka sorun mevcuttur. Bütün bunların hepsi ilgili başlık altında mümkün olduğunca açıklayıcı ve ikna edici bir şekilde tartışılmıştır.

Rusçuk'a ait R-1 (H.1066-1067/ M.1656-1657), R-3 (H.1097-1100/ M.1685-1688), R-4 (H.1106-1108/ M.1695-1696), R-2 (H.1109-1112/ M.1698-1701), R-5 (H.1121-1124/ M.1709-1710), R-51 (H.1127-1128/ M.1715-1716), R-52 (H.1147-1148/ M.1734-1735), R-6 (H.1149-1151/ M.1736-1739), R-36 (H.1150-1151/ M.1738), R-7 (H.1151-1153/ M.1738-1740), R-38 (H.1154-1155/ M.1742-1743), R-37 (H.1166-1167/ M.1752-1754), R-8 (H.1191-1193/ M.1777-1779), R-9 (H.1200/ M.1786), R-39 (H.1204-1205/ M.1789-1791) numaralı kadı sicilleri incelenmiştir. Bunlardan sadece R-39 numaralı defterde herhangi bir muhalefat kaydına rastlanmazken diğer defterlerden toplam 327 adet muhalefat kaydı derlenmiştir. Rusçuk'un tespit edilebilen ilk kadı sicili olan R-1 numaralı defterde sadece bir kayıt mevcut olması nedeniyle herhangi bir anlamlı sonuç ortaya koyamayacağından değerlendirmelere dâhil edilmemesi sebebiyle analize tabi tutulan örnek sayısı 326'dır. Dolayısıyla incelemeye konu olan dönem bu haliyle 1686-1786 arasını kapsayan yüz yıllık bir sürece uzanmaktadır.

2.1.1. Kaynakların Sınırlılıkları ve Temsiliyet Problemi

Muhallefat kayıtlarının kullanılabilirliğine ve sınırlılıklarına dair problemler yerli ve yabancı literatürde bu kaynakları çalışan kişilerce pek çok defa tartışılmıştır. Sosyo-ekonomik ve gündelik tarih araştırmalarında eşsiz kaynaklar oldukları konusunda hemfikir olan araştırmacıların gündeme getirdikleri en önemli soru, muhallefat defterlerinin o bölge halkının ne kadarını temsil ettikleridir. Örneklerine Batı’da da rastlanan ve birçok çalışmaya konu olan miras kayıtları, Osmanlı toprakları bağlamında ölenin mirasçılarının olmadığı dolayısıyla malların “*beytü’l-mâl*”e aktarıldığı ve mirasçılar arasında hissesine düşeni tasarruf edemeyecek kadar küçük çocuklar veya anne karnındaki bebekler ile o an için “*gâib-i ani’l-beled*” kişilerin mallarının korunmasının elzem olduğu durumlarda ölenin mallarının ve borçlarının envanterinin çıkarılması gerekirdi. Ayrıca mirasçılar kadar alacaklılar da haklarını talep etmek için kadıdan ölenin mallarının defter edilmesini talep edebildikleri gibi borçların malvarlığını aştığı durumlarda “*guremâ*” usulüyle alacaklarının paylarının yeniden belirlenmesi gerektiğinde kadının müdahalesi kaçınılmazdı. Bunların dışında muhallefatların deftere kaydettirilmesindeki keyfiyetin altında yatan sebepleri tespit etmek imkân sınırları dâhilinde değildir.

Bir takım problemlerin veya mirasçılar arasındaki endişelerin varislerin kadıya başvurularında etkili olması muhtemeldir. Diğer pek çoklarının ise kadıya bile gitmeden kendi dinî ve örfî usullerine göre mirası pay ettikleri su götürmez. Hatta kimi zaman bu keyfiyet kişinin vefatından çok sonraları, diğer mirasçıların arasından kimilerinin vefatından, hatta onların da mirasçılarının bazılarının ölümünden sonra ilk ölenin mal varlıklarının paylaştırıldığı örneklerle rastlamak mümkündür. Örneğin, aşağıda daha detaylıca bahsedilecek olan Şaban bin Abdullah’ın veraseti eşi ve oğullarına kalmış, sonrasında oğullarından biri ve ondan sonra eşi ve eşinin diğer kocasının vefatıyla geride kalan mirasçılara pay edilen mallarının kaydedildiği zaman ile Şaban bin Abdullah’ın vefatı arasında uzunca bir sürenin olduğu anlaşılabılır.⁶² Dahası Osmanlı topraklarının diğer yerlerinde de mevzu bahis olduğu gibi Rusçuk’ta da gayrimüslimlerin ve kadınların temsiliyeti çok sınırlı bir düzeyde kalmış olduğundan kaydedilen muhallefatlarda esasen bölgenin Müslüman erkek, özellikle de şehirli ahalisinin daha fazla temsil edildiği görülebilmektedir. Sözgelimi, Rusçuk’ta ilgili dönemde kaydedilen ve incelemeye dâhil

⁶² A.K.M.U.K. R-38, Varak 26a, 6 Safer 1155 (12 Nisan 1742).

edilen 326 adet muhallefat kaydının %70,9'u (231 kayıt) erkeklere ait iken sadece %29,1 (96 kayıt) kadınlarındır. Kadınların reel değerler üzerinden bütün toplam mal varlığı içerisindeki oranları ise %14,8 ile bundan çok daha vahim bir temsiliyet tablosu ortaya çıkmaktadır.⁶³ Diğer yandan, bundan daha aşikâr bir taraflılık şehir ve kırsal bağlamında görünür. Muhallefat kayıtlarının %89,3'ü (291 kayıt) şehirde sakin kişilerden oluşur. Dolayısıyla, köy ve çiftliklerde sakin kişilerin %10,7'lik bireysel temsiliyetlerine karşın bütün toplam mal varlığındaki oranları %14,3 ile yine görece çok sınırlı bir paya sahiptirler.⁶⁴ Benzer şekilde gayrimüslimler de dikkate alınan muhallefatlar arasında sadece %6,7'lik (22 kayıt) bir kesimi temsil eder ve bütün toplam mal varlığındaki paylarının ise yalnız %4,9 gibi gayet mütevazı bir seviyede kaldığı anlaşılır. Sonuç olarak eldeki bu verilerden çıkarılan yorum ve varılan sonuçların bütün toplam mal varlığındaki %72,2'lik bir pay ile daha çok şehirli Müslüman ahalinin (202 kayıt) durumunu daha açıklayıcı olduğu görülür. Hal böyle iken defterlere yansıyan bu muhallefat kayıtlarında bir taraftan resmî zorunluluktan diğer taraftan sebebi belirsiz keyfiyetten kaynaklanan tarafgirlik, analiz edilecek veri havuzunun kısmen bozulmasına neden olur.

Bu kaynaklarla ilgili bir diğer husus, muhallefatta verilen menkul ve gayrimenkullerin ölenin gerçek mal varlığının ne kadarını yansıttığıdır. Çok ender geçen bazı kayıtlardan kişinin ölüm tarihi ile defterin kayıt tarihi arasında sadece birkaç gün olduğu anlaşılmaktadır. Bu gibi durumlarda mirasçıların malların en azından bir kısmını kendi aralarında taksim edebilecek kadar uzun bir süre geçmediğinden gerçek mal varlığına daha yakın bir değer ortaya konmuş olabileceği düşünülse de başkalarının zimmetindeki nakit ve eşyaların da tespitinin zor olacağı aşikârdır. Diğerlerinde ise vefattan kayda kadar ne kadar zamanın geçtiği belli değildir. Dolayısıyla, mevtanın mallarının bir kısmının daha kadı huzuruna gelmeden mirasçıları arasında paylaşılmış olması ihtimal dâhilindedir. Unvanları açısından toplumsal ve ekonomik konumu yüksek olması beklenen kişilerin çok sınırlı sayıda mal varlığının listelenmesi, hatta kimi zaman fakir-zengin fark etmeksizin Rusçuk'ta ilgili dönemde kaydedilen erkek muhallefatlarının %76'sında bulunan evin dahi bulunmaması bu konuda ciddi şüpheler uyandırmaktadır. Ayrıca bazı örneklerden mevtanın sonradan zuhur eden eşya ve alacaklarının olduğu yine kayıtlardan açıkça anlaşılabilir. Fakat

⁶³ R-1 numaralı defterde sadece 1 adet muhallefat kaydı – ki bu da bir kadına aittir – bulunduğundan bu değerlendirilmeye dâhil edilmemiştir.

⁶⁴ Aynı şekilde R-1'deki tek muhallefat kaydı köyde sakin bir kadına ait olmasına rağmen münferit bir vaka olması hasebiyle dâhil edilmemiştir.

en azından Rusçuk için bu husus genellikle çok fazla malları bulunan zengin sayılabilecek kimselerin muhalefatları için geçerlidir.

Yabancı ülkelerdeki miras ve vasiyet kaynakları üzerinde yapılan çalışmaların gösterdiği kadarıyla ölenin yaşıyla mal varlığının miktarı arasında anlamlı bir ilişki mevcuttur. Ölenlerin yaşlarıyla ilgili herhangi bir açıklamada bulunmayan Osmanlı kaynaklarında ölenlerin yaşlarının tespiti mirasçılar arasında *sagır* ve *kebir* çocukların mevcudiyetlerine nazaran çok kabaca bir şekilde tahmin etmek mümkünse de üzerinde çalışılabilecek sağlam bir zemin teşkil etmez. Küçük yaşta ölenlerin de – yukarıda bahsi geçen bir istisnası hariç – muhalefat defterleri tutulmadığından diğer kaynaklardan elde edilen bu aksiyoma dayanarak Osmanlı muhalefat kayıtlarında verilen mal varlıkları üzerinde bu faktörün etkisi yadsınamazsa da ölçmek mümkün değildir. Buna ek olarak, bireyseliğin mevzubahis olmadığı bir dönemde bireyin mal varlığının ehemmiyetinden ziyade hane varlığı çok daha belirleyici bir faktör olsa gerektir.⁶⁵ Ne var ki en meşhur ailelerin bile birden fazla mensubunun muhalefatına çok ender rastlanır.

Öte yandan, muhalefat defterine dökülen eşyaların aslında ölenin toplam mal varlığının sadece bir kısmını yansıttığı iki tür kayıt üzerinden anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki sonraki bölümde de kısmen bahsedileceği gibi ölenin sağlığında bizatihi mallarının bir kısmını hibe edip ve bunu kaydettirmesi ya da vefattan sonra birkaç şahitle ölenin mallarının bir kısmının sağlığında hibe veya vasiyet ettiğinin iddia edilmesidir. Esasen ikinci durumdaki vakalarda genellikle muhalefat defterinde mallar listelenir fakat vasiyet ve hibe edildiğini belirten ayrıca bir not düşülür. Örneğin, Bacanak Mahallesi sakinlerinden Hüseyin Beğ, 9.268 parelik mal varlığının 9.000 akçe kıymetindeki evini bahçesiyle beraber kızına hibe etmiş olduğu tutulan muhalefat defterinde belirtilmiştir.⁶⁶ İlkindeki vakalarda ise bunun defterde ayrıca bir hüccet şeklinde yazılmış olan kaydının bulunması gerekir. Kara Mustafa Mahallesi'nden Fatıma ibnet-i İbrahim'in, Ova Bağları'ndaki bağ, yastık, döşek, yorgan, bakraç, 45 guruş nakdin kendisinin ölümünden sonra oğlu Esseyid Hasan Çelebi ibn Esseyid Mehmed'e geçmesi için hibe ettiği örnek de bununla ilişkilendirilebilir.⁶⁷ Buradaki

⁶⁵ Gara, Eleni. (2021). “Sarrafar ve Toprak Sahipleri: Erken Modern Dönemde Balkanlarda Şehirli Müslüman Elitin İzinde”. A. Anastasopoulos (Editör). *Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri*. (çev. H. Ebru Aksoy). İstanbul: Küre Yayınları, s. 219. Örneğin Musul bölgesini inceleyen Dina Rizk Khoury de bölgenin siyasal ve ekonomik tarihinin ailelerin tarihi olarak değerlendirmektedir. Khoury. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*, s. 25.

⁶⁶ A.K.M.U.K. R-5, Varak 16a, 10 Rebülevvel 1122 (9 Mayıs 1710).

⁶⁷ A.K.M.U.K. R-38, Varak 11b, 20 Ramazan 1154 (29 Kasım 1741).

asıl problem, defter serileri bütün yılları kapsayan bir süreklilik arz etmediği için kişinin hibe ettiği tarihe ait defterin mevcut bulunmaması ihtimalidir. Muhallefat defterlerinin ölenin gerçek mal varlığının bir kısmını yansıttığını gösteren bir diğer yöntem vefattan önce malların bir kısmının vakfedilmesidir. Örneğin, Arık Ramazan Mahallesi'nden Şaban Ağa ibn Mustafa 13 Ağustos 1696 tarihli bir kayda göre Ustorice Köyü sakinlerinden Arslan Çelebi ve İbrahim Çelebi ibn Ahmet Çelebi kardeşlere ait üç göz değirmendeki bir göz hisselerini, tevabiinden bağ, çayır ve bostanı da *sâhib-i 'arz* marifetiyle 110 guruş karşılığında satın almıştı.⁶⁸ Fakat bundan üç yıl sonra vefat eden Şaban Ağa'nın düzenlenen muhallefat defterinde bu gayrimenkule rastlanmaz.⁶⁹ Bu süre zarfında değirmeni elinde tutmayıp satmış olması ihtimali bu detayı önemsizleştirirken vefatından tam dokuz ay önce Şaban Ağa'nın odalar ve dükkânlar ile beraber bir de değirmenini vakfettiğinin anlaşılması konuya başka bir boyut ekler.⁷⁰ Dolayısıyla, Şaban Ağa'nın Eylül 1699 tarihli muhallefat kaydına göre 1.974 guruşluk (351.372 akçelik) bir mal varlığına mutasarrıf biri olduğuna dair bilgi aslında gerçekten daha uzak bir ifadeyi yansıtmakta olduğu aşîkârdır.

Bir diğer değinilmesi gereken nokta, muhallefat defterinde listelenen mal ve eşyaların kaydedilen değerlerinin ne kadar güvenilir olduklarıdır. Kadıların mirastan alacakları paylarını arttırmak için meblağları yüksek gösterdikleri kimi zaman da toplamlarda bilinçli yanlışlar yaparak aradaki farkı kendi zimmetlerine geçirdikleri bilinir. Ne var ki bu durumun ne kadar genel geçer bir tespit olduğu şüphelidir. Nihayetinde istisnalar üzerinden bir genelleme yapmak mümkün değildir. Kadıların bu teşebbüslerine kişiler ya hiç mahkemeye gitmeyerek ya da daha önce de bahsedildiği gibi malların sadece bir kısmını mahkemeye taşıyarak kendilerini koruyabilirler.⁷¹ Bireysel çıkarların korunması refleksi ile yapılabilen her iki ihtimal de nihayetinde bugünün araştırmacısının veri havuzunun bulanması ile sonuçlanır. Rusçuk bağlamında her ne kadar bu yönde bir şüphe uyanmasa bile bunun tespiti de bir hayli zor görünür. Sonuçta “müstamel”, “cedid” ve “r'es” gibi sıfatların dışında başka bir nitelendirmede bulundurulmayan mal ve eşyaların kıyası pek mümkün görünmez.

⁶⁸ A.K.M.U.K. R-4, Varak 27a, 14 Muharrem 1108 (13 Ağustos 1696).

⁶⁹ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 8 Rebülevvel 1111 (3 Eylül 1699).

⁷⁰ A.K.M.U.K. R-2, Varak 20a/b, Gurre-i Receb 1110 (3 Ocak 1699).

⁷¹ İnalçık, Halil. (1953). “15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15, s. 53-54.

İncelenen bölge ve döneme ait toplanan muhallefât kayıtlarından 13 tanesi eşinden başka veya hiç varisi olmayan kimselerin olup mallarının *beytü'l-mâle* aktarılması hasebiyle kayıt altına alınmıştır. Genellikle kimsesi olmayan kişilerin fakir kişiler oldukları varsayımına dayanarak bunların kayıt altına alınması da bir zorunluluk hali olduğundan bütün muhallefât kayıtlarıyla beraber değerlendirildiğinde bu kayıtların ortalamayı aşağıya çekeceği düşünülebilir. Bu kayıtlara yakından bakıldığında öngörülerle uyumlu olarak yarısından fazlasının 10.000 akçenin altında toplam mal varlığı kıymetinde olduğu anlaşılır.⁷² Öte yandan bunun aksi örnekleri de bulmak mümkündür. Bunun en uç örneği olan Ahmed Beşe bin Hüseyin bin Abdullah geride eşinden başka varisi olmadan vefat etmiş ve toplam mal varlığı 14.876 pare (44.628 akçe) olarak kıymetlendirilmiştir.⁷³ Bu bakımdan her ne kadar ekseriyeti düşük meblağlardan oluşan bir veri havuzu olsa da kaideyi bozan istisnaların mevcudiyeti ve bu gibi veri bozuklukların kadın, köylü veya gayrimüslim muhallefâtları arasında da mevzu bahis olması nedeniyle görmezden gelinmesi zaten sınırlı olan data setinin daha da daralmasına sebep olacağı aşîkârdır. *Beytü'l-mâl kassâmı*yla ilgili dikkati çeken diğer bir husus ise bunların yaklaşık yarısının (6 kayıt) Beşe unvanlı kimselere ait olmasıdır. Bunu ilginç kılan husus Yeniçerilerin en azından bir dönem evlenmelerinin yasak olduğu fakat daha sonraları evlenmelerinin serbest olmasına rağmen vârisiz ölenler arasında Yeniçerilerin ezici bir çoğunluğu oluşturmuş olmasıdır.

2.1.2. Dâhil Edilmeyen ve Tashih Edilen Vakalar

İncelenen Rusçuk sicillerinden çıkarılan pek çok muhallefât defterinden bazıları konunun daha sağlıklı ve makul bir şekilde ele alınabilmesi adına analize tabi tutulan tablolaya dâhil edilmemiştir. Bunların en başında aslen Rusçuklu olmayan genellikle ticaret için geldiği Rusçuk'ta bir han odasında misafir iken vefat eden kişilerin muhallefâtları görmezden gelinmiştir. Hiç şüphesiz bu veriler üzerinden de çok değerli bilgiler çıkarılabilir, Rusçuk'un bölgenin ticaret ağları bağlamındaki önemine ve özelliğine dair bir takım yorumlar ortaya konabilirdi. Ne var ki hem bu kişilerin beraberlerinde bulundurdıkları

⁷² A.K.M.U.K. R-2, Varak 14b/15a, 6 Cemâziyelâhir 1110 (10 Aralık 1698) künyeli Fatıma'nın 5.468 akçe; A.K.M.U.K. R-2, Varak 18a, 16 Receb 1110 (18 Ocak 1699) künyeli şehit olarak ölen Sarraf Ahmed Beşe bin Abdullah'ın 3.048 akçe; A.K.M.U.K. R-36, Varak 15a, 3 Rebîülâhir 1151 (21 Temmuz 1738) künyeli Semurtaş demekle maruf Mehmed Beşe bin Abdullah'ın 5.406 akçe; A.K.M.U.K. R-36, Varak 24a, 10 Şevval 1150 (31 Ocak 1738) künyeli İsmail bin Abdullah'ın 4.776 akçe; A.K.M.U.K. R-38, Varak 37a, 23 Cemâziyelâhir 1155 (25 Ağustos 1742) künyeli Balıkçı Mustafa Beşe'nin 8.979 akçe ve A.K.M.U.K. R-9, Varak 8b, 15 Şevval 1200 (11 Ağustos 1786) künyeli Mustafa bin Abdullah ise 6.380 akçe kıymetinde mal varlığı bıraktığı anlaşılmaktadır.

⁷³ A.K.M.U.K. R-38, Varak 24a, 12 Zilkade 1154 (19 Ocak 1742).

malların kıymetinin az olması hem de bu çalışmanın bu bölümünün Rusçuk sakinlerinin mal varlıklarını nasıl tasarruf ettiklerini incelemeye adanması nedeniyle analizlere dâhil edilmemesi uygun görülmüştür. Ayrıca daha önce zikredildiği gibi 1657 yılına ait tek bir muhallefât kaydı kronolojik izolasyona maruz kaldığından ve ilgili yıla ait R-1 numaralı defterde istatistiksel olarak anlamlı sonuçlara varılacak kadar yeterli sayıda örnek bulunmaması nedeniyle görmezden gelinmiştir.

Bunların ötesinde bazı münferit vakaların doğası gereği yapılmak istenen araştırmanın sorularına cevap verebilmek bir yana, çizgisinden sapmasına sebep olabilecek potansiyele sahip olmaları dolayısıyla dâhil edilmemiştir. Örneğin, Ablanova-i Müslim köyü ahalilerinden iken küçük yaşta vefat eden ve babasını da daha önce kaybetmiş Nefise bint-i Elhâc Selim'in mal varlığının neredeyse tamamı vefat eden babasının kendisine intikal eden hissesinden oluşması nedeniyle analiz havuzuna eklenmesi anlamlı olmayacaktır.⁷⁴ Ölenin doğrudan mallarının kaydedildiği bir kayıt olmayıp onun mallarının kaldığı mirasçılardan bir silsile şeklinde ölüp diğerlerine intikal ettiği ve nihayetinde kalan malların kaydedilip en son mirasta hak sahibi olanlar arasında bölüştürüldüğü kayıtlar da görmezden gelinmiştir. Bu bakımdan, Elhâc Musa Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Şaban bin Abdullah'ın veraseti eşi Havva bint-i Abdullah ile sulbî kebir oğulları Ahmed'e ve gâib-i 'anî'l-beled olup hayatta olup olmadığı belli olmayan mefkûd Mehmed'e münhasır olmuş, fakat Ahmed dahi öldüğü için veraseti annesine ve kayıp Mehmed'e intikal etmiş, sonrasında Havva da ölünce veraseti diğer kocası Ömer bin Ali'ye ve kayıp oğlu Mehmed'e ve nihayetinde Ömer'in de ölümünden sonra verasetin büyük oğlu Hüseyin ile yetişkin kızları Fatıma, Sakine, Ümmügülsüm ve Rabia'ya kalan malların kaydedildiği muhallefât defteri değerlendirmeye alınmamıştır.⁷⁵ Benzer şekilde yine aynı defterde yer alan Ali Ağa ibn Mustafa bin Abdullah'ın da terekesi bu şekilde mirasçılardan mirasçılara silsile şeklinde aktararak en son hali deftere eklenmiştir.⁷⁶

Vezir Mehmed Paşa'nın kethüdası Mehmed Ağa'nın çuhadarlarından olup Belgrad Muharebesinde şehit düşen Ali Ağa ibn Mehmed bin Abdullah'ın üç ayrı tarihte tutulan muhallefât kayıtları birçok problemi beraberinde getirir. Muhallefatının bir kısmı

⁷⁴ A.K.M.U.K. R-38, Varak 14b, 26 Şevval 1154 (4 Ocak 1742).

⁷⁵ A.K.M.U.K. R-38, Varak 26a, 6 Safer 1155 (12 Nisan 1742).

⁷⁶ A.K.M.U.K. R-38, Varak 27b/28a, 2 Rebîülevvel 1155 (7 Mayıs 1742). Hemen akabinde gelen kayıta da benzer bir durum mevcuttur A.K.M.U.K. R-38, Varak 28a/b, 2 Rebîülevvel 1155 (7 Mayıs 1742).

İstanbul'da kardeşi Ahmed Ağa'nın⁷⁷ diğer kısmı ise altı ay sonra Rusçuk'taki emlak ve eşyasının kaydedilmesi için mirasçıları aracılığıyla hazırlanmıştır.⁷⁸ İlk muhalefat kaydında mal varlıkları 169.395 akçe; ikincisinde hayvanat, nakit, eşya ve başkalarının zimmetindeki paraların toplamı 151.900 akçe; ayrıca ev, çiftlik, 6 göz değirmen, bağ ve bahçenin kıymeti ise tahminen 3.500 guruş (420.000 akçe) olarak değerlendirilmiş ve toplam 571.900 akçelik bir mal varlığı ortaya çıkmıştır. Her iki defterinde taksimatı yapıldığından Ali Ağa'nın buradaki toplam mal varlığı 741.295 akçe olarak hesaplanabilir. Gayrimenkullerinin değerleri toptan verildiği için bu kayıttan hangisinin ne kadar bir kıymete sahip olduğunu tespit etmek zor olsa da defterin farklı yerlerinde müstakil olarak bu satış işlemlerinin kayıtlarının bulunması işleri kolaylaştırır. Bundan bir yıl sonra Koşov Köyündeki altı göz değirmenin *fahrü'l-a'yân* Elhâc Ahmed Ağa ibn Mehmed'e 600 guruşa satıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁹ Yine aynı gün Cami-i Atik Mahallesi'ndeki evinin Mehmed Ağa bin Ali'ye 1.700 guruşa,⁸⁰ bundan 20 gün sonra ise Arslan Ağa Çiftliği olarak bilinen çiftliğinin ise *fahrü'l-a'yân* Mehmed Beğ bin Mustafa Beğ'e 150 guruş karşılığında satılmıştır.⁸¹ Dolayısıyla bir yıl önce 3.500 guruş olarak tahmin edilen gayrimenkullerden bağ ve bahçeler hariç hepsinin toplam satış kıymeti 2.450 guruş (294.000 akçe) olduğu ortaya çıkar. Bu son tahrirden yaklaşık bir buçuk yıl sonra hariç-ez-defter zuhur eden eşyalar için tekrar yapılan tahrirde bahçenin 300 guruşa satılmış olduğu bilgisi verilmektedir ki böylece bu gayrimenkullerin değeri 2.750 guruş (330.000 akçe) olarak hesaplanabilir. Dolayısıyla aslında 750 guruş (90.000 akçe) gibi çok büyük bir fark ortaya çıkar. Daha özet şeklinde verilen bu son tahrirde öncekilere kıyasla yer alan farklılıklar bununla son bulmaz.⁸² Bu son tahrirde ise mal varlığının kıymeti 4.559 guruş (547.080 akçe) olarak belirtilmiştir. Bu bakımdan ilk iki kayıta verilen 741.295 akçelik toplam mal varlığıyla 194.215 akçe gibi muazzam bir fark ortaya çıkar. Ayrıca bu son kayıta satılan değirmenlerin kıymeti 1.200 guruş (144.000 akçe) olarak verilirken satış hüccetinde bunun yarısına satıldığı göz önünde bulundurulduğunda durumun vahameti daha iyi anlaşılabilir. Hâlbuki bu kaydın ilkinden daha yüksek bir değere ulaşması beklenirdi zira yaklaşık bir buçuk sene sonra tutulan kayıta mirasçıların değirmen mahsulünden aldıkları hisselerinin yer alması böyle bir beklenti

⁷⁷ A.K.M.U.K. R-38, Varak 25b, 28 Şevval 1152 (28 Ocak 1740).

⁷⁸ A.K.M.U.K. R-38, Varak 25b/26a, 22 Rebülevvel 1153 (17 Haziran 1740).

⁷⁹ A.K.M.U.K. R-38, Varak 9a, 6 Şaban 1154 (17 Ekim 1741). Burada öncelikle değirmenin satış fiyatı 300 guruş olarak yazılmış fakat der-kenarda 600 guruş olarak düzeltilmiştir. Sonraki sayfada varak 10b'de bunun mükerrer kaydı verilmiş orada ise 300 guruş olarak düzeltilmemiş hali bulunmaktadır. Buna itibar edilmemiştir.

⁸⁰ A.K.M.U.K. R-38, Varak 10a, 6 Şaban 1154 (17 Ekim 1741).

⁸¹ A.K.M.U.K. R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741).

⁸² A.K.M.U.K. R-38, Varak 61a, 22 Şaban 1154 (2 Kasım 1741).

doğurmaktadır. Ne var ki kayıtlardaki durum bu beklentiye boşa çıkarttığı gibi gayrimenkullerin bir kısmına biçilen değerler arasındaki fark, net bir mal varlığı değeri ortaya koyabilmek için verilere müdahale edilmesini gerekli kılmaktadır.

İlk olarak Ali Ağa'nın kardeşinin aracılığıyla hazırlanan ilk muhallefattaki mal varlığı olduğu gibi alınabilir. İkinci kayıttaki hayvanlar, eşya, nakit ve alacakları da buna eklemekte herhangi bir problem yoktur. Böylece mal varlığının değeri 321.295 akçeye ulaşır. Gayrimenkullerin değeri olarak ne ikinci kayıttaki ne son kayıttaki değerleri kabul etmek mümkündür. Bunun yerine satış hüccetlerinde yer alan değerler ile son kayıtta bahçe için verilen değer toplamı referans alınabilir ki bunların toplamı 2.750 gurus (330.000 akçe) eder. Ayrıca son kayıtta yer alan hariç-ez-defter zuhur eden 200 gurus (24.000 akçe) de eklendiğinde Ali Ağa'nın tashih edilmiş mal varlığı 675.295 akçe nominal değere ulaşır.

2.1.3. Unvanların Güvenilmezliği

Unvanlarla ilgili bahis bir sonraki bölümün analiz yöntemlerinden biri olması nedeniyle o bölüm altında uzun uzadıya tartışılacağından ayrıca bu başlık altında tekrar el alınmasına gerek yoktur. Öte yandan orada tartışılan bazı problemlere dair örneklerin verilmesi konunun daha iyi kavranması açısından önem arz eder. Bunların en başında, unvanların kullanımıyla ilgili olan husus gelmektedir. Zira modern öncesi toplumlarda kişilerin tanımlanması konusunda nesep kadar belirleyici olan unvan ve lakapların, muhallefat kaydını oluşturan asıl metnin içerisinde verilmeyip der-kenar olarak zikredildiği örneklerin mevcudiyeti, diğer kayıtlar hakkında da bir takım haklı şüphelerin doğmasına neden olmaktadır. Örneğin, metin içerisinde “*medine-i Rusçuk mahallâtından Câmî ‘-i Cedîd Mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem fevt olan İbrahim bin Ali nâm kimesne*” ibarelerinin der-kenarına “*Aleşko? İbrahim Beşe ‘nin kassâm defteridir*” notunun düşülmüş olması bu bakımdan çok mühimdir.⁸³ Metin içerisindeki bilgilere göre askerî sınıfa dâhil edilmesini gerektirecek bir bilgi olmamasına rağmen der-kenar notundaki bilgi mevtanın bu çalışma kapsamındaki sosyal statüsünün değişmesine neden olur. Bu da der-kenar notlarının bulunmadığı diğer kayıtlarda sadece metin içerisinde ismi verilen kişilerin statülerinin ne kadar güvenilir olduğunu sorgulamaya sebebiyet verir. Bu örnekleri “der-kenarlı” defterlerdeki kayıtlarla çoğaltmak mümkündür.

⁸³ A.K.M.U.K. R-8, Varak 95b, 27 Zilhicce 1192 (16 Ocak 1779).

Bununla ilgili olarak belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise bugünün araştırmacısının nazarı itibariyle kâtibin keyfiyetine yorulabilecek bir tutum olarak ölenin muhallefâtındaki mal ve eşyaları listelenirken gösterilen titizliğin unvanları sıralanırken gösterilmemesidir. Örneğin, Hızır bin Hüseyin'in sadece bu kayda bakıldığında unvansız bir şehirli olduğu düşünülebilirdi.⁸⁴ Ne var ki hemen akabinde yer alan küçük yaştaki çocuklarına vasi atanması ile ilgili hükümde ise Hızır Beğ bin Hüseyin olarak zikredilir. Başka örneklerde böyle bir sonuca varabilecek açık deliller bulmak zor olmakla beraber unvanları açısından reaya gibi görünen mevta, muhallefattaki detaylardan anlaşıldığına göre pek de reaya gibi görünmez. Örneğin, Ahmed bin Hızır herhangi bir askerî unvana sahip olmaması hasebiyle görünüşe göre reaya olarak değerlendirmek gerekirdi.⁸⁵ Ne var ki muhallefât detayında verilen “Arablar karyesinden alınan öşür akçesi 3.640 pare” ifadeleri bilindik anlamda bir askerî değilse bile mültezimlik yoluyla yeni bir tür askerî mensubu olarak ortaya çıktığı anlamına gelir. Bu nedenle kendisi askerî sınıf mensubu olarak değerlendirilmiştir. Zira Rusçuk'taki iltizam sözleşmelerini uhdelere alanların kahir ekseriyeti ağa unvanlı kişilerdir.

Muhallefât kayıtlarından anlaşılan unvanlar ve sınıflara dair bir diğer perspektif değiştirici bilgi ise monla/molla unvanı ile ilgili olanıdır. Zira bu unvan genel olarak askerî sınıfın ilmiye koluyla eşleştirilse⁸⁶ de Rusçuk'taki mollaların muhallefât defterleri incelendiğinde bu kişilerin ilimden ziyade ticaretle ilgilenen kişiler oldukları anlaşılır. Genellikle ilmiyeye ile eşleştirilen fakat büyük tacirler veya esnaf ve zanaatkârlar ile de ilişkilendirilen hâce/hoca ile bu bakımdan çok büyük benzerlikler içerir.⁸⁷ Bu da monla/molla unvanının kategorik olarak ilmiye, daha genelinde ise askerî sınıfa dâhil edilmesinin mümkün olmadığına işaret eder. Örneğin, 3.594 gurus (143.760 akçe) ile ortalamanın üzerinde bir mal varlığına sahip olan Molla İbrahim bin Abdullah bin Abdülmennan'ın muhallefâtında kendisinin ilmiye ile eşleştirilmesine imkân tanıyacak

⁸⁴ A.K.M.U.K. R-4, Varak 12a/b, Evâsıt-ı Cemâziyelâhir 1107 (16-26 Ocak 1696).

⁸⁵ A.K.M.U.K. R-7, Varak 27b, Ramazan 1152 (Aralık 1739).

⁸⁶ Algar, Hamid. (2020). “Molla”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 30. Ankara: TDV, s. 238. Örneğin Suraiya Faroqhi monla ve mevlana unvanlarını doğrudan ulema ile ilişkilendirirken çelebi unvanını zanaatkâr ve tüccarlar kullandığı için bunu dâhil etmezken efendi unvanını taşıyanlardan ulema ile ilişkisi kesin olarak tanımlanmadıkça bu sınıfa dâhil etmemiştir. Bu da esasen unvanların işaret ettikleri sınıfların bölgesel karakterlerinin olduğu anlamına gelir. Faroqhi, Suraiya. (2000). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. (çev. Neyyir Berktaş). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 304.

⁸⁷ Ergenç, Özer. (2012). “Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşrâf ve A'yân Üzerine Bazı Bilgiler”. *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 393; DİA (1998). “Hoca”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 18. İstanbul: TDV, s. 186.

herhangi bir eşyası yok iken Yergöğü’nde iki adet dükkânının bulunması dikkate değerdir.⁸⁸ Çok daha açık bir örnek ise 2.600 gurusluk (104.000 parelik) mal varlığına sahip olan Molla Ahmed bin İbrahim bin Abdullah’ın bu mal varlığının %64’ünü Hüseyin Beşe, Seyyid Osman Çelebi ve Molla Mehmed ile kurmuş olduğu mudârebe ortaklıklarının değerinden oluşmaktadır. Bunun dışında ilmiye sınıfına mensubiyet ile ilişkilendirilebilecek herhangi bir eşyasına rastlanmamıştır.⁸⁹ Bunun gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁹⁰ Çok mütevazı boyutlarda mal varlıklarına sahip olan, kendisi gibi oğlu da molla unvanı taşımasına rağmen muhalledatlarında kendilerinin ne ilmiye ile ne de zanaat ve ticaret ile güçlü ilişkilerinin olduğuna işaret eden ilk duruma tezat örnekler de mevcuttur. Bu tabloyu açıklamaya aday senaryolar bir yana, bunlarda da ilmiye ile ilişkilendirilebilecek ipuçları pek bulunmaz. Dolayısıyla bu gerçeklik özellikle Balkanlar’ı konu edinen çalışmalarda sıklıkla vurgulanan “ilmiye sınıfına mensup kişilerin bireysel ve kitlesel borç ilişkileri kurarak geniş bir kredi ağı sistemi kurduklarına” dair bulgularının da yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.⁹¹ Bu ve bunun gibi elhâc ile çelebi unvanlarının da askerî sınıf olarak değil de unvanlı reaya sınıfı olarak ele almak daha isabetli sonuçlara ulaşmayı mümkün kılar.

Seyyid unvanı aynı zamanda isim olarak kullanılabildiği için böyle durumlarda kişinin çocuklarının isim ve unvanlarına dikkat edilmiştir. Eğer ölenin çocuklarında da Seyyid veya Şerife gibi unvanlar kullanıldıysa o zaman Seyyid olarak itibar edilmiş yoksa isim gibi muamele görmüştür. Örneğin, Seyyid Mehmed Efendi ibn Eşşeyh İbrahim Efendi’nin oğulları arasında Seyyid unvanını taşıyan herhangi biri olmadığı için Seyyid olarak kabul edilmemiştir.⁹² Fakat “Esseyyid” gibi bir ifade var ise bunlar çocuklarının unvanlarına bakılmaksızın Seyyid olarak değerlendirilmiştir.

⁸⁸ A.K.M.U.K. R-7, Varak 16b, 7 Ramazan 1151 (19 Aralık 1738).

⁸⁹ A.K.M.U.K. R-7, Varak 19a, 15 Zilkade 1151 (24 Şubat 1739).

⁹⁰ A.K.M.U.K. R-8, Varak 93a, Evâhir-i Receb 1192 (14-24 Ağustos 1778) künyeli kayıta Menzilioğlu Molla Ahmed’in 59.320 parelik bir mal varlığına sahip olduğu ve bunun %75,2’sinin nakitten oluşmakla beraber herhangi bir alacağının bulunmamasına binaen kredi ilişkileri içerisinde de girmediği anlaşılar. Girdiyse bile kayıttan önce bunların tahsil ettiği varsayılsa bile muhalledatında ilmiyeye işaret edecek herhangi bir eşyası yoktur. Benzer bir örnek yine aynı defterden olarak A.K.M.U.K. R-8, Varak 94b/95a, 27 Zilhicce 1192 (16 Ocak 1779) künyeli kayıta Bakkal Molla Memiş ibn Ahmed’e ait olmalıdır. 140.914 parelik dikkate değer bir mal varlığına sahip Molla Memiş’in de muhalledat defterinde kendisinin ilmiye kökenine dair herhangi bir emare yer almazken mal varlığının yarısını birçok kişiye vermiş olduğu kredilerin alacaklarından oluşurken bunu dükkân ve mahzenindeki eşyasının kıymeti takip eder.

⁹¹ Gara. (2021). “Sarrafılar ve Toprak Sahipleri”, s. 220-221. Eleni Gara da Çelebi unvanının saygınlıkla beraber elitlik ifade edip etmediği konusunda dikkat olunması konusunda uyarır. Gara. (2021). “Sarrafılar ve Toprak Sahipleri”, s. 217.

⁹² A.K.M.U.K. R-51, Varak 27b, 4 Rebülevvel 1128 (27 Şubat 1716).

2.1.4. Parasal Değerlerin Standardizasyonu ve Reel Kıymetlerin İfadesi

Madeni paraların hüküm sürdüğü ve ulusal paraların tedavülde olmadığı dönemleri kapsayan iktisat tarihi çalışmalarının en büyük problemlerinin başında incelenen bölge ve dönemde piyasada dolaşımda olan paraların birbirlerine olan nispetlerinin tespiti gelir. Akçe, pare, esedî, guruş, zolota, duka, sultani, zer-i mahbub, zincirli altın, Macar altını vb. gibi pek çok madeni paranın tedavülde olması bunlar arasındaki kur oranlarının belirlenmesini zor bir hale sokmaktadır. Neyse ki Rusçuk muhallefatları 1730’lu yıllara kadar – 1709-1711 yılları hariç – ekseriyetle akçe üzerinden, sonraki dönemlerde ise pare cinsinden değerlendirilmiş aralarda ise esedî/guruş olarak kıymetlendirilmiştir.⁹³ Arasında denklik kurulacak para birimi böylelikle azalsa da uzun dönemde bunlar arasındaki denklikleri takip etmek daha zordur. Söz gelimi, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren akçe artık neredeyse hiç muhallefatlarda yer almadığından akçe üzerinden veya 17. yüzyılın son çeyreğinde hiç zikredilmeyen pare üzerinden bir standartlaştırma yapmak başlı başına bir problem haline gelir. Bu durum dönemin insanları açısından da bir sorun olarak algılanmış olmalı ki bazı muhallefat kayıtlarında bu para türlerinin denklikleri kâtipler tarafından verilmiştir. Örneğin, Hac yolundayken vefat eden Elhâc Yusuf’un 1686 yılına ait muhallefatında yer alan “*nükûd esedî 182 be-hesâb-ı meblağ 30.940*” ifadelerinden o 1 esedînin 170 akçeye;⁹⁴ gemi ile ticaret için Belgrad’da giderken ölen Hasan’ın 1695 yılına ait muhallefat kaydına düşülen 136 esedînin be-hesâb-ı meblağ 23.936 karşılığında 1 esedînin 176 akçeye;⁹⁵ Ali bin Seyyid Mehmed’in 1698 yılına ait muhallefat kaydında ise 230,5 esedînin be-hesâb-ı pâre karşılığının 44 olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁶ Dolayısıyla, ilgili defterde herhangi bir muhallefat kaydında böyle bir kur dengesi verilmiş ise ona göre akçe veya pare hesaplaması yapılmıştır. Enflasyonun en yüksek seviyesine ulaştığı 1683 Viyana Kuşatması ile 1699 Karlofça Antlaşması arasındaki dönemden sonra 18. yüzyılın başından itibaren istikrar kazanan akçe için 1 esedî 120 akçe ve 1 pare çoğu zaman 3 kimi zaman 4 akçe (1698 ve 1778 yılları için) olarak esas alınmıştır.

Muhallefat kayıtlarındaki nominal değerler tamamen anlamsız değillerse bile piyasadaki gerçek değeri ifade etmekten uzak olduğundan iktisadî fonksiyonellik açısından

⁹³ Bu ikisi birbirini ikame eden iki tabir olarak belgelere yansır. Diğer bir ifadeyle Rusçuk muhallefatlarında aksi belirtilmedikçe guruştan kasıt kâmil guruş veya riyal değil esedî guruştur.

⁹⁴ A.K.M.U.K. R-3, Varak 9b, 5 Cemâziyelevvel 1097 (30 Mart 1686).

⁹⁵ A.K.M.U.K. R-4, Varak 4a/b, Evâ’il-i Zilhicce 1106 (13-22 Temmuz 1695).

⁹⁶ A.K.M.U.K. R-2, Varak 62a, 23 Şevval 1109 (4 Mayıs 1698).

bu ham halleriyle kullanışlı değillerdir. Yukarıda bahsedildiği şekilde hesaplanan nominal değerlerin, uzun bir dönemin incelemeye tabi tutulması nedeniyle enflasyondan arındırılması reel karşılıklarının bulunması gerekir. Madenî paraların tedavülde olduğu bir ekonomik sistemde fiyatların belirlenmesinde etkili olan faktörlerden biri madenî paranın içerisindeki kıymetli metal oranı diğeri ise mal arz-talep dengesidir. Esasen, bir bölgenin zenginlerinin mal varlıklarını nasıl tasarruf ettiklerini incelemeyi amaçlayan bir çalışmada ilgili kategorilere ayrılmış menkul ve gayrimenkullerin kişinin toplam mal varlığındaki oranları hesaplanarak enflasyonun etkisinden kaçınılabilir. Ne var ki kimlerin zengin olduğunun tespiti için enflasyondan arındırılmış toplam mal varlıklarının hesaplanması icap eder. Bunun amaçla Rusçuk için ayrıca bir Tüketici Fiyat Endeksi hazırlanmamış, bunun yerine Şevket Pamuk'un İstanbul için detaylı bir şekilde hazırladığı Tüketici Fiyat Endekslerinden faydalanılmıştır. Zira imparatorluğun diğer şehirlerinde bu yönde yapılan hesaplamaların İstanbul'dakiler ile paralellik arz ettiği görülmüştür. Balkanlar için benzer bir çabaya girişen Ljuben Berov'un bulguları da bu eğilimi tasdik etmiştir.⁹⁷ Reel değerler, incelenen sürecin ilk yıllarına denk düşen 1683-1699 Osmanlı-Avusturya ve müttefiklerinin katıldığı uzun savaş döneminde büyük bir istikrarsızlığa düşen akçenin belli bir stabiliteye kavuştuğu 1720 yılı baz alınarak hesaplanmıştır.⁹⁸ Muhallefatların reel değerleri, her bir yıla ait Tüketici Fiyat Endeksinin 1720 yılı fiyat endeksine bölünmesiyle ortaya çıkan değerin o yıldaki herhangi bir muhallefat değeriyle çarpılmasıyla hesaplanmıştır. Pamuk'un hazırladığı Tüketici Fiyat Endeksi Tablosunda yer almayan 1695 yılı için yine Pamuk tarafından hazırlanan 10'ar yıllık Tüketici Fiyat Endeksi Ortalamasına göre yaklaşık bir değer olarak hesaplanmıştır.⁹⁹ Ayrıca metin içerisinde bir kişinin mal varlığının toplam ya da sahip olduğu herhangi bir menkul veya gayrimenkulle ilgili zikredilen değerler, metnin orijinaliyle kıyaslamasına imkân tanınması açısından çoğu zaman defterde yazıldığı gibi ifade

⁹⁷ Berov, Ljuben. (1974). "Changes in Price Conditions in Trade Between Turkey and Europe in the 16th-19th Century". *Études Balkaniques*, 3, s. 168-178 ve *Движението на цените на Балканите, XVI-XIX век*. Sofya: Bulgaristan Bilimler Akademisi Yayınları, 1976 aktaran Pamuk, Şevket. (2018). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fiyatlar ve Enflasyon". *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Seçme Eserleri I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 110-111. Fakat Berov "Changes in Price Conditions" adlı makalesinde 15.-19. yüzyıllar arasında temel gıda maddelerinin temel olarak İstanbul'daki fiyatlarının Balkanların diğer yerlerindeki daha yüksek olduğunu yazar, s. 168. Enflasyona dair asıl kıyaslamaların yapıldığı Bulgarca kitaba ulaşamadığı için konu ile ilgili Şevket Pamuk'un aktarımından hareket edilmiştir.

⁹⁸ 1720 yılının referans olarak alınmasını Şevket Pamuk 5 Haziran 2022 tarihli mailde tavsiye etmiştir. Ayrıca reel değerlerin nasıl hesaplanması gerektiğini de öğreten Şevket Pamuk'a teşekkürü borç bilirim. Buna göre herhangi bir yıldaki (y olsun) parasal büyüklük X (1720 yılının Tüketici Fiyat Endeksi / y yılındaki Tüketici Fiyat Endeksi).

⁹⁹ Pamuk. (2018). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fiyatlar ve Enflasyon", s. 111. Buradaki 1690-1699 10 yıllık enflasyon ortalaması 7,96 olarak verildiği için sadece 1695 yılının reel değerleri ilgili yılın ait olduğu 10 yıllık ortalamaya göre hesaplanmıştır.

edilmiştir. Sadece analize tabi değerler üzerinde çalışılan tabloda nominal rakamlar reel değerlere dönüştürülmüştür.

2.2. Verilerin Tasnifi ve Keyfiyet: Tercihlerin Rasyonelleştirilmesi

Çok çeşitli eşyaların listelerinin verildiği muhallefat defterlerindeki bu malların, istatistiksel sonuçların isabeti endişesiyle atomize edilecek kadar alt başlıklar altında toplanıp değerlendirilmesi, nihayetinde herhangi bir sonuca varılamayacak kadar az verinin kalmasına neden olacaktır. Dolayısıyla, cüz'i bir hata payı pahasına, mümkün mertebe ilişkilendirilebilecek eşyaların daha genel başlıklar altında toplanarak varılacak sonuçların daha anlamlı olacağı aşikârdır. Bu bakımdan hem bu çalışmayla ulaşmak istenen soruların cevapları için sadece belli başlıkların oluşturulmasının gerekli olması hem de bu başlıklar altında toplanacak olan menkul ve gayrimenkullerin makul bir şekilde seçilip geniş bir yelpazede tutulması varılacak sonuçların sıhhati açısından önem arz eder. Muhallefat kayıtlarını esas alarak kişilerin veya zenginlerin servetlerini nasıl tasarruf ettiklerine dair çalışmalarda herhangi bir standart olmayıp her bir araştırmacı araştırma amaçları doğrultusunda kendi tasnifini kendisi yapmıştır. Bu çalışmanın da amacı zenginlerin yatırım araçlarında uzun bir süreç içerisinde özellikle kırsal ekonomik yatırımlar ve kredi bağlamında anlamlı bir değişimin yaşanıp yaşanmadığını tespit etmek olduğundan aslen bu başlıklar üzerinde yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla bazı yüklü muhallefatlarda aslan payını oluşturmaya rağmen burada hazırlanan başlıkların hiç birisinde karşılığını bulamayan ev eşyaları, elbiseler, kumaşlar gibi mallar dikkate alınmamıştır. “Ziynet” kategorisi daha çok kadınların mal varlıklarını incelemek için açılırken “Sefine” kategorisi ise Tuna Kaptanının ikamet ettiği ve Avrupa’nın en önemli nehirlerinden olan Tuna’ya kıyı bir şehir olarak Rusçuk’ta sakin zenginlerin bu jeopolitik konumu kullanıp kullanamadıklarını takip etmek için oluşturulmuştur. “Nakit” kategorisi esasen kişilerin birikimlerinin ne kadarını âtıl bir konumda tutmayı veya başka bir girişim için nakde dönüştürmeyi tercih ettikleri hakkında fikir sahibi olmak için hazırlanmıştır. Öte yandan bazıları varlıklarının bir kısmını sermaye olarak başkalarıyla kurdukları ortaklıklarla idare ettikleri muhallefat defterlerinde görülmüştür. Bu bakımdan “Şirket/Emanet” kategorisi bu eğilimi takip etmek için oluşturulmuştur. En nihayetinde diğerlerinden çok daha karmaşık bir yapıyı ihtiva eden “Alacak” ve “Borç” kategorilerine daha sonra detaylıca değinilecektir.

2.2.1. Ev ve Arsa Kategorisi

Analize tabi tutulacak kategorilerin başında “Ev ve Arsa” başlığı gelir. Bu başlık altına giren değerler, sahip olunan ev ve ev arsası sayısı fark etmeksizin toplam değerlerinin mal varlığındaki oranları alınarak elde edilmiştir. Bunların içerisine ev eşyaları dâhil edilmemiş ve ayrıca bir başlık açılmamıştır. Genel olarak evin kıymeti ile sosyo-ekonomik statü arasında anlamlı bir ilişki kurulur. Bazı muhallefat kayıtlarında mevtanın mal varlığının neredeyse tamamı görece pahalı evinin kıymetinden ibarettir. Bu gibilerinin kayda yansıyan mal varlığı değerinin gerçeği ne kadar yansıttığına dair çok ciddi şüpheleri beraberinde getirmektedir. Bunlardan biri yukarıda kızına evini hibe eden Hüseyin Beğ’in 9.268 parelik mal varlığının içerisindeki evinin 9.000 pare olarak kıymetlendirildiği örnek gelir.¹⁰⁰ Bundan daha ikna edici bir diğer örnekte ise 18.600 parelik bir mal varlığına sahip Cami-i Cedid Mahallesi sakinlerinden Elhâc İbrahim bin Elhâc Hasan’ın muhallefatındaki evinin kıymeti 18.000 paredir (54.000 akçe).¹⁰¹ İki kuşaktır elhâc unvanına sahip olan biri olarak Elhâc İbrahim’in bu unvanın işaret ettiği ekonomik konumunun mal varlığına da yansımaları beklenirken böyle bir durum bu örnekte söz konusu değildir. Evinin kıymetinden her ne kadar bu konuma uygun bir zenginliğe sahip olduğu düşünülebilse de bundan geriye kalan mal varlığının çok az olması Elhâc İbrahim’in mirasının sadece bir kısmının kadı huzuruna getirildiği intibasını uyandırır.

2.2.2. Dükkân/Han Kategorisi

Şehirli sermaye sahiplerinin şehirde yatırım yaptıkları en önemli gayrimenkullerin başında dükkânlar gelir. Elbette dükkân sahipliği ile zenginlik arasında zorunlu bir ilişki kurmak mümkün değildir. Esnaf olarak dükkân sahipliği tek başına zenginlik skalasında yükselmek için yeterli bir kriter olmasa da zenginlerin büyük bir kısmının mal varlıklarını bu yönde tasarruf ettikleri ortadadır. Çok daha zenginler için dükkân sahipliğinden ziyade han sahipliği çok daha etkili bir zenginlik göstergesidir. Bu bakımdan han da “Dükkân” kategorisi altında değerlendirilmiştir. Buna karşın dükkân ve han kiralarını “Alacak” kategorisi altında değerlendirmek daha makul gibi görünse de tartışmaya çok açık bir tercihtir. Alternatif olarak bu gelir kalemleri ilgili olduğu başlık altına da eklenebilirdi. Daha açık bir ifadeyle dükkân icâresini “Dükkân” başlığı altında, değirmen icâresinden gelen

¹⁰⁰ A.K.M.U.K. R-5, Varak 16a, 10 Rebülevvel 1122 (9 Mayıs 1710).

¹⁰¹ A.K.M.U.K. R-36, Varak 3b, 24 Zilhicce 1150 (14 Nisan 1738).

meblağ “Değirmen” kategorisi altına da eklenebilirdi. Fakat kira/icâre teknik olarak geleceğe yönelik düzenli ödenmesi beklenen bir gelir olması hasebiyle alacak olarak değerlendirmek daha makul görünür. Öte yandan, kategorik olarak alacak başlığı altında değerlendirilemeyecek istisnai “icâre” örneklerine rastlamak mümkündür. Bu nedenle icâre veya kira gibi ifadelerin kullanıldığı kalemler genellikle alacak kategorisi altında değerlendirilebilse de bu istisnâ örnekler duruma göre diğer başlıklar altına dâhil edilebilir. Örneğin, Elhâc Motaş Ağa ibn İbrahim Çelebi’nin “*Kebir Han icâresinden iki aylık makbuzu 8.000 pare*” olarak verilen meblağı “Alacak” kategorisi altında, buna karşın “*Kadı Karyesi’nde değirmen icâresinden der-anbâr hinta 4.500 pare*” gelirini ise bu kiranın aynı bir ödeme olarak ambarına dâhil edilmesi gerçeğine binaen “Ziraat” başlığı altında ele almak mümkündür.¹⁰² Hasan bin Mehmed’in muhallefâtında yer alan “*der zimmet-i mezbûr Mehmed an-bahâ-i dükkân 7.700 pare*” alacak olarak değerlendirildiğinde bu çalışma kapsamında aile içi alacak verecek meseleleri dâhil edilmediğinden herhangi bir yere dâhil edilmeyebilirdi.¹⁰³ Ne var ki ortada bir dükkân olduğu müspet olduğundan muhallefâtının tasnifinde bu değer “Dükkân” kategorisi altında değerlendirilmiştir.

Dükkân ve dükkândaki sermayenin esasen bir arada değerlendirilmesi mümkündür. Bu bakımdan Hallâc Elhâc Mustafa bin Abdullah’ın dükkândaki sermayesi “Dükkân” kategorisine dâhil edilmiştir.¹⁰⁴ Benzer şekilde Elhâc Abdullah Çelebi’nin “*müteveffâ-yı mezbûrun dükkânında ve hânda tahrir olunan attâr esvâbı ve dükkân nükûdu cümlesi 146.860 akçe*” nakit oranının bu değer ne kadarlık bir kısmına tekabül ettiği bilinmemesine rağmen hata payının yüksekliği pahasına kategorizasyondaki standardı sağlamak adına “Dükkân” başlığı altında değerlendirilmiştir.¹⁰⁵ Yine Monla İbrahim bin Elhâc Ahmed bin Abdülmennan’ın muhallefâtında yer alan “*sermâye ‘ad olunub dükkânında mevcûd ‘attâr emti‘â-yı müteferrikâtı der yed-i vasi 66.600 pare*” bu metoda uygun olarak “Dükkân” başlığına dâhil edilmiştir.¹⁰⁶ Bu bakımdan bu kategori, genel olarak böyle olsa da, sadece bina olarak dükkânın kıymetini değil kimi zaman dükkânın içerisindeki eşyaların da kıymetine işaret etmektedir. Buradaki handicap esnaflıkla uğraşanların bazılarında muhallefât defterlerinde açık bir şekilde dükkânındaki emtianın kıymetini belirttiği durumlarda bunu potansiyel ekonomik kuvveti gibi addedip kategori altına alınabilmişken

¹⁰² A.K.M.U.K. R-9, Varak 9b/10a/b, 28 Cemâziyelâhir 1200 (28 Nisan 1786).

¹⁰³ A.K.M.U.K. R-2, Varak 17b, 14 Receb 1110 (16 Ocak 1699).

¹⁰⁴ A.K.M.U.K. R-37, Varak 53a/b, 16 Rebîülâhir 1167 (10 Şubat 1754).

¹⁰⁵ A.K.M.U.K. R-3, Varak 10b, 9 Cemâziyelevvel 1097 (3 Nisan 1686).

¹⁰⁶ A.K.M.U.K. R-37, Varak 44b/45a, 22 Muharrem 1167 (19 Kasım 1753).

diğer bazı örneklerinde kâtibin bu türden malları ayrı ayrı kaydetmeyi tercih ettiği durumlarda hangilerinin dükkândaki sermayesi hangilerinin gündelik eşyası olduğuna dair muğlaklık bu gibi esnaftan kimselerin asıl potansiyel güçlerinin bir öncekilerine nazaran daha zayıf kalmasına neden olacaktır.

Belgelerin sunduğu veriler kimi zaman araştırmacının kategorilerine dâhil edilemeyecek şekilde olabilir. Örneğin, Alemdar İsmail Ağa ibn Ali Beşe bin Abdullah'ın muhallefatındaki 3 menzil, 2 kasap dükkânı ve 1 berber dükkânının toplam değeri bir arada verilmiştir.¹⁰⁷ Hâlbuki bu çalışma kapsamında dükkânlar ile evlerin değerleri ayrı başlıklar altında değerlendirilmektedir. Fakat ortalamanın üzerinde bir mal varlığına sahip Alemdar İsmail Ağa'nın bu gayrimenkullerine basit bir ortalama uygulanarak doğacak hata payı, hiç dikkate almamaktan daha az risk taşıyacaktır. Bu bakımdan 3 menzil, 2 kasap ve 1 berber dükkânının toplam değeri olan 28.000 pare altıya bölündüğünde elde edilen 4.666 sayısı her bir birimin farazi değerine karşılık gelir. Böylece menzillerin kıymeti 14.000 pare, kasap dükkânları 9.333 pare ve berber dükkânı ise 4.666 pare olarak itibar edilebilir. Benzer şekilde, Bakkal Elhâc Yusuf'un iki dükkânı ve bir evinin kıymeti toplam olarak verilmiştir.¹⁰⁸ Yine burada toplam meblağ üçe bölündüğünde evinin kıymeti 6.666 pare, dükkânlarının ise 13.333 pare olarak itibar edilmiştir.

2.2.3. Kırsal Ekonomik Faaliyetler Kategorisi

2.2.3.1. Kırsal gayrimenkuller

“Ev ve Arsa” kategorisini “Kırsal Ekonomik Faaliyetler” genel başlığı altında bağ/bahçe, çiftlik ve değirmen gibi kırsal ekonomik üretim birimleri ile ziraî ve hayvanî ürünler alt başlıklarına ayrılan daha geniş bir kategori takip etmektedir. Bu çalışmanın en önemli sacayaklarından birini oluşturan bu analiz birimini detaylıca tanımlamak elzemdir. İlk olarak Osmanlı topraklarında birçok şehirde evlere küçük bir bağ veya bahçenin eşlik ettiği bilinir ki Rusçuk evleri de bundan müstesna değildir. Örneğin, Rusçuk sakinlerinden Mustafa adındaki birinin Ayşe bint-i Elhâc Ahmed'e 2.080 akçeye sattığı Faik Mahallesindeki evi,

¹⁰⁷ A.K.M.U.K. R-37, Varak 26a, 5 Receb 1166 (8 Mayıs 1753).

¹⁰⁸ A.K.M.U.K. R-8, Varak 96b/97a, Evâhir-i Cemâziyelâhir 1193 (5-15 Temmuz 1779).

meyveli ve meyvesiz ağaçlı bir bahçeyi de içeriyordu.¹⁰⁹ Örnekleri çoğaltmak mümkünse de Rusçuk'ta satılan evlere neredeyse her zaman bir bağ veya bahçe eşlik eder.

Bağ ve bahçe alt kategorisi ise şehrin içinde eve eşlik eden bağ veya bahçe değil tamamen şehrin dışındaki bağlık bölgelerde yer alan bağlar veya bahçelerden oluşur. Söz gelimi bu durum belgelerde “*Sarıbayır'da 2 dönüm bağ*”, “*Brestova Bağlarında 2 dönüm bağ*”,¹¹⁰ “*Lom Bağlarında vaki 4 dönüm bağ*”,¹¹¹ “*Tuna Bağlarında vaki bağçe*”, bir köyün adı olan “*Krasna bağlarında vaki bağ*”¹¹² veya “*1,5 dönüm bağ der-mevzi-i Eski Bağlar*”¹¹³ gibi ifadelerde kendisini gösterir. Bu bağlar zorunlu olarak Rusçuk şehrinin uzağında olmak zorunda değillerdir. Örneğin bir bağ satış kaydından anlaşıldığına göre İzvor Bağları denilen yer “*Rusçuk kurbunda*” bir bölgeye işaret eder.¹¹⁴ Dolayısıyla buradan asıl kastedilen ayrım “Bağ ve Bahçe” alt kategorisi altındaki değerlerin tam anlamıyla kırsal olduğudur. Bunun haricinde, çiftlikler çoğu zaman bağ ve bahçeler ile beraber anılır. Bu bakımdan çiftliğin bulunduğu çoğu örnekte “Bağ ve Bahçe” kategorisi boş görünür. Bu, mevtanın herhangi bir bağ veya bahçe tasarruf etmediği anlamına gelmez; sadece bazı durumlarda “*çiftlik ma bağ ve bağçe*” gibi ifadelerde her ikisinin de kıymeti ortak yazıldığından ayrılmamıştır. Yalnız hem çiftlik hem de bağın ayrıca verildiği örneklerde “*çiftlik ma bağ*”a ek olarak ayrıca tasarruf edilen bir bağın daha kıymetinin verilmesinden kaynaklanır. Yine bir örnek üzerinden somutlaştırmak gerekirse Şaban Ağa bin Mustafa'nın “*Yovan nâm karyede vâki' çiftliğinde... bağ*” beraber anılırken ayrıca başka bir yerde bulunan 3 dönüm büyüklüğündeki bağ, analiz tablosunda çiftlikten ayrı “Bağ ve Bahçe” kategorisi altında değerlendirilmiştir.¹¹⁵

Bağ ve bahçelerin dışında “Kırsal Ekonomik Faaliyetler” kategorisinin gayrimenkul ayağını “Çiftlik” ve “Değirmen” gibi pahalı kırsal işletme birimleri tamamlar. Kısaca değinildiği gibi, bu alt kategoriler altındaki oranlara çiftlik ve değirmenlere müteallik her şey dâhildir.

¹⁰⁹ A.K.M.U.K. R-1, Varak 5a, 6 Cemâziyelâhir 1067 (22 Mart 1657).

¹¹⁰ A.K.M.U.K. R-6, Varak 24a, Evâsıt-ı Şaban 1149 (14-24 Aralık 1736).

¹¹¹ A.K.M.U.K. R-6, Varak 31a, Evâsıt-ı Zilkade 1149 (12-22 Mart 1737).

¹¹² A.K.M.U.K. R-6, Varak 35b/36a, Evâ'il-i Safer 1150 (9 Haziran-31 Mayıs 1737).

¹¹³ A.K.M.U.K. R-36, Varak 27b, 4 Zilhicce 1150 (25 Mart 1738).

¹¹⁴ A.K.M.U.K. R 36, Varak 10a, 4 Rebûlevvel 1151 (22 Haziran 1738).

¹¹⁵ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 8 Rebûlevvel 1111 (3 Eylül 1699).

Toprağın mîrî karakteri, ölenlerin yaşarken tasarrufları altındaki tarlaların muhallefât defterlerine kaydedilmesini engellemiştir. Faroghi'nin Kayseri sicillerinde tespit ettiği mülk tarlalar¹¹⁶ ve daha sonra Girit'in fethinden sonra yerel halkın daha önceden tasarrufları altındaki toprakların mülk olarak kaydedilmesi gibi Osmanlı toprak düzenlemesinin ana yolundan ayrılmış gibi görünen uygulamaların mevcudiyeti bilinmektedir.¹¹⁷ Fakat Rusçuk gibi imparatorluğa görece erken dönemlerde katılmış ve eski beylik döneminin bakiyelerini muhafaza eden Anadolu'nun kendine has uygulamalarının aksine Osmanlı hukuk ve idare düzeninin “mükemmelen” icra edildiği Balkan topraklarında bulunan bir şehir olarak tarlaların muhallefât listelerine dâhil edildiği görülmemiştir. Ne var ki tek bir örnek istisnai olarak ortada durur. Elhâc Musa Mahallesinden Esseyid Halil Beşe ibn Esseyid Yakub'un bir buçuk ay arayla iki muhallefât defterinin hazırlandığı anlaşılmaktadır.¹¹⁸ Muhtemelen ilk kayıttan sonra zuhur eden malları, muhallefâtının tekrar kaydedilmesine sebep olacak kadar çoktu. Zira ilk kayıтта 34.740 pare olarak verilen mal varlığının toplam değeri ikinci kayıтта 48.460 pare olarak verildiği göz önünde bulundurulduğunda ikisi arasındaki fark aşîkârdır. Ne var ki ikinci kayıt su nedeniyle kısmen tahrip olduğundan karşılaştırma yaparak hangi malların sonradan ortaya çıktığını tespit etmek mümkün olmamıştır. Bunlar dışında dikkati çeken ilk fark ilk kayıтта yer alan mal ve eşyaların değeri gurus cinsinden verilirken ikinci kayıтта bu değerlerin pare cinsinden belirtilmesidir. Fakat çok daha önemlisi ilk muhallefât kaydının başında “...beyne'l-veresetü'l-mezbûre tevzi' ve taksîm olunan tereke-i müteveffâ-yı mezbûrdur...” ibaresi yer alırken bir buçuk ay sonra tanzim edilen defterin başında ise “...müteveffâ-yı mezbûrun mecmû' terekesin sûk-ı sultânide ba'de'l-müzâyede ve inkıtâ'ı'r-rağbe semen-i misliyle bey' olunan terekesi...” olarak kaydedilmesidir. Muhtemelen bu sebeplerdir ki ilk kayıтта açık bir şekilde 8 gurus kıymetinde 2 kıta tarla tasarruf ettiği belirtilirken müzayede ile satılan malların kaydedildiği ikinci kayıтта herhangi bir tarladan bahsedilmez. Her ne kadar mîrî araziler muhallefât kayıtlarına girmeseler ve de bazı mîrî addolunan tarlalar istisnâi olarak (mülk veya sehven) muhallefât kayıtlarına girse de tarla tasarruf edenlerin ekseriyetinin muhallefâtlarına tarlalar girmeyeceğinden buradaki kayıt analiz tablosuna dâhil edilmemiştir.

¹¹⁶ Faroghi. (2000). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 323.

¹¹⁷ Greene, Iviolly. (1996). “An Islamic Experiment? Ottoman Land Policy on Crete”. *Mediterranean Historical Review*, 11, s. 60-78.

¹¹⁸ A.K.M.U.K. R-6, Varak 4a/b, 23 Rebiülevvel 1149 (1 Ağustos 1736) ilk kayıttır; A.K.M.U.K. R-6, Varak 11b/12a, 10 Cemâziyelevvel 1149 (16 Eylül 1736) ikinci kayıttır.

2.2.3.2. Kırsal menkul mallar

“Kırsal Ekonomik Faaliyetler” kategorisinin menkul başlıkları “Ziraat” ve “Hayvancılık” alt kategorilerinden oluşmaktadır. Ziraat ürünler kategorisini oluşturan elementlerin en başında buğday, arpa ve darı gibi tahıl ürünleri gelir. Ne var ki bu tip tahıl ürünleri daha çok geçimlik tarım ürünleri olarak tanımlanırken pamuk, pirinç, tütün, anason, zeytin, zeytinyağı gibi nakit mahsul ürünleri de keza bu kategori altında değerlendirilebilir. Ne var ki Rusçuk bölgesi söz konusu olduğunda nakit mahsul ürünlerinin muhalefat kayıtlarında yer alması ile ölenin bu ürünlerin üreticisi olduğu arasındaki ilişki çok zayıf görünür. Örneğin, Arık Ramazan Mahallesi’nden Dülger Todori veled-i Yorgi veled-i Konstantin’in muhalefatında zikredilen ve 170.902 akçelik toplam mal varlığının %19,5’ini oluşturan zeytin, anason, pirinç ve pamuk gibi ziraat ürünlerin üreticisi olmaktan ziyade ticaretini yapan biri olması daha muhtemeldir.¹¹⁹

Bu ihtimal geçimlik tarım ürünlerinin mevcudiyeti ile ölen arasındaki ilişki için de geçerlidir. Örneğin, 3.495,5 gurusluk (419.460 akçelik) bir mal varlığına sahip Elhâc Mehmed’in muhalefatında yer alan ve mal varlığının sadece %6,4’üne karşılık gelen 230 keyl buğdayın üreticisi mi aracısı mı olduğu belli değilse de Kara Mustafa Mahallesi’nden 5.833 parelik bir mal varlığını tasarruf eden Monla Mustafa bin Mehmed bin Abdullah’ın muhalefatındaki 1 keyl buğdayın üreticisi olmadığı daha makul görünür.¹²⁰ Benzer şekilde Elhâc Musa Mahallesi’nden Hüseyin bin Süleyman’ın, 15.030 akçelik mal varlığının sadece 450 akçelik bir kısmına tekabül eden buğday, un ve darının üreticisi olmadığı ihtimali daha ağır gelir. Fakat bu varsayım bir önceki kadar ikna edici değildir. Esasen şehirde ikamet eden ortalama bir mal varlığına sahip sıradan reayanın tahıl üretimi yapamayacağı gibi bir kategorik yaklaşımın doğru olmadığını arşiv kaynakları gözler önüne serer. Arık Ramazan Mahallesi’nden ve 29.500 akçelik bir mal varlığına mutasarrıf Mehmed bin Yakub’un vefatından sonra muhalefatının kaydı sırasında düşülen “*tarlada mezru 11 Rusçuk keyli tereke*” notu bu konudaki önemli delildir.¹²¹ Öte yandan şehirlilere ait muhalefatlarda mezru tahılların bulunduğu örneklerin genellikle ortalamanın üzerinde bir mal varlığına sahip veya çoğu zaman da askerî sınıfa mensup kimselere ait olduğu da ayrı bir gerçekliktir. 80.363 akçelik bir mal varlığı bırakan Ali¹²² ile 108.130 akçe kıymetinde muhalefat defteri

¹¹⁹ A.K.M.U.K. R-5, Varak 5b/6a/b, Evâsıt-ı Safer 1121 (21 Nisan-1 Mayıs 1709).

¹²⁰ A.K.M.U.K. R-38, Varak 19a, 22 Zilkade 1154 (29 Ocak 1742).

¹²¹ A.K.M.U.K. R-4, Varak 1a, 7 Şevval 1106 (21 Mayıs 1695).

¹²² A.K.M.U.K. R-4, Varak 9b, Evâsıt-ı Zilhicce 1106 (22 Temmuz-1 Ağustos 1695).

düzenlenen Abdullah Çelebi bin İbrahim¹²³ ortalama üzeri servetleriyle şehirli reayadan kişiler olarak muhalefatlarında mezru tahıl bulunan kişilerdir. 33.132 akçelik mal varlığına sahip Çelebi Ahmed Ağa bin Abdullah,¹²⁴ 33.573,5 guruşluk (4.028.820 akçelik) bir servete mutasarrıf Çelebi Mustafa Ağa,¹²⁵ 7.375 pare (22.125 akçe) kıymetinde bir tereke sahibi Ahmed Beğ bin Ali¹²⁶ ile 31.235 guruşluk (1.249.400 parelik) bir mal varlığı geride bırakan Kethüdayerizâde Süleyman Ağa, muhalefatlarında “mezru tereke” bulunan askerî sınıfa mensup kişileri oluştururlar. Sonuç olarak tek tek bütün bunların tarımsal ürünlerin üreticisi mi yoksa aracısı mı olduklarını tespiti yönelik beyhude bir çabaya girişmeksizin bu gibi eşya ve malların hepsinin ziraî ürün alt kategorisi altında değerlendirilmesi daha pratik ve istikrarlı bir karar olacaktır.

Ziraatı “Hayvancılık” alt kategorisi takip eder. Bu alt başlık altındaki oranlara büyük ve küçük hayvanların tümü ile kovanlar dâhil edilmiştir. Bir kere bunları ekledikten sonra bunlardan doğan ürünlerin de eklenmesi icap etmiştir. Bu bakımdan, sucuk, pastırma, peynir, bal (asel), balmumu (şem’-i asel), sadeyağ (revgan-ı sade) ve deri gibi işlenmiş veya yarı-işlenmiş ürünler bu alt başlığa eklenmiştir. Fakat kürkler dâhil edilmemiştir.

2.2.4. Alacak Kategorisi

Yukarıda kısaca bahsi geçen “Sefine”, “Ziynet”, “Nakit” ve “Şirket/Emanet” kategorilerine tekrar değinilmeden geriye kalan iki önemli kategorinin mevcudiyeti bir hayli önem arz eder. Bunlardan ilki olan “Alacak” kategorisi bireysel ve kitlesel olmak üzere iki alt başlıkta incelenebilir. Fakat kitlesel alacaklar temelde kreditorün genel olarak köylüler ile kurmuş olduğu ilişkiye işaret eder ve motivasyonları ve nitelikleri açısından çoğunlukla vergi üzerinden gelişmiştir. Vergi alacağı ile ilgili kaynaklardan elde edilen bilgiler analiz tablosuna eklenirken ortaya çıkan problemlerin başında alacağın niteliğinin “Nakit” veya “Ziraat” başlıkları altına da dâhil edilebilecek kadar esnek olduğudur. Daha açıklayıcı olmak gerekirse Şaban Ağa bin Mustafa’nın Rusçuk kazasına bağlı Bergos ve Yovan köylerinin 1110 Hicri senesi mahsulatını Kara Mehmed Ağa’dan iltizam etmesinden doğan vergi

¹²³ A.K.M.U.K. R-51, Varak 22b, 16 Muharrem 1128 (11 Ocak 1716) Abdullah Çelebi her ne kadar Kara Mustafa Mahallesinde sakin olarak kaydedilse de Vetova adlı köyde de bir evinin ve aynı köyde bir de değirmeninin bulunduğu anlaşılmaktadır.

¹²⁴ A.K.M.U.K. R-51, Varak 24b/25a, 15 Safer 1128 (9 Şubat 1716).

¹²⁵ A.K.M.U.K. R-6, Varak 35b/36a/b/37a, Evâ’il-i Safer 1150 (31 Mayıs- 9 Haziran 1737).

¹²⁶ A.K.M.U.K. R-6, Varak 44a, 13-23 Aralık 1737

alacakları bu bakımdan aydınlatıcıdır.¹²⁷ Buna göre Şaban Ağa'nın ilgili yıl için örneğin Bergos köyünden 214 esedî kıymetinde 400 keyl buğday, 41 esedî 8 tümün kıymetinde 100 keyl şair ve Yovan köyünden 10 esedî kıymetinde 27 keyl buğday ve 2 esedî değerinde 6,5 keyl şair makbuzunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Şaban Ağa'nın uhdesindeki bu köylerden toplayacağı vergiler aynî olarak mı yoksa nakdî olarak mı toplandığı belli olmadığından bu değerler ziraî ürün veya alacak başlığı altında değerlendirilebilirdi. Öşür kategorik olarak aynî bir vergi olarak tasnif edilse de¹²⁸ Osmanlı ekonomisinin parasallaşmasıyla beraber tımarlı sipahiler de bu vergiyi nakdî olarak toplamaya başlamışlardı. Özellikle de iltizamın yaygınlaşmasıyla vergilerin nakdîleşmesi çok daha yaygın bir uygulama haline gelmiştir.¹²⁹ Bu genelleşme zorunlu olarak sipahi veya mültezimlerin hepsinin öşür vergilerini nakdî olarak topladıkları anlamına gelmediğinden Şaban Ağa'nın vergileri aynî olarak toplama ihtimalini dışarıda bırakmaz. Yine de bu gibi vergi alacaklarından doğan kalemleri ne olarak toplanacak olursa olsun alacak başlığı altında sınıflandırmak çok daha makul görünmektedir. Bireysel borç ilişkileri ise çok daha karmaşık motivasyonlar ihtiva eder ve “*an bahâ*” veya “*an ücret*” gibi ifadelerle açıklanmadıkça ucu açık borç ilişkilerine işaret eder.

“Alacak” kategorisi bir bakıma ve en temel bağlamda ölenin bir başkasına vermiş olduğu borç anlamına gelir. Fakat kimi zaman kişinin alacağı olan meblağ karşı taraftan tamamen tahsil edilemeyecek kadar müflis birisinin zimmetinde kaldığında borç verenin mal varlığına eklenmesi gereken meblağ, verilen borç kadar değil borçlunun mal varlığından borç verenin hissesine düşen kadarlıktır. Söz gelimi Ahmed bin İbrahim Beşe bin Elhâc Ahmed'in Alemdar Süleyman zimmetinde olan 212 guruşluk alacağının, Süleyman'ın vefatından sonra satılan terekesinden sadece 63,5 guruşluk kısmı tahsil edilebilmiştir.¹³⁰ Dolayısıyla borcun tahsil edilememesi riskini de beraberinde taşıyan Ahmed'in mal varlığındaki alacak kategorisi altına sadece tahsil edebilen kısmı dâhil edilmiştir.

Analize tabi tutulan veri havuzundaki kişilerin toplam servetleri tıpkı düzenlenen muhalefat defterlerindeki gibi vefat ettiklerinde ellerinde olan toplam mal varlıkları ile ifade edilmiştir. Mal varlıklarının toplam değerinden borçları çıkarılarak ayrıca net mal varlıkları hesaplanmamıştır. Böyle yapılmış olsaydı müflis bir şekilde ölenlerin mal varlıklarının

¹²⁷ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 8 Rebûlevvel 1111 (3 Eylül 1699).

¹²⁸ İnalçık, Halil. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. (çev. Ruşen Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 111-112.

¹²⁹ Tabakoğlu, Ahmet. (2007). “Öşür”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 34. İstanbul: TDV, s. 101.

¹³⁰ A.K.M.U.K. R-38, Varak 26b, 2 Zilkade 1154 (9 Ocak 1742).

içerisindeki incelenmek istenen kategorilerin oranlarının tespiti mümkün olmazdı. Nihayetinde hayat standardını belirleyen kişinin sahip olduğu mal varlığıdır.¹³¹ Örneğin, 1720 yılında 100.000 akçelik bir mal varlığına mutasarrıf iken geride 80.000 akçelik borç bırakarak 20.000 akçelik net mal varlığıyla vefat eden birinin sosyal ve ekonomik konumunun, hiçbir borcu olmadan geride sadece 20.000 akçelik bir mal varlığı bırakarak vefat eden birinden daha yüksek olduğu aşîkârdır. Daha somut bir vaka üzerinden açıklamak gerekirse 35.738 parelik bir mal varlığından borçları düşüldükten sonra 19.932 parelik net mal varlığı kalan Haçador adlı zimmi,¹³² 30 pare dükkân kirası haricinde hiçbir borcu olmadan 19.159 parelik net mal varlık bırakan Seyyid Monla Süleyman bin Osman'dan sosyo-ekonomik olarak daha yukarıda bir konumdadır.¹³³ Zira dört bezirgân ve bir ağadan almış olduğu borçlarının toplamı mal varlığının %42,2'sine tekabül eden Haçador, bu kredileri imam, papaz, efendi, ağa, beşe gibi hem askerîden hem de unvanlı/unvansız reayadan kimselere borç vererek geniş bir kredi ilişkisi ağı kurmuştur. Öte yandan Monla Süleyman'ın ise krediler üzerinden kurduğu sosyo-ekonomik ilişkinin boyutu çok cüz'î boyutlarda olarak bir reaya ve bir astarcının ötesine – en azından muhallefatının tutulduğu tarihte – geçememiştir.

Daha ilginç bir başka örnek Alemdar Elhâc Hüseyin Ağa bin Murad ile Kavukçu Monla Mehmed bin Mehmed'in kıyaslamasında ortaya çıkar. 37.554,5 parelik mal varlığına rağmen borçları çıkarıldıktan sonra 8.754,5 parelik net mal varlığı kalan Alemdar Elhâc Hüseyin Ağa,¹³⁴ mal varlığının neredeyse tamamı yarım hisseli evinin kıymetinden oluşan fakat herhangi bir borcu da bulunmayan 8.585 parelik net mal varlığı geride bırakan Kavukçu Monla Mehmed ile aynı düzlemde ele alınamaz.¹³⁵ Daha az keskin örneklerinin çoğaltılabileceği bu gibi durumlar, net mal varlıklar üzerinden yapılacak analizlerin mevtanın sağlığında sahip olduğu sosyo-ekonomik konumunun göz ardı edilmesine sebep olacağından en azından çalışmanın amaçlarına uygun olmaması nedeniyle net mal varlık hesaplamalarına girililmemiştir.

¹³¹ Gradeva, Rossitsa. (2021). “Osmanlı Taşra Toplumunda ‘Zengin’ Portresi: 1670’lerde Sofya”. A. Anastasopoulos (Editör). *Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri*. (çev. H. Ebru Aksoy). İstanbul: Küre Yayınları, s. 244.

¹³² A.K.M.U.K. R-8, Varak 95a/b, 25 Muharrem 1193 (12 Şubat 1779).

¹³³ A.K.M.U.K. R-9, Varak 5b, 21 Şaban 1200 (19 Haziran 1786).

¹³⁴ A.K.M.U.K. R-37, Varak 38b, 29 Zilhicce 1166 (27 Ekim 1753). Alemdar Elhâc Hüseyin Ağa'nın muhallefatında kayıtlı herhangi bir ev mevcut değildir. Bu bakımdan esasen yaşam alanının kıymeti üzerinden bir karşılaştırma yapmak mümkün olmamıştır.

¹³⁵ A.K.M.U.K. R-37, Varak 7b, 8 Safer 1166 (15 Aralık 1752).

2.2.5. Borç Kategorisi

“Borç” kategorisi de çeşitli türden olasılıkları ihtiva edecek şekilde genişletilmiştir. Esasen biçimsel olarak ölenin toplam mal varlıklarından ayrıca “*minha’l-ihracât*” ifadesinin altında mal varlığından düşülecek kalemler listelenmiştir. Borçlar genel olarak “deyn/düyûn” veya “karz” ifadeleriyle basitleştirilebilecek olsa da vefat edenin mal varlığından düşülen miktar sadece bunlarla sınırlı kalmaz. Mal varlığından ihraç edilecekler arasında kayıt ve taksimat gibi muamelattan doğan vergi kalemleri dışında teçhiz ve tekvin masrafları, borçlarıyla beraber avarız ve tekâlif gibi vergi yükümlülükleri, erkeğin eşine ödemesi gereken mehir, bir mal “bahası” veya hizmet “ücreti” ya da dükkân kirası gibi pek çok türden meblağ, varsa, ölenin mal varlığından düşürülür. “Borç” kategorisi ile tek başına bir kişinin ne kadar “borçlandığını” değil mal varlığının ne kadarı kadar borçlanıp mal/hizmet satın almaya teşebbüs ettiğini de tespit etmek olduğundan bu gibi kalemler bu başlık altında toplanmıştır. Sadece muhallefât kayıt prosedüründen kaynaklanan meblağlar ve ölen erkeğin eşine olan mehir borcu borç kategorisine dâhil edilmemiştir. Mehir bir bakıma erkeğin ne kadar varlıklı olabileceğine işaret etse de aslında daha çok ne kadar yüksek seviyeli bir kadınla evlendiğinin göstergesidir. Ayrıca bu çalışma kapsamında hem böyle bir ilişki ağı kurmak hedeflerden biri olmadığından hem de aile içi (anne, baba, eş, evlat, kardeş, damat) borç alış-verişleri dâhil edilmediğinden mehir herhangi bir tasnife tabi tutulmamıştır.

Esasen modern zamanlarda dahi gelir ve servet üzerine yapılan çalışmalarda çoğu zaman bireyden ziyade hane geliri esas alınır ki bu bile gelir eşitsizliğinin ölçümünde en çok kullanılan Gini katsayısını çıkardığı sonuçların birbirinden farklı olmasına sebep olabilecek kadar önemlidir.¹³⁶ Hanenin çok daha katı bir toplumsal yapı taşı olduğu modern öncesi zamanlarda hane gelirini hesaplamak mümkün değilse bile hane içerisindeki borç ve alacak ilişkilerini bu gibi çalışmalarda dışarıda tutmak gerekir. Bunlar haricinde vasiyet ile düşülen meblağlar da kan bağıının bulunmadığı kimseler olsa dahi bu çalışma kapsamında borç kategorisi altında değerlendirilmemiştir. Örneğin, Hızır Beğ bin Hüseyin’in muhallefâtının ihracat kısmında yer alan “*deyn-i müsbet Mehmed bin Şaban berâ-yı vasiyet 13,5 esedî*” bu bakımdan borç kategorisi altına dâhil edilmemiştir.¹³⁷ Benzer şekilde, Rusçuk’un önde gelen

¹³⁶ Deininger, Klaus ve Squire, Lyn. (1996). “A New Data Set Measuring Income Inequality”. *World Bank Economic Review*, 10 (3), s. 580.

¹³⁷ A.K.M.U.K. R-4, Varak 12a/b, Evâsıt-ı Cemâziyelâhir 1107 (16-26 Ocak 1696).

ayan ailelerinden birinin mensubu olan Çelebi Mustafa Ağa bin Elhâc Yakub Ağa'nın muhallefatinin ihracat kısmında yer alan “*deyn-i müsbeti'l-Ahmed Ağa el-mezbûr 'ani'l-hibe 500 gurus*” ve “*deyn-i müsbeti'l-Süleyman Ağa el-mezbûr 'ani'l-hibe 500 gurus*” olarak düşülen meblağlar da borç kategorisi altında değerlendirilmemiştir.¹³⁸

“Alacak” kategorisine, verilen borç kadar değil, borçlunun mal varlığından borç verenin hissesine düşen kadarının dâhil edildiğinin aksine, “Borç” kategorisinde verilen oranlara, müflis bir şekilde ölen birinin guremâ usulüyle yeniden tanzim edilmiş borç değerleri değil, ne kadar borç alındıysa o kadarı eklenmiştir. Örnek vermek gerekirse muhallefât defterine yansıyan mal varlığının iki buçuk katından daha fazla borçlu olarak vefat eden Arık Ramazan Mahallesi'nden Alemdar İsmail Beşe ibn Mustafa bin Abdullah'ın Bostanî Elhâc İsmail Ağa'dan bir şekilde borçlanmış olduğu 18.800 pare, guremâdan sonra 4.830 pareye kadar düşmüştür.¹³⁹ Böylelikle ölenin ne kadarlık bir borç altına girmiş olduğunun tespiti yapılabilmektedir.

2.3. Muhallefatların Dağılımı ve Genel Eğilimler

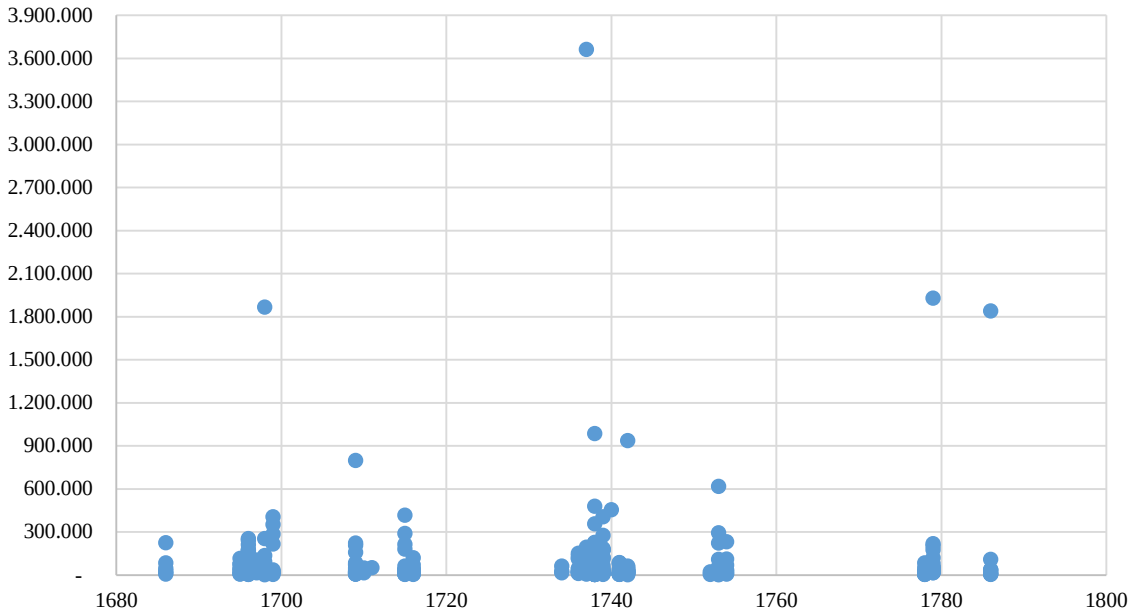
Yukarıda zikredildiği gibi incelemeye tabi tutulan 326 adet muhallefât kaydı 1686-1786 yıllarını kapsayan tam yüz yıllık bir sürece aittir. Ne var ki hem defter serilerinin eksikliği hem de mevcut defterlerdeki muhallefât sayılarının farklılık göstermesi veri dağılımının düzensiz bir seyir takip etmesine neden olmuştur. Dolayısıyla bu da konuyla ilgili olarak herhangi bir eğilimi takip etmek için gerekli olan yatay düzlemde kronolojik bölümlendirmenin, dikey düzlemde ise her bölüme ait örnek sayılarının standartlaştırılması konusunda bir takım dengesizliklere yol açar. Bu nedenle zaman dilimlerinin ayarlanması için bir takım düzenlemelerde bulunulması gerekir. Bu bakımdan geleneksel bir dönemlendirme olarak yüz yıllık periyot 25 yıllık çeyrek dilimlere ayrılarak incelenebilirdi. Böyle yapıldığında mevcut verilerin dağılımı bu zaman dilimlerine ayrıldığında 18. yüzyılın ikinci çeyreği 147 örnek sayısı ile diğer bütün dönemin verilerini iki katından daha fazlaya katlamış olarak büyük bir ağırlık merkezi olurken 18. yüzyılın üçüncü çeyreği ise 23 örnek ile çok küçük bir veri havuzu oluşturmak durumunda kalırdı. Eldeki verilerle daha makul zaman dilimleri oluşturmak için 1680'den başlayarak 20'şer yıllık zaman dilimleri oluşturulduğunda 18. yüzyılın ortasına denk gelen bu veri kutuplaşması tamamen ortadan

¹³⁸ A.K.M.U.K. R-6, Varak 37a, Evâ'il-i Safer 1150 (31 Mayıs- 9 Haziran 1737).

¹³⁹ A.K.M.U.K. R-38, Varak 36b, Gurre-i Cemâziyelâhir 1155 (3 Ağustos 1742).

kaldırılmasa da ikinci dilim çok daha analiz edilebilir bir örnek sayısına ulaşmış olur. Fakat böyle olduğunda ise 1760-1779 dönemine 27 örnek düşerken 1780-1799 dönemine ise sadece 9 örnek kalır. Bu sorunu da ortadan kaldırmak için 1760-1769 yılları arasında herhangi bir örnek olmadığından 1740-1759 diliminden sonra on yıllık bir boşluk bıraktıktan sonra 1770-1789 şeklinde son zaman diliminin oluşturulması şeklinde bir çözüm yolu benimsenmiştir. Böylece ortaya çıkan zaman dilimleri aşağıdaki tablodan takip edilebilir.

Grafik 2.1. Enflasyondan Arındırılmış Reel Muhallefatların Dağılımı (akçe)

Tablo 2.1. 25 Yıllık Zaman Dilimleri ile Yeniden Düzenlenmiş 20 Yıllık Zaman Dilimleri

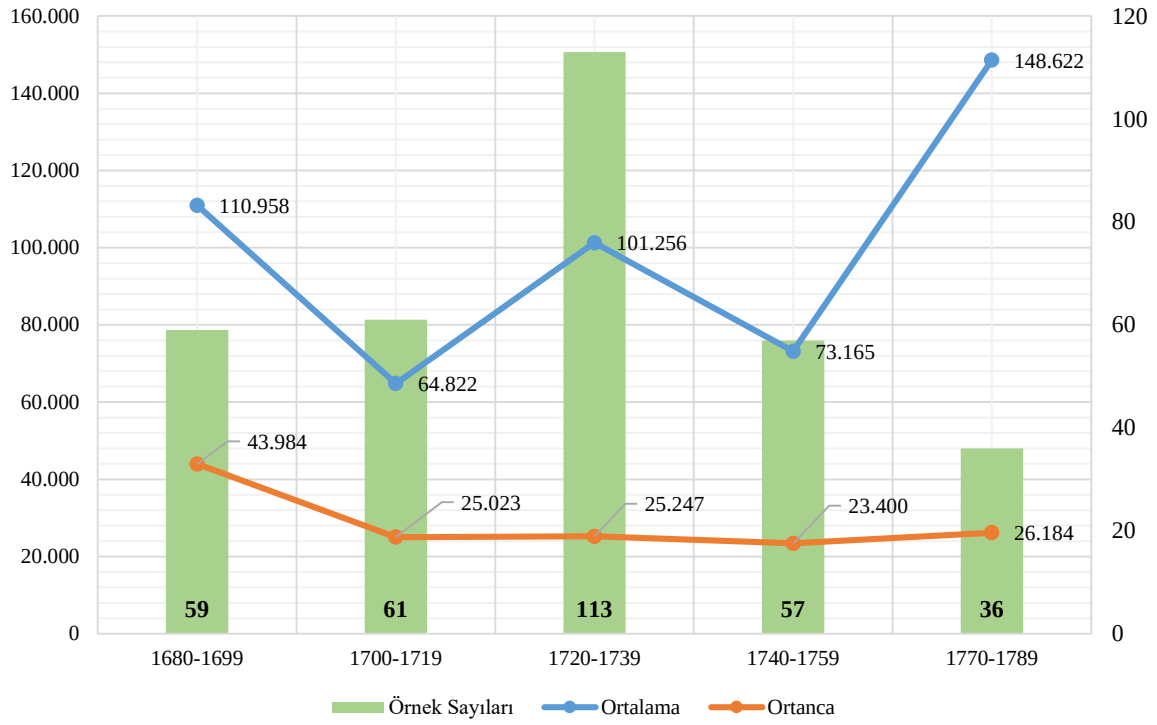
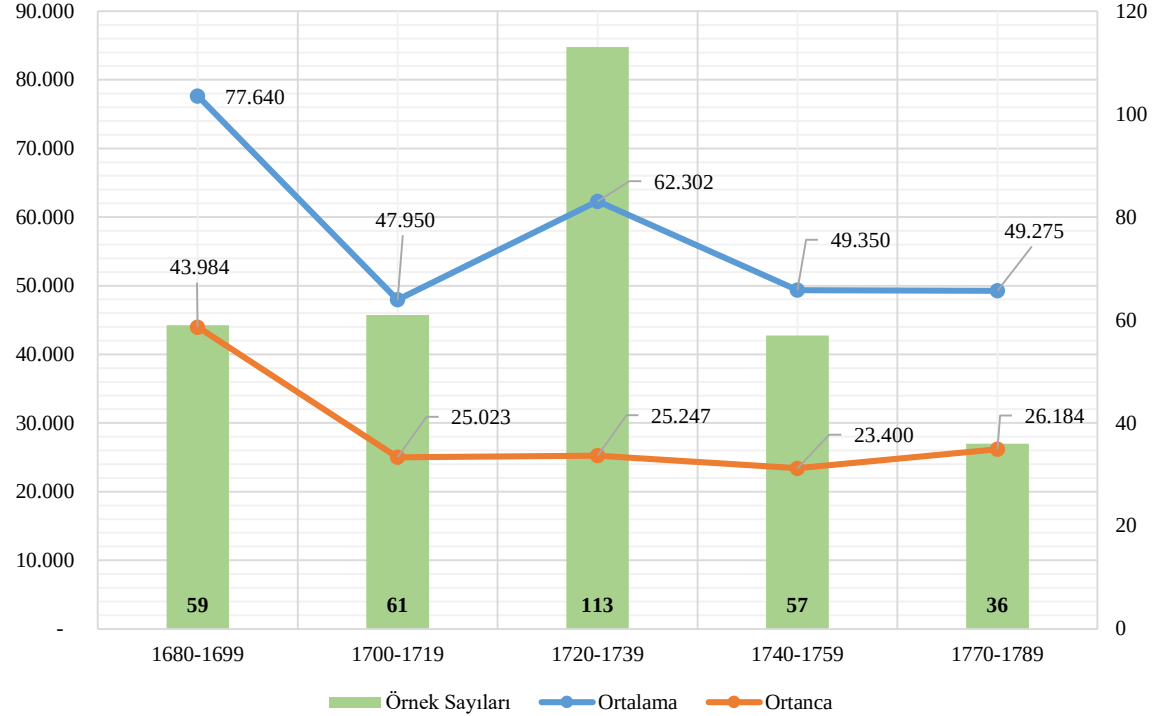
Çeyreklik Dilimler	Örnek Sayısı	Örnek Sayısı	20'lik Dilimler
17.yy Son Çeyrek	59	59	1680-1699
18.yy İlk Çeyrek	61	61	1700-1719
18.yy İkinci Çeyrek	147	113	1720-1739
18.yy Üçüncü Çeyrek	23	57	1740-1759
18.yy Son Çeyrek	36	36	1770-1789

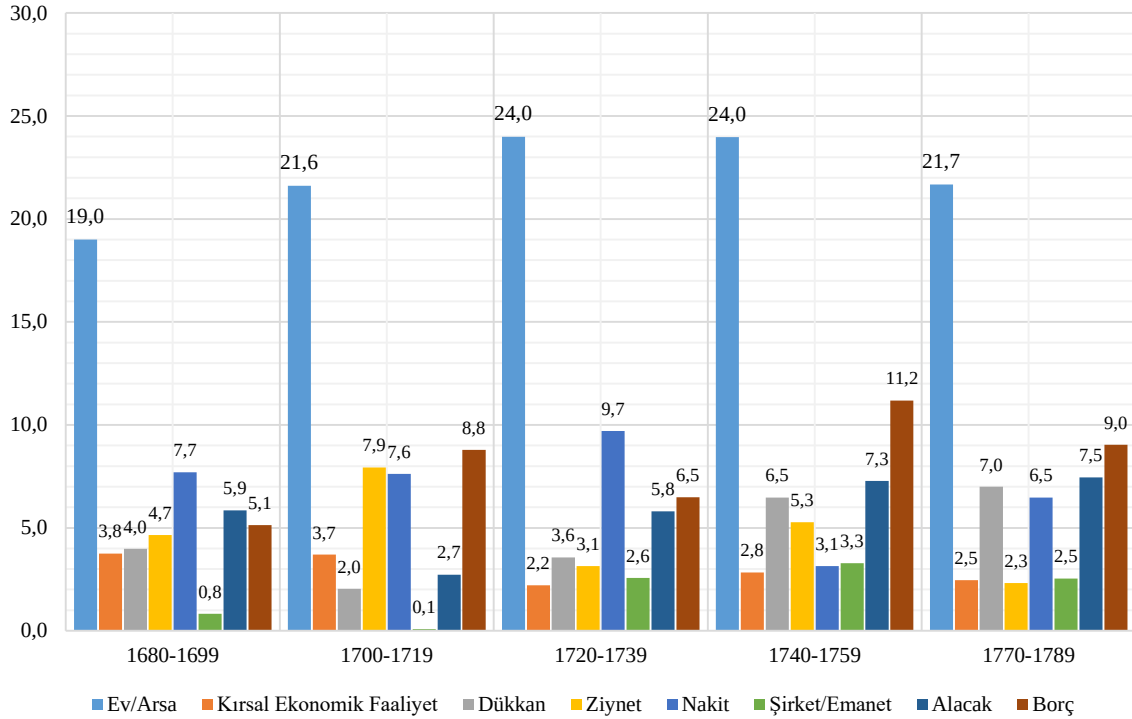
Dahası belli dönemlere ait muhalefat verilerinin diğerlerine nazaran çok daha yüksek, kimi zaman çok daha düşük değerlere sahip örnekleri içermesi, hatta bir dönemde muazzam bir kutuplaşmaya sebep olacak kadar örnekler arasındaki farkın çok geniş olması istatistiksel analizlerin yapılmasını zor, varılan sonuçların ise güvenilmez olmasına sebep olacaktır. Bu nedenle, dönemlere ayrılmış zaman dilimlerinde çok yüksek ve çok düşük örneklerin ortalamayı aşağı veya yukarı çekmesini engellemek için her bir zaman dilimindeki verileri en büyükten küçüğe sıralandıktan sonra en üst ve en alttaki ikişer

örnekler çıkarılarak kırılmış örneklem üzerinden ortalama ve ortancaları hesaplanmıştır. Böylelikle hâlihazırda bütün muhallefat verileri içerisinde 1.000.000 reel akçenin üzerindeki toplam dört örneğin ikisinin, 36 kayıt ile örnek sayısının en az olduğu zaman diliminde bulunması nedeniyle ortaya çıkan ortalama ile ortanca arasındaki muazzam fark daha makul seviyelere çekilmiş olur. Daha iyi kavranması için aşağıdaki iki grafiğin karşılaştırılması çok daha aydınlatıcı olacaktır.

Muhallefat kayıtları üzerinden Osmanlı ekonomisinin uzun dönemli eğilimleri konusunda makro sonuçlara ulaşmaya çalışan Şevket Pamuk, ortalama ve ortancaların büyük dalgalanmalar göstermesi nedeniyle herhangi bir anlamlı sonuca ulaşmanın mümkün olmadığını ileri sürmüştür.¹⁴⁰ Bu tespiti yaptıktan sonra buna dair bir grafik eklediğinden Rusçuk ile kıyaslamak mümkün değildir. Fakat Rusçuk'taki bu grafikler, Pamuk'un bulgularının aksine özellikle ortancaların çok istikrarlı bir çizgi takip ettiğini, buna karşın ortalamaların çok radikal olarak değerlendirilememekle beraber 18. yüzyılın ortalarına kadar dalgalı bir tablo sergilediği anlaşılmaktadır. Kırılmış örneklerden oluşan grafik, ortalamaların 17. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın başlarına kadar dikkate değer bir düşüş yaşadığına, daha sonra 18. yüzyılın ortalarına kadar yükselişe geçtiğine, 18. yüzyılın ikinci yarısından sonuna kadar ise istikrarlı fakat görece hafif tempolu bir düşüş eğilimine işaret eder.

¹⁴⁰ Pamuk, Şevket. (2018). "Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?". *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Seçme Eserleri I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 149.

Grafik 2.2. Enflasyondan Arındırılmış Örneklerin Ortalama ve Ortancaları**Grafik 2.2. Enflasyondan Arındırılmış Örneklerin "Kırpılmış" Ortalama ve Ortancaları**

Grafik 2.3. Genel Mal Varlıklarındaki Kategorilerin Zaman Dilimlerine Göre Değişimi (%)

Yukarıdaki grafikte ilk dikkati çeken husus, muhalefatları kadı sicillerine yansımış Rusçuklu mevtaların mal varlıklarının 1/4-1/5'i gibi en önemli kısmının, herhangi bir zaman dilimi fark etmeksizin, ev ve arsalardan oluştuğudur. Bu eğilim Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine ait muhalefat kayıtlarındaki bulgularla ters düşmez. Mal varlıklarındaki ev ve arsaların oranlarının 1740 yılına kadar istikrarlı bir şekilde arttığı ve bu tarihten sonra da düşmeye başladığı görülebilir. Ne var ki bu eğilim açıklayabilecek herhangi bir anlamlı yaklaşım mevcut değildir. Varılabilecek en sağlam yargı Rusçukluların mal varlıklarının en önemli payını evlerinin oluşturdukları ve bu genellemenin 17. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın sonuna kadar istisnasız geçerli olduğudur. Mal varlıklarında bu kadar önemli bir paya sahip evlerle ilgili belirtilmesi gereken bir diğer nokta, oturlan ev haricinde başka bir ev olmadıkça bunlar bağ, çiftlik, değirmen veya dükkân gibi ekonomik olarak üretken bir yatırım alanı değildir. Diğer bir ifadeyle kiralanmadıkça işletilerek belli dönemlerde kâr elde edilebilecek bir gayrimenkul olmadığı için mal varlığına kıyasla çok pahalı bir evde oturmak sosyal statü göstergesi haricinde çok anlamlı bir veri sunmaz.

Daha önce de bahsedildiği gibi kadı sicillerindeki muhalefat kayıtlarının ekseriyetle şehirlilere ait olduğu mal varlıkları içerisinde kırsal ekonomik faaliyetlere özgü menkul ve gayrimenkul malların oranlarının düşüklüğü tarafından da desteklenmektedir. Her ne kadar ağırlıklı olarak bir tarım toplumu olsa da şehirlilerin veri havuzundaki baskınlığı bu

rakamların diğer kategoriler arasında en düşük seyredenlerden biri olmasına sebebiyet vermiştir. Öte yandan çoğu erken modern döneme ait şehirli toplumunda olduğu gibi bu düşük fakat istikrarlı oranlar şehir ile kırsal arasındaki ilişkilerin mukavemetini de göstermesi açısından ilginçtir. Yine de muhallefatlardaki sık mevcudiyetlerine nazaran şehirlilerin kır ile ilişkilerinin bağ haricinde çok da gelişmiş olduklarını iddia etmek mümkün değildir.

Dükkân kategorisi, diğer kategorilerin aksine, 18. yüzyıl boyunca istikrarlı bir şekilde artan en anlamlı eğilimlerden birisini sergilemektedir. Rusçukluların bu dönem boyunca mal varlıklarını gittikçe kentsel gayrimenkuller arasından daha ekonomik anlamda daha aktif olanlara yatırmayı tercih ettikleri ya da daha doğru bir ifadeyle böyle bir eğilimin mevcut olduğu ileri sürülebilir.

Ekseriyetle kadınların muhallefatlarında önemli bir yer kaplayan ziynetin, ilginç bir şekilde kadın muhallefatlarının sayıca çok olmadığı 1700-1719 yılları arasındaki dönemde zirve yapmasının herhangi bir ikna edici açıklaması mevcut değildir. 1700-1719 ve 1740-1759 yılları arasındaki sıçramaları haricinde istikrarlı bir şekilde mal varlıklarındaki oranlarının azaldığı dikkat çeker. Yine de bu dalgalanmalar anlamlı bir sonuç çıkarmaya imkân vermez.

1680'den 1719 yılına kadar sicillere yansıdığı kadarıyla ölenlerin mal varlıklarındaki nakit oranında ne 1699 Karlofça Antlaşması'na kadar geçen uzun savaş döneminin ne de bu buhran döneminden sonraki barış ortamının etkisi olmuş görünür. Benzer şekilde 1711'de Rusya'yla, 1714'te Venedik'le 1716'da da Avusturya ile yapılan savaşların incelemeye ayrılan ikinci zaman dilimindeki nakit oranlarında herhangi bir etki yapmış değildir. 1700-1719 zaman dilimine ait muhallefat kayıtları hem 1716'dan sonra kesildiğinden hem de bir sonraki veri serisinin yaklaşık 20 yıl sonra 1734 yılında başlamasından dolayı bu barış antlaşmasının etkilerini takip etmek mümkün değildir. Muhtemelen hem 1680-1699 hem de 1700-1719 dönemlerinde benzer olayların gelişimi, muhallefatlara yansıyan nakit oranlarının bu kadar büyük bir benzerlik sergilemesinin altında yatan gerekçe olabilir. Bu tespit bu oranların, 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun, en azından Rumeli coğrafyası açısından, en uzun barış ve başarı dönemlerinden biriyle çakışan 1720-1739 zaman dilimine ait nakit oranlarıyla kıyaslandığında daha da kuvvetlenir. Zira İran cephesi hariç tutulacak olursa barışın hüküm sürdüğü Rumeli topraklarındaki Rusçuk'ta bu dönemde kadı sicillerine

yansıyan, diğer hiçbir dönemle kıyaslanmayacak kadar çok muhallefat kaydından anlaşıldığı kadarıyla mal varlıklarındaki nakdin oranı diğer bütün dönemlerden daha yüksektir. Dahası 1680-1699 yılları hariç, diğer dönemlerdeki eğilimin aksine bu zaman aralığındaki mal varlıklarındaki en yüksek payı ev ve arsadan sonra nakit oluşturmaktadır.¹⁴¹ Ne var ki bu dönemi takip eden 1740-1759 zaman diliminde de 1739 Belgrad Antlaşması'yla beraber – yine İran cephesi hariç – hâkim olan barış dönemindeki nakit oranı bu defa diğer dönemlere nazaran en düşük seviyesine gerilemiştir. Bu durum her ne kadar ilk tespit ile çakışıyor gibi görünse de daha detaylı bir inceleme bir önceki dönemde âtil bir şekilde bekleyen nakdin bu dönemde bir kısmının dükkân gibi kentsel gayrimenkullere ve daha da önemlisi, alacak ve borç kategorilerindeki büyümeden anlaşıldığı kadarıyla, kredi olarak ekonomiye dâhil edildiği görülür. 1770-1789 yılları arasına tekabül eden savaşlar ile muhallefatlardaki nakit oranının yükselmesi arasında bir ilişki mevcut görünse de neden-sonuç ilişkisi kurabilmek zordur.

Genel eğilime bakıldığında incelenen kategoriler arasında Kırsal Ekonomik Faaliyetlerden daha az yatırım yapılan alan varsa o da Şirket/Emanet kategorisidir. 1720'den önce neredeyse hiç muhallefatlarda yer almayan bu başlık, bu tarihten itibaren zayıf bir şekilde de olsa mal varlıklarındaki oranını göze çarpacak kadar arttırmış görünür. Yine de ilginç bir şekilde, mal varlıklarındaki temsiliyet oranları birbirine çok yakın Şirket/Emanet kategorisi ve Kırsal Ekonomik Faaliyetler kategorisinin 1720-1789 yılları arasında gösterdiği eğilim benzer bir ters parabol eğrisi takip eder.

Alacak kategorisi 17. yüzyıl sonu hariç tutulacak olursa 18. yüzyıl boyunca mal varlıklarındaki oranını sürekli artırmış görünür. Bu durum kısmen parasallaşan ekonomik sistemde artan kredi işlemleriyle açıklanabilir. Elbette bunun etkisi yadsınamazsa da borç kategorisiyle beraber değerlendirildiğinde bu yorum daha geçerli bir açıklama olarak dikkate alınabilir. Bundan daha etkili olanı gittikçe yaygınlaşan iltizam uygulamasından faydalanan birkaç kişinin muhallefatlarına yansıyan büyük alacak meblağlarının mevcudiyetidir. Öte

¹⁴¹ 1680-1700 yılları arasında da nakit ev ve arsadan sonra mal varlıklarındaki en önemli ikinci paya sahiptir. Fakat sahip olduğu pay ile diğer kategoriler arasındaki fark, 1720-1740 dönemindeki nakdin diğer kategorilere nazaran sahip olduğu pay kadar radikal değildir. Örneğin, 1680-1700 zaman dilimindeki mal varlıklarının kategorik olarak oranlarına göre sıralaması şöyledir: 1) Ev/Arsa: %19; 2) Nakit: %7,7; 3) Alacak: %5,9; 4) Borç: %5,1; 5) Ziyet: %4,7; 6) Dükkân: %4,0; 7) Kırsal Ekonomik Faaliyetler: %3,8; 8) Şirket/Emanet: %0,8. Öte yandan 1720-1740 zaman dilimindeki sıralama ise şu şekildedir: 1) Ev/Arsa: %24,0; 2) Nakit: %9,7; 3) Borç: %6,5; 4) Alacak: %6,1; 5) Dükkân: %3,6; 6) Ziyet: %3,1; 7) Şirket/Emanet: %2,4; 8) Kırsal Ekonomik Faaliyetler: %2,2.

yandan, borç kategorisi alacak kategorisine kıyasla biraz daha dalgalı bir görünüm arz eder. Daha da ilginç yine 17. yüzyıl sonu hariç tutulacak olursa 18. yüzyıl boyunca muhallefatlardaki alacak oranı borç oranlarının altında kalmıştır. Örneğin, 1740-1759 yıllarında mal varlıklarındaki alacakların oranı %7,4 iken aynı dönemdeki borçların oranı %11,2, keza 1770-1789 yıllarındaki alacakların oranı %7,5 iken borçların oranı %9,0 olarak kayıtlara yansımış görünür.

2.4. Zenginliğin Tanımı ve Zenginlerin Servetlerini Tasarruf Yöntemlerine Dair Uzun Dönemli Eğilimler

Zenginlerin mal varlıklarını nasıl tasarruf ettiklerini ve bu yatırım metotlarında uzun vadede herhangi bir değişimin olup olmadığını tespit etmek sonuçları bakımından çok önemli kapılar açabilecek potansiyeldedir. Özellikle incelenen dönemin hemen akabinde Rumeli topraklarının en önemli ayan figürlerini çıkartan Rusçuk bölgesinde böyle bir eğilimi yakalamak, bu sürece giden yolların nelerden geçtiğini ve merkezî otoritenin politikaları üzerinde dahi ciddi etkileri olan güçlü ayanların üzerinde durduğu sosyal ve ekonomik sacayaklarının doğasının kavranmasına yardımcı olacaktır. Böyle bir girişimde bulunmadan önce çözülmesi gereken çok mühim bir melese mevcuttur.

2.4.1. Toplumun Mal Varlıklarına göre Sınıflandırılması ve Zenginliğin Tanımı

Parasal değer aralıklarına göre sınıflandırma

Muhallefat kayıtlarındaki mal varlıkları üzerinden yapılan en eski sınıflandırma yöntemi belirli fiyat aralıklarından oluşan bir parasal piramit oluşturup mevcut verileri bu aralıklara dağıtarak toplumun ekonomik hiyerarşisini çıkarmaktır. Burada da ifade edilen değerlerin aralıklarının tespiti hususunda araştırmacının kendi tercihleri belirleyici olup bu aralıkların belirlenmesinde üzerinde uzlaşmış herhangi bir metot bulunmamaktadır. Örneğin, Colette Establet ve Jean-Paul Pascual bu aralıkları 49 guruş altı, 50-99 guruş, 100-249 guruş, 250-499 guruş, 500-999 guruş, 1.000-4.999 guruş ve 5.000 guruş üzeri olarak tanımlar.¹⁴² Benzer şekilde, Phokion Kotzageorgis ve Demetrios Papastamatiou mal varlıklarını beş kategoriye ayırırlar. 10.000 akçeye kadar olanlar fakir, 10.000-100.000 akçe arasındaki aşağı orta sınıf,

¹⁴² Establet, Colette ve Pascual, Jean-Paul. (1994). *Familles et Fortunes à Damas: 450 Foyers Damascains en 1700*. Damas: Institut Français de Damas, s. 114. Bu kitabın çevrimiçi versiyonu için bkz. <https://books.openedition.org/ifpo/7512>

100.000-500.000 akçe arasındakiler orta sınıf, 500.000-1.000.000 akçe arasındakiler zengin ve 1.000.000 akçe üzerindekiileri de “milyonerler” olarak sınıflandırırılar.¹⁴³ Nikolai Todorov da Vidin, Sofya ve Rusçuk’taki mal varlıklarını 1.000 gurus altı, 1.001-2.000 gurus, 2.001-3.000 gurus, 3.001-4.000 gurus, 4.001-5.000 gurus ve 5.000 gurus yukarısı olarak kategorize eder.¹⁴⁴ Cenk Reyhan da Bursa sicillerini konu edindiği çalışmasında 1.000.000 akçe ve üzerini zengin, 250.000-1.000.000 akçe arasını orta, 250.000 akçe aşağısını ise fakir sınıf olarak tanımlayarak esasen fakir sınıfın alt limitini pek yukarıdan belirlemiştir.¹⁴⁵ Kadı sicillerini ve terekeleri kaynak olarak değerlendirenlerin ilki olan Halil İnalçık da servet gruplarını 1.000 akçeden aşağı, 1.000-5.000 akçe, 5.000-10.000 akçe, 10.000-50.000 akçe, 50.000-100.000 akçe ve 100.000 akçe üzeri olarak toplam altı kategoride değerlendirir. Bu skala içerisinde 10.000 akçeyi zenginliğin sınırı olarak kabul edip, 1.000-10.000 akçe arasını orta sınıf, 1.000 akçeden aşağısını ise fakir olarak nitelendirir.¹⁴⁶ Bir başka Balkanlı araştırmacı Rossitsa Gradeva Sofyalı muhallefet sahiplerinin mal varlıklarını 1.000 akçeden aşağı, 1.000-5.000 akçe, 5.000-10.000 akçe, 10.000-20.000 akçe, 20.000-50.000 akçe, 50.000-100.000 akçe, 100.000-500.000 akçe ve 500.000 akçe üzeri olmak üzere toplam 8 sınıfa ayırmıştır. Böylelikle aralıkları 10.000-100.000 akçe gibi çok geniş tutup farklı dünyalara ait kişileri aynı dilim içerisinde değerlendirme yanılığsından da kaçınmış olabileceğini ikna edici bir şekilde ortaya koyar.¹⁴⁷ Bunun gibi araştırmacının kendisi tarafından tanımlanmış parasal aralıklara göre mevcut verilerin dağılımlarının yapıldığı ve buna göre sosyo-ekonomik bir hiyerarşinin inşa edildiği örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bütün bunların hepsinin ortak noktası şudur: bu hiyerarşinin basamaklarını temsil eden sayıların tamamen keyfiyete göre tespit edildiği ve bu keyfiyetin sağladığı serbestiyetin araştırmacıya kendi amaç ve verileri doğrultusunda kimi zaman dar kimi zaman geniş aralıklara göre mal varlıklarını tasnif etme imkânı vermesidir.

¹⁴³ Kotzageorgis, Phokion ve Papastamatiou, Demetrios. (2014). “Wealth Accumulation in an Urban Context: The Profile of the Muslim Rich of Thessaloniki in the Eighteenth Century on the Basis of Probate Inventories”. *Turkish Historical Review*, 5, s. 3.

¹⁴⁴ Todorov, Nikolai. (1983). *The Balkan City, 1400-1900*. Seattle and London: University of Washington Press, s. 148.

¹⁴⁵ Reyhan, Cenk. (2002). “XVIII. Yüzyılda Bir Kuzey-Batı Anadolu Kenti: Bursa Örneği - Şehir Toplumunun Sosyal-Ekonomik ve Kültürel Analizi”. *Yayımlanmış Doktora Tezi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, s. 213-221. Basılmış hali Reyhan, Cenk. (2008). *Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri: Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel Sosyolojik Bir Çözümleme*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

¹⁴⁶ İnalçık. (1953). “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları”, s. 55-56.

¹⁴⁷ Gradeva, Rossitsa. (2008). “Towards the Portrait of ‘the Rich’ in Ottoman Provincial Society: Sofia in the 1670s”. *War and Peace in Rumeli: 15th to Beginning of 19th Century*. İstanbul: The Isis Press, s. 229-231.

Bu bakımdan Rusçuk kadı sicillerine yansıyan muhalefat kayıtlarının bu metoda uygun olarak zaman dilimlerine ayrılmış veriler belirlenmiş parasal aralıklara göre dağıtılmış ve her bir dilimdeki örnek sayılarının o zaman aralığındaki toplam sayıya oranı hesaplanarak bunların toplamdaki payları tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda 1720 yılına göre reel değerleri hesaplanan mal varlıklarının belli parasal aralıklara göre dağılımı yapılarak bunların 1686-1786 arasındaki 20’şer yıllık aralıklara göre değişimleri gösterilmiştir. Ayrıca bu değerler aşağıdaki grafiğe yansıtılarak fakirden zengine doğru sosyo-ekonomik hiyerarşinin oranlara göre toplum piramidinin nasıl oluştuğunu – elbette ki kaynakların sunduğu kadarıyla – görselleştirilmeye çalışılmıştır. Bu tablo ve grafikten anlaşıldığına göre orta sınıf olarak nitelendirilebilecek 10.000-50.000 akçe mal varlığına sahip olanların kaynaklardaki temsiliyet oranları diğerlerine nazaran çok daha fazladır. 5.000 akçe altındaki mal varlığına sahip fakirlerin oranı ise 1700-1719 yılları arası dikkate alınmazsa 1680’den 1790’a kadar küçük dalgalanmalar dışında stabil bir çizgi takip etmiş görünür. Orta sınıf da yine istisnai bir biçimde 1700-1719 yılları arasındaki dönemde temsiliyet bakımından zirvesine ulaşarak bu zaman dilimindeki örneklerin yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Bunun dışındaki dilimlerde dikkate değer bir dalgalanma görülmez. Yıllara göre en büyük dalgalanmalar buradaki kıstaslara göre orta üstü sınıf olarak nitelendirilebilecek kesime karşılık gelen 100.000-200.000 akçelik kesitte yaşanmış gibidir. Dikkati çeken bir diğer husus, daha emin bir şekilde zengin oldukları iddia edilebilecek 200.000-500.000 akçelik servet diliminin 17. yüzyılın sonundan itibaren kadı sicillerindeki görünürlüğünün azalmasıdır.

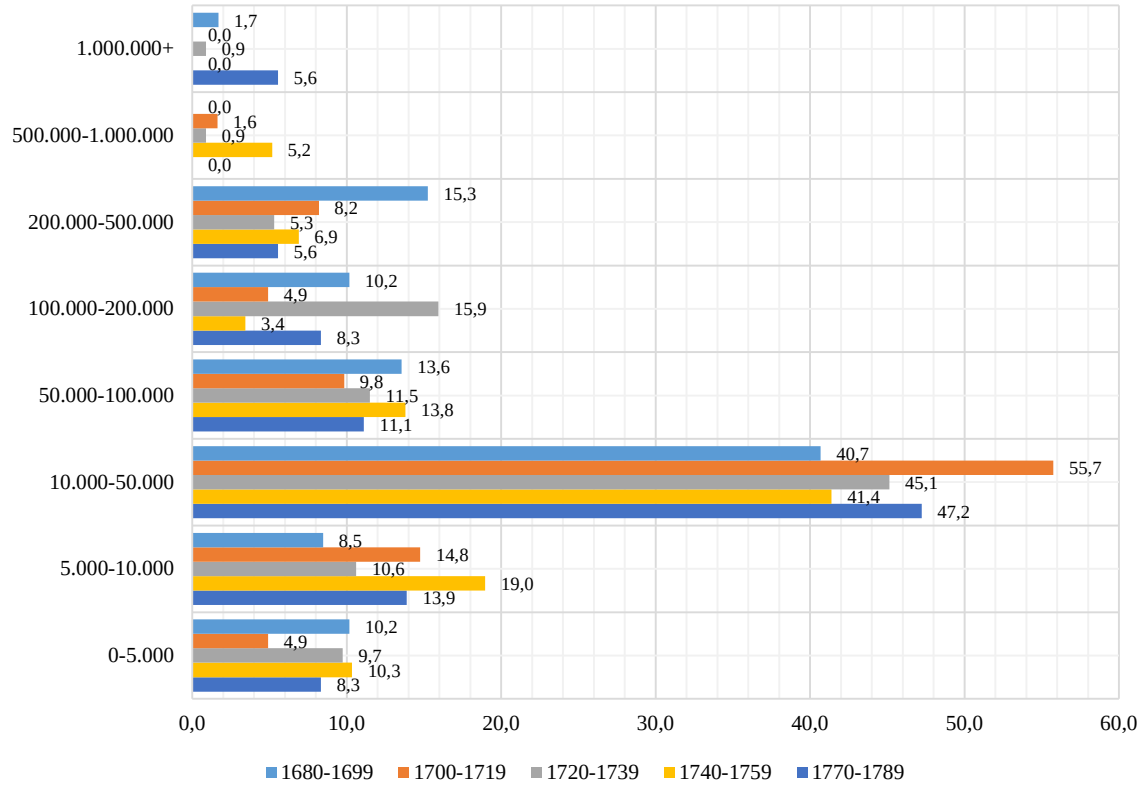
Tablo 2.2. Parasal Dilimlere Ayrılmış Muhalefat Örneklerinin Sayı ve Oranlarının Zaman Aralıklarına Göre Değişimi

(Akçe)	1680-1699		1700-1719		1720-1739		1740-1759		1770-1789		TOPLAM
	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	SAYI
0-5.000	10,2	6	4,9	3	9,7	11	10,3	6	8,3	3	29
5.000-10.000	8,5	5	14,8	9	10,6	12	19,0	11	13,9	5	42
10.000-50.000	40,7	24	55,7	34	45,1	51	41,4	24	47,2	17	150
50.000-100.000	13,6	8	9,8	6	11,5	13	13,8	8	11,1	4	39
100.000-200.000	10,2	6	4,9	3	15,9	18	3,4	2	8,3	3	32
200.000-500.000	15,3	9	8,2	5	5,3	6	6,9	4	5,6	2	26
500.000-1.000.000	0,0	0	1,6	1	0,9	1	5,2	3	0,0	0	5
1.000.000+	1,7	1	0,0	0	0,9	1	0,0	0	5,6	2	4
TOPLAM	100%	59	100%	61	100%	113	100%	58	100%	36	327

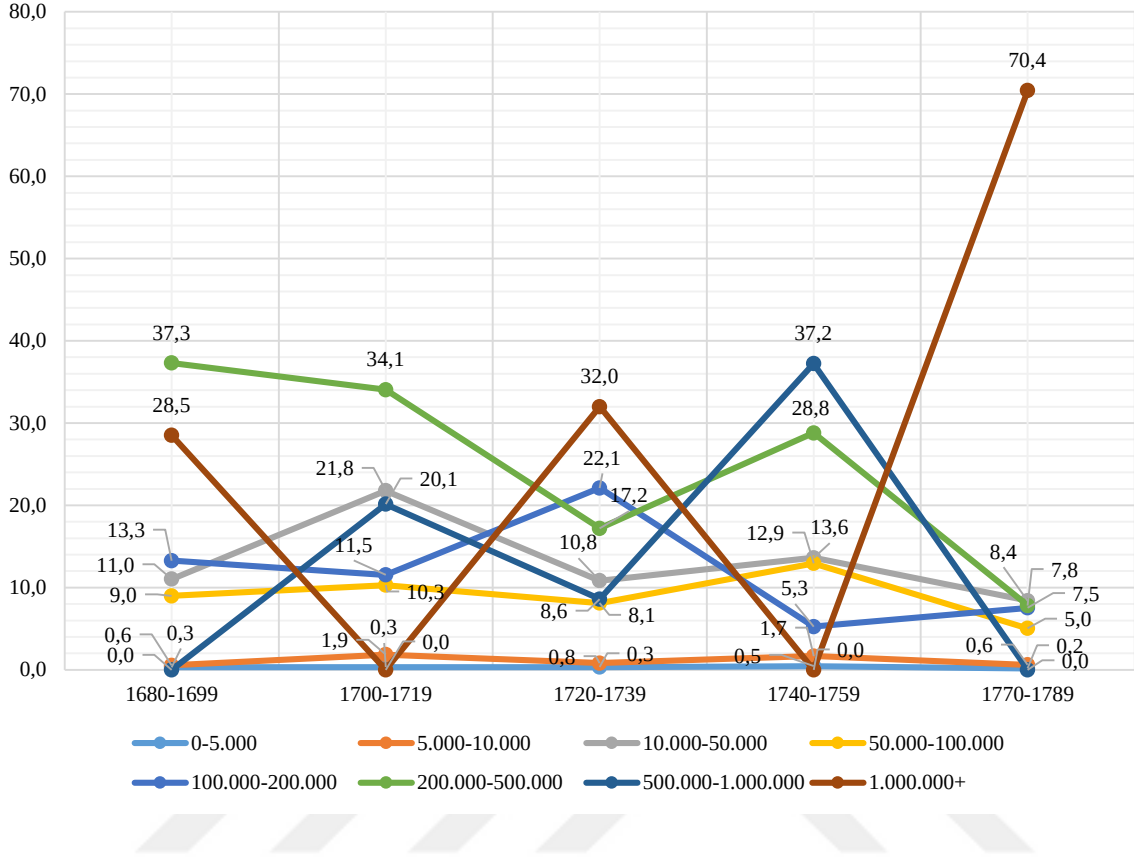
Örnek sayılarının zaman kesitleri ve parasal değer dilimlerindeki oranlarının ifadesinden sonra sırada her bir dilimin o kesite ait bütün mal varlıklarının toplamındaki oranlarının hesaplanması gelir. Böylece zengin veya orta sınıf olarak nitelendirilen grupların

tüm toplam mal varlığındaki payları görülebilir, dolayısıyla da sınıfların ekonomik etkinliği tahmin edilir.

Grafik 2.4. Mal Varlıklarının Parasal Dilimlere Göre Zaman İçindeki Dağılımı (%)

Grafik 2.5. Parasal Dilimlerin Toplam Mal Varlığı İçerisindeki Paylarının Zaman İçerisindeki Değişimi (%)

Tablo ve grafikteki göstergeler incelendiğinde dikkati çeken en önemli husus 500.000 akçenin üzerindeki mal varlıklarının tüm toplam mal varlığındaki paylarının çok büyük dalgalanmalar göstermesidir. Bunun ardındaki en önemli etmen bu dilimlere ait örnek sayısının diğerlerine kıyasla bir hayli az olmasıdır ve dönemsel düzensizlik göstermesidir. Dolayısıyla en zengin kesim hakkında anlamlı genel bir sonuca varmak mümkün değildir. Öte yandan en düşük zengin sınıfını temsil ettiği varsayılan 200.000-500.000 akçelik mal varlığına sahip olanların bütün bir süreç boyunca – 1740-1759 dönemi hariç – genel olarak istikrarlı bir şekilde tüm toplam mal varlığındaki payları azalmış görünür. Orta sınıfa tekabül eden 50.000-100.000 akçelik mal varlığı sahiplerinin örnek sayısının az olduğu 1770-1789 aralığı hariç tutulacak olursa tüm toplamdaki paylarını koruyabilmiştir. Benzer şekilde, orta sınıf altındaki gruplardan yoksul ve fakirler açısından muntazam bir süreklilik ve 10.000-50.000 akçe arasında tekabül eden alt-orta sınıf için ise 1700-1719 yılları arasındaki istisnai yükseliş haricinde görece stabildir. Grafikten anlaşıldığı kadarıyla 1720-1739 arası ilginç bir kırılmaya işaret eder. Zira bu dönemle beraber toplumun muhalefatlara yansıyan temsilcilerinin 500.000 akçe üzerinde mal varlığına sahip zenginleri tüm toplamdaki oranlardan aslan payını ele geçirmeye başlamıştır. Fakat en zenginlerin bu eğilimi 18.

yüzyılın başından itibaren kendisini göstermektedir, buna karşın zenginliğin en aşağısındakilerin paylarının sürekli azalması gibi bir durum söz konusudur. Bu da bu metot için kaynakların sunabildiği kadarıyla bölgede servet kutuplaşmasının arttığına işaret etmektedir. Yine de bu eğilim, yüksek zümreye ait örnek sayısının azlığı nedeniyle temkinle yaklaşılması gereken bir yorumdur.

Yine de bu usul ile hazırlanmış servet aralıklarının fazlasıyla sorgulanabilir oldukları aşîkârdır. Zira bu farazi bir şekilde tayin edilen mal varlığı aralıklarının ne kadar isabetli bir şekilde toplumu sınıflandırdığı ve ne kadar kapsayıcı olduğu da ayrı bir tartışma konusudur. Örneğin, burada orta sınıf olarak kabul edilen 10.000-50.000 akçe aralığı belki de 20.000-70.000 akçelik bir aralık ile daha makul bir şekilde karşılanabilirdi. Dolayısıyla böyle bir durumda ortaya çıkacak grafik de şu anki versiyondan elde edilen bulgulardan farklı noktaları göstereceği kuvvetle muhtemeldir.

Zenginliğin alt sınırı olarak maktu bir değerin kabulü

Bu çalışmanın en zor ve en keyfiyete bağlı olan kısmı “zenginliğin” tanımı ve “zenginliğin limitinin” tayini meselesidir. Bu öyle bir problemdir ki araştırmacılar arasında dahi zenginliğin tanımının ve bunun minimum limitinin ne olması gerektiği konusunda fikir birliği mevcut değildir. Vergi tarhında tanımlanan “âlâ, evsat, ednâ” tasnifi bu bakımdan çok işlevsel bir araç olmadığından her bir araştırmacı kendi çalışmasının amaçları ve elindeki verileri doğrultusunda bir zenginlik tasnifi yapar. Hatta bu kabullerin bir kısmı diğerlerinden çok daha büyük bir keyfiyet içerdiği için çıkarılan sonuçların ne kadar kapsayıcı oldukları sorusunu da beraberinde gelir. Örneğin, 1700-1770 yılları arasındaki Selanik kadî sicillerindeki en zengin 57 Müslüman servetleri üzerinde araştırma yapan Kotzageorgis ve Papastamatiou, çalışmalarına konu edindikleri zenginlerin minimum mal varlıklarını 8.300 gurus karşılığı 1.000.000 akçe olarak belirler ki bunun diğer araştırmacıların koydukları zenginlik sınırının üzerinde olduğunu da kabul ederler.¹⁴⁸ Benzer şekilde, Todorov’un Vidin, Sofya ve Rusçuk’taki zenginler için koymuş olduğu 5.000 gurus/600.000 akçe sınırı¹⁴⁹ ile Establet ve Pascual’un Şam için belirledikleri 1.000 gurus/120.000 akçe zenginlik eşliğini ve 5.000 gurus (600.000 akçe) en zengin eşığının¹⁵⁰ Kotzageorgis ve Papastamatiou’nun kabul

¹⁴⁸ Kotzageorgis ve Papastamatiou. (2014). “Wealth Accumulation in an Urban Context”, s. 168.

¹⁴⁹ Todorov. (1983). *The Balkan City, 1400-1900*, s. 183.

¹⁵⁰ Establet ve Pascual. (1994). *Familles et Fortunes à Damas: 450 Foyers Damascains en 1700*. s. 122.

ettiklerinin bir hayli altında olduğu aşîkârdır. Hatta sosyo-ekonomik potansiyelleri açısından birbirinden çok farklı bu şehirler için Todorov'un kabul ettiği sınır o kadar yüksek kalmıştır ki 1700-1800 yılları arasında Rusçuk'ta 5.000 gurusun üstüne çıkan zengin sayısı sadece dört kişiyle sınırlı kalmıştır. Buna karşın Sofya sekiz muhallefat kaydıyla görece daha iyi bir konumda olmasına rağmen yetmiş kayıt ile Vidin diğerleriyle kıyas olunamayacak kadar büyük kalmıştır.¹⁵¹ Bu gibi araştırmacıların çalışma alanlarındaki verilerin zenginliği, onlara çalışmalarında zenginlik sınırı konusunda herhangi bir tartışmaya açık kapı bırakmayacak kadar yüksek bir limit kabul etmelerine imkân tanımıştır. Zira Todorov da 2.000 gurusluk mal varlığı tasarruf edenlerin yaşam tarzlarının zenginlerinkine benzer olduğunu bu bakımdan bu meblağın üzerindeki de zengin olarak sınıflandırılabilceğini ifade etse de daha yakından bir analizle, bunların zenginlerin özelliklerinden bir takım farklılıklar gösterdiğini tespit ettiğinden bunların zengin sınıfına dâhil edilmediğini belirtir.¹⁵² Bir bakıma daha üst bir sınırı referans alarak olası riskleri minimize ederler, fakat bazen bunun için coğrafi sınırları genişleterek veri havuzunu büyötmek zorunda kalırlar.

Öte yandan her bir bölgenin sosyo-ekonomik imkân ve potansiyelleri farklı olacağından zenginlik kabulünün de bir o kadar birbirlerinden farklı olacağı aşîkârdır. Sözelimi, İstanbul, Bursa, Selanik gibi ticaret merkezi olan şehirlerin kadı sicillerindeki hem muhallefat kayıtları daha fazladır hem de ekonomik potansiyeli daha az olan şehirlere nazaran sermaye birikimi daha yüksektir. Örneğin, Establet ve Pascual'in Şam için yaptıkları detaylı çalışmada kabul edilen 1.000 gurusluk zenginlik sınırı, söz konusu bölgeye yakınlığı hasebiyle Hülya Canbakal tarafından Antep için de aynen alınmıştır.¹⁵³ Fakat bu ön kabulün Antepli zenginlerin ne kadarını temsil ettiğı problemlidir ve bu sınırın Şam'dan daha yukarıda veya daha aşağıda kalmış olma ihtimali göz ardı edilmiştir. Bu bakımdan herhangi bir bölge için zenginliğin tanımı gibi teknik bir tartışmaya girmeden garantici bir yaklaşım adına yüksek bir limitin kabul edilmesi hem o bölgenin zenginlerinin hem de başka bir yere uygulandığında oradaki zenginlerin ne kadarını kapsadığı sorunlarını beraberinde getirir.

¹⁵¹ Todorov. (1983). *The Balkan City*, s. 473-476.

¹⁵² Todorov. (1983). *The Balkan City*, s. 183.

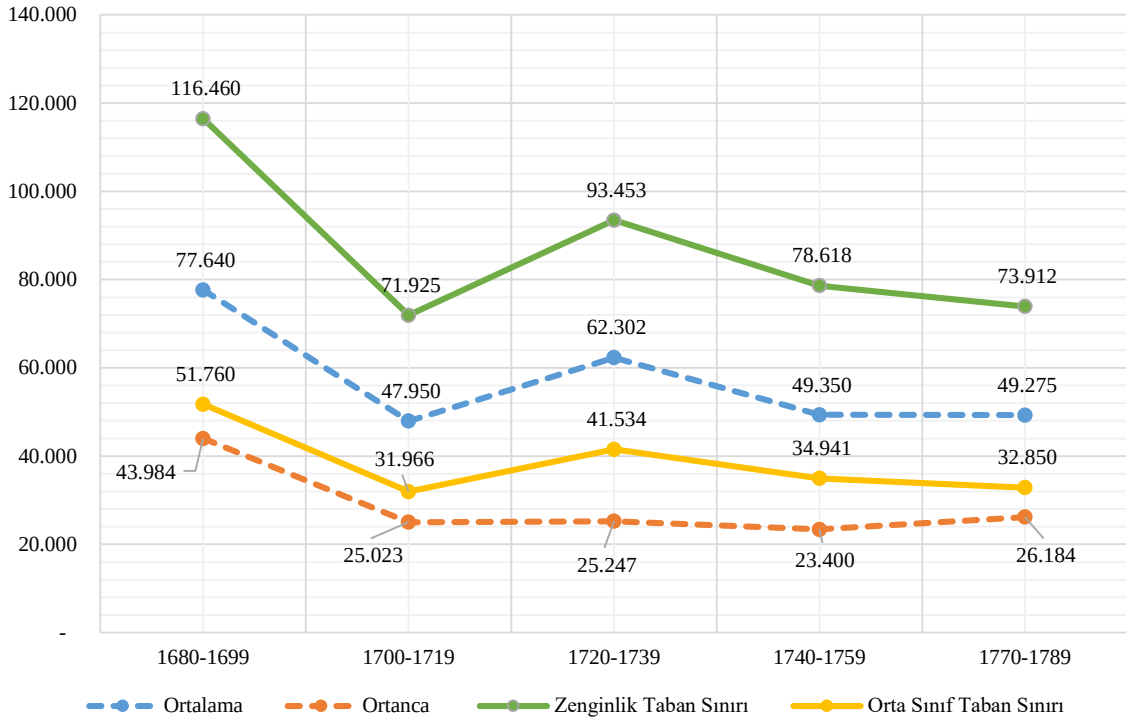
¹⁵³ Canbakal, Hülya. (2009). *17. yüzyılda Ayntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*. (çev. Zeynep Yelçe). İstanbul: İletişim Yayınları, s. 116.

1,5 Kat sayısına göre sınıflandırma

Sosyo-ekonomik sınıflandırmanın daha istatistiksel yöntemlere göre yapıldığı yöntemlerden biri “1,5 kat oranı”dır. Osmanlı Arap şehirlerindeki servet dağılımını 18. yüzyıl Cezayir örneği üzerinden analiz etmeye çalışan Tal Shuval, zengin ve fakir mahalleleri tespit etmek için analiz edilen grubun ortalama servetine 1,5 kat sayısını uygulamayı tercih etmiştir.¹⁵⁴ Buna göre veri havuzundaki mal varlıkları büyükten küçüğe sıralandıktan sonra uç örneklerin sonuçları bozmasının önüne geçmek için en alt ve üstteki belli sayıdaki örnekler çıkarılır ki bu çalışma kapsamında alttan ve üstten ikişer örnek kırpılmıştır. Geriye kalan kırpılmış örneklerin ortalaması alınıp çıkan sonucun 1,5 katı ve üzeri zengin, 1,5’e bölümünden aşağısı fakir ve bunların ikisi arası ise orta sınıf olarak değerlendirilir. Aşağıdaki grafiğe bakıldığında zenginlik taban sınırının 30-40-30’luk çizgisinden daha yumuşak bir dalgalanma gösterdiği anlaşılabılır. Fakat yine de diğer bütün grafiklerdekine benzer bir trend olarak 1680-1699 ile 1700-1719 arasındaki dönem dikkate değer bir düşüşe işaret etmektedir. Bu durum ya kaynakların doğasından veya sosyo-ekonomik bir gelişimin sonucundan kaynaklandığı tahmin edilse de birbiriyle neredeyse aynı örnek sayısına sahip iki grubun bu kadar farklı zenginlik sınırına sahip olmasının bir diğer sebebi uygulanan metot olsa gerektir. 18. yüzyıl boyunca – bu çalışma kapsamında uygulanan tüm parametrelerde olduğu gibi – 1720-1739 yılındaki yükseliş hariç tutulacak olursa zenginlik alt sınırı bu metot için 70.000 akçe civarında seyretmektedir. Bununla beraber, 1680-1700 aralığındaki değer görmezden gelinirse genel olarak bu alt limit, 30-40-30 oranındaki kadar olmasa da, yine de görece düşük kabul edilebilir.

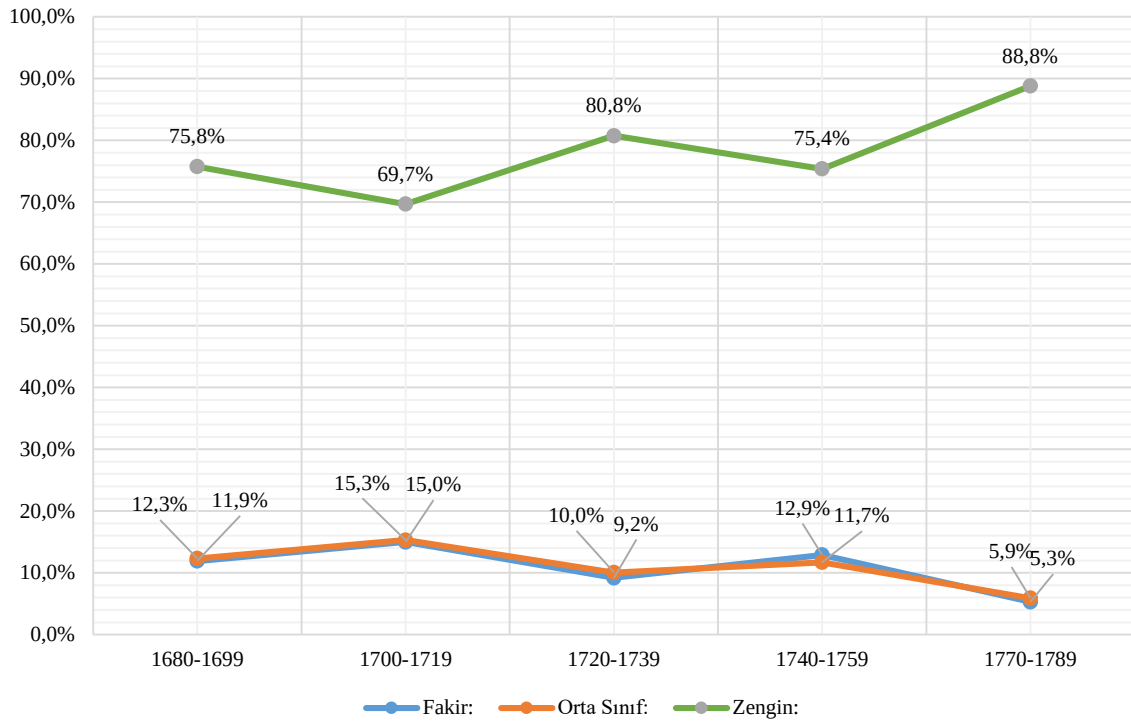
¹⁵⁴ Shuval, Tal. (2000). “Poor Quarter/Rich Quarter: Distribution of Wealth in the Arab Cities of the Ottoman Empire, the Case of Eighteenth Century Algiers”. *Turcica*, 32, s. 177.

Grafik 2.6. Kırılmış Örneklerin Ortalama ve Ortancaları ile Ortalamaların 1,5 Kat Üstü ve Aşağısı Değerleri (akçe)

Zengin, orta sınıf ve fakir olarak tasnif edilen grupların her bir zaman dilimindeki tüm toplam mal varlığındaki paylarını gösteren aşağıdaki grafikte diğer grafiklerle benzer bir eğilime işaret eder. Diğer hususlarda olduğu gibi 17. yüzyılın sonundaki eğilimin 18. yüzyılın genelinden farklı olduğu bir yana, bu yüzyıl boyunca zengin kesimin toplam mal varlığındaki payları gittikçe artmıştır. Paralel olarak orta sınıf ve fakirlerin ise sahip oldukları payları istikrarlı bir şekilde azalmıştır. Zengin olarak tanımlanan grubun tüm toplam mal varlığındaki payları yaklaşık %70-90 gibi büyük bir orana tekabül etmekle beraber orta sınıf ve fakirlerin bu toplamdaki payları neredeyse tamamen birbirlerine eşittir. Muhtemelen bu durum, uygulanan metodun bir yan etkisi olarak ortaya çıkar. Fakat diğer grafiklerdekinde de görüldüğü üzere gelir kutuplaşması muhallefat kayıtlarına yansımış görünür.

Grafik 2.7. 1,5 Kat Oranına Göre Ekonomik Sınıfların Tüm Toplam Mal Varlığındaki Payları

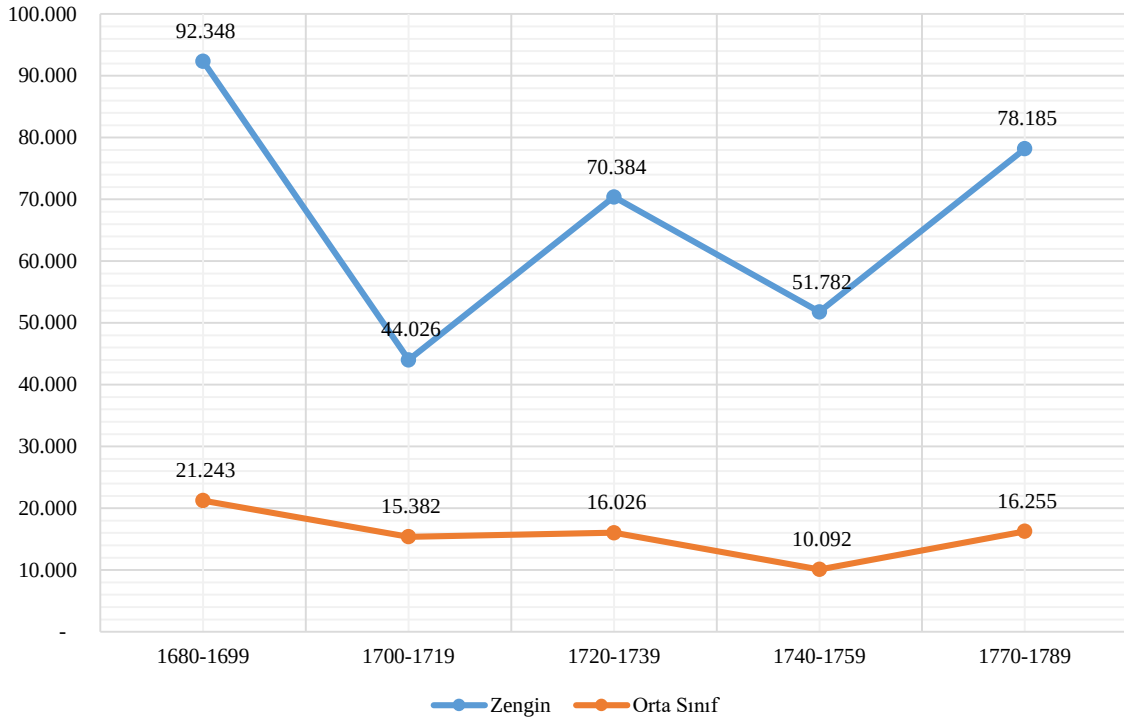
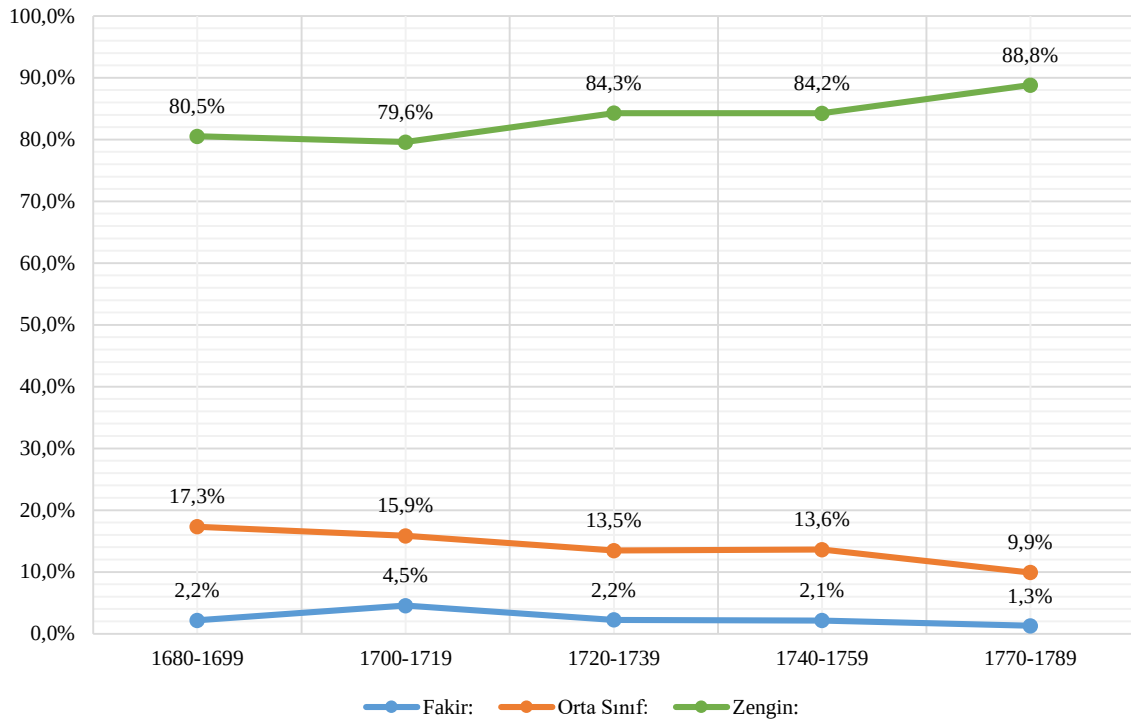
30-40-30 Oranına göre sınıflandırma

Avrupa ve Amerika'daki araştırmacıların kendi vasiyet ve veraset kayıtlarına uygulamış oldukları sosyo-ekonomik sınıflandırmalardan birisi 30-40-30 metodudur. Buna göre mal varlıkları büyükten küçüğe sıralandıktan sonra en yukarıdaki %30'luk kesim zengin, onu takip eden %40'luk daha geniş dilim orta sınıf ve geriye kalan en aşağıdaki %30'luk ise fakir olarak sınıflandırılır. Daha önce zikredilen zenginliğin sınırı için maktu bir değer belirlenmesindeki keyfiyet burada bir nebze yüzdelik ifadelerin belirlenmesinde kendisini gösterir gibidir. Fakat bu oranların belirlenmesindeki temel motivasyon, orta sınıfın zengin ve fakir kesime nazaran daha geniş olacağı kabulüne dayanarak sistematikleştirme ihtiyacıdır. Bu yöntem başka yerlere uygulandığında çıkan sonuçların kıyaslanması tutarlılık göstermesi sebebiyle muteber bir metot olarak kabul edilir.¹⁵⁵ Yine de en üstteki %30'luk dilim, zenginlik sınırı açısından bir hayli geniş tutulmuştur. Bu haliyle bu kesim sadece zenginleri değil, hakıyla zengin olarak nitelendirilemeyen orta üstü sınıfı da içerdiği varsayılabilir. Bu şekilde hazırlanan aşağıdaki grafiğe bakıldığında zenginlik ve orta sınıfın

¹⁵⁵ Daniels, Bruce C. (1974). "Long Range Trends of Wealth Distribution in Eighteenth Century New England". *Explorations in Economic History*, 11, s. 124-125.

taban sınırlarının zaman dilimlerine göre büyük dalgalanmalar gösterdiği anlaşılmaktadır. Daha dikkat çekici nokta ise bu grafikteki zengin ve orta sınıfın takip ettiği çizginin yukarıdaki “Grafik 2.2. Enflasyondan Arındırılmış Örneklerin Ortalama ve Ortancaları” adlı grafikteki çizgilerle çok büyük bir benzerlik göstermesidir. Dahası orta halliler için ortaya çıkan en alt limit makul düzeyde bir istikrar gösterirken zenginliğin taban sınırı için göstergeler kabul edilebilir değildir. Zira 1680-1699 yılındaki zenginlik taban sınırının hemen bir sonraki dönemde yarı yarıya azalmasının herhangi bir şekilde sosyolojik olarak izahı mümkün değildir. Fakat bu durum istatistiksel olarak veri dağılımının iki dönem için dengesiz olması ve ikinci dönemde daha yüksek mal varlığına sahip kişilerin – sebebi her ne idiye – daha az kayıtlara yansıdığı gibi gerekçelerle basitçe açıklanabilir. Sınıfların sınırlarına dair şüpheyi ortaya koyduktan sonra bu sınıfların tüm toplam mal varlıklarındaki oranların yansıtıldığı grafikten çıkarılan sonuçların sıhhati de sorguya açıktır. Yine de metoda sadık kalarak grafik değerlendirildiğinde parasal dilimlere ayrılarak hazırlanan grafikten çok daha düzenli eğilimler göze çarpar. En üst katmandaki %30’luk kesim tüm toplam mal varlığının yaklaşık %80’nin kontrol etmektedir ve bu durum bütün zaman dilimleri için geçerlidir.¹⁵⁶ Dahası bu katmanın tüm toplamdaki paylarının 18. yüzyıl boyunca istikrarlı bir şekilde arttırdıkları dikkati çeker. Öte yandan zaten çok daha az bir orana sahip orta sınıfın yüz yıllık süreç içerisindeki paylarının ise azaldığı görülür. Tüm toplamdaki mal varlığı göz ardı edilebilecek kadar küçük olan fakirlerin de paylarının 18. yüzyıl boyunca gerilediği açıktır. Bu da kaynaklara yansıdığı kadarıyla gelir kutuplaşmasının arttığına işaret etmektedir.

¹⁵⁶ 30-40-30 oranlarının uygulanmasıyla ortaya çıkan oran örneğin 1680-1700 yılı için 17,7 olduğunda, yukarı yuvarlayarak ilk 18 veri değil de zengin sınıfının dar, orta sınıfın daha geniş olması gerektiği prensibiyle aşağı yuvarlanarak ilk 17 veri zengin sınıfına dâhil edilmiştir. Ayrıca sadece bununla yetinilmeyerek bu işlemde sonra tespit edilen sınır örneğin bu oranlarla yine 1680-1700 döneminde fakir sınıfın tavan sınırı 21.389 akçelik veriye denk geldiğinde bunun bir altındaki değer 21.243 gibi çok yakın bir değerse o zaman fakirlik sınırı olarak bu yakınlığa bir nebze uzak kalan 17.059 ifadesi kabul edilmiştir. O nedenle çıkan rakamları görece kabul edip üst veya alt sıradakilerle bir kırılma yaşanan kesimden sınırlar tayin edilmiştir.

Grafik 2.8. 30-40-30'luk Oranlara Göre Orta Sınıf ve Zenginliğin Taban Sınırları (akçe)**Grafik 2.9.** 30-40-30 Oranına Göre Ekonomik Sınıfların Tüm Toplam Mal Varlığındaki Payları

Bunun gibi toplam verilerin büyükten küçüğe sıralandıktan sonra belli oranlara göre dilimlenerek sosyo-ekonomik bir toplumsal hiyerarşi kurmaya çalışan metotların en önemli

problemi veri dağılımının belli bir düzen arz ettiği kabulüne dayanmasıdır. Diğer bir ifadeyle, sıralanan örneklerin birbirlerini takip ettikleri değer aralıkları arasında kimi zaman çok büyük açıklar olabileceği ihtimalini yok sayarak yüzdeliklere göre sınıflara ayrılması bir takım problemi beraberinde getirir. Örnek üzerinden kavranmasını kolaylaştırmak adına 1770-1789 yılına ait olan muhallefât örneklerinin sayısı daha önce de belirtildiği gibi diğerlerine nazaran çok daha azdır. Veri sayısı konusundaki eksiklik bir yana bütün muhallefât örnekleri içerisinde en yüksek değere sahip dört muhallefât kaydından ikisi bu döneme denk gelmiştir. Dahası bu gruptaki veriler büyükten küçüğe sıralandıktan sonra en tepeye konumlanan bu örneklerden en düşüğünün kıymeti en yakın takipçisinin 8,5 katı büyüklüğündedir. Dolayısıyla, en azından bu zaman dilimi için gerçekte zenginler arasında çok muazzam büyüklükte bir fark olduğu aşikâr olduğundan benzer niteliklere sahip homojen bir gruptan söz edilemez.

Yüzde 20'liklere göre sınıflandırma

Toplumun ekonomik olarak sınıflandırılmasında ve gelir dağılımının incelenmesinde kullanılan en modern ve yaygın uygulamaların başında bütün verilerin yine büyükten küçüğe sıralanmasının ardından %20'lik gruplara ayrıldığı metot gelir. Böylece o veri setinin içerisindeki en tepedeki birinci %20'lik grup zengin, ikinci %20'lik üst orta, üçüncü %20'lik orta, dördüncü %20'lik alt orta ve en alttaki beşinci %20'lik dilim ise fakir sınıfa tekabül ettiği varsayılır. Daha sonra her bir grubun belirlenmiş zaman dilimindeki tüm toplam mal varlığındaki payları hesaplanarak grupların ekonomik etkinlikleri tahmin edilir. Esasen bu yöntem yukarıda da bahsedildiği gibi bireylerin gelirlerine uygulanır. Fakat tarihsel olarak modern öncesi toplumlarda bireylerin gelirlerinin tespiti imkân sınırları dâhilinde olmadığı için istatistiksel olarak eldeki en işlenebilir veri olan muhallefât kayıtlarına bu metodun uygulanmasında araştırmacılar herhangi bir beis görmemişlerdir. Her metot gibi avantaj ve dezavantajı olan “Yüzde 20'lik” şablonun toplumu sadece zengin, orta halli ve fakir gibi çok genel başlıklara ayırmak yerine alt ve üst orta sınıflara da ayırmış görüldüğü için daha kapsayıcı olduğu düşünülür.

Bir zaman dilimi içerisindeki veriler %20'lik gruplara ayrılırken çıkan değer yukarı yuvarlanarak en alttan başlamak üzere yukarı doğru gruplandırılmıştır. Genellikle en tepedeki %20'lik dilim çıkan değerden daha azıyla oluşturulmuştur. Böylelikle diğer yöntemlerde olduğu gibi zenginlik konusunda daha sınırlayıcı bir tutum kazanılmış olur.

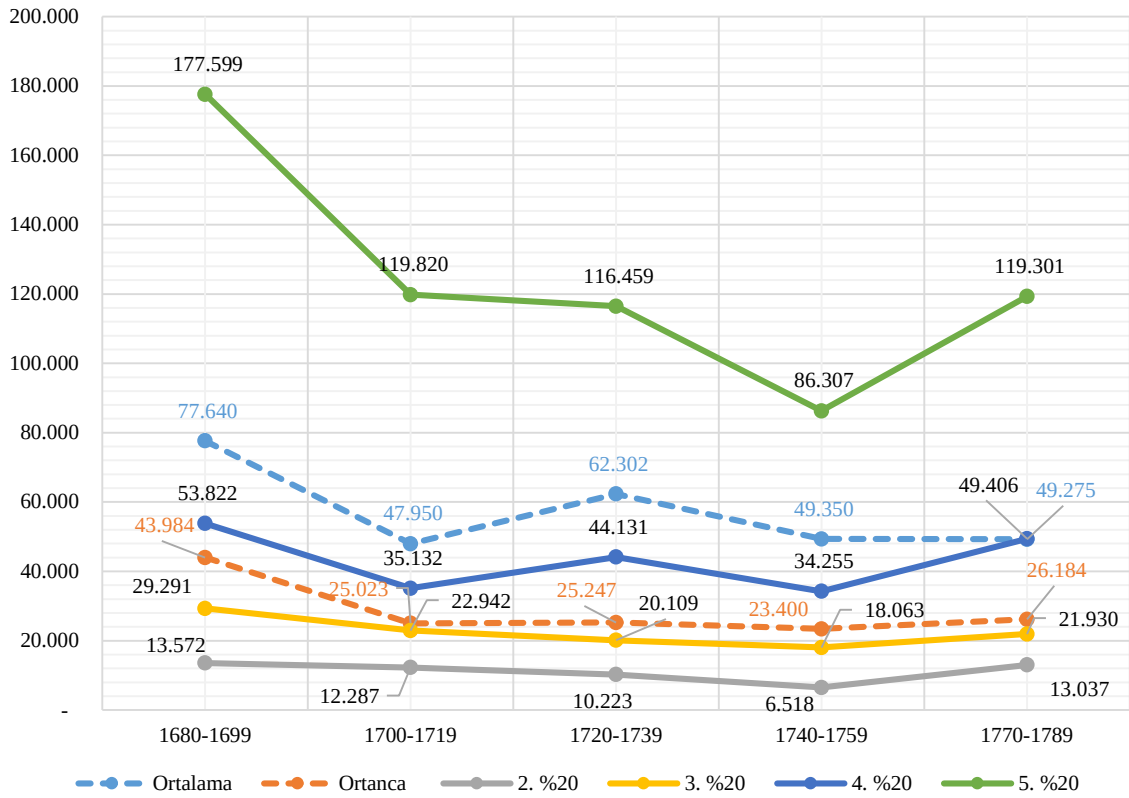
Örneğin, 1700-1719 yılları arasındaki 61 örnek %20'lik dilimlere ayrıldığında çıkan 12,2 değeri yukarı yuvarlanarak 13 sayısına göre en aşağıdan başlamak üzere gruplara ayrılmıştır. Böylece en tepedeki zengin olarak nitelendirilebilecek grup diğerlerinin aksine 9 adet örnekten ibaret kalır. Sadece son dönemdeki gruplandırmada örnek sayısının az olması nedeniyle bu yöntem uygulandığında zaten sınırlı olan örnek sayısı zengin sınıfını daha az bıraktığı için alt ve orta sınıf aşağı yuvarlanmıştır. Yine daha açıklayıcı olması için örneklendirmek gerekirse 1770-1789 yılları arasındaki 36 örnek %20'lik dilimlere ayrılmak istendiğinde 7,2'lik gruplara bölünmesi gerekirdi. Bu rakam yukarı yuvarlandığında en aşağıdan yukarı doğru 8'er gruplara ayrıldığında en tepedeki %20'lik grup sadece diğer grupların yarısı, 4 örnekten ibaret kalmaktaydı. Dolayısıyla en tepedeki örnek grubu %20 değil, aslında %10'luk bir orana karşılık geliyordu. Bu bakımdan en alttaki ilk iki %20'lik grubu yine 8'er, ondan sonraki iki %20'lik dilimi 7'şer ve son %20'liği ise 6 örnekle gruplandırılmıştır. Böylelikle daha dengeli bir dağılım yapıldığı gibi gruplar arasındaki alt ve üst sınırları da birbirlerine aşırı yakın değerlerden kesilmemiş olması nedeniyle daha makul bir gruplandırma ortaya çıkmıştır.

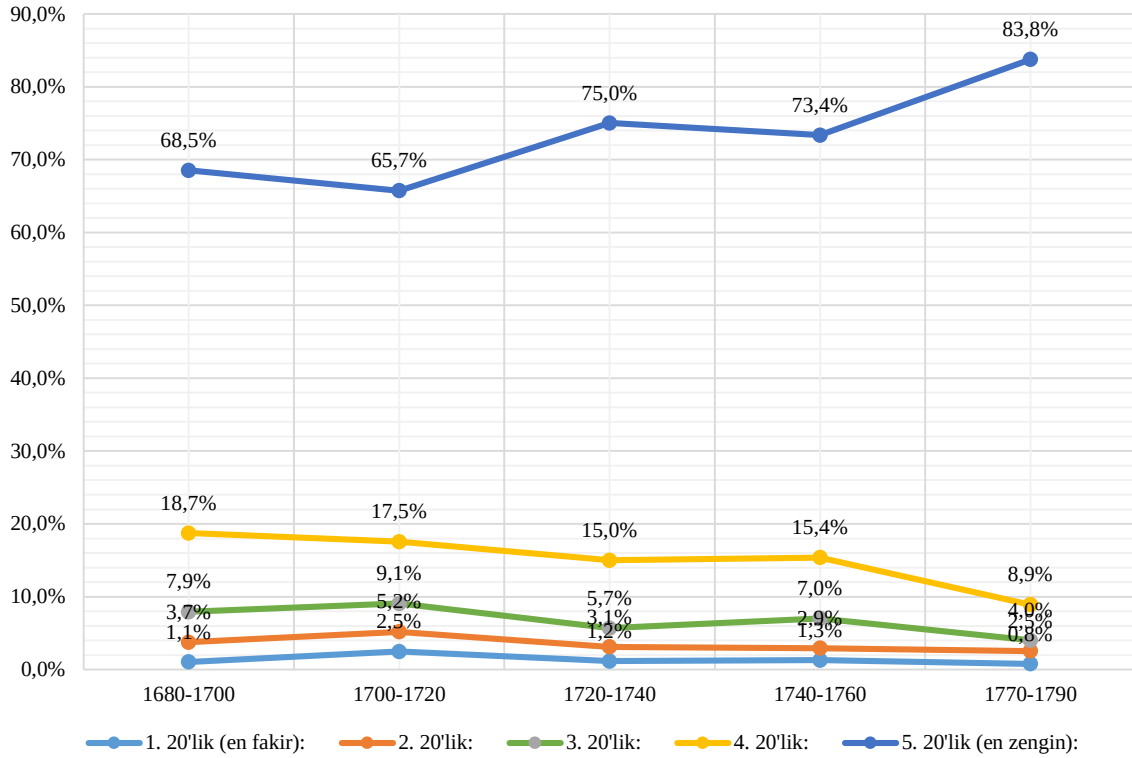
Grafik göstergelerine bakıldığında özellikle zenginlik sınırı ile ilgili çizgi, diğer grafiktekilerin eğiliminden farklı görünür. Diğer grafikler ile ortak noktası 1680-1699 döneminden 1700-1719 dönemine geçerken dikkate değer bir düşüşün görülmesidir. Haricen zenginliğin alt limiti 17. yüzyıl sonundan 18. yüzyılın ortalarına kadar sürekli bir düşüş eğilimi gösterir. Orta sınıfın alt limiti ise ortancanın altında kalmakla beraber istikrarlı bir çizgi takip etmektedir. Esasen buradaki rakamlar ilgili dilimin alt limitini gösterdiği için ortanca orta sınıf içerisinde kalmış olur. Ortalama mal varlığı değerleriyle üst orta sınıfın eğilimleri de birbirine paralel bir gidişat takip eder. En büyük dalgalanma zengin sınıfın alt limit değerinde görülür. Burada da zaman dilimlerindeki örnek sayılarından bağımsız olarak en tepe ve en dip değerleri ihtiva eden 1680-1699 ile 1740-1759 aralıkları görmezden gelinirse geriye kalan zenginlik taban sınırının 110.000-120.000 akçe bandında gayet istikrarlı bir görünüm arz ettiği dikkati çeker.

Bu dilimlerin toplam mal varlığındaki paylarının zaman içerisindeki değişimlerini gösteren grafiğe bakıldığında bunu konu edinen diğer bütün grafiktekilerle örtüşürmesine zengin sınıfın toplam mal varlığındaki payları istikrarlı bir şekilde sürekli artmıştır. Buna karşın diğer bütün dilimlerin payları ise paralel bir şekilde düşmüştür. Bu durum gerçekten böyle bir eğilimin gerçekleşmiş olması ihtimaliyle açıklanabileceği gibi alternatif olarak

zengin kişilerin muhalefatlarının gittikçe daha fazla oranda kadı sicillerine yansımış olabileceği, dolayısıyla bunlar lehine bir tarafgirliğin mevcudiyeti ihtimaliyle de düşünülebilir. Nihayetinde veri gruplarını dönemlendirmenin bir ayağı kaynakların düzensiz dağılımı diğer ayağı araştırmacının kendi inisiyatifi olmak üzere iki açıdan keyfiyete bağlıdır. Bunun gibi bu zaman dilimlerinde hem birbirinden farklı sayıda örnekler hem de farklı servet gruplarına ait kişilerin muhalefatları olduğu için veri setine herhangi bir oran uygulayarak gruplara ayrıldığında her bir grup içerisindeki taban sınırları birbirinden farklı olacağı aşikârdır. Özellikle veri sayısının hem az hem de düzensiz olduğu durumlarda bu kaçınılmaz bir sonuçtur. Bu nedenledir ki zengin profilini incelemeye adanan çalışmalarda verilerindeki zenginlik tanımını mümkün olduğunca daha yukarıdaki kimselerle münhasır tutmak gereksinimi taşımışlardır. Bu bağlamda hem Boğaç Ergene ve Ali Berker'in hem de Şevket Pamuk'un çalışmaları zikredilebilir ki daha sonra bu metot detaylıca ele alınacaktır.

Grafik 2.10. %20'lik Dilimlerin Taban Sınırları (akçe)

Grafik 2.11. 20'lik Dilimlerin Tüm Toplam Mal Varlığındaki Payları

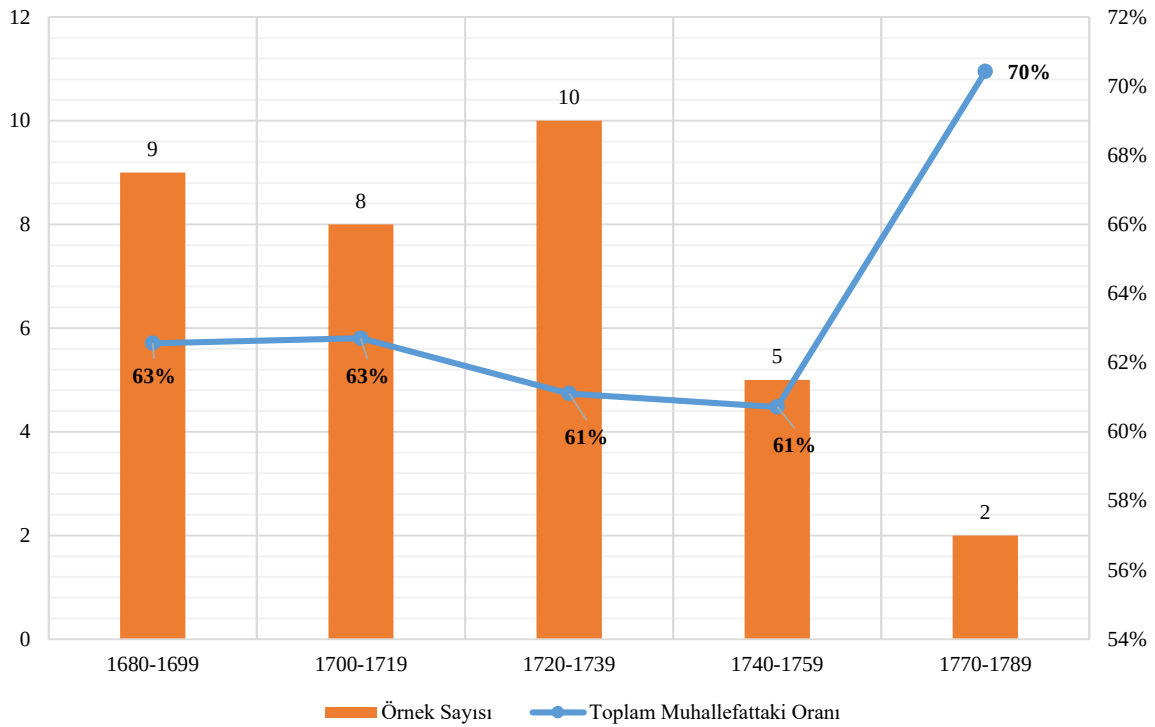
Aşağıdaki “Tablo 2.3. Muhallefat Sahiplerinin Unvanlarının ve Mal Varlıklarının Sıralaması” adlı tablodan da anlaşılacağı üzere büyükten küçüğe sıralanan mal varlığı değerleri belli dönemlerde çok daha büyük aralıklarla atlamıştır. Dolayısıyla, oranlar üzerinden yapılacak bir tasnifte, esasen mal varlığının değeri itibarıyla bakıldığında örneğin zengin değil orta üstü sınıfa tekabül etmesi gereken kişilerin zengin gruba dâhil edilmesi tehlikesi mevcuttur. Alternatif olarak veri sayılarının değil de zaman dilimlerine ait tüm toplam değerlerin %20’lik değerlere bölünerek bir paya kaç kişinin mal varlığının tekabül ettiğine bakıldığında¹⁵⁷ en tepedeki bir kişinin tek başına bu oranı karşıladığı, hatta kimi zaman bu en tepedekinin mal varlığının tüm toplamın %36’sını oluşturduğu görülebilir.¹⁵⁸ Öte yandan örneğin 1680-1699 yılları arasında toplam 59 muhallefatın 6.546.522 akçelik reel servetinin %19,5’ini oluşturabilmek için en alttan 42 kişinin mal varlığının bir araya gelmesi gerekmektedir. Bu da aslında kayıtlara yansıyan bir dönemdeki tüm toplam mal

¹⁵⁷ Bu alternatif bakış açısını tavsiye eden Mert Erkol’a teşekkürü borç bilirim.

¹⁵⁸ 1770-1789 aralığındaki grubun en tepesinde yer alan Kethüdayerizâde Süleyman Ağa b. İsmail’in 1.928.990 akçelik reel serveti, ilgili zaman yılındaki tüm toplam değerinin %36’sını oluşturmaktaydı. Benzer şekilde 1740-1759 zaman dilimindeki Andelibzâde Elhâc Mehmed Efendi b. Elhâc Mustafa b. Ali Efendi’nin 935.867 akçelik reel mal varlığı ise %20,3’ünü; 1720-1739’daki Çelebi Mustafa Ağa b. Elhâc Yakub Ağa’nın %32’sini; 1700-1719’daki Bakiye bt. Elhâc Mahmud’un %20,1’ini ve son olarak Tuna Kapudanı Ali Paşa’nın %28,5’ini oluşturmaktaydı.

varlıkları üzerinden bir zenginlik tanımı yapılacak olursa çok sınırlı sayıda bir örnek ile karşılaşılacağı anlamına gelmektedir. Aşağıdaki grafikten de anlaşılacağı üzere ilgili zaman dilimindeki toplam muhalefat değerlerinin en az %60'ı 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren gittikçe çok daha az sayıdaki kişinin mal varlığının toplamına eşit hale gelmiştir. Bunun diğer bir anlamıysa, kayıtlara yansıdığı kadarıyla, istatistiksel olarak *Gini katsayısının* hesaplanmasına girilmeden de bölgede büyük bir gelir kutuplaşmasının mevcut olduğu ileri sürülebilir. Bu durumu, tespit edilen zenginlerin toplam mal varlıklarının ilgili zaman aralıklarındaki tüm toplam mal varlıklarındaki paylarının zaman içerisindeki hafif dalgalanmalarla beraber genel olarak 18. yüzyıl boyunca artış eğilimlerinden de gözlemlemek mümkündür.

Grafik 2.12. Zaman Dilimlerinin Toplam Muhalefat Değerlerinin En Az %60'ını Elinde Tutan Örnek Sayıları

En tepedeki yüzde 5'lik ve yüzde 10'luk dilimlere göre zenginliğin sınıflandırılması

Tam da bu çalışmanın amaçlarına uygun olarak Osmanlı'da zenginlerin servetlerini nasıl tasarruf ettiklerini incelemeye çalışan Şevket Pamuk, zenginlik sınırını daha önceki %30'luk ve %20'lik yaklaşımdan daha da daraltarak örneklem havuzuna giren veri setini, zenginliği konusunda daha az şüphe edilebilecek kişilerden oluşturmayı tercih etmiştir. Bu amaçla borçları düşürüldükten sonra net mal varlığı hesaplanan muhalefatlar büyükten küçüğe

sıralandıktan sonra bunlar %20'lik dilimlere ayrılarak sosyo-ekonomik bir hiyerarşi ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan ayrıca en tepedeki %10'luk dilim ise zengin olarak tanımlanmıştır. Bununla da yetinmeyerek en tepedeki %5'lik kesimi en zengin ve sonraki %5'liği ise zengin olarak ayırdıktan sonra bu iki grubu hem kendi içerisinde hem de birbiriyle kıyaslayarak değerlendirmiş ve çok ilginç sonuçlara varmıştır.¹⁵⁹ Aynı metot Boğaç Ergene ve Ali Berker tarafından Kastamonu muhallefatlarından elde edilen verilere uygulanmıştır. Metottaki benzerlik sadece bununla bitmez. Mevcut veriler fiyat endeksleri kullanılarak mal varlıklarının reel değerleri hesaplandıktan sonra ölenlerin borçları toplam mal varlıklarından çıkarılarak net mal varlıkları üzerinden değerlendirme yapılmıştır.¹⁶⁰ Bu çalışma kapsamında mal varlıklarından borçların neden çıkarılmadan incelendiği “Alacak Kategorisi” başlığı altında detaylıca açıklanmıştır. Dolayısıyla burada verilen değerler net değil reel mal varlıklarına karşılık gelir.

Mevcut veriler arasındaki sıralamanın doğasını dikkate almadan bu veri setlerine belli oranların uygulanması istatistiksel olarak standardizasyon açısından makul görünebilir. Fakat aşağıdaki grafikte de görülebileceği üzere 1680-1699 zaman dilimindeki %10'luk grubun taban değerinin hemen sonraki dönemde, 1700-1719 zaman dilimindeki %5'lik grubun taban değeri ile arasında yaklaşık 35.000 akçe gibi görece çok küçük bir farkın bulunmasının sosyolojik açıdan açıklanabilir bir yanı bulunmaz. Son dönemdeki büyük fark ise daha önce de belirtildiği gibi bu dilimdeki mevcut dört örnekten ilk ikisi 1.800.000 akçenin üzerindeyken ikincisini takip eden muhallefatın değeri 217.000 akçe civarında olmasından kaynaklanmaktadır. Daha net bir ifadeyle büyüktен küçüğe sıralandığında 1770-1789 yılındaki muhallefat örneklerinden ikincisi ile üçüncüsü arasında 1.500.000 akçe gibi muazzam bir fark bulunur. Neyse ki bu fark en zengin ile daha az zengin arasındaki ayrım konusunda herhangi bir şüpheye yer bırakmayacak kadar geniş ve ayırt edicidir. Söz konusu bölge için çok daha geniş bir veri havuzu mevcut olsaydı muhtemelen uygulanan metodun yan etkilerinin şiddeti bu kadar ciddi olmayacaktı.

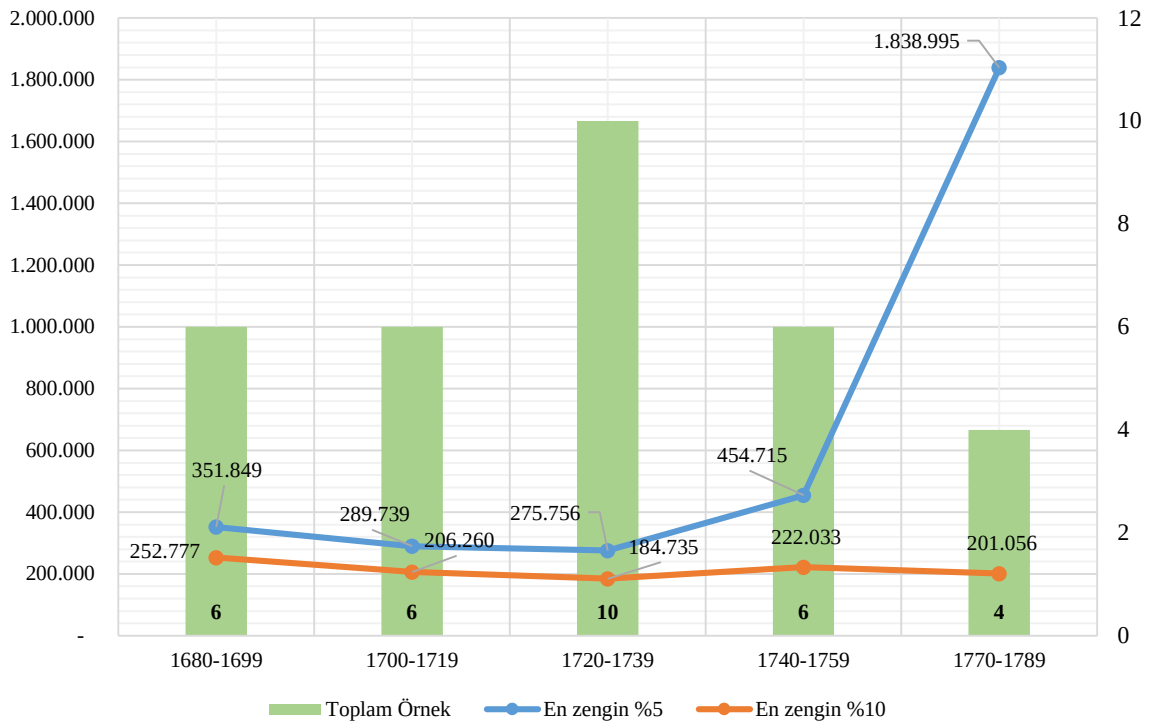
18. yüzyılın ortalarına kadar en zengin (birinci zenginler) ile zengin grubun (ikinci zenginler) taban değerlerindeki makas birbirine çok yakın ve istikrarlı bir çizgi takip ettiği görünür. 1720-1739 aralığından sonra en zengin taban sınırının sıçrayış gösterdiği buna

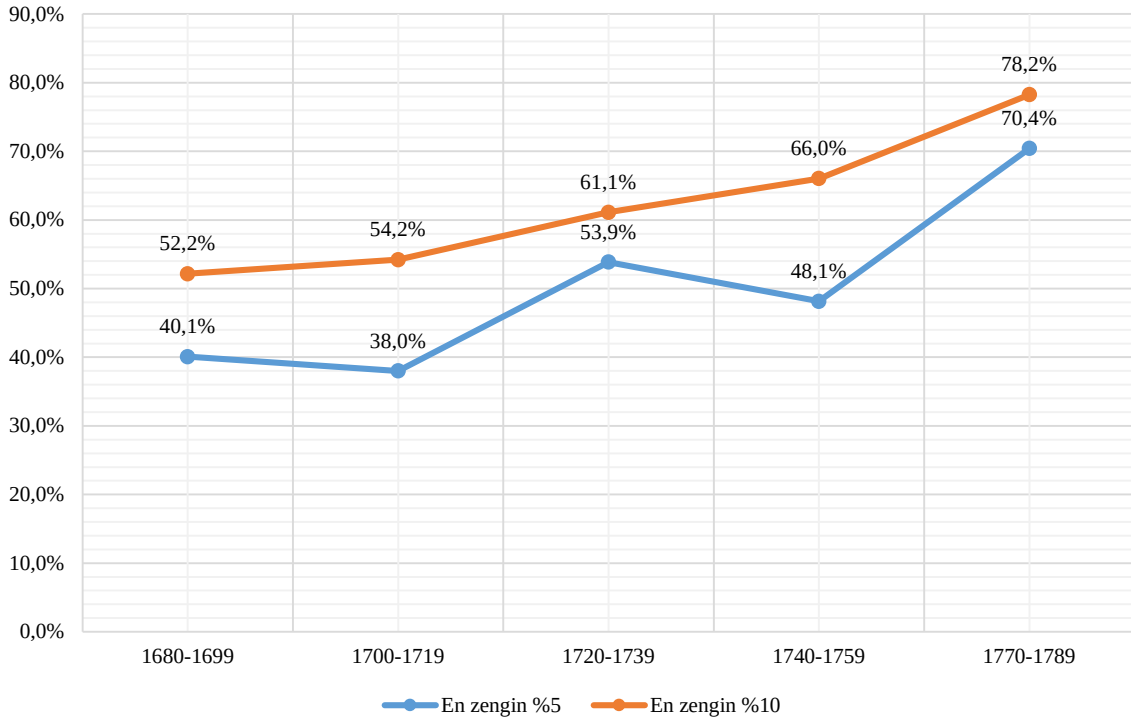
¹⁵⁹ Pamuk. (2018). “Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?”, s. 150.

¹⁶⁰ Ergene, Boğaç A. ve Berker, Ali. (2008). “Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority”. *International Journal of Middle East Studies*, 40, s. 26.

karşın %10'luk zengin grubunun taban sınırının görece istikrarlı çizgisinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Şevket Pamuk'un kendi çalışmasında en zenginler ile zenginlerin mal varlıklarını kıyaslayarak inceleyip ilginç sonuçlara vardığı çabaya bu çalışmada girişmek mümkün değildir. Alternatif olarak oranlar genişletilerek zengin sınıf içerisindeki farklı kesimlerin mal varlıklarını tasarruf yöntemlerindeki tutumları incelenebilir. Her iki zengin grubunun tüm toplam mal varlığındaki oranlarının eğilimleri, diğer grafiklerin göstergeleriyle de uyumlu olarak, yükseliş gösterir. Daha geniş örnek sayısına sahip %10 zengin grubunun payı %5'liğin aksine çok daha istikrarlı bir yükseliş gösterirken %5'lik grubun çizgisi küçük dalgalı bir seyir takip eder. Dikkati çeken bir diğer husus ise 1720-1739 döneminden itibaren – 1740-1759 arasındaki küçük sapmaya rağmen – en zengin %5'lik grubun tüm toplam mal varlığının yarısından fazlasına sahip olduklarıdır. En zengin %10'luk dilim ise incelemeye tabi olan bütün bir yüzyıl boyunca (1680-1790) tüm toplamın yarısından fazlasını elinde tutar ve 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu oran 4/5 gibi çok daha büyük bir orana ulaşmış görünür. Her ne kadar 1770-1789 dönemindeki hem örnek sayısının az olması hem de 1.000.000 akçe reel değere sahip dört örnekten ikisinin bu aralığa denk gelmesi gibi etmenler bu oranın sıhhati konusunda şüphe uyandırsa da örnek sayısı ve dağılımının görece daha düzenli olduğu önceki dönemlerin eğilimleri yükseliş trendini doğrular.

Grafik 2.13. %10'luk ve %5'lik Dilimlerin Taban Örneği Değeri

Grafik 2.14. %10'luk ve %5'lik Dilimlerin Tüm Toplam Mal Varlığındaki Payları

Niteliksel olarak kalibre edilmiş zenginlik taban sınırları

Zenginliğin işareti olarak alternatif kriterlere de işaret etmiş araştırmacılar vardır. Örneğin Todorov çok pahalı bir evde oturmanın zenginlik için önemli bir kriter olduğunu iddia eder.¹⁶¹ Hatta şehir tarihi çalışan kimi araştırmacılar, şehrin zengin ve fakir mahallelerini tespit etmek istediklerinde mahallelere ait ölenlerin mal varlıklarının değerleri üzerinden bir metot geliştirdikleri gibi ev fiyatlarının yüksekliğini de alternatif bir gösterge olarak kullanmışlardır.¹⁶² Bu bakımdan yukarıda zikredilen belli oran ve maktu değerlerin uygulanmasıyla ortaya çıkan değer ve grafikleri kesin zenginlik skalası olarak kabul etmek mümkün değildir. Daha ziyade bu değerlerin o bölge için görece zenginlik sınırını tahmin etmeye yarayan yaklaşık ifadeler olduğunu kabul etmek gerekir. Bahsi geçen bütün oran ve katsayıların, parasal değer aralıklarının ve maktu bir değer kabul edilmesinin tümünün istatistiksel ve sosyo-ekonomik açılarından birçok avantaj ve dezavantajlarının bulunduğu değinilmişti. Veri setinin doğasına, niteliğine, takip ettiği sıralama ve dağılımına dikkat

¹⁶¹ Todorov. (1983). *The Balkan City*, s. 158.

¹⁶² Raymond, André. (1994). "Les zones de résidence dans les grandes villes arabes à l'époque ottomane: mixité ou ségrégation socio-économique?". *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, 9-10, Zaghuan, s. 185-195; Marcus, Abraham. (1983). "Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in 18th Century Aleppo". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26(2), s. 319; Shuval. (2000). "Poor Quarter/Rich Quarter: Distribution of Wealth", s. 169-196.

etmeden bir takım şablonların uygulanması ile çıkan değerler, herhangi bir müdahalede bulunulmadığında araştırmacıyı yanlış yönlendirebilir. Fakat bu dezavantajlar nedeniyle istatistiksel metotların kullanılmaması toptan bir reddiyeye dönüşür ki bu durum metodolojik açıdan kabul edilebilir değildir. Sayıların, istatistiksel modellerin, unvanların hepsi oldukları gibi alındıklarında araştırmacıyı yanlış yönlendirme potansiyelleri mevcut olduğundan araştırmacıya düşen bunların hepsini reddetmek değil her bir verinin barındırdığı doğruluk ve isabetliliği mümkün olduğunca bulmaya ve uzlaştırmaya çalışmaktır.

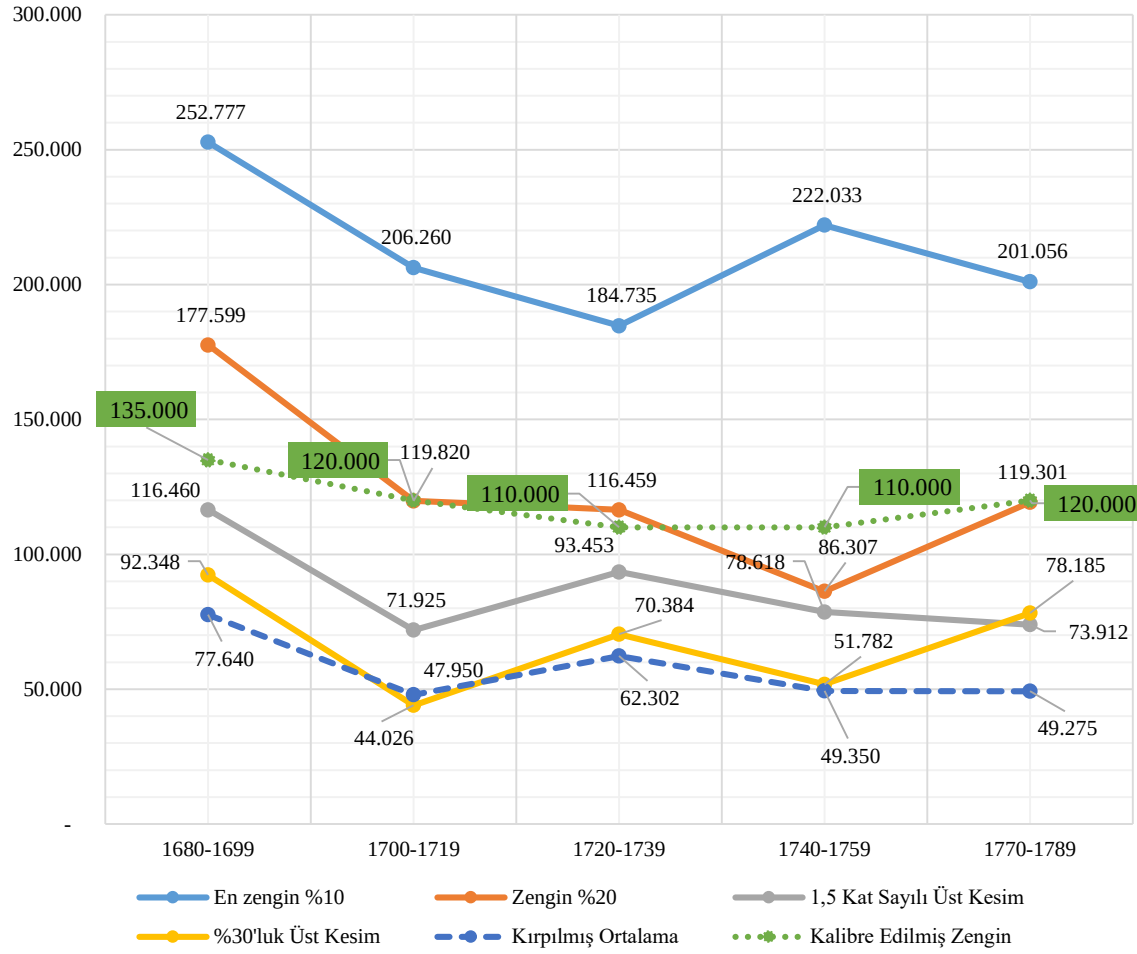
Bu bakımdan yukarıda zikredilen metotlarla elde edilen değerlerden belli bir eğilim ortaya konduktan sonra diğer zaman dilimlerindeki mal varlıkları 1720 yılındaki reel değerler ile ifade edildiği için zenginlik için bir taban sınırı tayin etmek mümkündür. Dahası bu şablonlardan mülhem bu değeri daha sonra bu mal varlıklarına sahip kişilerin profilleri ile kıyaslayarak tutarlılıklarının sağlamasını yapmak gerekir. Bu bakımdan bu çalışmada ev kıymetleri üzerinden olmasa da Todorov, zenginliğin niteliksel kriterleri açısından yeni bir kapı aralamıştır. Daha önce unvanların güvenilirmezliği hakkında detaylı bir değerlendirme yapılmıştı. Fakat bu güvenilirmezliği, belli bir analiz düzleminde sadece unvanlara dayanarak herhangi bir değerlendirme yapılırken akılda tutulması gereken bir çekince olarak ele almak gerekir; aksi takdirde herhangi bir anlam ifade etmeyen anlamsız veriler olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bu nedenle, aşağıdaki grafikte zenginliğin taban değerinin dönemsel olarak hareketli olması, bu mal varlıklarına sahip kişilerin niteliksel özelliklerinde kaynaklanmaktadır. Zira unvanlar ile servet birikimi arasındaki ilişki araştırmacılar tarafından incelenmiş, kimi zaman doğrudan gözlemle kimi zaman regresyon analizleriyle bazı unvanlar ile servet birikimi arasında anlamlı ilişkiler bulunabilmiştir.¹⁶³ Zemini kaygan unvanlara bu istatistiksel metotların uygulanmasının ne kadar sıhhatli olduğu sorusu¹⁶⁴ bir yana bu zamana kadar ki çalışmalar unvanlarla servet arasında nedensellik değil fakat bir korelasyon olduğunu gösterir. Daha açık bir ifadeyle, her unvan sahibi zorunlu olarak zengin değildir fakat her zenginin unvan taşıma ihtimali oldukça yüksektir.

¹⁶³ Gara. (2021). “Sarrafılar ve Toprak Sahipleri”, s. 207-223; Ergene, Boğaç A. ve Berker, Ali. (2008). “Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority”. *International Journal of Middle East Studies*, 40, s. 29-33; Gradeva. (2008). “Towards the Portrait of ‘the Rich’ in Ottoman Provincial Society”, s. 241.

¹⁶⁴ Unvanların işaret ettiği anlamların klasik dönemden klasik sonrası döneme geçerken bir takım dönüşümlerden geçtiği ve hangisinin seyfiye hangisinin ilmiye olduğu şüpheli olduğu, dahası kimi zaman bu kişilerin unvanlarının kayıtlara yansımadağı gerçeği sonraki bölümde daha kapsamlı tartışılmıştır. Güçlü Tülüveli, Güçlü. (2005). “Honorific Titles in Ottoman Parlance: A Reevaluation”. *International Journal of Turkish Studies*, 11, s. 17-27.

Bunu bir kenara koyduktan sonra yine unvanlar bahsinde tartışıldığı üzere elhâc unvanının temel olarak işaret ettiği muhtemel anlamlardan birisi, bu unvanı taşıyan kişinin hac ibadetini yerine getirebilecek kadar zengin bir kimse olduğudur. Bu durum özellikle 17. yüzyılın son çeyreğinde çiftlik satın alanlar arasında elhâc unvanlı kişilerin başını çektiği çiftlik piyasasında kendisini gösterir. Rusçuk'un coğrafi olarak hac topraklarına olan mesafesi de dikkate alındığında elhâc unvanına sahip kişilerin zengin kimseler olabileceği makul bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Fakat bu her elhâc unvanlının zengin olduğu anlamına gelmez. Bu metotların ortaya koyduğu değerlerden yola çıkarak elde edilen bilgiler, kapsayıcılık ve isabetlilik adına bu değerlerin sahibi kişilerin unvan profilleriyle kıyaslanarak nihaî bir maktu en zengin ve zengin limiti tayin edilmiştir. Dolayısıyla aşağıdaki grafik, bu noktaya kadar değerlendirilen zenginliğin tayini için kullanılan bütün metotların Rusçuk'taki muhallefât kayıtlarına uygulandığında ilgili zaman dilimlerindeki karşılıklarını ve bu göstergelere, eldeki verilerin dağılımına ve muhallefât sahiplerinin profillerine göre kabul edilmiş bir zenginlik taban değerini gösterir. Buna göre tespit edilen zenginlik taban değerinin %10'luk zenginlik dilimini tamamen, %20'lik dilimin ise büyük bir kısmını karşıladığı görülebilir. Diğer oranlar mevcut bölge ve veriler açısından görece daha aşağı sınıflara tekabül eder. Hemen ardındaki tablo da aşağıdaki grafikte niteliksel olarak zenginlik taban değerinin tespit edildiğini kanıtlamak için muhallefât sahiplerinin unvan ve mal varlıklarının toplam değerleri verilmiştir.

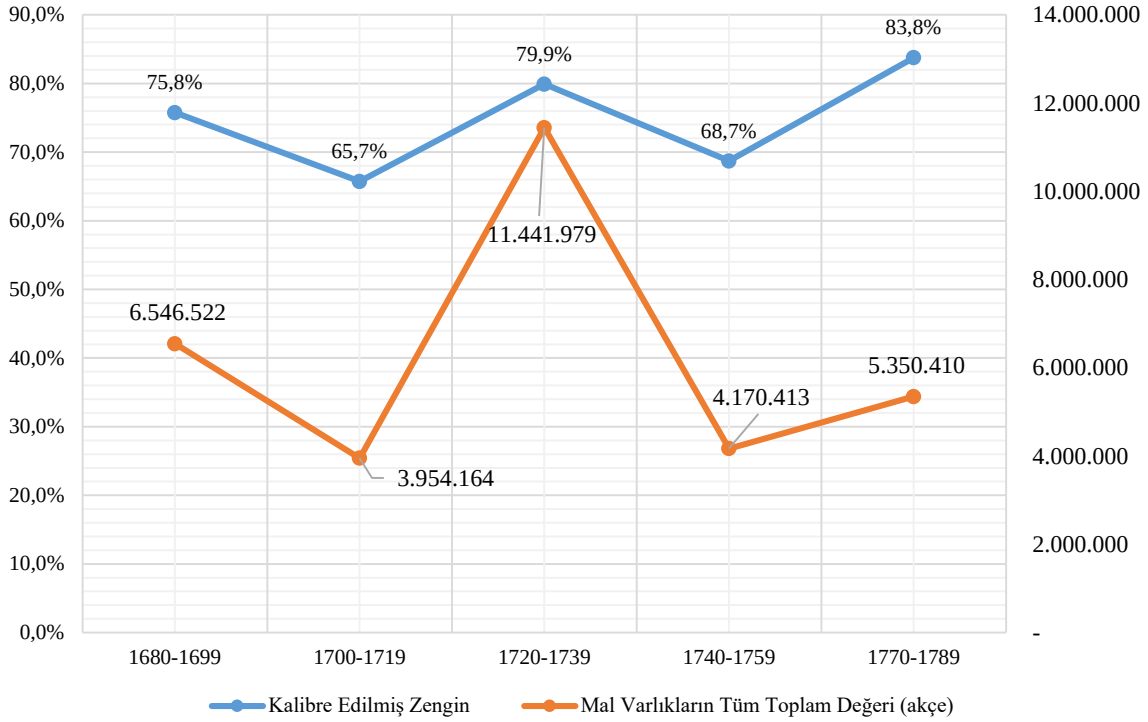
Grafik 2.15. Metotlara Göre Zenginlik Gruplarının Taban Değerleri ve Kalibre Edilmiş Zenginlik Taban Değerleri (akçe)

Tablo 2.3. Muhallefat Sahiplerinin Unvan ve Lakaplarıyla Mal Varlıklarının Sıralaması

MUHALLEFAT SAHİBİ	1680-1699	MUHALLEFAT SAHİBİ	1700-1719	MUHALLEFAT SAHİBİ	1720-1739	MUHALLEFAT SAHİBİ	1740-1759	MUHALLEFAT SAHİBİ	1770-1789
PAŞA	1.866.945	KADIN (MÜSLİM)	796.729	ÇELEBİ + AĞA b. ELHÂC + AĞA	3.661.662	ELHÂC + EFENDİ b. ELHÂC	935.867	KETHÜDAYERİZADE + AĞA	1.928.990
ELHÂC	405.499	ELHÂC	416.077	ELHÂC + AĞA	984.508	DİZDAR ELHÂC + AĞA	616.991	ELHÂC + AĞA b. ÇELEBİ	1.838.995
AĞA	351.849	ÇELEBİ	289.739	AĞA	478.840	ALİ AĞA b. MEHMED	454.715	BAKKAL MOLLA	217.562
ELHÂC	284.563	ZİMMÎ (ERKEK)	221.662	KADIN (MÜSLİM)	404.671	MONLA	292.791	ERKEK (MÜSLİM)	201.056
AĞA	253.533	ZİMMÎ (KADIN)	212.760	MOLLA	356.821	ELHÂC	231.852	KADIN (MÜSLİM)	175.391
ZİMMÎ (ERKEK)	252.777	KADIN (MÜSLİM)	206.260	MOLLA	275.756	ALEMDAR + AĞA	222.033	GÜMRÜK KÂTİBİ MONLA	119.301
BEĞ	241.139	BEĞ	179.286	ZİMMÎ (ERKEK)	226.960	HALLAC ELHÂC	111.282	ERKEK (MÜSLİM)	107.820
ELHÂC+ÇELEBİ	224.822	AĞA	156.976	AĞA	224.666	ALEMDAR ELHÂC + AĞA	107.981	MONLA	84.636
KADIN (MÜSLİM)	215.850	ÇELEBİ	119.820	KADIN (MÜSLİM)	193.371	ERKEK (MÜSLİM)	86.307		
KADIN (MÜSLİM)	211.923	ELHÂC	82.801	ELHÂC	184.735	KADIN (MÜSLİM)	84.662		
ÇELEBİ	177.599	BEŞE	73.957	KADIN (MÜSLİM)	174.681				
KADIN (MÜSLİM)	171.149	ÇELEBİ	71.223	MONLA	174.349				
BEĞ	166.806	DİZDAR + AĞA	67.408	BEŞE	173.933				
ELHÂC	135.084			ELHÂC	151.508				
UNVANSIZ (MÜSLİM)	115.709			ELHÂC	148.643				
ZİMMÎ (KADIN)	103.140			KADIN (MÜSLİM)	138.425				
AĞA	92.348			KADIN (MÜSLİM)	136.845				
ELHÂC	82.716			ESSEYİD + BEŞE	134.618				
ZİMMÎ (ERKEK)	80.097			ELHÂC	122.499				
				BEŞE	121.608				
				ESSEYİD EFENDİ	116.459				
				ELHÂC	114.771				
				ELHÂC EFENDİ	111.664				
				ELHÂC	110.864				
				ELHÂC	109.806				
				KADIN (MÜSLİM)	109.780				
				ERKEK (MÜSLİM)	97.830				
				ERKEK (MÜSLİM)	92.236				

Grafik 2.16. Tüm Toplam Mal Varlıkları (akçe) ve Kalibre Edilmiş Zengin Grupların Bu Varlıklardaki Oranı

Rusçuk muhallefatlarına uygulanan metotlardan faydalanılarak seçilen zenginlerin profillerine bakıldığında en dikkati çeken özellik hatırı sayılır miktarda kadın muhallefatının bulunmasıdır. Kadınların kadı sicillerindeki temsiliyetlerinin sınırlı olmasına rağmen zenginler arasında kadınların bu denli mevcudiyeti incelenen grubun çoğunun kapsayıcılığı açısından olumlu bir durum olarak değerlendirilebilir. Fakat zenginlerin mal varlıklarını tasarruf yöntemlerini ele alan bir çalışmanın veri havuzu, ekonomik olarak etken, diğer bir ifadeyle ekonomik hayata aktif olarak katılan kişilerden oluşmak zorundadır. İstisnai örnekler olmakla beraber modern öncesi dönemde kadın ekonomik olarak aktif kişiler olmayıp (belli dönemlerde tekstil gibi eve alınan işler hariç) zenginliklerinin kaynağı çoğu zaman eşleri veya babaları olup, tasarruf yöntemleriye ziynet, elbise ve zaman zaman da nakitten ibarettir.¹⁶⁵ Bu durum Rusçuk için de geçerlidir. Örneğin, kadın muhallefatlarının en çok bulunduğu 1720-1739 döneminde toplam 6 kadın muhallefatında ziynetlerin oranı %17,9, nakit ise %16,1 iken aynı dönemde 20 erkek muhallefatında ziynetlerin oranı sadece %0,5 nakit ise %9,7’dir. Kadınların da dâhil edildiği zenginlerin ilgili kategorilerin mal varlıklarındaki oranlarıyla kadınlar dâhil edilmediğindeki oranların karşılaştırılmasındaki en büyük değişimin ziynet kategorisinde olduğu görülür. Diğer zaman dilimlerinde de benzer

¹⁶⁵ Gradeva. (2008). “Towards the Portrait of ‘the Rich’ in Ottoman Provincial Society”, s. 262.

bir durum söz konusudur. Bu da kadınların erkeklere nazaran servetlerini – eğer elbise ve ev eşyası olarak değilse – en iyi ihtimalle ziynet ve nakit gibi ekonomik olarak daha atıl yöntemlerle tasarruf ettikleri anlamına gelmektedir.

Elbise ve ev eşyaları bu çalışma kapsamında kategorize edilmediğinden bunların doğrudan takip edilmesi mümkün değilse de kategorize edilmiş başlıkların mal varlıklarındaki oranlarının toplamı %50'nin altında kalan örneklerin çoğu kadınlara ait olanlardır. Daha açık bir ifadeyle, zengin kadınların mal varlıklarının büyük bir çoğunluğu bu çalışmanın başlıkları altında değerlendirilmeyen elbise, ev eşyası vs. gibi mallardan oluşmaktadır. Bu bakımdan zengin olarak nitelendirilen kesimin kapsayıcılığının azalması pahasına araştırmanın amaçları doğrultusunda veri havuzunun sterilliği adına kadın muhallefatlarının dâhil edilmemesi daha sağlıklı olacaktır. Yalnız böyle bir tercih, bir sonraki takipçisiyle arasında 380.000 akçe gibi muazzam bir fark bulunan 1700-1719 aralığının en zengin kişisi olan Bayezid Ağa'nın eşi Bakiye bint-i Elhâc Mahmud'un 796.729 akçelik reel (614.280 akçe nominal) servetinin görmezden gelinmesine neden olacaktır. Eşi ve babasının unvanları da dikkate alınarak muhallefatı incelendiğinde toplam mal varlığının %17,5'i çiftlik, hayvanlar ve değirmenler gibi ekonomik olarak çok önemli menkul ve gayrimenkullerin kıymetinden oluşsa da bunların aile bağları dolayısıyla tasarrufuna geçtiği düşünülebilir. Kaldı ki bu kadar zengin bir kadının bu çalışma kapsamında kategorize edilmiş başlıkların mal varlığındaki oranı sadece %17,5'tir ve o da bahsi geçen kırsal ekonomik faaliyetlere tekabül eden toplamdır. Daha açık bir ifadeyle Bakiye Hatun'un servetinin %82,5'i ev eşyaları, elbise gibi bu çalışmanın ilgisine girmeyen şeylerden ibarettir. Dolayısıyla genel kadın profilinden müstesna olmadığı anlaşılan bu kaydın değerlendirilmeye dâhil edilmemesinde ısrarcı olunmuştur.

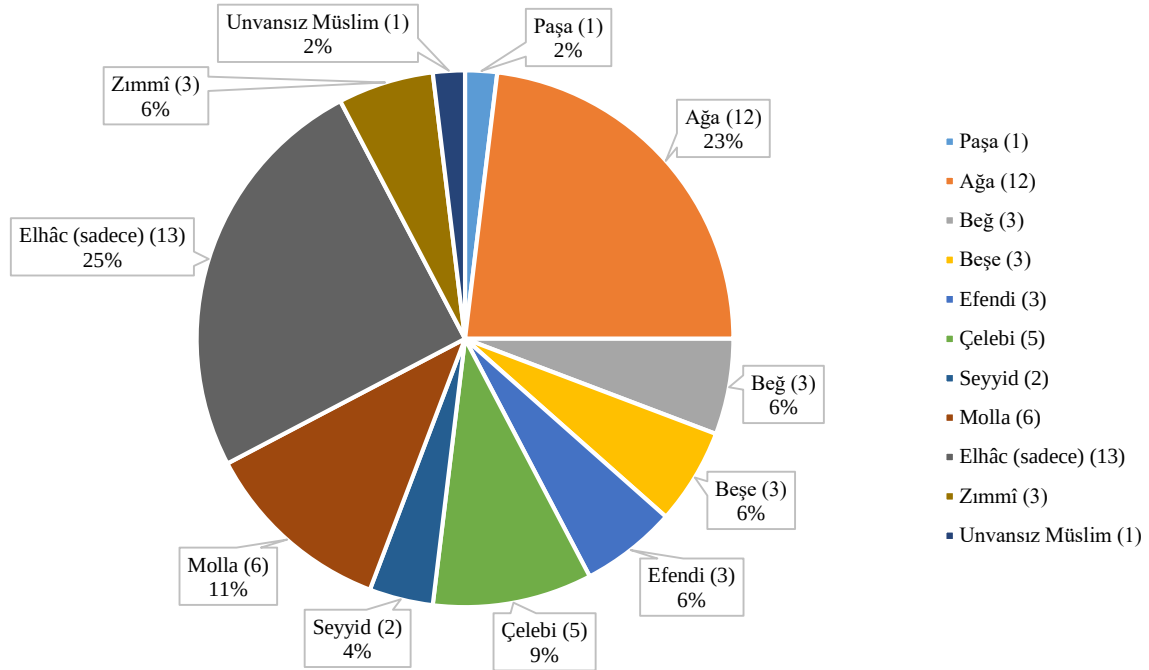
Bir diğer problem ise, esasen kadın muhallefatlarının dâhil edilmemesiyle büyük oranda aşılmış olan kısaca bu çalışmanın kategorileri açısından “niteliksiz veri” olarak adlandırılacak örneklerin mevcudiyetidir. Bu ifadeden kasıt, tespit edilen kıstaslara göre zengin olarak kabul edilen kişilerin mal varlıklarında bu araştırmanın kapsamında oluşturulmuş kategorilerin yeterli oranda karşılık bulmamasıdır. Daha açık bir ifadeyle, bu kişilerin zenginlikleri bu kategorilerin dışındaki şeylerden oluşur. Bu örneklerin çoğu izah edildiği gibi kadın muhallefatlarının arasında bulunmaktaysa da erkekler arasında da örnekleri mevcuttur. Örneğin, Molla İbrahim bin Abdullah bin Abdülmennan tespit edilen 3.594 guruşluk nominal servetinin 2.500 guruşu (%87,6'sı) “*der zimmet-i Molla Mehmed*

*bin Abdullah an baha-i eşyadır.”*¹⁶⁶ Bu kişilerin mal varlıkları her ne kadar bu çalışmanın kategorilerine karşılık gelmiyorsa da zengin oldukları müspet ve servetlerinin kaynağı farklı bir sektörden gelmiş olabileceğine binaen veri havuzundan çıkarılmamıştır.

Zengin olarak kabul edilen kişilerin unvanlarına bakıldığında hangi unvanların bu sınıf içerisinde daha yaygın olarak kullanıldığı hakkında fikir sahibi olunabilir. Hatta incelenen kategorilerin bu kişilerin mal varlıklarındaki oranları üzerinden unvanlar ile bu kategoriler arasında ilişkinin nasıl kurulmuş olduğuna dair bilgi verebilir. Fakat bazı kişilerin iki unvanı bir arada taşıması bunların tasnifinde probleme yol açmaktadır. Örneğin, Esseyid İbrahim Efendi b. Elhâc Mehmed Efendi veya Dizdar Elhâc Hüseyin Ağa b. Elhâc Ahmed b. Abdülmennan’ın sadece bir unvan altında ele alınması mümkün olmadığından aşağıdaki grafik bu unvanların hepsini tek tek sanki her biri ayrı bir kişiymiş gibi kümülatif olarak sayılmıştır. Elhâc unvanı diğer unvanlarla çok daha sık etkileşime girdiği için elhâc kategorisi sadece bu unvanı taşıyan kişilerden oluşturulmuştur. Buna göre zenginler arasında en yaygın olarak kullanılan unvanın elhâc olduğu görülmektedir ki bu durum bu unvanın sosyo-ekonomik olarak işaret ettiği hac ibadetini yerine getirebilecek kadar zengin kimse anlamıyla da uyumlu bir tablodur. Bunu ağalar ve molla/monlalar takip eder. Zaman dilimlerine ayrılmış her bir dönem için eşit miktarda zengin olarak nitelendirilebilen kişi sayısı olmadığından yüz yıllık bir süreç içerisinde hangi unvanların öne çıkmaya başladığını tespit etmek mümkün değildir. Fakat yine de genel tabloyu göstermesi açısından aydınlatıcıdır.

¹⁶⁶ R7, Varak 16b, 7 Ramazan 1151 (19 Aralık 1738). Önceki kaydı R7, Varak 12b, Evâsıt-ı Şaban 1151 (24 Kasım-2 Aralık 1738) tarihlidir ve oradaki mal varlığı 2.734 guruş olarak değerlendirilmiştir.

Grafik 2.17. Zengin Olarak Değerlendirilenlerin Sahip Oldukları Unvan ve Lakapların Oransal ve Sayısal Dağılımı

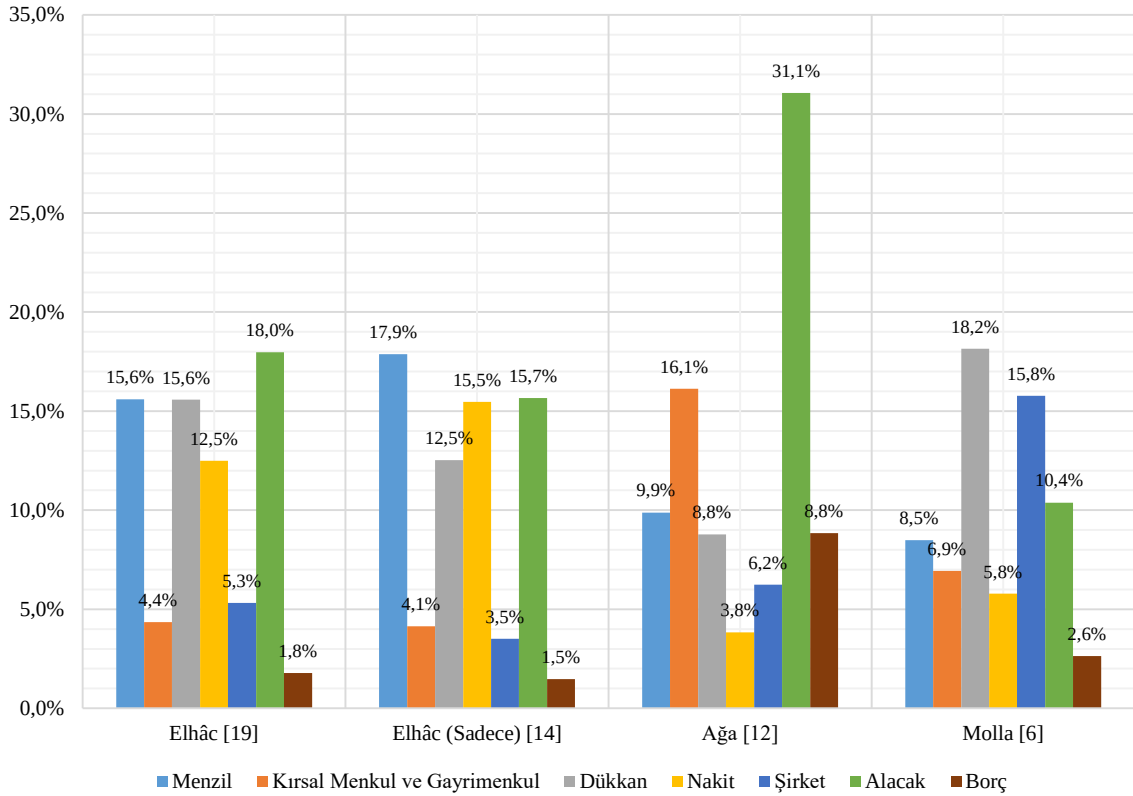

Grafikten de anlaşılacağı gibi unvanlar üzerinden ilgili kategorilerin mal varlıklarındaki payları hakkında fikir sahibi olacak kadar örnek sayısına sahip unvanlar elhâc, ağa ve molladan ibarettir. Yine yukarıdaki benzer sebeple zaman dilimlerindeki örneklerin orantısız dağılımı bu unvan sahiplerinin uzun vadede tasarruf yöntemlerinde bir değişim olup olmadığını tespit etmeye imkân vermez. Buna rağmen zenginler arasındaki bu sayısal çokluklarına binaen önemli bir temsil oranına sahip bu unvan sahiplerinin mal varlıklarındaki bu kategorilerin oranlarının karşılaştırması bile ilginç sonuçlar sunabilecek potansiyele sahiptir. Aşağıdaki grafikte yer alan “Elhâc” ile “Elhâc (Sadece)” arasındaki fark ilkinin ikinci unvanlarla beraber kullanılanları da içerirken ikincisinin sadece elhâc unvanını kullananlarınkini kapsamasıdır. Zira bu unvan kimi zaman ağa kimi zaman efendi unvanlarına eşlik etmiştir. Keza bununla ilintili olarak “Ağa” olarak ifade edilen grupta da elhâc veya çelebi unvanlarıyla beraber kullanılan örnekler mevcutsa da bu kişilerin asıl belirleyici unvanları ağa olması hasebiyle “Elhâc”daki gibi bir ayırım gereksinimi duyulmamıştır. Köşeli parantez içerisindeki sayılar ise örnek sayısını ifade eder.

Genel bir değerlendirmeye girişmeden önce bu kategorilerin sahiplerinin mal varlıklarındaki oranlarının büyüklüğü veya küçüklüğü yanıltıcı olabileceğini peşinen itiraf etmek gerekir. Diğer bir ifadeyle, söz gelimi bir çiftlik veya değirmenin bir kimsenin mal varlığı içerisinde düşük bir orana sahip olması bu gayrimenkullerin o kimseler için önemsiz

yatırım alanları olduğu anlamına gelmez. Zira çok zengin bir kimsenin mal varlığı içerisinde çok küçük bir paya sahip herhangi bir gayrimenkul veya kategorinin akçe cinsinden değeri, bu gayrimenkul veya kategorinin çok daha yüksek bir orana karşılık geldiği başka birinin tüm mal varlığından daha yüksek olabilir. Örneğin, 4.997.600 akçe (31.235 guruş) nominal mal varlığına sahip Kethüdâyerizâde Süleyman Ağa ibn İsmail'in mandıra ve tahıl ile beraber çiftliğinin servetindeki oranı sadece %3,3'tür.¹⁶⁷ Bu kadar büyük bir servet içerisinde bu oran çok küçük bir paya tekabül etse de bu oranın tekabül ettiği 164.800 akçelik nominal değer esasında bunun ne kadar önemli bir yatırım alanı olduğunu gösterir. Zira bu meblağ zenginlik sınırı olarak tayin edilen limitin bir hayli üzerinde olması bunun önemini bir kat daha arttırır. Öte yandan 351.372 akçelik (1.974 guruşluk) nominal mal varlığına sahip Şaban Ağa bin Mustafa'nın çiftlikleri mal varlığının %23,3 gibi dikkate değer bir orana tekabül ederken bu kadar büyük paya sahip bu gayrimenkullerin kıymeti Kethüdâyerizâde'ninkinin yaklaşık yarısı, ancak 81.880 akçedir.¹⁶⁸ Dolayısıyla oranlar üzerinden yapılacak aşağıdaki değerlendirmeleri bu durumu akılda tutarak ele almak gerekir.

Grafik 2.18. Unvan ve Lakaplarına Göre Kategorilerin Zenginlerin Mal Varlıklarındaki Oranları

¹⁶⁷ A.K.M.U.K. R-8, Varak 102b/103a/b/104a, 7 Şevval 1193 (18 Ekim 1779).

¹⁶⁸ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 8 Rebûlevvel 1111 (3 Eylül 1699).

İlk olarak mal varlıkları içerisinde ev ve arsalara en büyük payı ayıranların ayrım fark etmeksizin elhâc unvanlıların olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür gayrimenkuller ağa ve mollaların bu oranın ancak yarısı kadar mal varlıklarında yer alır. Bunun haricinde, alacakları açık ara en büyük yatırım alanı olarak kullananlar ağa unvanlı kişilerdir. Borç kategorisindeki oranları da diğerlerine nazaran bir hayli yüksek olan ağaların diğerlerinden daha fazla kredi ilişkileri içerisinde yer aldıkları anlaşılmaktadır. Alacak, ağalar kadar olmasa da elhâc ve onu takiben molla unvanlılar içinde önemli bir aktivite alanı olarak görünür. Fakat elhâcların mal varlıklarındaki dükkânların oranına binaen bu alacak kaleminin ne kadarının parasal borç ilişkileri ne kadarının mal üzerinden gerçekleştiğini tespit etmek zordur. Bununla beraber diğer unvanlılardan çok daha fazla oranda nakit biriktirmeleriye ilginçtir. Mal varlıklarında dükkânların oranlarının elhâclardan daha fazla olduğu kimseler varsa onlar da molla unvanlılardır. Mollaların mal varlıkları içerisindeki şirket kategorisinin bu denli yüksek olması bu kimselerin esnaflık ve ticaretle yoğun ilişkilerinin olduğuna işaret eder. Ne elhâclar ne de mollalar ağalar kadar kırsal gayrimenkullere karşı yoğun bir ilgi göstermişlerdir.

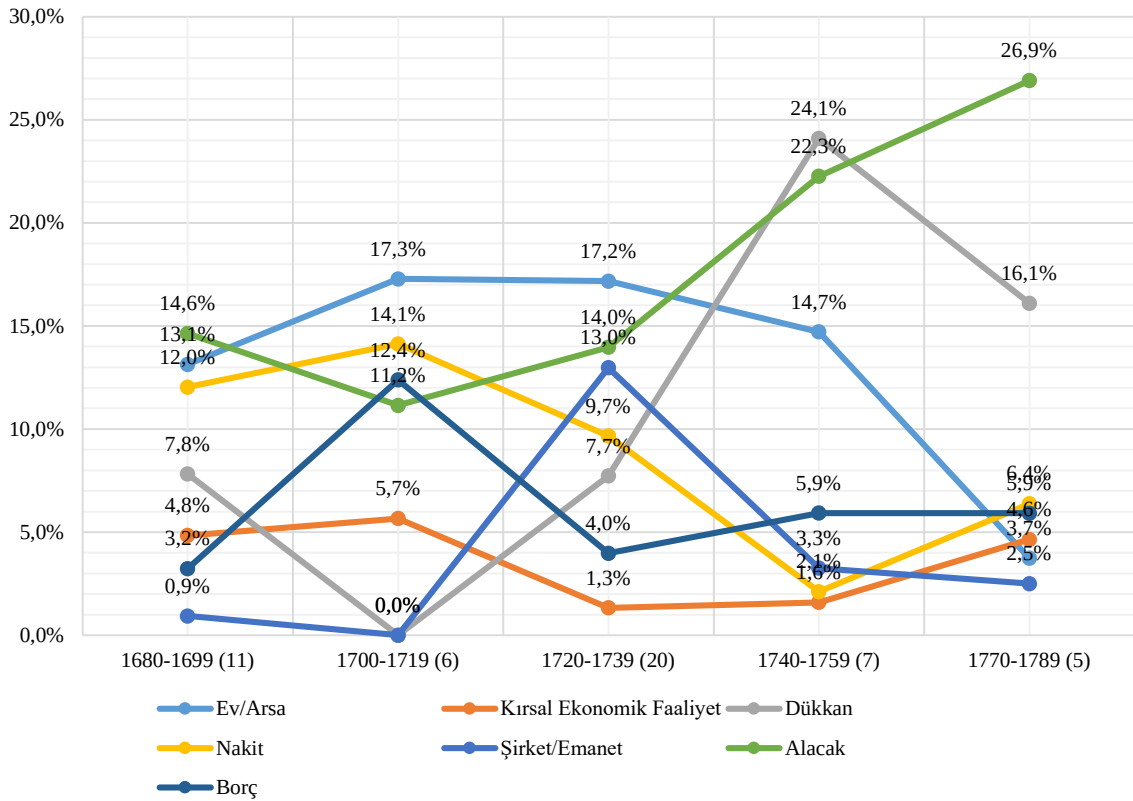
2.4.2. Zenginlerin Servetlerini Tasarruf Yöntemleri

Bu şartlar altında 110.000-135.000 akçe üzeri mal varlığına sahip kimselerden, kadın muhallefatlarının çıkarılmasıyla yeniden düzenlenen zengin gruplarının mal varlıklarında hangi kategorilerin ne kadar paylarının olduğunu ve bunun zaman içerisindeki değişimi aşağıdaki tablodan takip edilebilir. Yılların yanındaki parantez içindeki sayılar o zaman dilimindeki örnek sayılarını ifade etmektedir. Veriler toplanıp tasnif edilirken bu grafikte yer alan başlıklardan – örneğin, ziynet, sefine, şirket/emanet gibi – daha geniş bir kategori yelpazesi oluşturulmuştu. Ziynet kategorisi erkek muhallefatlarında bahsi geçtiği üzere kadınlarındaki kadar sık rastlanmadığı için analizlere dâhil edilmesi anlamlı sonuç vermeyeceğinden grafikten çıkarılmıştır. Tuna Nehri gibi Avrupa'nın en büyük nehirlerinden birinin kıyısında bulunan, hatta Tuna Kaptanı'nın ikamet yeri olan bir şehir olarak Rusçuk'ta zenginlerin, gemiden ziyade tekne veya kayık olarak adlandırılacak sefinelere yatırım yapmaları beklenirdi. Ne var ki muhallefatların tümüne bakıldığında dahi toplam 231 erkek muhallefatından sadece 11 tanesinde sefine bulunduğu görülür. Esasen Tuna Nehri'nin ticarî olarak daha sıklıkla kullanılması çok geç dönemlere rastlar.¹⁶⁹

¹⁶⁹ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 15; Numan Elibol, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Avusturya Ticareti", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2003), s. 153-154, 161.

Dolayısıyla bu kadar az temsile sahip kategorinin grafiğe aktarılmasında bir anlam görülmemiştir. Bundan biraz farklı olarak bir başkasının *yedinde*ki emanet veya şirket hissesi (ortaklık) muhalefatlarda daha fazla yer bulmuşsa da düzensiz örnek dağılımının mevcudiyeti ve sınırlı sayıda zenginin mal varlığı arasında bulunması hasebiyle grafikte çok makul bir gösterge teşkil etmez. Şöyle ki 17. yüzyılın sonunda muhalefatlara yansıyan ortaklıklarla dikkate alınmayacak kadar az karşılaşılrken 18. yüzyılın başında ise hiç görülmez. Örnek sayısının 20 ile en yüksek olduğu 1720-1739 dönem aralığında ise %13 ile önemli bir sıçrayış göstermiş fakat daha sonraki 1740-1759 döneminde %3,3; 1770-1789 aralığında ise %2,5'e düşmüştür. Bu düşüş eğilimi gerçekten zenginlerin mal varlıklarındaki tasarruf yöntemlerinde bir değişimin yaşandığına da işaret edebilir fakat sonraki dönemlerdeki örnek sayısının 1720-1739 dönemindekini yarısından daha az olması peşinen böyle bir yargıya varılmasını engellemektedir. Bunun gibi önemli kategoriler grafikte gösterilmese de metin içerisinde ele alınacaktır.

Grafik 2.19. 110.000 Akçe Üzeri Zengin Erkeklerin Mal Varlıklarındaki Kategorilerin Oranları

Grafiğe bakıldığında dikkati çeken ilk husus alacak kategorisinin 18. yüzyıl boyunca sürekli olarak istikrarlı bir şekilde artmış olmasıdır. Bu da kayıtlara yansıdığı kadarıyla

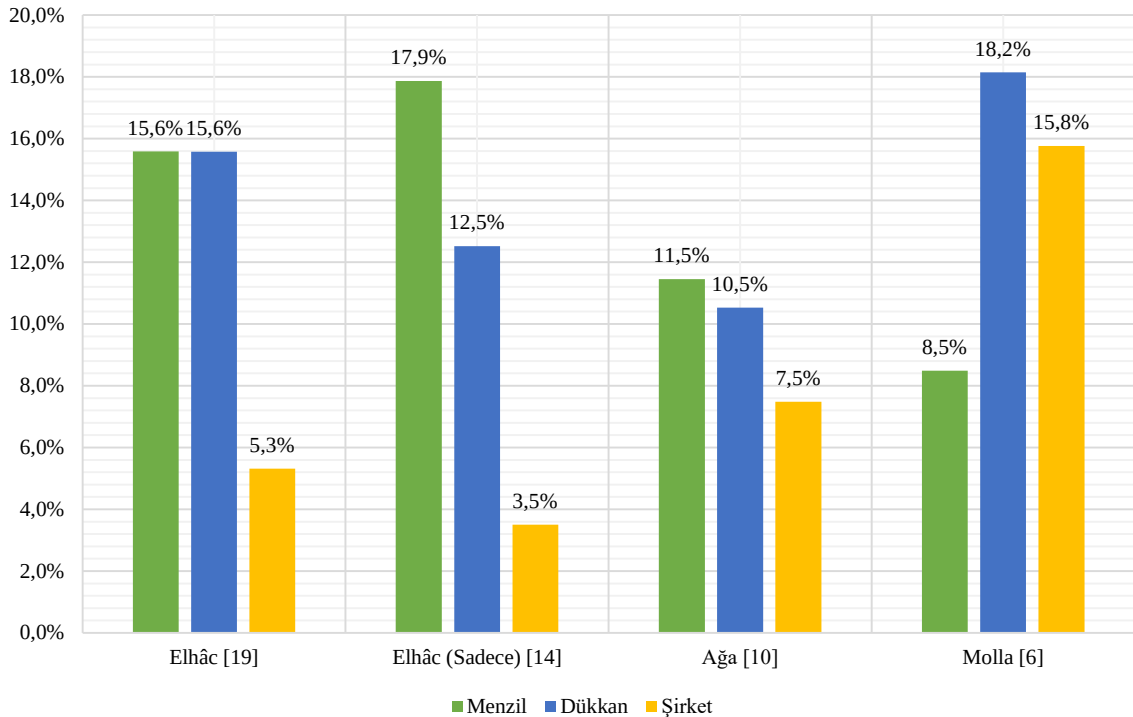
zenginlerin servetlerini bu dönemde gittikçe artan bir oradan kredi ilişkileri içerisinde değerlendirdikleri anlamına gelebilir. Buna paralel olarak 1770-1789 aralığındaki düşüşe rağmen dükkânlara yapılan yatırımların da 18. yüzyılın başından ortasına kadar artmış olduğu görülebilir. Bu durum kısmen örnek sayılarındaki farklılıktan kaynaklanmış olabilir. Fakat kimlerin servetlerini daha çok bu kategoride değerlendirme eğilimi göstermiş olduklarını daha sonra detaylıca değinilecektir. Bu iki kategorideki yükseliş trendlerinin aksine düşüş eğilimi gösteren yatırım alanlarının başında daha çok ev/arsalar gelir. Esasen 17. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın ortalarına kadar zenginlerin mal varlıkları arasında ev ve arsaların oranında dikkate değer bir değişim yaşanmaz. Fakat bu zamandan itibaren bu oranın ciddi bir düşüş eğilimine girdiği anlaşılmaktadır. Yine benzer bir eğilim nakit kategorisi için de geçerlidir. 18. yüzyıl boyunca, 1770-1789 aralığındaki bir nebze artışa rağmen, genel olarak zenginlerin mal varlıklarındaki nakdin oranları sürekli bir düşüş içerisinde. Erkeklerin aksine kadın muhallefatları açısından 18. yüzyılın başından ortasına kadar nakit tasarrufu daha stabil bir çizgi takip eder. Borç kategorisi ise 18. yüzyılın başındaki sıçrama görmezden gelinirse örnek sayılarından bağımsız olarak 17. yüzyılın son çeyreği, 18. yüzyılın ikinci, üçüncü ve son çeyreklerinde çok düşük fakat istikrarlı bir artış eğilimi sergiler. Yalnız 1700-1719 yılları arasındaki zenginlerin borçlarındaki sıçramanın sebebini artan iltizam ve malikâne imkânlarına rağbetle açıklamak için elde çok bir veri yoktur. En nihayetinde, bu çalışmanın belki de en önemli başlığını oluşturan kırsal ekonomik faaliyetlerin zenginlerin mal varlıklarındaki oranlarına bakıldığında yapılabilecek en önemli ve müspet tespit bu kategorinin her zaman en düşük orana sahip olduğudur. Buna karşın bu kategorinin eğilimlerini 18. yüzyılın ortasından bölerek bunun öncesi ve sonrası olmak üzere iki dönemde ele almak gerekir. Buna göre 18. yüzyılın ortasına kadar bu ekonomik faaliyetlerin oranı genel olarak düştüğü, daha sonrasında ise istikrarlı bir şekilde arttığı görülür. Bu artış eğiliminin 19. yüzyılda da artıp artmadığına bakılmamakla beraber imparatorluğun diğer bölgelerindeki gelişmelerden hareketle artmış olması muhtemeldir. Grafikleri meydana getiren örnek sayılarının azlığı dolayısıyla ayrıca bireysel olarak zenginlerin mal varlıklarının hangi kategorilerden, hangi oranlarda oluştuğu detaylıca ele alınacaktır.

2.4.2.1. Servet tasarrufunun kent ile ilişkisi

Zenginlerin mal varlıklarının kentle ilişkisini, temel olarak dükkânlar/hanlar ve evler gibi kente ait gayrimenkuller üzerinden kurmak mümkündür. Bu ilişkileri sadece gayrimenkuller

ile sınırlamayıp mudarebe, şirket veya sermaye olarak nitelendirilen ticaret üzerinden kurulan ortaklıkları da kapsayacak şekilde genişletmek gerekir. Bu durumda muhalefat sahiplerinin ikametlerine bakıldığında kırsalda sakin olanların genel olarak kente atfedilen ekonomik alanlara pek yatırım yapmadıkları anlaşılır. Bunun sadece iki istisnası mevcuttur. Bunlardan biri kendi adıyla anılan bir hanı bulunan eski Tuna Kapudanı Ali Paşa diğeri ise muhalefatında bir Ermeni'ye vermiş olduğu emanet para olan yine aynı zaman diliminde gruplandırılmış (1680-1699) örneklerden olan Hızır Beğ bin Hüseyin, köyde sakin olup da şehirde yatırımları bulunan istisnaları oluşturur. Her ikisinin de bu yatırımlarının mal varlıklarındaki oranı %9 civarındadır (Ali Paşa'nın %9,3; Hızır Beğ'in %9,8). Zengin olarak tanımlanan kişiler arasından toplam 7'sinin şehirde yaşamadığı ve bunlardan da sadece ikisinin şehirde yatırımlarının bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda şehirde yatırımları olanların kahir ekseriyetinin şehirliler olduğu ortaya çıkar. Dahası köyde sakin olanların şehirde evlerinin bulunmaması, servet ile kent arasındaki ilişkiyi ev/arsa bağlamında ele alırken bunların görmezden gelinmesi herhangi bir problem doğurmaz.

Grafik 2.20. Şehirde Sakin Olanların Mal Varlıklarındaki Kentsel Yatırımlar

Elhâc, ağa ve molla unvanlıların servetlerini tasarruf yöntemlerini gösteren daha önceki grafikteki verilerden şehirde sakin olmayanlar çıkarıldıktan sonra yeniden hazırlanan bu grafiğin göstergelerine göre kentsel gayrimenkullerden evlere en çok yatırım yapanların

elhâc unvanlı oldukları görülebilir. Bu oran ağa veya mola unvanı taşımayan sadece elhâc unvanlılar için çok daha yüksektir. Dükkânlar ise en çok mollalar ve sonra elhâclar için önemli bir yere sahipken ağaların bu gayrimenkullere karşı ilgisi diğerlerine nazaran çok daha azdır. Şirket, sermaye, mudarebe gibi ortaklıklarda ise yine başı mollalar çekerken bunu ağalar takip eder; hem elhâc hem de sadece elhâc unvanını kullananlar için bu oran ağalarınkinden geride kalmıştır. Bu verilere göre kaynakların sunduğu kadarıyla şehre dair aktif ekonomik yatırımlar olarak nitelendirilebilecek dükkânlar ve ortaklıklara en büyük yatırımı yapanların molla unvanlılar oldukları görülmektedir. Gümrük Kâtibi Monla Ahmed bin Ahmed gibi istisnalar dışında genel olarak bu unvan, varsayıla geldiği gibi ilmiye ile ilişkilendirilebilecek meslekler dışında, genellikle de ticaret veya zanaata yatırım yaptıkları anlaşılmaktadır. Ağaların bu gruplar içerisinde kentsel ekonomik ilişkilere dair en az ilgiyi gösteren grup oldukları fakat bunun oranlardan anlaşıldığı kadarıyla bariz bir kayıtsızlık anlamına gelmediği görülebilir. Bir önceki başlıkta da tartışıldığı gibi ağalar daha ziyade kırsal ekonomik yatırımlar yapma eğilimindedirler. Elhâc unvanlılar ise ev gibi pasif ekonomik yatırımlarda daha etkili olmuşlarken aktif ekonomik yatırımları büyük oranda dükkânlar üzerinden gerçekleştirmişlerdir.

Yalnız şunun özellikle belirtilmesi gerekir: unvanlıların mal varlıkları içerisindeki ev, dükkân ve şirket yatırımlarını mukayese etmek için her zaman makul sayılabilecek örnek sayıları bulunmamakta ve bu da grafikteki oranların bir nebze sağlıklı çıkmasına neden olmaktadır. Daha anlaşılır bir şekilde ifade etmek gerekirse bu çalışma kapsamında zengin olarak nitelendirilen toplam 49 örnekten 27'sinin muhallefatlarında dükkân/han bulunur. Bunlar içerisinde molla unvanı taşıyan 6 kişiden sadece 3'ünün bu gayrimenkullere yatırım yaptıkları görülürken buna karşın sadece elhâc unvanı taşıyan 14 kişiden 10'unun muhallefatlarına bunlardan birine rastlanır. Daha radikal bir örnek şirketlerin oranları için verilebilir. Buna göre 10 ağadan 4'ünün, 6 molladan 2'sinin muhallefatlarında ortaklık için ayrılmış para varken sadece elhâc unvanı taşıyan 14 kişiden sadece 1 tanesi ortaklığa yatırım yapmıştır. Dolayısıyla mollaların ortaklık yatırım oranlarının yüksek çıkması bir nebze sınırlı sayıdaki “pozitif örnek”¹⁷⁰ bulunmasından kaynaklanır. Öte yandan bu durum her ne kadar az sayıdaki molla ve ağalar hakkında yapılan yorum için değilse bile grafiğin işaret ettiği elhâcların şirket yatırımlarına dair ilgisiz olduklarına dair çıkarımı destekler.

¹⁷⁰ “Pozitif örnek” tabirinden kasıt, ilgili kategoriye dâhil edilebilecek mal varlığı bulunan kişilerdir.

Dükkân sahipliği veya bir kimseyle girişilen ortaklık zorunlu olarak bu kimselerin esnaflıkla veya ticaretle uğraştığı anlamına gelmez. Kira toplanabilecek gayrimenkullere yatırım yapmak sadece köy için değil kent için de geçerlidir. Örneğin, 271.548 akçelik nominal mal varlığına mutasarrıf olduğu, sağ olup olmadığı bilinmediğinden mallarına kayyum atanması için mal ve eşyalarının tahririnden anlaşılan Osman Ağa bin Mehmed bin Abdullah'ın hem ağa unvanına nispeten hem de zeamet tasarruf ettiğine binaen askerî sınıf mensubu olduğu düşünülebilir.¹⁷¹ Buna karşın 8 bâb dükkâna sahibi olarak şehrin ekonomik potansiyelinden kendisini mahrum bırakmamıştır. Muharebede şehit düşen Mustafa Beşe bin Elhâc Osman'ın 137.592 akçelik nominal mal varlığının çok büyük bir kısmını (%74,1) Hüseyin Beşe ve İlyas ile kurmuş olduğu ortaklıktan ve daha küçük bir bölümünü ise yine Hüseyin Beşe'deki dükkân ve debbağhane hissesinden (%10,6) oluşur.¹⁷² Yeniçerilerle esnaflık arasındaki bilindik ilişkiye örnek teşkil eden bu muhallefatın sahibi Mustafa Beşe'nin hem çok daha büyük oranda ortaklıklar hem de dükkânlar üzerinden bu ilişkiyi pekiştirdiği anlaşılabılır. Ayrıca, Rusçuklu yatırımcılar, kentsel ekonomik gayrimenkuller olarak değerlendirilen dükkânları ilginç olarak sadece Rusçuk'la sınırlı bir yatırım alanı olarak görmemişler, kimi zaman Tuna'nın hemen öte yakasındaki Yergöğü'nde kimi zaman Bükreş'te veya Zıştovi'de dükkânlara sahiptiler. Dükkânlarından biri Bükreş'te bulunan Mustafa Beşe bu Rusçuk dışı kentsel gayrimenkul yatırımcılarına örnektir. Dükkân sahipliği ile esnaflık arasında zorunlu bir ilişkinin olmadığını gösteren bir diğer örnekte Edirne'de misafir iken ölen Esseyid İbrahim Efendi bin Elhâc Mehmed Efendi'nin 125.769 akçelik nominal mal varlığının içerisinde yer alan attar dükkanının oranı %23,8'dir.¹⁷³ Hem efendi unvanına nispeten hem de muhallefatındaki birçok kitaba binaen ilmiye sınıfıyla ilişkilendirilebilecek Mehmed Efendi'nin bu dükkânı kendisinin işletmediği varsayılabilir.

Ayrıca erken modern dönem zenginlerinin yatırım yapabilecekleri alanların sınırlı olması sebebiyle olsa gerek çok zengin olarak nitelendirilebilecek kişilerin yarısından fazlası han veya dükkânlara yatırım yapmışlardır. 4.028.820 akçelik (33.573,5 guruşluk) nominal servetinin yarısı alacaklarından oluşan Rusçuk ayan ailelerinden Çelebi Elhâc Mustafa Ağa'nın mal varlığı arasında yer alan dükkanları sadece %2,2'lik bir orana tekabül eder.¹⁷⁴ Keza Elhâc Ahmed Ağa bin Elhâc İbrahim bin Elhâc Ali Efendi'nin de 1.189.947 akçelik (396.649 parelik) nominal mal varlığının içerisinde yer alan bir attar ve bir hallaç dükkanının

¹⁷¹ A.K.M.U.K. R-36, Varak 6b, 29 Muharrem 1151 (19 Mayıs 1738).

¹⁷² A.K.M.U.K. R-7, Varak 26b, Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1152 (16-25 Ağustos 1739).

¹⁷³ A.K.M.U.K. R-6, Varak 20b/21a, 11 Recep 1149 (15 Kasım 1736).

¹⁷⁴ A.K.M.U.K. R-6, Varak 35b/36a/b/37a, Evâ'il-i Safer 1150 (31 Mayıs- 9 Haziran 1737).

payı ancak %5'e ulaşır.¹⁷⁵ Ne var ki Elhâc Ahmed Ağa mal varlığının en büyük kısmını ortaklıklara (%39,5) ve alacaklarına (%32,1) ayırmıştı.

Rusçuklu tüm zenginler için dükkânların konumu her zaman bu kadar tali değildir. Bazılarının mal varlıkları içerisindeki dükkânların ve ortaklıkların yüksek oranı, onların tam olarak kent ekonomisine dayanan zenginler olduklarına işaret eder. Daha önce bir nebze bahsi geçen Elhâc Motaş Ağa ibn İbrahim Çelebi'nin 4.789.360 akçelik (29.933,5 guruşluk) mal varlığının yarısını ayırdığı han ve dükkânlarının ne kadar önemli bir yatırım alanı olduğu anlaşılabilir.¹⁷⁶ Dahası mal varlığının %12,5'ine tekabül eden biri Kara Mustafa Ağa ile diğeri de Mahmud Ağa ile olmak üzere iki kişiyle kurmuş olduğu ortaklıklarla da kentsel ekonomik ilgisini pekiştirmiştir. Benzer şekilde Andelibzâde Elhâc Mehmed Efendi ibn Elhâc Mustafa ibn Ali Efendi de 1.350.540 akçelik (11.254,5 guruşluk) mal varlığının %33,7'sini dükkânlara ayırarak kentsel ekonomiye dayanan bir zengin olduğunu göstermiştir. Ayrıca bu dükkânlardan birinin Rusçuk'ta değil Zîştovi şehrinde olması yukarıda zikri geçen Rusçuk dışı kentsel gayrimenkul yatırımcılarından biri olduğuna işaret eder. Bu gibiler için kırsal ekonomik yatırımlar çok daha tali bir rol oynar.

Şirket, sermaye, mudarebe gibi isimler ile muhalefatlarda yer bulmuş ortaklıklarda dikkati çeken en önemli husus bunların mevcut olduğu muhalefatlardaki oranlarının görece yüksekliğidir. İkamet yeri fark etmeksizin bütün zenginlerin değil de sadece mal varlığının içerisinde dükkânları olanlar (27 pozitif örnek) arasındaki bunların oranlarının ortalaması %18,5 iken çok daha az örnek sayısına sahip (11 pozitif örnek) ortaklıklara mal varlıklarından pay ayıranların içerisindeki oranı ise %26,2'dir. Bu durum sadece örnek sayısının azlığından kaynaklanmadığı bu muhalefatların incelenmesi sonucunda çıkan eğilimlerden de anlaşılabilir. Bu 11 örnekten 5'inin bu ortaklıkların mal varlıklarındaki oranları toplam varlıklarının 1/5'in üzerindedir. Dahası zenginlerin mal varlıkları içerisinde ortaklıklara pay ayırmalarının 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden sonra yaygınlaştığının görülmesi ise ilginçtir. Her ne kadar yukarıdaki grafikte molla unvanlıların ortaklıklar konusunda en büyük ortalama sahip olduğu gösterilmişse de ikameti fark etmeksizin mal varlıkları içerisinde ortaklığa dair ibare bulunanların unvanlarına bakıldığında ağa unvanlılarla (4, 2'si elhâc unvanlı) daha sık karşılaşmıştır. Bunu 2'si de ağa unvanlı olan 3 elhâc takip eder. Dolayısıyla ortaklıklara yatırım yapanların başını, oranların ortalaması

¹⁷⁵ A.K.M.U.K. R-36, Varak 16b/17a, 12 Rebûlâhîr 1151 (30 Temmuz 1738).

¹⁷⁶ A.K.M.U.K. R-9, Varak 9b, 10a/b, 28 Cemâziyelâhîr 1200 (28 Nisan 1786).

olarak mollalar çekse de bu tür ilişkilere giren kişi sayısına bakıldığında ağaların da önemli bir paya sahip olduğu anlaşılabilir.

Servetleri içerisinde az sayıdaki ortaklıklara en büyük payı ayıranların başında %74,1 ile daha önce adı zikredilen Mustafa Beşe bin Elhâc Osman¹⁷⁷ gelir ve bunu %64 ile Molla Ahmed bin İbrahim bin Abdullah takip eder.¹⁷⁸ Aynı zamanda bir berber dükkânı olan fakat hac yolundayken vefat eden Elhâc Selim bin Ali'nin mal varlığının yarısı da yine bir kişiyle kurmuş olduğu ortaklıktan oluşur. Rusçuklu milyonerler arasındaysa ortaklıklara en büyük payı ayıran 1.189.947 akçelik nominal mal varlığının %39,5'i ile Elhâc Ahmed Ağa ibn Elhâc İbrahim ibn Elhâc Ali Efendi'dir.¹⁷⁹ Bu son örnekte de görüldüğü üzere ortaklık için ayrılan oranın büyüklüğü bu çalışma kapsamında belirlenen zenginliğin taban değerinden çok daha yüksek bir meblağa (470.400 akçe) karşılık gelmişti.

Kentsel ekonomik gayrimenkullerden atıl yatırım olarak değerlendirilebilecek olan evler bütün Rusçuk muhallefatlarındaki verilere bakıldığında mal varlıklarının en büyük kısmına karşılık gelmekteydi. 1700-1739 aralığında ikamet yeri fark etmeksizin zenginlerin mal varlıklarının içerisindeki en büyük payı yine ev ve arsaların kıymeti oluşturmaktayken 18. yüzyılın ortalarından itibaren bu oranın istikrarlı bir şekilde düşme eğilimine girdiği görülebilir. Sadece şehirli zenginlerin mal varlıkları açısından da bundan çok farklı bir tablo ortaya çıkmaz. Kayıtlarda geçtiği üzere “menzillerin” atıl yatırımlar olarak değerlendirilmesinin sebebi bunların pek çoğunun kendi ikamet ettikleri evlerinin dışında ikinci bir veya daha fazla evlerinin muhallefatlarda yer almamasındandır. Hatta bazılarının muhallefatında sadece yarım menzil hissesi bulunduğu için bu çalışmanın ilgili kategorisinde temsil edilebilmiştir.¹⁸⁰ Zengin olarak tanımlanan 49 örnekten sadece 5 tanesinde birden fazla ev bulunmaktaysa da ne kadarının miras olarak kaldığı veya yatırım olarak satın alındığı belli değildir. Örneğin, Elhâc Motaş Ağa'nın 700 guruş (112.000 akçe) kıymetinde bir evine ek olarak ayrıca *hâriç-ez-defter* zuhur eden 135 gruruş (21.600 akçe) değerinde başka bir evi bulunmaktaysa da mal varlığının içerisindeki 230 guruşluk (23.200 akçelik) diğer evin “harabe” olması aslında Motaş Ağa'nın evlere karşı yatırım metaı olarak

¹⁷⁷ A.K.M.U.K. R-7, Varak 26b, Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1152 (16-25 Ağustos 1739).

¹⁷⁸ A.K.M.U.K. R-7, Varak 19a, 15 Zilkade 1151 (24 Şubat 1739).

¹⁷⁹ A.K.M.U.K. R-36, Varak 16b/17a, 12 Rebûlâhir 1151 (30 Temmuz 1738).

¹⁸⁰ Örneğin, 404.950 akçelik nominal mal varlığına sahip Elhâc Osman bin Mehmed'in bu mal varlığının içerisinde sadece 210 guruşluk/37.380 akçelik yarım menzil hissesi kaydedilmiştir. A.K.M.U.K. R-2, Varak 23a/b, 20 Şaban 1110 (21 Şubat 1699).

görmediğine işaret eder.¹⁸¹ Aksi bile olsa esas olarak dükkânlar, ortaklıklar gibi kentsel ekonomi üzerine kurulu bir zenginliğe sahip Motaş Ağa'nın, çiftlik ve değirmen gibi bunları da servetini çeşitlendiren tali bir yatırım aracı olarak değerlendirmek mümkündür. Zira bunların toplam mal varlığı içerisindeki oranı sadece %3,5'le sınırlı kalmıştır. Keza Kethüdayerizâde'nin de asıl 384.000 akçe kıymetindeki muazzam derecedeki pahalı evinin yanında 25.600 akçe değerindeki evin toplamı da toplam servetinin içerisinde sadece %8,2'lik bir orana sahiptir ve bu ikinci evin, bunun içerisindeki oran fazlasıyla önemsiz kalır.¹⁸²

Bunlara karşın bazı zenginler için tamamen görmezden gelinen bir alan değildir. Zira 170.902 akçelik nominal servete sahip Dülger Todori veled-i Yorgi veled-i Konstantin'in kendi ikamet ettiği ve 13.200 akçe kıymetindeki evine ek olarak 36.000 akçe değerinde Elhâc Musa Mahallesi'indeki evinin toplam mal varlığı içerisindeki oranı %38,3 ile bütün kategoriler arasındaki en yüksek orana sahiptir.¹⁸³ Yine bir başka zimmî, Orik veled-i Bevros 274.320 akçelik nominal mal varlığının %35 ile en büyük payını biri 60.000 akçe ve Kilise yakınındaki diğeri 36.000 akçe değerindeki evlerinin kıymetinden oluşur.¹⁸⁴ Bunlar dışında Kara Mustafa Mahallesi'nden Elhâc Ali bin Abdülbaki'nin muhallefatındaki iki evinin (biri 16.800 akçe, diğeri 12.000 akçe) toplam değeri mal varlığının yaklaşık 1/5'ine tekabül eder.¹⁸⁵

Öte yandan çok zengin olarak tanımlanabilecek bazı zenginlerin şehirde sakin olmalarına rağmen mal varlıklarının arasında herhangi bir eve rastlanmaması ilginçtir. Bu durum Sofyalı zenginleri inceleyen Gradeva'nın da dikkatini çekmiştir.¹⁸⁶ Örneğin, 1.189.947 akçelik nominal mal varlığına mutasarrıf Elhâc Ahmed Ağa ibn Elhâc İbrahim'in evine dair herhangi bir bilgi yoktur.¹⁸⁷ Buna karşın, kabaca 300.000 akçenin altında "reel" mal varlığına sahip – 119.301 akçelik reel (309.084 akçe nominal) mal varlığına sahip Gümrük Katibi Monla Ahmed bin Ahmed hariç – bütün zenginlerin mal varlıkları arasında değişen oranlarda ikamet edebilecekleri evler bulunur. Muhtemelen mal varlıkları içerisinde

¹⁸¹ A.K.M.U.K. R-9, Varak 9b, 10a/b, 28 Cemâziyelâhir 1200 (28 Nisan 1786).

¹⁸² A.K.M.U.K. R-8, Varak 102b/103a/b/104a, 7 Şevval 1193 (18 Ekim 1779).

¹⁸³ A.K.M.U.K. R-5, Varak 5b, 6a/b, Evâsıt-ı Safer 1121 (21 Nisan-1 Mayıs 1709).

¹⁸⁴ A.K.M.U.K. R-36, Varak 7a, 10 Muharrem 1151 (30 Nisan 1738).

¹⁸⁵ A.K.M.U.K. R-36, Varak 3a/b, 20 Zilkade 1150 (11 Mart 1738).

¹⁸⁶ Gradeva. (2021). "Osmanlı Taşra Toplumunda 'Zengin' Portresi: 1670'lerde Sofya", s. 264; Gradeva. (2008). "Towards the Portrait of 'the Rich' in Ottoman Provincial Society", s. 246.

¹⁸⁷ A.K.M.U.K. R-36, Varak 16b/17a, 12 Rebîülâhir 1151 (30 Temmuz 1738).

herhangi eve rastlanmayan bu çok zenginlerin eşlerinin veya başkalarının üzerindeki evlerde ikamet etmiyorlardı, fakat mirasçıları mallarının paylaşılması için kadı huzuruna gelmeden önce kendi aralarında çözmüş olmaları daha makul görünür. Örneğin, 18. yüzyılın son çeyreğinde zorla Rusçuk ayanı olmaya çalıştığı için mallarına el konulan Çelebizâde Seyyid Mehmed'in bu mallarından erkek kardeşi olarak kendisine, evlatlarına, annesiyle kız kardeşine ait malların dokunulmamasını istirham eden Şerif Hasan Paşa'nın arzuhalinde bu konuyu aydınlatacak ibarelere rastlanır. Hasan Paşa, kardeşinin mallarının müsaderesine memur kişiden “*pederlerinden müntakil mirasa idhâl olunmayan iki yüz senelik hâneleri*”ni dahi satmaya kalktığı için şikâyet etmekteydi.¹⁸⁸ Bu bakımdan muhallefatta evin yer almaması mevtanın ona mutasarrıf olmadığı anlamına gelmez. Dolayısıyla bu kimselerin de ev ve arsaları yatırım alanı olarak tercih etmedikleri düşünülebilir. Bu çalışma kapsamında zengin olarak nitelendirilebilecek olanlar için ise elhâclar dışındakilerin varlıklarını bu kadar atıl bir gayrimenkulde kullanmayı tercih etmedikleri grafiklerden anlaşılabılır.

Todorov gibi kimileri, daha önce de bahsi geçtiği üzere, pahalı bir evde sakin olmakla zenginlik arasında anlamlı bir ilişki kurmuşlardır.¹⁸⁹ Rusçuk kadı sicillerinden elde edilen bilgilere göre bu tespitin kısmen geçerli olduğu görülebilir. Fakat bu bilgi tek başına kimin zengin olduğunu belirleyecek kadar güvenilir değildir. Zira ortalama bir kişinin muhallefatında yer alan evinin kıymeti kadar evi olan biri, toplam mal varlığı açısından zengin kesime dâhil edilebilir veya tam tersi bir durum olabilir. Aşağıdaki grafik, mal varlığı sahibinin ikamet ettiği düşünülen evlerinin enflasyondan arındırılarak elde edilen reel değerlerinin ortalama ve ortancalarını gösterir. Örnek sayılarının her zamanki gibi düzensizliği problem olarak ortada dursa da ortalamaların gittikçe arttığı görülebilir. Örneğin 121.029 akçelik nominal mal varlığıyla zengin olarak sınıflandırılan Ahmed Ağa bin Yahya'nın evinin kıymeti 21.000 nominal akçe olarak verilmiştir.¹⁹⁰ Fakat aynı defterde yer alan 37.780 akçelik nominal mal varlığına sahip Abdi bin Mehmed 25.200 akçe değerindeki evine rağmen zengin sınıfına dahil edilmemiştir.¹⁹¹ Elhâc Selim bin Ali'nin (6.000 akçe nominal/5.556 akçe reel), Mustafa Beşe bin Elhâc Osman'ın (10.200 akçe nominal/9.015 akçe reel), Elhâc Ahmed bin İsa bin Abdülmennan'ın (12.000 akçe nominal/11.239 akçe reel) evlerinin değerlerine göre itibar olunmuş olsalardı zengin sınıfına dahil etmek mümkün olmazdı. Öte yandan, 409.600 akçe nominal (158.099 akçe reel) olarak değer biçilmiş eve

¹⁸⁸ D.A.B. AE.SABH.I.. Yer Bilgisi: 321–21830, 21 Şevval 1193 (1 Kasım 1779).

¹⁸⁹ Todorov. (1983). *The Balkan City*, s. 158.

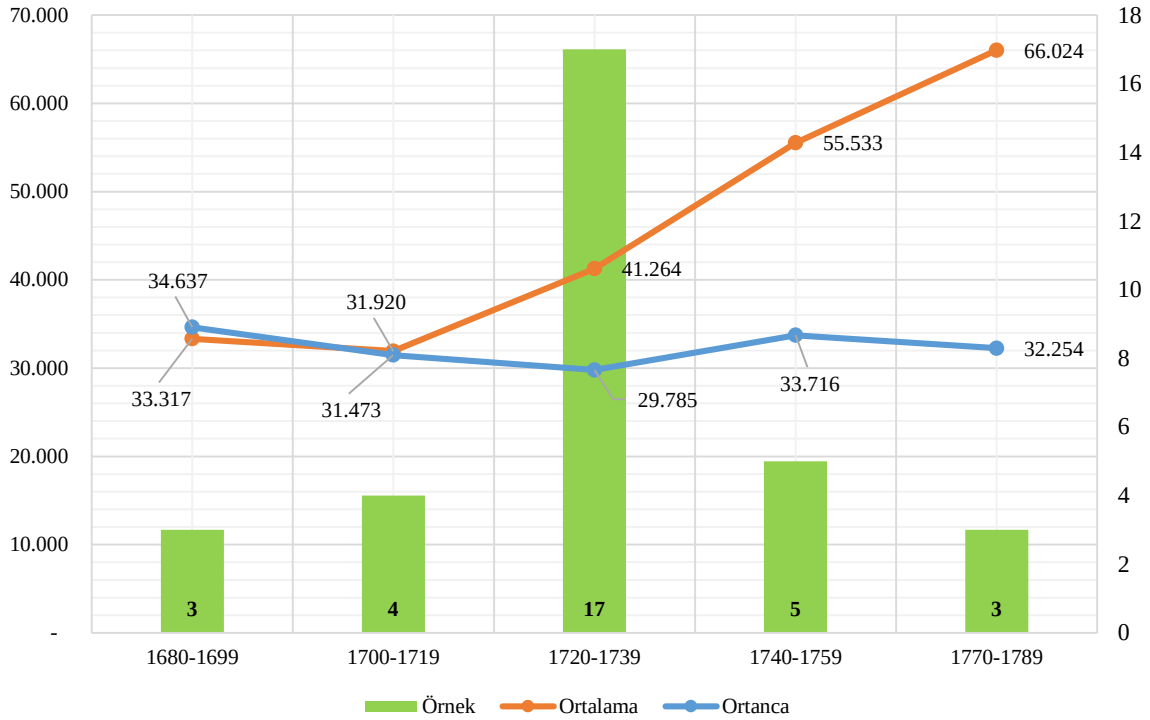
¹⁹⁰ A.K.M.U.K. R-5, Varak 10b, 12 Cemâziyelâhir 1121 (19 Ağustos 1709).

¹⁹¹ A.K.M.U.K. R-5, Varak 7b, Gurre-i Zilhicce 1120 (11 Şubat 1709).

sahip Kethüdayerizâde Süleyman Ağa'nın, evinin kıymeti 204.000 akçe nominal (137.365 akçe reel) olarak kıymetlendirilmiş Ali Ağa bin Mehmed'in ve bunun gibilerin evlerinin fiyatı üzerinden yapılacak bir tasnife göre de zengin kişiler olduklarını ileri sürmek mümkün olacaktı. Bu haliyle esasen Rusçuk'ta zengin kimselerin tasnif edilmesinde evin kıymetini, tıpkı elhâc unvanının uyandırdığı anlamlardan da faydalanıldığı gibi, fikir vermesi açısından ele almak daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır.

Son olarak 11 örnekten 5'inin köylerde ikamet etmesinin somutlaştırdığı üzere bütün dönemler arasında köyde sakin zenginlerin en fazla temsil edildiği dönem 17. yüzyılın sonudur. Fakat bu durumu, servet birikiminin mümkün olduğu tek mekân olarak kabul edilen şehirlerin, 18. yüzyıl boyunca kırsal üzerinde ekonomik hegemonya kurmaya başladığının göstergesi olduğunu iddia edecek kadar radikal bir yorumda bulunmak için fazla bir veri yoktur.¹⁹² 18. yüzyılın sonuna doğru grafiklerin gösterdiği servet kutuplaşmasını, gittikçe daha fazla sayıda zengin muhallefatlarının kadı sicillerine yansımış olabileceğine dair açıklama bu durum için de ileri sürülebilecek bir ihtimaldir.

Grafik 2.21. Reel Ev Değerlerinin Ortalama ve Ortancaları (akçe)

¹⁹² Kokdaş, İrfan. (2015). "Kent ve Devlet Arasında: 18. Yüzyıl Selanik Kırsalında Güç ve Sermaye Dinamikleri". *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, I(2), s. 2-3.

2.4.2.2. Servet tasarrufunun kırsal menkul ve gayrimenkullerle ilişkisi

Erken modern dönemin tarıma dayanan imparatorluklarından biri olarak Osmanlı topraklarındaki zenginlerin servetlerini kırsal ekonomik alanda değerlendirmeleri gayet makul bir beklentidir. Özellikle tarımın gittikçe ticarileştiği, Osmanlı şehir ve ordularının temel gıda maddelerine olan taleplerinin arttığı bir dönemde Rusçuklu zengin kimselerin bu fırsatlardan faydalanmaları beklenirdi. Ne var ki yukarıdaki grafik bu beklentilerin, tıpkı ayanların kendilerinden beklenenlerinin boşa çıkması gibi gerçekleşmediğini göstermektedir.¹⁹³ Zira bahsedildiği üzere zengin olarak kabul edilen kişilerin mal varlıklarını tasarruf yöntemlerinden en az tercih ettikleri kategori kırsal ekonomik faaliyet olarak tanımlanan sektör olmuştur. Yukarıdaki grafiğin göstergeleriyle aşağıdaki grafiğinkilerin mukayesesi 1720-1739 ile 1740-1759 aralıklarına tekabül eden 18. yüzyılın ortasında kırsal ekonomik faaliyetlerin dramatik bir düşüş yaşadığını gösterir. Daha önce de bahsedildiği gibi zenginlerin mal varlıklarında kırsal ekonomik faaliyetlere ayırmış oldukları oran 18. yüzyılın ortasına gelindiğinde sebebi bilinmeyen nedenlerle dip noktasına ulaşmış bundan sonra ise özellikle yüzyılın sonunda yükselişe geçmiş görünür. Bu düşüşün sebebi sadece örnek sayılarıyla açıklanamaz. Zira en dip noktayı teşkil eden 1720-1739 20 örnek sayısı ile diğer dönemlerdekinden çok daha geniş bir veri havuzuna sahipken bir sonraki 1740-1759 döneminde bu sayı 7'ye düşerek bunun çok daha altına inmiştir. Fakat çıkan kırsal ekonomik faaliyet oranları birbirine fazlasıyla yakındır. Bunun sebeplerini başka yerlerde aramak gerekir. En muhtemel sebep de 18. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Rus tehdidinin tekrarlayan savaşlarla aşikâr hale gelmesi Rusçuk'un askerî üs olarak değilse bile orduların iâşesinin sağlanması ve lojistik olarak desteklenmesi rolünün artmasıdır.

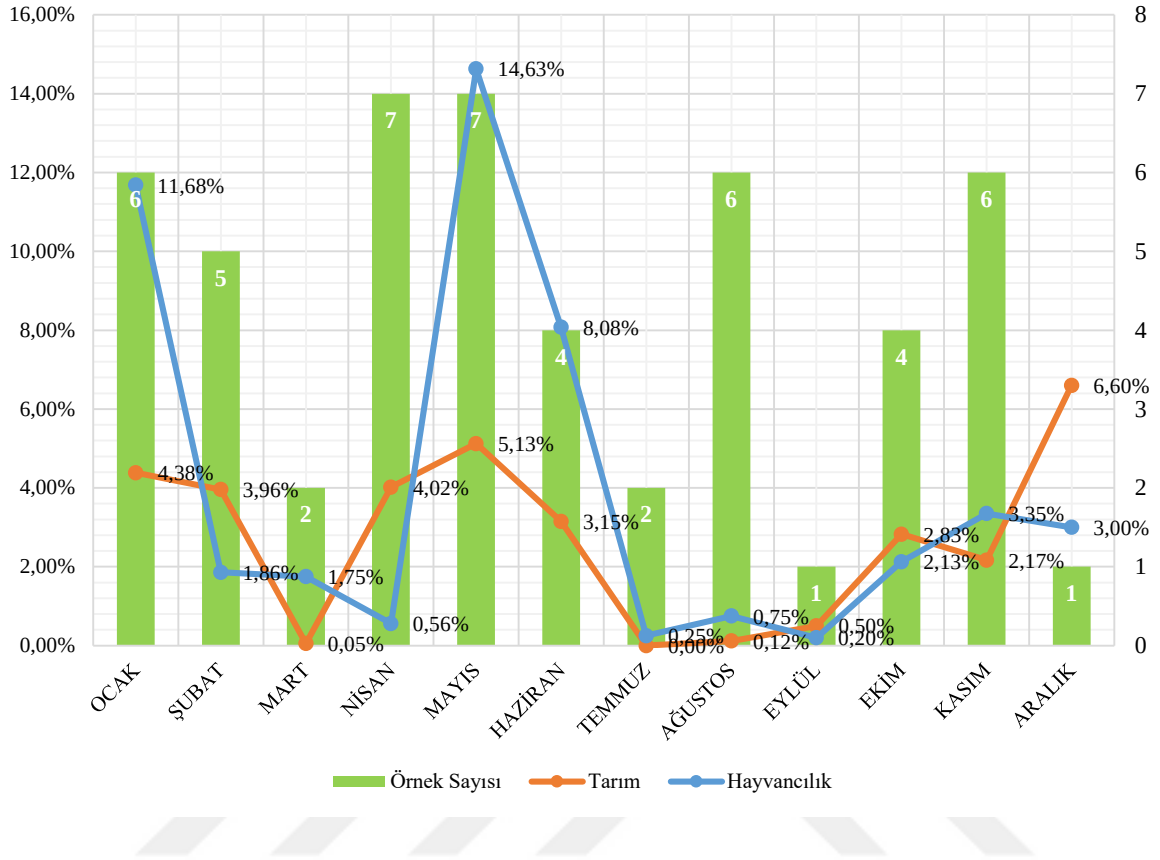
Kırsal ekonomik faaliyetlerin menkul ayağını oluşturan hayvancılık ve tarım ürünlerinden özellikle tarım mahsullerinin bir kimsenin mal varlıkları içerisindeki payı mahsul zamanına göre yıl içerisinde değişkenlik gösterebilir. Bu bakımdan kişinin ne zaman öldüğü, daha doğrusu muhallefatin ne zaman kayıt altına alındığına bağlı olarak bu oranların değişmesi beklenebilir. Bu arada muhallefatlarda zaman zaman yer alan ekilmiş tahılın değerinin verilmesi hasat zamanındaki mahsulün daha fazla olacağı beklentisini izale etmez, sadece aradaki farkın görece fazla olmasının önüne geçer. Dolayısıyla hâlihazırda veri dağılımının yıl bazlı düzensizliğine ek olarak ay bazlı düzensizlik de grafiklerde böyle

¹⁹³ Keyder, (1998). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, s. 10.

anormal bir düşüşün görünmesine sebep olmuş olabilir. Bu amaçla aşağıda oluşturulan grafik, diğer grafikte yer alan 1720-1739 ve 1740-1759 dönemleri arasındaki düşüşün en azından bir kısmını açıklamaya aday gibidir. Normal şartlar altında muhallefat sahiplerinin hangi ay öldükleriyle ilişkili olarak ziraî ürünlerin yılın belli dönemlerinde artma eğilimi göstermesi gayet makul bir beklentiye buna paralel olarak hayvancılığın mal varlıklarındaki değişim oranları da bazı dönemlerdeki büyük farka rağmen benzer bir eğilim takip etmesi ilginçtir. Aralık ayındaki örnek azlığı nedeniyle tarım ürünlerinin oranlarındaki artış görmezden gelinirse Nisan, Mayıs ve Haziran gibi pek de hasat mevsimi olarak nitelendirilemeyecek dönemlerdeki bu artışa karşın asıl hasat zamanı olması gereken Temmuz ve Ağustos aylarında bu oranların dibe vurmuş olması izaha muhtaç olduğu kadar açıklamaktan aciz kalınmıştır. Zira bölgede hasat zamanlarında Eflak topraklarında orakçı adıyla ücretli tarım işçilerinin Tuna'nın güneyinde mevsimlik olarak istihdam edilmesi kimileri tarafından alı konularak bu durumu sürekli hale getirmeye çalışanları uyarmak için merkezden gönderilen emirlerin dönemleri de ekseriyetle Temmuz-Ağustos-Eylül aylarına tekabül eder.¹⁹⁴ Bu garabet bir yana, mevcut muhallefat kayıtlarının işte bu Temmuz-Ağustos-Eylül aylarında hem hayvancılığa hem de tarıma dair malların oranlarının en dip yaptığı dönemlere yığılmış olması böyle bir probleme yol açmış olabilir. Zaman dilimlerindeki mevtaların muhallefat kayıt tarihilerinin tekabül ettiği aylara bakıldığında bu olgu 1740-1759 dönemindeki düşüşü açıklamakta kifayetsiz kaldığı halde örnek sayısının daha fazla olduğu 1720-1739 aralığındaki düşüşte kısmen etkili olmuş görünür. Zira ilkindeki mevtaların kayıt tarihleri Ocak-Şubat özellikle de Mayıs gibi bu oranların en yüksek olduğu aylara denk düşerken ikincisindeki Mart ve hususiyetle Ağustos gibi dip ayların biraz daha baskın olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁹⁴ Aygün. (2014). “12 Numaralı Özi ve Silistre Ahkâm Defteri”, s. 197-198.

Grafik 2.22. Aylara Göre Muhallefatlardaki Zirai Ürünlerin ve Hayvancılığın Ortalama Değerleri ile Muhallefat Sayılarının Dağılımı

Kırsal ekonomik faaliyetleri oluşturan alt başlıkları değerlendirirken çiftlik, değirmen ve bağ gibi gayrimenkullerle hayvan/hayvansal ürünler ve ziraî ürünleri birbirlerinden ayrı ele almak gerekir. Nihayetinde bu gayrimenkullerin amacı hayvansal ürün veya mahsul üretmektir. Bu iç içelik kimi zaman özellikle çiftliklerle hayvanlar ve/veya mahsuller arasında bir ayırım yapılmaksızın çiftlik adı altında toplanmasına neden olur. Bu durum hayvancılık ve tarımı ayrı ayrı gösteren yukarıdaki grafik için de geçerlidir ve bazen bunların çiftlikle beraber anılması hayvan ve ziraat kategorisinin olması gerekenden daha az çıkmasına neden olur. Örneğin, 1.974 esedî guruşluk (351.372 akçelik) nominal mal varlığına sahip Şaban Ağa bin Mustafa'nın 90 esedî guruşluk (16.020 akçelik) Dolap adlı mevzide diğeri 370 esedî guruşluk (65.860 akçelik) Yovan adlı mevzide olmak üzere toplam iki çiftliğinde *der-anbâr* buğday ve şair ile hayvanat çiftliğinin diğer unsurlarıyla beraber sayılarak toplam değerleri verilmiştir.¹⁹⁵ Bu kayıta ayrıca hayvansal mallar ve ziraî ürünlerin değeri de verilmiş, hatta 8 esedî guruş (1.424 akçe) değerinde “20 *keyl der-anbâr şa'ir*” için “*zıkr olunan şa'ir Dolab Çiftliği'ndedir*” notu da düşülmüştür. Yine de bu, adı geçen çiftlikteki “30 *keyl der-anbâr buğday*”ın 90 esedî guruşluk kıymetinin içerisinde yer

¹⁹⁵ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 8 Rebûlevvel 1111 (3 Eylül 1699).

aldığı gerçeğini değiştirmez. Benzer bir durum eski Tuna Kapudanı olan Ali Paşa'nın 10.659 guruşluk (1.897.302 akçelik) nominal mal varlığının kaydedildiği muhallefatinde mevcuttur. Sadece bir çiftliğinin kıymeti bile bu çalışma kapsamında zenginlik sınırı olarak değerlendirilen limitin üzerinde olan 1.100 guruşluk (195.800 akçelik) Belpine Köyü'ndeki çiftliğinin bu değeri içerisinde “*cem'-i devvâb ve mevâşiyle tarla*”nın kıymeti de dâhildi.¹⁹⁶ Bu muhallefatta da ayrıca 139 guruş (24.742 akçe) kıymetinde hayvanlardan bahsedilmektedir ki bu rakama bu çiftlikteki hayvanların kıymeti dâhil değildir.¹⁹⁷ Bu bakımdan hem yukarıdaki hem de hemen aşağıdaki grafikte oranları verilen hayvancılık ve ziraat alt kategorileri burada yansıtıldığından daha büyük bir orana tekabül eder.¹⁹⁸

Grafikleri yorumlamadan önce yukarıda zikredilen bir hususu tekrar hatırlatmakta fayda var. Gayrimenkuller ve hayvancılık alt kategorisi için geçerli olmamakla beraber özellikle ziraat başlığına dâhil edilen tarım ürünleri çok geniş bir yelpazeyi teşkil eder. İlk olarak akla buğday, arpa, darı gibi yaygın tarım mahsulleri gelse de tütün, pamuk, pirinç, anason gibi nakit mahsul ürünleri de bu başlık altına alınmıştı. Bu da zengin olarak nitelendirilen kimselerin mal varlıkları arasında yer alan bunun gibi ürünlerin ne derecede üreticisi veya aracısı olduğunun tespiti bir nebze imkân sınırları dâhilindeyse de grafiklerde bunu göstermek pek mümkün değildir. Örneğin, 170.902 akçelik nominal mal varlığına sahip Dülger Todori veled-i Yorgi veled-i Konstantin'in, muhallefatinin %19,5'ini oluşturan zeytin, anason, pirinç ve pamuğun ticaretiyle meşgul olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁹⁹ Aynı zamanda bu oran, kendisiyle beraber 1700-1719 zaman dilimindeki 6 zengin kişi arasında tarımsal ürün alt kategorisi altındaki en yüksek orandır. Bunu takiben hac yolundayken vefat eden ve 247.560 akçelik nominal servet sahibi Elhâc Ahmed bin İsa bin Abdülmennan'ın da bu mal varlığının %18,6'sını oluşturan 26 kıyyelik tütünün üreticisi olmadığı düşünülebilir.²⁰⁰ Ayrıca bunların kayıtlara yansıyan ne herhangi bir çiftlik veya değirmenleri ne de iltizam *der-uhdeciliği* mevcuttur. Dolayısıyla bu aralıktaki ziraat ortalaması görece

¹⁹⁶ A.K.M.U.K. R-2, Varak 7b/8a/b/9a/b, 15 Zilhicce 1109 (24 Haziran 1698).

¹⁹⁷ Bir diğer örnek Kethüdâyerizâde Süleyman Ağa ibn İsmail'in 31.235 guruşluk (4.997.600 akçelik) nominal servetinin içerisindeki 164.800 akçelik çiftliğinin bu değeri içerisinde mandıra ve *mezruât* kıymeti de mevcuttu. A.K.M.U.K. R-8, Varak 102b/103a/b/104a, 7 Şevval 1193 (18 Ekim 1779).

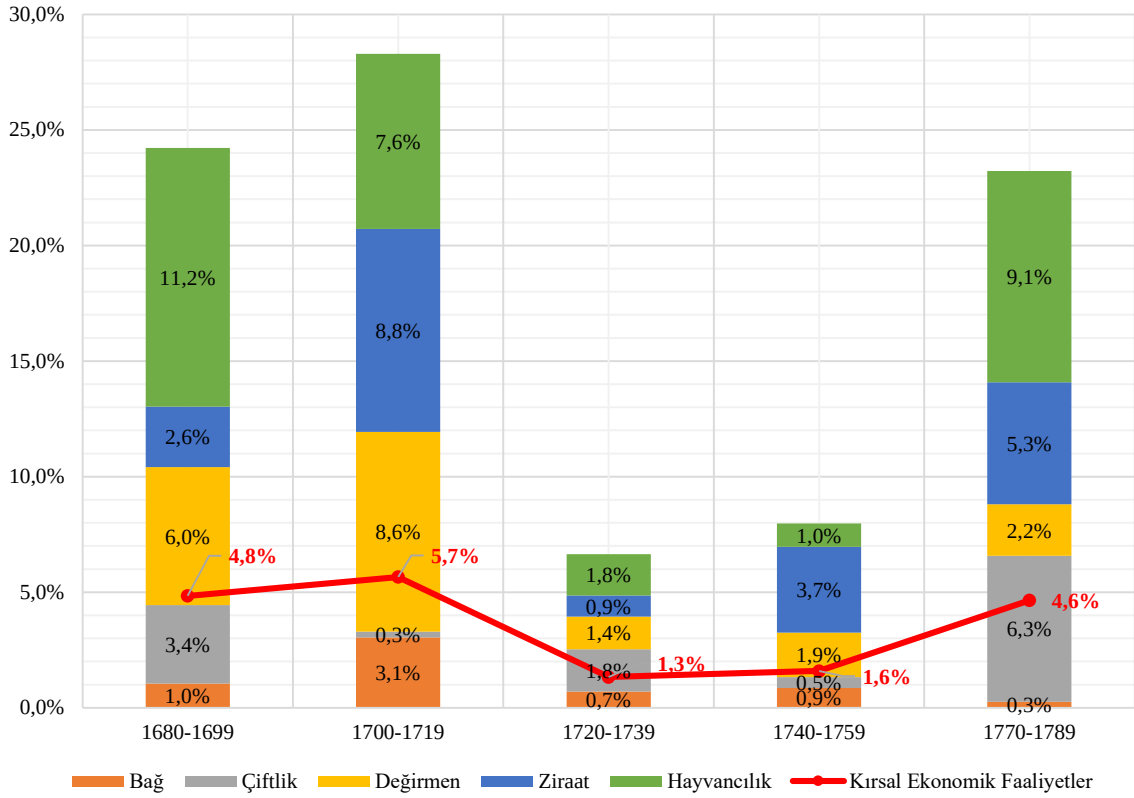
¹⁹⁸ Bu grafikteki değerler çizgi grafiğiyle gösterildiğinde çizgilerin kalabalık ve çoğu zaman üst üste binmesi grafiğin anlaşılmasını zorlaştırdığından yığılmış sütun grafiği tercih edilmiştir.

¹⁹⁹ A.K.M.U.K. R-5, Varak 5b/6a/b, Evâsıt-ı Safer 1121 (21 Nisan-1 Mayıs 1709).

²⁰⁰ A.K.M.U.K. R-37, Varak 52a/b, 16 Rebîülâhir 1167 (10 Şubat 1754). Ayrıca 3.495,5 guruşluk (419.460 akçelik) nominal mal varlığına sahip Elhâc Mehmed'in de muhallefatinde 110 vukıyye tütün, 230 keyl buğday mevcuttur ki bunların mal varlığındaki oranı %7,7'dir. Fakat bu kişinin ana geçim kaynağı bunlardan değil mal varlığının %13,1'ine tekabül eden sefine ve %35,9 ile en büyük kalemi oluşturan nakdin varlığına binaen ticaret olması hayli mümkündür. A.K.M.U.K. R-51, Varak 15a/b/16a, 12 Şevval 1127 (11 Ekim 1715).

daha yüksek görünmektedir. Aslında bu kimselerin ziraat ortalamaları dâhil edilmediğinde grafikte çok radikal bir değişim gözlenmez. Örneğin bunlar gibi tüccar veya esnaf olma ihtimalleri yüksek kişilerin mal varlıklarındaki ziraat ürünleri görmezden gelindiğinde 1700-1719 yılındaki ziraat ortalaması %8,8'den %6,4'e geriler. Zaten kırsal ekonomik faaliyet oranlarının dibe vurduğu 1740-1759 yılındaki %3,7 ortalaması ise %1,7'ye düşer. Bunların aksine 1770-1789 aralığında ise %5,3'den %6,2'ye çıkar. Bu bakımlardan bu oranların dışarıda tutulması ile dâhil edilmesi arasındaki fark marjinal düzeyde kalır.

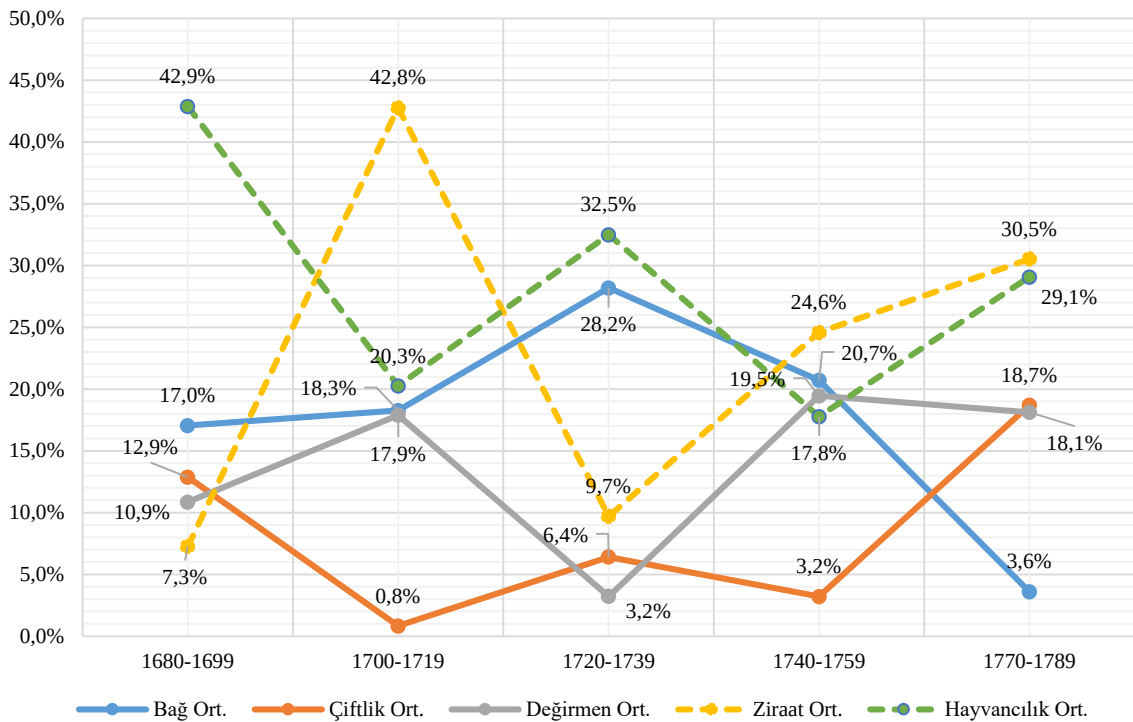
Grafik 2.23. Kırsal Ekonomik Faaliyetlerin ve Bu Faaliyetlerin Konusu Olan Menkul ve Gayrimenkullerin Tüm Toplamdaki Oransal Dağılım

Grafikte de görüleceği üzere bu kategori içerisindeki en büyük paylar hayvancılık, değirmenler ve tarım ürünlerine aittir. Yalnız her ne kadar yukarıdaki alt kategorilerin tüm muhalefat içerisindeki toplam ortalamalarının gösterildiği grafikte anlaşılmassa da aşağıdaki bu alt kategorilerin sadece kırsal ekonomik faaliyetlere yapılan yatırımlar içerisindeki oranlarını gösteren tablodan hayvancılığa ayrılan oranın 18. yüzyılın ortalarına kadar sürekli düştüğü, bundan sonra ise tekrar bir sıçrayış sergilediği anlaşılmaktadır. Hayvancılık kategorisinin kırsal ekonomik faaliyetler içerisindeki oranlarını konu edinen aşağıdaki grafik bu aşağı yönlü eğilimi daha açık bir şekilde gösterir ve burada da 18.

yüzyılın ortasından sonuna doğru tekrar yükselmeye başladığı görülebilir. Ayrıca sonraki dönemleri bilinemediği için 18. yüzyılın sonundaki artışın gerçekten yükseliş trendinin bir habercisi mi yoksa genel olarak düşüş eğilimi sergileyen dalgalanmanın tepe noktası mı olduğunu kestirmek zorsa da ikinci ihtimalin daha makul görüldüğü iddia edilebilir. Zira Osmanlı topraklarında 19. yüzyıla gelindiğinde kırsal ekonomik faaliyetlerde önceki dönemlerin iş gücü eksikliğinin zorladığı hayvancılıktan artan tahıl talebiyle şekillenen bir tarımsal üretim metoduna kaymıştır.

Grafik 2.24. Kırsal Ekonomik Faaliyetlere Yapılan Yatırımlar İçerisinde Menkul ve Gayrimenkullerin Oranları

Öte yandan tarım ürünlerinin ise 18. yüzyılın başına kadar hayvancılığın tam tersine büyük bir sıçrama yaptığı fakat hemen sonra o kadar sert bir düşüşe geçtiği ve bundan sonra 1720-1739 döneminden itibaren istikrarlı bir yükselişe geçtiği anlaşılmaktadır. 1740-1759 aralığına kadar ziraat ve hayvancılığın mal varlıkları içerisindeki oranlarının eğilimi birbirinin tam zıttı şekilde ilerlemiş olması ilginç bir husustur. Bundan sonra her iki kırsal menkul beraber yükselmeye başlamıştır. 1700-1719 yılındaki muazzam sıçrayış göz ardı edilirse istikrarlı bir şekilde bu oranın 18. yüzyılın sonuna kadar arttığı görülebilir. Bununla paralel olarak değirmenlerin oranı ziraat oranları ile benzer bir eğilim sergiler. Hatta buraya dâhil edilmeyen zengin esnaf ve tüccarların mal varlıklarında ziraat ortalamalarının görmezden gelindiği grafikte kırsal ekonomik faaliyetler içerisindeki değirmen ve ziraatın

oranları birbiriyle tamamen uyumlu bir çizgi takip eder ve her ikisi de 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yükselişe geçmiş görünür. Bağların ise bu değişimlerdeki durumu 18. yüzyılın ortalarına kadar gittikçe payının arttığı fakat bundan sonra değirmen ve çiftliklere kıyasla azaldığı bir görünüm arz eder. 18. yüzyılın ikinci yarısından sonuna kadar – buradaki grafikte değirmenlerin görmezden gelinebilecek düşüşüne rağmen ki esnaf ve tüccarların dâhil edilmediği grafikte değirmenlerin oranı sürekli artmıştır – bağlar hariç kırsal ekonomik faaliyetin alanına giren bütün menkul ve gayrimenkul malların mal varlıkları içerisindeki oranları sürekli artmıştır.

Bu grafiklerin dikkati çeken en önemli göstergelerinden bir diğeri ise çiftlikler hakkındadır. Her ne kadar çiftliklerin zenginlerin hem mal varlıkları içerisindeki hem de kırsal ekonomik gayrimenkuller arasındaki oranları çok düşük olsa da değirmen ve ziraat oranlarındaki yükselişe paralel bir şekilde genel olarak 18. yüzyıl boyunca sürekli arttığı görülmektedir. Hatta 1770-1789 aralığındaki oranındaki artışı tam bir sıçrayış olarak nitelendirmek mümkündür. Esasen sonraki bölümde de görüleceği üzere bölgede çiftlik sayılarının 17. yüzyılın sonunda ve 18. yüzyılın başında büyük bir artış gösterdiği buna karşın 18. yüzyıl boyunca en azından tevzi defterlerinin sunduğu kadarıyla sabit kaldığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan bu grafikler çiftliklerin sayı bakımından değilse bile mal varlıkları içerisindeki öneminin artması bağlamında anlamlı olarak ele alınabilir. Meseleye başka bir açıdan bakıldığında, değirmenler değilse bile çiftlik sahiplerin profillerinin incelenmesi, 18. yüzyılın sonuna kadar 280.000-300.000 akçenin üzerinde servete sahip en zengin kişilerin mal varlıkları arasında yer alan bu gayrimenkullerin, 18. yüzyılın sonuna geldiğinde daha alt zengin sınıflarına mensup kişilerin mal varlıkları arasında da görülmeye başladığını göstermektedir.

Çiftlik, değirmen ve bağ gibi kırsal gayrimenkullerle ziraat ve hayvancılık gibi menkul kıymetlerden oluşan ekonomik faaliyetlere karşı en büyük ilgi yukarıda da tartışıldığı gibi ağa unvanlılar tarafından gösterilmiştir. Fakat sonraki bölümde görüleceği üzere sadece 17. yüzyılın son çeyreğindeki çiftlik alım-satımlarından anlaşıldığı kadarıyla ağaların bu gayrimenkulü ellerinden çıkarma eğilimi, buna karşın elhâc unvanlıların ise alıcı olarak dikkate değer bir ilgi gösterdikleri anlaşılmaktadır. Bu çeyrekteki eğilimlerin 18. yüzyıldaki uzantılarını takip etmek veri eksikliği nedeniyle mümkün değilse bile aktif piyasasındaki bu bulguları muhalefat kayıtlarında karşılığını bulunamamıştır. Zira 1686-1699 yılları arasındaki 59 muhalefat kaydından sadece 4 tanesinde çiftlik mevcuttur ve 6

elhâc arasından hiçbirini bunlardan birine sahip değildir fakat bu 4 kişinin hepsinin de birbirinden farklı unvanları mevcuttur.²⁰¹ İki farklı kaynak türünün zaten kendi başlarına sundukları sınırlı veriler aynı olayın farklı cephelerini yansıttığı için bu durum birbirine zıt düşen değil tamamlayan bulgulardır.

Bütün bu genel değerlendirme ve analizlerden sonra zengin olarak tanımlanan kişilerin muhallefatlarını kırsal ekonomik faaliyetler bağlamında özel olarak ele alınması konuya daha farklı bir perspektiften bakılmasına pencere aralayacaktır. Fakat genel olarak bu kimseleri, temel geçim kaynağı olarak değilse bile varlıklarının önemli bir kısmını kırsal ekonomik alanlara yatırım yapanlar ve bunu çok daha tali bir alan olarak görenler şeklinde iki gruba ayırmak mümkündür. Tuna donanmasının eski kapudanlarından Ali Paşa, 1.897.302 akçelik nominal mal varlığının yaklaşık %28'ini kırsal ekonomik sektöre, özellikle de çiftlik ve değirmenlere yatırım yapmayı tercih etmiştir.²⁰² Her ne kadar mal varlığı içerisinde hayvanlar zahiren çok az bir yer edinmişse de 1.100 guruş kıymetindeki çiftliğinde sayısı belli olmayan *devvâb ve mevâşîn* mevcudiyeti ne kapasitede olduğu bilinmeyen oranda hayvancılığa yatırım yaptığı anlamına gelir. Normalde mîrî arazilerden sayılan tarlalar muhallefat defterlerine girmedikleri halde Ali Paşa'nın çiftliğine mültesik tarladan zikredilmesi bekleneceği üzere çiftlikte hem hayvancılık hem de ziraat ile uğraşıldığına işaret eder.

Mal varlığının 1/5'inden fazlası çiftliklerinden oluşan Şaban Ağa bin Mustafa'nın 351.372 akçelik servetinin %25,5'i kırsal sektörle ilişkilendirilebilecek bağ, çiftlik gibi gayrimenkul ve ziraat ile hayvancılık gibi menkul mallardan ibarettir.²⁰³ 1696 tarihinde 110 guruşa satın aldığı Ustorice Köyü sınırları dâhilindeki üç göz değirmendeki bir göz hissesini²⁰⁴ ölmeden dokuz ay önce odalar ve dükkânlar ile beraber vakfettiği²⁰⁵ için bunlar muhallefatında yer almaz. Ziraat (%0,5) ve hayvancılığın (%0,2) oranları düşük görünse de bunların bir kısmının değeri aslında çiftlikle beraber verildiği için bu alt kategorilerin oranları olması gerekenden düşük çiftliklerin oranları ise yüksek görünür. Çiftliklere karşı ilgisini ölmeden önce yeni inşa ettirdiği Dolab Çiftliği'nden anlamak mümkündür. Ne var ki bu ilginin, sonraki bölümde daha detaylıca tartışılacağı üzere, aralarında evladından olmayan

²⁰¹ Bunlardan biri beğ unvanlı birinin eşi, biri paşa, biri kaptan diğeri ise ağa unvanına sahiptir.

²⁰² A.K.M.U.K. R-2, Varak 7b/8a/b/9a/b, 15 Zilhicce 1109 (24 Haziran 1698).

²⁰³ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 8 Rebûlevvel 1111 (3 Eylül 1699).

²⁰⁴ A.K.M.U.K. R-4, Varak 27a, 14 Muharrem 1108 (13 Ağustos 1696).

²⁰⁵ A.K.M.U.K. R-2, Varak 20a/b, Gurre-i Receb 1110 (3 Ocak 1699).

– eşi hariç – mirasçıları tarafından devam ettirilmediği anlaşılmaktadır. Zira eşi yeni yapılan çiftliği diğer mirasçılardan satın almışsa da²⁰⁶ asıl büyük çiftlik 370 gurus mukabelesinde *fahrü'l-akrân* Elhâc Yakub Çelebi'ye satılmıştır.²⁰⁷ Kırsal ile ekonomik ilişkileri bu menkul ve gayrimenkullerin sahipliğinin ötesine geçmiş ve Bergos ile Yovan adlı köylerin mültezimliğini alarak iltizam boyutuna taşımıştır. Elhâc Yakub Çelebi'ye satılan çiftlik işte bu Yovan köyündekidir. Bu durum iltizam ile çiftlik sahipliği arasındaki ilişkiye örnek olması açısından ilginçtir. Ayrıca muhallefatından ırgatlara (66 esedî/11.748 akçe) ve bahçivana (4 esedî/712 akçe) ödenmesi gereken ücret kesintilerinin mevcudiyeti Şaban Ağa'nın kuvvetle muhtemelen bu kırsal gayrimenkullerinde kısmen ücretli emek kullandığı anlamına gelir.

Kadı Köyü'nde sakin Hüseyin Ağa'nın ikametine binaen kırsal ekonomik alana yatırım yapması gayet beklenebilir bir durumdur ki 25 keyl ekilmiş tohum ve toplam 15.664 akçe değerinde 10 büyükbaş ve 1 tay ile atın mevcudiyeti bu beklentileri doğrular.²⁰⁸ Ne var ki bu yatırımlar toplam mal varlığının sadece %7,8'ini oluşturur. Kırsal ile ilişkilerini daha çok, mal varlığının %75'ine tekabül eden büyük kısmı kendi ikametindeki Kadı Köyü ve kalan kısmı Tetova Köyü ahalilerinin zimmetindeki muhtemelen iltizam veya dirlik münasebetiyle tahakkuk eden “*ber-mûceb-i temessük*” alacakları üzerinden kurmayı tercih etmiştir.

1.481,5 esedî (260.744 akçe) mal varlığına sahip Ustorice Köyü'nden Hızır Beğ bin Hüseyin'in servetinin %66,4 gibi çok büyük bir kısmı kırsal ekonomik alana yaptığı yatırımlardan oluşmaktadır.²⁰⁹ Bunun içerisinde hayvanlar (20 büyükbaş, 10, at ve 97 küçükbaş) ve deri, pastırma sucuk gibi hayvansal ürünler %47'lik oran ile başı çeker.

Garamoğlu İbrahim Çelebi'nin 192.038 akçelik mal varlığının %49,3 ile yaklaşık yarısı kırsal ile ilişkilidir.²¹⁰ Kayıtlara yansıyan herhangi bir çiftlik veya değirmeni olmayan Garamoğlu'nun muhallefatında 35 keyl mezru buğday, 10 keyl arpa ve 0,5 keyl fiy ile

²⁰⁶ A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebûlevvel 1111 (20 Eylül 1699).

²⁰⁷ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebûlevvel 1111 (11 Eylül 1699).

²⁰⁸ A.K.M.U.K. R-2, Varak 1b, 22 Zilkade 1109 (1 Haziran 1698).

²⁰⁹ A.K.M.U.K. R-4, Varak 12a-b, Evâsıt-ı Cemâziyelâhir 1107 (16-26 Ocak 1696).

²¹⁰ A.K.M.U.K. R-4, Varak 21a/b/22a, Evâ'il-i Şevval 1107 (4-14 Mayıs 1696).

ambarında 40 keyl buğday ile 12 keyl darı bulunur. Ayrıca 20 büyükbaş, 48 küçükbaş ve 6 at ile hem ziraat hem de hayvancılık alanlarına yatırım yaptığı anlaşılabilir.

Hocagi Köyü sakinlerinden iken vefat eden Ahmed Beğ bin Behzat'ın 180.368 akçelik mal varlığında kırsal ekonomik menkul ve gayrimenkullerin oranı %73,6 gibi çok büyük bir öneme sahiptir.²¹¹ Bunların içerisinde %39 ile değirmenler başı çekerken hemen ardından %32,4 ile 61 kovan, 2 at, 17 büyükbaş ve 65 küçükbaştan mürekkep hayvanların kıymeti takip eder. Çok daha mütevazı oranda yapılan ziraat (%2,2) ise buğday, arpa ve çavdardan ibarettir.

Bir başka kırsal sakini, Tutrakan Köyü'nden Ali Çelebi bin Hasan'ın 292.095 akçelik mal varlığının %51,6 ile yaklaşık yarısı kırsal ekonomik faaliyetlerle ilişkilendirilebilecek yatırımlardan oluşur.²¹² Bunun içerisindeki en önemli payı kırsal ekonomik gayrimenkullerin en pahalısı olan değirmenlere aittir ve bunu %15,8 ile hayvan ve hayvan ürünleri (yapağı, peynir) ile %11,4 ile buğday, un ve pirinç gibi tarım ürünleri takip eder. Alacakları da mal varlığındaki belli başlı yatırım alanlarından birini oluşturur.

Aynı zamanda bir çiftlik sahibi olan Ahmed Beğ'in 180.744 akçelik mal varlığının %30,4'ü kırsal menkul ve gayrimenkul malların kıymetinden ibarettir.²¹³ Bunun içerisindeki en büyük payı %21,6'lık oranla 5 kovan, 23 büyükbaş, 22 at ve eşek ile 73 küçükbaştan mürekkep hayvanlar oluşturur. %7,3 orana sahip tarım ürünleri ise tütün gibi nakit tarım ürünü ile buğday, arpa ve darı gibi yaygın tarım mahsullerinden oluşur. Kırsal ekonomik alana yapılan yatırımlar mal varlığının 1/5'i gibi önemli bir orana sahipse de Ahmed Beğ'in en önemli yatırım alanı değildir. Servetinin %35,7'si gibi en büyük payı kitlesel ve bireysel krediler sunduğu alacaklarından oluşur.

121.029 akçe nominal 156.976 akçe reel mal varlığına sahip Ahmed Ağa bin Yahya'nın kırsal ekonomik yatırımlarla tek ilgisi 14 dönümlük bağ dolayısıyladır.²¹⁴ Bunun haricinde diğer kategoriler altına alınabilecek mal ve eşyalarının oranı çok düşük olduğundan servetinin kaynağı başka kalemlerden oluşur.

²¹¹ A.K.M.U.K. R-4, Varak 19b/20a, Evâ'il-i Şevval 1107 (4-14 Mayıs 1696).

²¹² A.K.M.U.K. R-51, Varak 19a/b, 3 Zilhicce 1127 (30 Kasım 1715).

²¹³ A.K.M.U.K. R-51, Varak 7a/b, Cemâziyelevvel 1127 (Mayıs/Haziran 1715).

²¹⁴ A.K.M.U.K. R-5, Varak 10b, 12 Cemâziyelâhir 1121 (19 Ağustos 1709).

Abdullah Çelebi bin İbrahim'in 108.130 nominal fakat 119.820 akçe reel mal varlığının %46 ile yaklaşık yarısı kırsal ekonomik alana yaptığı yatırımlardan oluşur.²¹⁵ Kara Mustafa Mahallesi'nde sakin olduğu yazılmakla beraber Vetova Köyü'nde de evinin ve değirmeninin olduğu belirtilmiştir ki bu değirmenin servetindeki oranı %29,4'tür. Bunun birbirine yakın oranlarda bargir ve sığır gibi hayvanlar (%7,6) ve toplam 62 keyl mezru ve *der-anbar* buğdayın (%6,8) kıymeti takip eder. Buna rağmen mal varlığının büyük bir kısmını nakit olarak ekonomik bakımdan atıl bir şekilde tutmaktadır. Bir ihtimal bu meblağ iltizam gibi bir girişim için kenarda tutuluyor olabilir.

Tirsinikli İsmail Ağa ve Alemdar Mustafa'nın Rusçuk'ta hakimiyeti ellerine almasından önce Rusçuk'un en önemli ayanlar ailelerinden olan, hatta kısa bir süre sadrazamlık yapmış olan Çelebizade Şerif Hasan Paşa'nın atalarından Çelebi Mustafa Ağa, 4.028.820 akçe (33.573,5 guruş) nominal ve 3.661.662 akçe reel servetiyle incelenen dönem içerisindeki en zengin mal varlığına sahip kişidir.²¹⁶ Çelebi Mustafa Ağa'nın bu muazzam mal varlığının %49,2 ile yaklaşık yarısı bireysel ve kitlesel alacaklarından oluşur. Bu yüklü varlığın içerisinde kırsal ile ilişkilendirilebilecek menkul ve gayrimenkullerin oranı ise ancak %16,1'e tekabül eder ki bunun içerisindeki en büyük paya %5,9 ile değirmenler sahiptir. Hayvancılık (%3,4) ve ziraat (%4) çok daha küçük bir orana karşılık gelse de 48 at, 264 küçükbaş, 118 büyükbaş, 75 kovan ile hayvancılığın; 1.061 keyl *der-anbar* 245 keyl mezru buğday ve arpanın mevcudiyeti Çelebi Ağa'nın diğerleriyle kıyas olunamayacak çapta kırsal ekonomik faaliyetlere yatırım yaptığına dalalettir. Dahası 8.072 guruşa (968.640 akçeye) varan köylülerin zimmetindeki vergi ve borçtan kaynaklanan alacakları da dikkate alındığında Çelebi Ağa'nın kırsal ile hem doğrudan üretim hem de kitlesel alacakları ile dolaylı olarak ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır.

Çiftlik gibi kırsal ekonomik faaliyetler açısından çok önem arz eden bir gayrimenkul sahipliği zorunlu olarak sahibinin bu alana daha fazla yatırım yaptığı anlamına gelmediği Elhâc Ahmed Ağa ibn Elhâc İbrahim'in muhallefâtından öğrenilebilir. 1.189.947 akçelik nominal servete sahip Elhâc Ahmed Ağa'nın bu mal varlığının %39,5 ile büyük bir kısmı kurduğu ortaklıklardan ve bunu takiben alacaklarından (%33,2) oluşurken kırsal ekonomik faaliyetlerle ilişkilendirilebilecek yatırımların toplamı ancak %3,3'e tekabül eder ki bu bağ

²¹⁵ A.K.M.U.K. R-51, Varak 22b, 16 Muharrem 1128 (11 Ocak 1716).

²¹⁶ A.K.M.U.K. R-6, Varak 35b/36a/b/37a, Evâ'il-i Safer 1150 (31 Mayıs- 9 Haziran 1737).

ve bahçeli çiftlik (%2,5), 4 dönüm Tuna Bağları'nda bağ ve 5 baş hayvandan ibarettir.²¹⁷ Kaldı ki bu alacaklarından hiçbir köylüler ile kurulmuş kitlesel borç şeklinden değildir.

Askerî sınıf içerisinde mal varlığının büyük bir kısmını kırsal ekonomik faaliyetlere ayıranların en önde gelenlerinden olan İsmail Ağa bin Abdullah, 578.760 akçelik nominal servetinin %80'ini kırsal menkul ve gayrimenkullere ayırmıştır.²¹⁸ Bu yatırımları sermaye sahibi bir şehirlinin yatırım yapmak için birçok alandan biri olarak kırsalı seçtiği bir tutumun sonucu bağlamında değil de bizatihi çiftliğinde sakin ve yatırımlarının başında duran bir işletme sahibinin yaşam tarzının yansması bağlamında değerlendirmek mümkündür. Bu kırsal yatırımlarının içerisindeki en büyük paya çiftliği sahiptir ve bunu değirmenleri takip eder. Ayrıca değirmenlerdeki hissesi 44 keyl ve 96 keyl olarak belirtildiğine göre bu gayrimenkuller, bir nevi dolaylı tarımsal ürün elde edebildiği araçlar olarak değerlendirilebilir. Mal varlığının %15,9'unu oluşturan alacakları ise yine sakini olduğu çiftliğin bulunduğu Kalle Köyü ahalilerinin zimmetindeki timar mahsulünden ve buğday bahasından oluşmaktadır. Ziraat (%12) ve hayvancılık (%12,3) ise birbirine çok yakın oranlarda yürütülmektedir. Bu verilere göre İsmail Ağa tam olarak kırsal ekonomi üzerine kurulmuş bir zengin olarak nitelendirilebilir.

Hüseyin Beşe, Seyyid Osman Çelebi ve Molla Mehmed ile kurmuş olduğu mudarebe ilişkilerine ve bunların toplam değerinin 321.000 akçelik mal varlığının %64'üne karşılık gelmesine binaen yatırım tercihlerinin başında ticaret olan Molla Ahmed bin İbrahim bin Abdullah, servetinin çok küçük bir kısmını (%7,2) kırsal ekonomik faaliyetlere ayırmıştır.²¹⁹ Bunun içerisinde de 172 adet kovana sahip olduğundan hareketle özellikle arıcılık konusunda özel bir ilgisinin olduğu anlaşılabılır.

Mehmed Paşa'nın kethüdası Mehmed Ağa'nın çuhadarlarından ve Belgrad Muharebesinde şehit düşen Ali Ağa ibn Mehmed'in tam üç farklı zamanda muhalledfat defteri tutulmuştur.²²⁰ Bu üç kaydın mukayeseli incelenmesinin ardından toplam 675.295 akçelik nominal mal varlığına sahip olduğu anlaşılan Ali Ağa'nın bu servetinin %16,2'sini kırsal ile ilişkilendirilebilir emlak ve eşyaya ayırmıştır. Kırsal işletmelerin her ikisine de, söz gelimi

²¹⁷ A.K.M.U.K. R-36, Varak 16b/17a, 12 Rebûlâhîr 1151 (30 Temmuz 1738).

²¹⁸ İlk muhalledfat kaydı A.K.M.U.K. R-6, Varak 44a/b, 13 Ramazan 1150 (4 Ocak 1738). İkincisi ise A.K.M.U.K. R-36, Varak 4a/b, Evâhir-i Zilkade 1150 (11-21 Mart 1738).

²¹⁹ A.K.M.U.K. R-7, Varak 19a, 15 Zilkade 1151 (24 Şubat 1739).

²²⁰ A.K.M.U.K. R-38, Varak 25b, 28 Şevval 1152 (28 Ocak 1740); A.K.M.U.K. R-38, Varak 25b/26a, 22 Rebûlevvel 1153 (17 Haziran 1740); A.K.M.U.K. R-38, Varak 9a, 6 Şaban 1154 (17 Ekim 1741).

çiftlikler ve değirmenlere, yatırım yapan Ali Ağa'nın mal varlığında %10,6 ile bunlardan en çok değirmenin pay sahibi olduğu görülür. Ziraata dair herhangi bir mahsulün bulunmadığı muhallefatta hayvanlar ise %1,3 ile çok mütevazı bir oran kaplar. Ölümünden sonra çocuğu olmadığı için mallarının intikal ettiği eşi, kız kardeşleri ve erkek kardeşi değirmen ve çiftliği elden çıkarmışlardır.

Ruşçuk Kalesi'nin Dizdarı Elhâc Hüseyin Ağa ibn Elhâc Ahmed bin Abdülmennan'ın 643.745 akçelik (214.581,5 parelik) mal varlığının büyük bir kısmı (%26,6) alacaklarından oluşmakla beraber %11'ini kırsal ekonomik alanlara ayırmıştır.²²¹ Bunun içerisindeki en büyük payı %6,6 ile buğday, arpa, çavdar ve darıdan mürekkep tarım ürünleri oluşturur. Vergilerini de topladığı Bercelan adındaki köyde bulunan çiftliğinin mal varlığındaki oranı iki parça 6 dönümlük bağının oranından fazla değildir.

1680-1790 yılları arasındaki Rusçuk muhallefatları içinden en yüksek nominal mal varlığına sahip olan Kethüdâyerizâde Süleyman Ağa ibn İsmail'in 4.997.600 akçelik (31.235 guruşluk) servetinin yarısından fazlası kitlesel ve bireysel alacaklarından oluşmaktadır.²²² Bu muazzam mal varlığının sadece %14,1'i kırsal ekonomik menkul ve gayrimenkullerden ibarettir. Bunların içerisindeki çiftlik (%3,3), değirmen (%3), ziraat (%3,6) ve hayvancılık (%4) birbirine çok yakın oranlara sahiptir. Dahası bu gayrimenkullerden üretilen tarım ürünlerinin değeri (182.864 akçe), sadece “Çernovoda ve tevâbi'-i kurâları ahalileri zimmetlerinde[ki]” buğday ve arpanın değerinin (642.400 akçe) çok altında olduğuna binaen Süleyman Ağa'nın tarımsal üretimden en büyük kârı doğrudan yaptığı üretimden değil, vergi olarak dolaylı yollardan sağladığı anlaşılmaktadır. Bu da ayanların ticarileşen tarımın doğurduğu fırsatları kullanarak toprakları ele geçiren, üretimi organize eden kimseler değil de gelir kaynaklarının en büyük payını iltizam ve malikâne ile edindiklerine dair literatürdeki tespitle uyumludur.²²³ Ne var ki doğrudan üreticisi olmadıkları tarım ürünlerine, daha doğrusu kırsal ekonomik üretime karşı ilgisiz olmadıkları, bunları iltizam veya malikâne yoluyla dolaylı yollardan topladıkları ve bunun mal varlıklarının en önemli kesimini

²²¹ A.K.M.U.K. R-37, Varak 46b/47a/b/48a, 6 Safer 1167 (3 Aralık 1753).

²²² A.K.M.U.K. R-8, Varak 102b/103a/b/104a, 7 Şevval 1193 (18 Ekim 1779).

²²³ Ursinus, Michael. (2005). “The Çiftlik Sahipleri of Manastır as a Local Elite, Late Seventeenth to Early Nineteenth Century”. A. Anastasopoulos (Editör). *Provincial Elite in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003*. Rethymno: Crete University Press, s. 360; Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 54.

oluşturduğunu Süleyman Ağa'nın veya Çelebi Ağa'nın muhallefatlarından takip etmek mümkündür.

Ruşçuk'un Kethüdayerizâde'den sonraki en zengin ikinci kişisi ve 4.789.360 akçelik (29.933,5 guruşluk) nominal mal varlığının sahibi Elhâc Motaş (Mataş?) Ağa ibn İbrahim Çelebi'nin muhallefatı incelendiğinde kesinlikle kırsal ekonomi üzerinde duran bir zengin olmadığı anlaşılabilir.²²⁴ Zira mal varlığının yarısı hanlar ve dükkânların kıymetinden oluşurken kırsal ekonomik menkul ve gayrimenkullerin oranı ise sadece %3,8'dir. Kayıta belirtildiği kadarıyla esasen bir çiftliğinin değil de çiftlik arsasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca servetinin 1/5'ine karşılık gelen alacakları arasında da kır ile kurulmuş borç ilişkilerinin çok daha sınırlı düzeyde kaldığı göze çarpar.

1770-1789 aralığına ait bu iki milyonerin muazzam mal varlıkları içerisindeki kırsal ekonomik faaliyetlerin çok mütevazı boyuttaki yatırımlarının aksine mal varlıkları bunlarla kıyas olunamayacak kadar az olan Hocakadınoglu Mustafa ibn Ali bin Abdullah ile Gümrük kâtibi Monla Ahmed bin Ahmed'in bu sebepten dolayı kırsal ekonomik menkul ve gayrimenkullerinin oranı daha yüksek çıkar. Unvanlarının yokluğu dolayısıyla, bir şüpheyle beraber, reaya olarak tasnif edilebilecek Hocakadınoglu Mustafa'nın 520.892 akçelik (130.223 parelik) nominal servetinde bunların oranı %65,8'i bulur.²²⁵ Mal varlığının yaklaşık %15,3'üne karşılık gelen çiftliğinde hem ziraat (%6,3) hem de hayvancılık (%37,9) yapıldığı anlaşıldığı gibi asıl olarak hayvancılık üzerinde yoğunlaştığı görülebilir. Aynı zamanda bir değirmen (%5,8) sahibi de olan Hocakadınoglu Mustafa, köyde sakin olup da bu kadar mal varlığına sahip olan, kayıtlara yansıdığı kadarıyla, ender örneklerden biridir.

Hocakadınoglu Mustafa kadar zengin olmasa da Gümrük kâtibi Monla Ahmed bin Ahmed'in de mal varlığının dikkate değer bir oranı kırsal ekonomi ile ilişkilendirilebilecek çaptadır (%29,2).²²⁶ Yine Hocakadınoglu Mustafa'nın aksine bu kırsal faaliyetler içerisindeki en önemli pay ziraata aittir (%14,2), hayvancılık ise bir faaliyet alanı olmaktan ziyade kendi gereksinimi için elde tuttuğu bargirden ibarettir. Bunu ise %12,9 ile çiftliğinin kıymeti takip eder.

²²⁴ A.K.M.U.K. R-9, Varak 9b, 10a/b, 28 Cemâziyelâhir 1200 (28 Nisan 1786).

²²⁵ A.K.M.U.K. R-8, Varak 106a, Evâ'il-i Cemâziyelevvel 1193 (17-27 Mayıs 1779).

²²⁶ A.K.M.U.K. R-8, Varak 96a, 2 Cemâziyelevvel 1193 (18 Mayıs 1779).

Yukarıdaki örneklerin pek çoğunda kırsal ekonomik faaliyetlerin, oransal olarak kimi zaman düşük çıksa da, reelde büyük meblağlara karşılık gelen çapta yürütüldüğü görülebilir. Fakat diğerleri için bu faaliyetlerle ilişki çok daha tali bir rol oynayıp kimi zaman bireylerin kendi ihtiyaçları kimi zaman da ticarete konu olması hasebiyle muhallefat defterlerine girmiştir. Bunlardan biri olan Elhâc Mehmed'in 3.495,5 guruşluk (419.460 akçelik) mal varlığına mutasarrıf iken vefat ettiğinde muhallefatının %7,7'sine tekabül eden 100 vukıyye tütün ve 230 keyl buğdayın üreticisi olmadığı ihtimali bir yana geçimini temel olarak ticaretten kazanan biri olarak kırsal ekonomik yatırımları mevcut değildir.²²⁷ Daha önce de bahsi geçen Dülger Todori'nin 170.902 akçelik mal varlığında zeytin, anason, pirinç ve pamuk gibi nakit tarım ürünleri %19,5 gibi önemli bir paya sahiptir.²²⁸ Burada da bu ürünler ticaretin bir konusu olup mevzubahis mevta ise bunların ticaret vesilesiyle aracılığını yaparak geçimini kazanan biri olduğu anlaşılabılır. 404.950 akçelik (2.275 guruşluk) nominal mal varlığına mutasarrıf Elhâc Osman bin Mehmed esasen bir esnaf olarak kırsal ile ilişkisi temelde 8 dönümlük bağı dolayısıyladır. Muhallefatındaki ne 35 keyl pirinç ne de 1 bargir bundan daha ötesine geçmesini sağlayacak mal ve eşyalardır.²²⁹

Ruşuk'un sayılı zenginlerinden ve ismiyle unvanlarından da anlaşılabileceği üzere ailevî olarak sosyal ve ekonomik sermaye sahibi olan Andelibzâde Elhâc Mehmed Efendi ibn Elhâc Mustafa ibn Ali Efendi'nin 1.350.540 akçelik (11.254,5 guruşluk) nominal mal varlığının %4,1 ile çok küçük bir kısmı kırsal menkul ve gayrimenkul mallardan oluşur.²³⁰ Bunun içerisindeki en büyük pay değirmene ait olup muhallefatındaki hayvan ve tarım ürünleri kendi ihtiyaçları için kullanabileceği kadar azdır. Mal varlığının %38'ini oluşturan alacakları arasında da köylüler ile kurulmuş bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Orik veled-i Bevros,²³¹ Osman Ağa ibn Mehmed,²³² İbrahim Beşe bin Elhâc Ahmed,²³³ Elhâc Selim bin Ali,²³⁴ Elhâc Yusuf bin Abdullah,²³⁵ Esseyyid Halil Beşe bin

²²⁷ A.K.M.U.K. R-51, Varak 15a/b/16a, 12 Şevval 1127 (11 Ekim 1715).

²²⁸ A.K.M.U.K. R-5, Varak 5b, 6a/b, Evâsıt-ı Safer 1121 (21 Nisan-1 Mayıs 1709).

²²⁹ A.K.M.U.K. R-2, Varak 23a/b, 20 Şaban 1110 (21 Şubat 1699).

²³⁰ A.K.M.U.K. R-38, Varak 94a/b, 6 Zilkade 1155 (2 Ocak 1743).

²³¹ A.K.M.U.K. R-36, Varak 7a, 10 Muharrem 1151 (30 Nisan 1738).

²³² A.K.M.U.K. R-36, Varak 6b, 29 Muharrem 1151 (19 Mayıs 1738).

²³³ A.K.M.U.K. R-7, Varak 64b/65a, 27 Recep 1152 (30 Ekim 1739).

²³⁴ A.K.M.U.K. R-6, Varak 18b/19a, Evâhir-i Rebîülevvel 1149 (29 Temmuz-8 Ağustos 1736).

²³⁵ A.K.M.U.K. R-7, Varak 8a, 7 Şaban 1151 (20 Kasım 1738).

Esseyid Yakub,²³⁶ Elhâc Ali bin Abdülbaki,²³⁷ Elhâc Mehmed Efendi bin Elhâc Abdullah Efendi,²³⁸ Şahin Elhâc Ahmed bin Abdullah,²³⁹ Monla İbrahim bin Elhâc Ahmed bin Abdülmennan,²⁴⁰ Elhâc Ahmed bin İsa bin Abdülmennan,²⁴¹ Bakkal Molla Memiş ibn Ahmed²⁴² mal varlıkları içerisinde bir bargir veya bir sığır gibi kendi gündelik ihtiyaçları için sahip oldukları hayvan ve bağ haricinde kayda değer bir kırsal ekonomik yatırımları yoktur. Mal varlıklarının içerisinde tarım ürünleri mevcutsa da ya yine çok az miktardaki yaygın tarım mahsulüdür ya da tütün veya pamuk gibi nakit tarım ürünüdür. Bunların esas geçim kaynakları ise ticaret ve esnafıktır.

2.4.2.3. Alacak ve borç bağlamında zenginin sosyal ve ekonomik konumu

18. yüzyıl, imparatorluğun pek çok farklı bölgesi ve toplumsal sınıfı açısından sosyo-ekonomik olarak bir değişim ve dönüşüm dönemi olduğu kadar servet sahiplerinin mal varlıklarını tasarruf yöntemlerinde de – en azından Rusçuk için kaynakların sunduğu kadarıyla – bir takım değişimlerin görüldüğü bir süreçtir. Aşağıdaki grafikten de anlaşılacağı üzere 18. yüzyılda Rusçuklu servet sahiplerinin alacaklara ayırdıkları varlıklarının istikrarlı ve hızlı bir şekilde yüzyılın sonuna kadar yükselirken borçları ise 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren stabil kalmıştır. Yalnız bu yükseliş peşinen zenginlerin mal varlıklarını gittikçe artan bir oranda kredi işlemlerine ayırdıkları anlamına gelmez. Zira bu yükseliş içerisinde alış-veriştin ve vergiden doğan alacaklar olduğu gibi doğrudan nakit olarak verilen alacaklar da bulunur. Bireysel alacakların oranları 17. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın ortalarına kadar istikrarlı bir şekilde sürekli artıp sonra düşüşe geçerken 18. yüzyılın başına kadarki düşüşten sonra yüzyılın ortalarına kadar durağan seyreden kitlesel alacaklar ise bireysel alacakların tam aksine yüzyılın sonunda büyük bir artış göstermiştir.

²³⁶ A.K.M.U.K. R-6, Varak 4a/b, 23 Rebülevvel 1149 (1 Ağustos 1736) ve A.K.M.U.K. R-6, Varak 11b/12a, 10 Cemâziyelevvel 1149 (16 Eylül 1736).

²³⁷ A.K.M.U.K. R-36, Varak 3a/b, 20 Zilkade 1150 (11 Mart 1738).

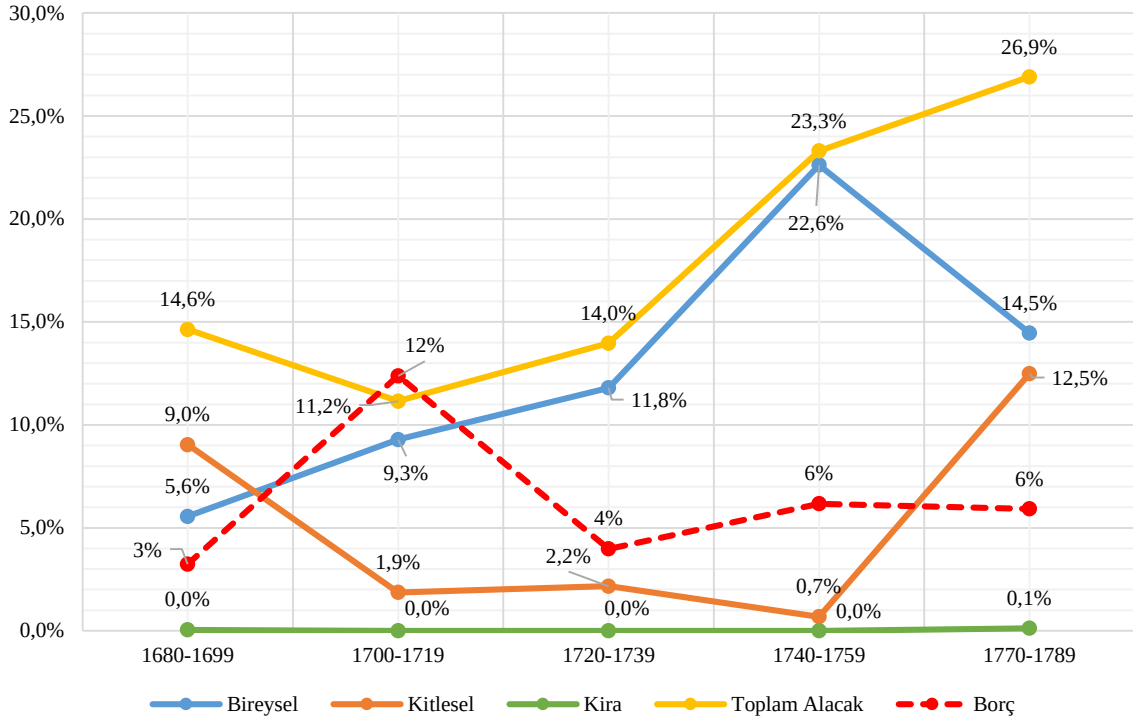
²³⁸ A.K.M.U.K. R-6, Varak 21b/22a, Evâ'il-i Recep 1149 (4-14 Kasım 1736).

²³⁹ A.K.M.U.K. R-36, Varak 17b/18a, 27 Rebü'lâhir 1151 (14 Ağustos 1738).

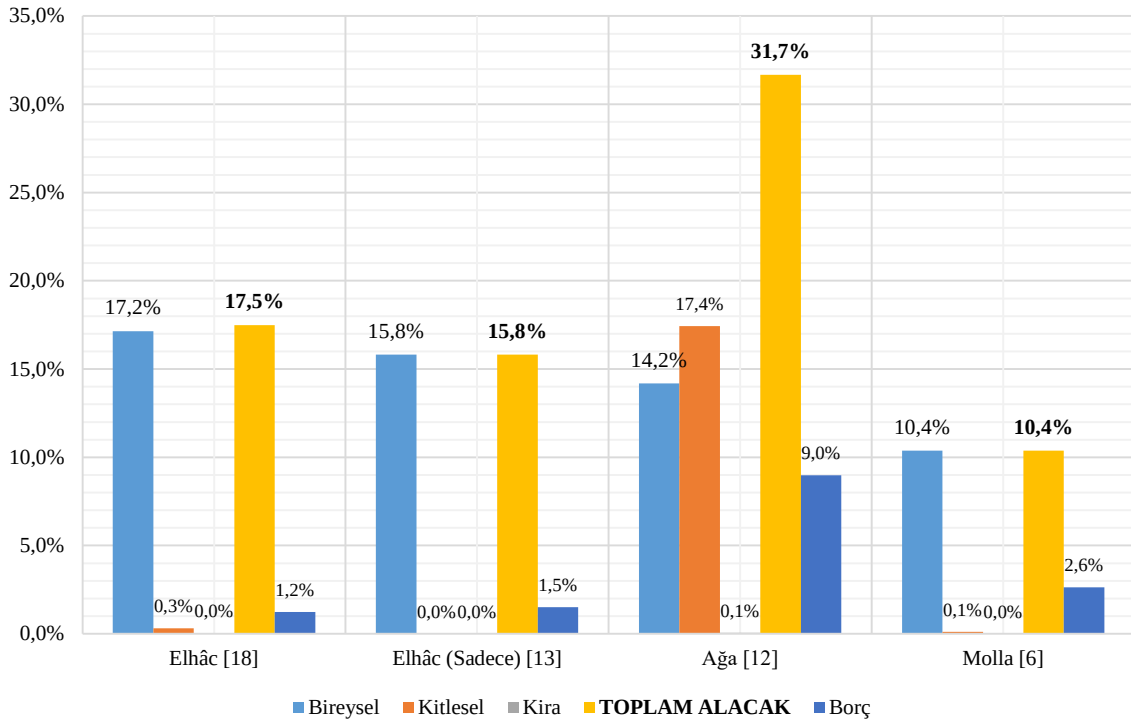
²⁴⁰ A.K.M.U.K. R-37, Varak 44b/45a, 22 Muharrem 1167 (19 Kasım 1753).

²⁴¹ A.K.M.U.K. R-37, Varak 52a/b, 16 Rebü'lâhir 1167 (10 Şubat 1754).

²⁴² A.K.M.U.K. R-8, Varak 94b/95a, 27 Zilhicce 1192 (16 Ocak 1779).

Grafik 2.25. Alacak Toplam ve Alt Başlıklarının Tüm Muhallefattaki Oranları

Kredi ilişkileri parasallaşan ekonomilerin can damarını oluşturur ve banka gibi kurumların mevcut olmadığı Osmanlı topraklarında piyasada hissedilen bu ihtiyaç, nakde dönüştürülen yetim mallarından veya (cami veya mahalleler için ya da şahıslar tarafından kurulan) para vakıfları ve şahıslar tarafından karşılanırdı. Alacak kategorisinin bir ayağını oluşturan nakit borç, “*der-zimmet*” ifadesiyle belgelerde karşılığını bulur ve “*‘ani’l-karz*” tabiriyle beraber kullanılmadıkça bunun nakit üzerinden gerçekleşen bir kredi ilişkisi olup olmadığının tespiti zordur. Bu kategorinin diğer ayağını aynî borçlanma oluşturur ve buna da “*an-bahâ*” ifadesi eşlik eder ki bu iki kişi arasındaki bir alış-veriş işleminden doğan bir alacak kalemi olduğu anlamına gelir. Bunlar gibi bir kimsenin muhallefatında yer alan bir başkasının zimmetindeki meblağın ne için olduğunu açıklayan bir ibare yer almadıkça *der-zimmet* ile ifade edilen ve alacaklı ile borçlu arasında tahakkuk eden meblağın niteliği araştırmacıya gizlidir. Kadı tarafından özel bir ilgi veya mirasçılar ve borçlu tarafından talep olmadıkça genellikle muhallefat kayıtlarında bu tür alacaklar sadece *der-zimmet* şeklinde verilerek geçirilir. Bu minvalde *zimem-i nâs* tabiri borçların parça parça birçok kişiye tek tek kaydedilmesine değmeyecek kadar küçük oranlarda verildiğinde kullanılmıştır. Kitlel alacaklar ise daha çok bir köy veya mahalle ahalisinin doğrudan kendisine ödemeleri gereken timar veya iltizam türünden, cizye ya da avarız gibi vergileri için birine borçlandıkları türden genellikle de vergi üzerinden gerçekleşen alacak-borç ilişkisidir.

Grafik 2.26. Unvan ve Lakaplarına Göre Servet Sahiplerinin Alacak Yatırım Tercihleri

Yukarıdaki bu grafik, servetin kırsal ve kentle ilişkisinde olduğu gibi az, fakat yine de analiz yapılabilecek kadar yeterli sayıya sahip unvanların, alacak kategorisini oluşturan bireysel, kitlesel ve kira alt başlıklarındaki oranlarıyla bu unvan sahiplerinin borçlarının mal varlıklarına oranlarını göstermektedir. Grafikte dikkatleri çeken ilk husus, daha önce de bahsedildiği gibi, mal varlıkları içerisinde alacak kategorisine en büyük payı ayıranların ağa unvanlı kimseler olmasıdır. İlginç bir şekilde borçlarının mal varlıklarına oranı açısından en yüksek paya sahip olanlar da yine ağalardır. En önemli gösterge ise genellikle vergi borçlarına işaret eden ve kırsal olma özelliği sergileyen kitlesel alacakların yine bariz bir şekilde ağalara münhasır kalmasıdır. Varlıklarında alacak-borç ilişkilerine az pay ayırmış olanlar ise mollalardır.

Elhâc unvanlı zenginlerin mal varlıklarının ise dikkate değer bir oranı alacaklarından oluşur ve bunlar bireysel borçlar olma özelliği sergiler. Ne var ki elhâc'ların genel olarak borç verme eğilimlerine bakıldığında yaygın bir yatırım alışkanlığı olmadığı anlaşılmaktadır. Zira toplam 14 servet sahibi elhâcdan 7'si ile yarısının mal varlıklarında alacaklara rastlanır ve bunların da 3'ünün sadece bir kişide olması bu unvan sahiplerinin mal varlıklarının bir kısmını alacak olarak tasarruf etmeyi tercih etmedikleri anlamına gelir. Dahası bu genel az sayılarına ek olarak başkalarının zimmetindeki alacakların toplam

boyutuna bakıldığında da bu meblağların genellikle küçük alacaklardan oluştuğu görülür. Söz gelimi bu 7 kişinin bireysel olma niteliği sergileyen alacaklarının ortalaması nominal olarak 67.617 akçedir ve en büyük meblağ 404.950 akçelik nominal mal varlığına sahip Elhâc Osman bin Mehmed'in ismi verilen iki kişi ve geri kalanı *zimem-i nâsta* olan 156.729 akçelik alacağıdır.²⁴³ Kayıtlara yansıyan en düşük alacak ise 138.720 akçelik mal varlığına sahip Elhâc Ali bin Abdülbaki'nin muhallefatında yer alan Orhan Efendi'den olan 990 akçelik alacağıdır.²⁴⁴ Üç kuşaktır elhâc unvanını taşıyan ve bu bakımdan bu unvanın işaret ettiği ekonomik konumun avantajını taşıdığı 1.189.947 akçelik mal varlığından anlaşılabilen Elhâc Ahmed Ağa ibn Elhâc İbrahim ibn Elhâc Ali Efendi'nin %39,5 ile servetindeki en büyük kalemi oluşturan ortaklığı, 395.700 akçelik alacakları (%33,2) takip eder.²⁴⁵ Ne var ki bu alacakların kahir ekseriyeti biri 47.560 pare (142.680 akçe) değerinde Gergi adındaki bir zimmîde ve diğeri ise 78.340 pare (235.020 akçe) kıymetinde Lütfullah Ağa'da olmak üzere sadece iki kişinin zimmetindedir. Bu kadar büyük meblağların “bâ-temessük” detayı haricinde ne için verildiğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat ortaklıklar konusundaki ilgisine binaen ticaret ile ilgili bir muamelenin sonucu olabilir. Elhâc Mehmed'in 419.460 akçelik nominal servetinin içerisinde alacaklarının oranı %6,3'e tekabül eder ve toplam 26.400 akçeyi bulan alacaklar birisi ağa, birisi Acem ve diğer ikisi beşe unvanlı toplam 4 kişiden ibarettir.²⁴⁶ Acemlilerin Rusçuk'ta genellikle ticaret için bulundukları göz önünde bulundurulduğunda Acem Durmuş'a verilen 12.000 akçelik borcun ticaret için kurulmuş bir ortaklık ihtimaline işaret etse de ispattan uzaktır. Öte yandan *sefine bahasından* tahakkuk eden 27.600 akçelik borç haricinde herhangi anlamlı bir borç mal varlığından düşmemiş olduğundan Elhâc Mehmed'in de genel olarak kredi işlemlerine karşı dikkate değer bir ilgisinin olmadığını ileri sürmek mümkündür.

Mollalara gelindiğinde ise sadece oransal olarak bakıldığında 6 molladan 4'ünün muhallefatında alacakların görülmesine ve bu alacakların ortalamasının 79.817 akçe olmasına binaen bu unvan sahiplerinin elhâclardan bu bağlamda biraz daha yukarıda olduğu anlaşılabılır. Fakat bu ortalamayı bu kadar yukarı çeken 563.656 akçelik nominal servete sahip Bakkal Molla Memiş ibn Ahmed'in adı verilen 8 kişi ve gerisi *zimem-i nâsta* olan toplam 279.768 akçelik alacağının bulunmasıdır.²⁴⁷ Bunun dışındaki mollaların

²⁴³ A.K.M.U.K. R-2, Varak 23a/b, 20 Şaban 1110 (21 Şubat 1699).

²⁴⁴ A.K.M.U.K. R-36, Varak 3a/b, 20 Zilkade 1150 (11 Mart 1738).

²⁴⁵ A.K.M.U.K. R-36, Varak 16b/17a, 12 Rebîülâhîr 1151 (30 Temmuz 1738).

²⁴⁶ A.K.M.U.K. R-51, Varak 15a/b/16a, 12 Şevval 1127 (11 Ekim 1715).

²⁴⁷ A.K.M.U.K. R-8, Varak 94b/95a, 27 Zilhicce 1192 (16 Ocak 1779).

muhallefatlarındaki alacakları 10.000-20.000 akçe arasındadır.²⁴⁸ Dolayısıyla mollalar aslında elhâclardan daha az alacaklara mal varlıklarını ayırmışlardır. Bunun istisnasını oluşturan ve servetinin içerisinde alacaklarının çok büyük bir paya sahip olduğu kişilerden biri olarak Bakkal Molla Memiş'in 563.656 akçelik (140.914 pare) nominal mal varlığına mutasarrıf olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁹ Servetinin yaklaşık yarısına tekabül eden alacaklarında isimleri verilmiş 8 kişi ile *zimem-i nâs* arasında dağılmış olmakla beraber bu kişilerin zimmetlerindeki meblağlar genel olarak 5.000-13.500 pare (20.000-54.000 akçe) arası gibi görece yüksek seviyede seyrederek. Molla Ali'nin zimmetindeki 2.660 parelik (10.640 akçelik) alacağın bütün dolayısıyla olması haricinde diğerlerindeki alacaklarının niteliği hakkında bilgi yoktur. 13.582 pare (54.325 akçe) ile en yüksek borçlusu olan Laz Mehmed Beşe'yi 10.640 pare ile Elhâc Halil Çelebi takip eder. Ayrıca çeşitli meblağlarda zimmîlerden de alacağı mevcuttur. Bütün bu verilerden herhangi bir anlamlı veri çıkmaz. Bunlara ek olarak *zimemden* tahsil olunan 5.960 pare (23.840 akçe) ile *zimem-i nâsta* olan 16.400 pare (65.600 akçe) alacağına nazaran Bakkal Molla Memiş'in esnaflığa ek olarak kreditörlük işleriyle de uğraştığı anlaşılmaktadır. Bunun dışında dikkate değer bir borcunun bulunmadığını da eklemek gerekir.

Bireysel alacak ve borç ilişkileri bağlamında elhâc ve molla unvanlıların dışında sayıları az olmakla beraber beğ unvanlıların borç verirken belli bir tercih gösterdikleri anlaşılmaktadır. Örneğin, 260.744 akçelik nominal mal varlığının yaklaşık 15.670 akçesi 14 kişinin zimmetinde olan alacaklarından oluşan Hızır Beğ bin Hüseyin ise kredi ilişkileri açısından ilginç bir figürdür.²⁵⁰ Zira açıkça borç olarak verdiği 8 kişiden 5'i beğ unvanına sahiptir ve yine bu alacaklarının 5'i kendisinin de sakin olduğu Ustorice Köyü'ndendir. Sayılardaki bu oran rastlantısallıktan ziyade bir tercihin sonuçları gibi görünür. Borç olarak verdiği alacaklarının toplamı 7.832 akçeye; mum yağı, öküz ve araba gibi mal ve hizmetlerden olan alacaklarının toplamı ise 8.008 akçeye ulaşır. Dahası bu alacağı olan meblağları çok nadiren 10 esedîyi (1.760 akçeyi) geçer ve genellikle 1 esedî ile 6 esedî arasında değişir. Buna karşın kredi ilişkileri bağlamında değerlendirilebilecek herhangi bir borcu kayıtlara yansımamıştır. Bu bilgiler, Hızır Beğ'in özellikle kendi ikamet ettiği köyün

²⁴⁸ Gümrük Kâtibi Monla Ahmed bin Ahmed'in toplam alacağı 10.400 akçedir R8/Varak 96a, 2 Cemâziyelevvel 1193 (18 Mayıs 1779). Monla İbrahim bin Elhâc Ahmed bin Abdülmennan'ın 18.480 akçe toplam iki kişiden alacağı bulunur A.K.M.U.K. R-37, Varak 44b/45a, 22 Muharrem 1167 (19 Kasım 1753). Molla Ahmed bin İbrahim bin Abdullah'ın ise toplam 3 kişiden ve biri balmumu ücretinden oluşan 10.920 akçelik alacağı bulunur A.K.M.U.K. R-7, Varak 19a, 15 Zilkade 1151 (24 Şubat 1739).

²⁴⁹ A.K.M.U.K. R-8, Varak 94b/95a, 27 Zilhicce 1192 (16 Ocak 1779).

²⁵⁰ A.K.M.U.K. R-4, Varak 12a-b, Evâsıt-ı Cemâziyelâhir 1107 (16-26 Ocak 1696).

muteber kişilerinin küçük kredi ihtiyaçlarını karşılayan bir borç veren olduğu fakat bu alacak işlemlerinde ekonomik kâr gütmediği intibasını uyandırır.

Hızır Beğ ile bu bağlamda çok benzer bir durumu 180.368 akçelik nominal mal varlığına sahip Ahmed Beğ bin Behzat'ın toplamda sadece 4.346 akçelik alacaklarında görmek mümkündür.²⁵¹ Alacaklarının tümünü “*‘ani’l-karz*” şeklinde vermiş olan Ahmed Beğ de bu alacaklarında beğler lehine bir tercih sergilemiştir. Zira alacağının bulunduğu 7 kişinin 4’ü beğ veya beğ oğlu olarak kayıtlara yansımıştır. Bu borçlulardan sadece birinin ikamet ettiği yerin Ahmed Beğ ile aynı köy olduğuna dair bilgi verildiği için bu anlamda Hızır Beğ ile karşılaştırmak mümkün değilse de bu kişilere verilen kredilerin benzer şekilde düşük meblağlarda olduğu anlaşılmaktadır (en fazla 1.760 akçe fakat genellikle 170-400 akçe arasında). Yine Hızır Beğ ile benzer şekilde borçları açısından bakıldığında da kredi ilişkileri içerisine girmeyip daha çok değirmen veya eşya *bahasından* doğan borçlarının olduğu görülmektedir.

Öte yandan ağaların hem bireysel hem de kitlesel olarak, hem mal varlıklarındaki alacak oranlarının hem de bu alacak meblağların büyüklüğü açısından açık ara öne çıktıkları anlaşılmaktadır. Hatta öyle ki servet sahibi 12 ağadan 11’inin muhallefatlarında yer alan alacaklarının ortalaması 653.479 akçe ile elhâclarinkinden yaklaşık 10 kat daha yüksektir. Bir örnek dışında mollalar ve elhâcların tamamında alacakların niteliği bireysel olması dolayısıyla eşit bir karşılaştırma yapmak gerekirse yine ağaların 354.740 akçe ile bariz bir şekilde bu alandaki egemenlikleri görülebilir. Kitlesel bireysel fark etmeksizin ağaların içinde en az alacağı bulunan 52.440 akçe ile Osman Ağa bin Mehmed’dir ki bunun 30.000 akçesi Örenlik Köyü ahalilerinin zimmetinde “*hüccetü’l-karz*” ve 22.440 akçesi ise zeamet köylerinden tahsil olunan öşür kıymetidir.²⁵² Nominal olarak bu kategorinin en yüksek alacağına sahip olan Kethüdayerizâde Süleyman Ağa’nın alacaklarının toplamı 3.087.680 akçe gibi muazzam bir miktara ulaşır.²⁵³ Bunun 2.808.240 akçesi pek çok köyden öşür ve rüsum ile zahire akçesi gibi niteliği belirtilmiş vergiler ile yine bu köyler ve Cami-i Cedid Mahallesi’nden olan bazen *bâ-temessük* bazen herhangi bir detay verilmeden yazılan alacaklarından oluşur. Bu alacağın 279.440 akçe gibi çok daha mütevazı bir kısmı ise 20’si zimmî toplam 33 kişiye verdiği veya bir şekilde tahsil edilmesi gereken kişilerin

²⁵¹ A.K.M.U.K. R-4, Varak 19b/20a, Evâ’il-i Şevval 1107 (4-14 Mayıs 1696).

²⁵² A.K.M.U.K. R-36, Varak 6b, 29 Muharrem 1151 (19 Mayıs 1738).

²⁵³ A.K.M.U.K. R-8, Varak 102b/103a/b/104a, 7 Şevval 1193 (18 Ekim 1779).

zimmetindeki bireysel borçlardır. Bireysel borçlar bağlamında en düşük alacak, 231.660 akçe nominal mal varlığının 79.380 akçelik kısmına tekabül eden Alemdar İsmail Ağa ibn Ali Beşe bin Abdullah’a aittir.²⁵⁴ En yüksek bireysel alacağı bulunan kişi ise 4.028.820 akçe (33.573,5 gurus) nominal servete sahip Çelebi Mustafa Ağa’dır ve ağa, beşe, molla gibi birçok unvan sahibi 21 kişinin zimmetindeki bu alacak 1.004.700 akçeye ulaşmıştır.²⁵⁵

Ağaların bu yatırımlarının kökenlerini tespit etmek çok zor değildir. Bir sınır bölgesi olması sebebiyle olsa gerek Balkanlar’ın daha güney bölgelerinde veya imparatorluğun diğer topraklarında zengin profilinin (özellikle köylülere borç vererek topraklarını ele geçirerek elde eden zengin) ulema ağırlığının²⁵⁶ aksine Rusçuk’ta genel olarak ağalar, beşeler, beğler ve paşa gibi askerî sınıfın seyfiye koluyla ilişkilendirilebilecek kimseler zenginliğe daha kolay ulaşmış görünürler. Yalnız bu noktada özellikle 17. ve 18. yüzyılları konu edinen çalışmalarda unvanları açısından ulema ile ilişkilendirilen efendi, çelebi, molla gibi unvanların, 17. ve 18. yüzyıllara gelindiğinde ulema sınıfına işaret eden özellikleri anlamsızlaşır, belirsizleşir. Sonraki bölümde daha detaylı bir şekilde ele alınacağı üzere örneğin çelebi unvanının 18. yüzyıla gelindiğinde yerini efendi unvanına bırakmaya başlaması her ne kadar ikisi de ilmiye ile ilişkilendirildiği için problem teşkil etmiyormuş gibi görünse de çelebinin kendi başına barındırdığı anlam bile her zaman bu tasnife dâhil edilemez. Dahası, bahsi geçtiği üzere, mollaların mal varlıkları arasında, en azından Rusçuk için, ilmiye ile ilişkilendirilebilecek herhangi bir emareye rastlanmamış olması unvanların klasik tasnifleri üzerinden yapılan genellemelerin güvenilirliğine şüphe düşürmektedir. Bununla beraber ulema kökenli zenginlerin öne çıktığı yerlerde de olduğu gibi servetin önemli bir kısmı benzer bir yatırım tercihi sergileyerek alacaklardan oluşmaktadır. Yalnız buradaki fark Rusçuk’un askerî zenginlerinin alacakları genellikle bireysel kredi ilişkilerinden değil, neredeyse tamamen köylülerle ve genellikle de ya açıkça ya da üstü kapalı olarak iltizam veya vergi üzerinden kaynaklanmaktadır.

Bunun en salt ve somut örneklerini Şaban Ağa, İsmail Ağa ve Hüseyin Ağa’nın muhalefatlarından görmek mümkündür. 85.440 akçe kıymetindeki alacaklarının tamamı mültezimliğini üzerine aldığı Yovan ve Bergos köylülerinin zimmetlerindeki mahsulattan

²⁵⁴ A.K.M.U.K. R-37, Varak 26a, 5 Recep 1166 (8 Mayıs 1753).

²⁵⁵ A.K.M.U.K. R-6, Varak 35b/36a/b/37a, Evâ’il-i Safer 1150 (31 Mayıs- 9 Haziran 1737).

²⁵⁶ Marcus. (1983). “Men, Women and Property”, s. 152; Gara. (2021). “Sarrafılar ve Toprak Sahipleri”, s. 219; Tezcan, Baki. (2010). *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. New York: Cambridge University Press, s. 37.

oluşurken toplam alacağından daha fazlası kadar borçlu (yaklaşık 89.500 akçe) olan Şaban Ağa bin Mustafa'nın bu borcunun en büyük kısmı bu mültezimlikten doğan Kara Mehmed Ağa'ya olan borcudur (53.400 akçe).²⁵⁷ Bunun dışındaki borçları efendi, elhâc, beğ gibi unvanlarla zimmîlerden oluşan ve sayıları 12 kişiye ulaşan toplam 11.500 akçe civarındadır ve bunların hepsi pabuç, sabun pastırma gibi malların *bahasından* kaynaklanmaktadır. Mubayaacı Elhâc Mehmed Ağa ve Elhâc Hüseyin Suhteze'ade'den “‘*ani'l-karz*” aldığı borçların miktarı ise sadece 9.434 gibi çok daha mütevazı bir seviyede kalmıştır. Bu da esasen Şaban Ağa'nın kredi ilişkilerinden ziyade iltizam ve mal alışverişi üzerinden alacak ve borçlanma muamelelerine taraf olduğu anlamına gelir. Benzer şekilde, İsmail Ağa bin Abdullah'ın 30.700 parelik (92.100 akçelik) alacağının tamamı buğday pahası ve timar mahsulünden olmak üzere vergi üzerinden ve kitlesel olma özelliği sergiler.²⁵⁸ Borç ilişkileri açısından değerlendirildiğinde de İsmail Ağa'nın geniş bir kredi ağının içerisine dâhil olmadığı anlaşılabilir. 578.760 akçelik nominal mal varlığının %16,6'sı kadarına tekabül eden borçlarının içerisinde en dikkate değeri “‘*an karz-ı şer'i*” olarak Ahmed Beşe bin Murad'dan alınan 22.800 pare (68.400 akçelik) meblağdır. Yine Hüseyin Ağa'nın 193.664 akçeye ulaşan alacaklarının tamamı “‘*ber-mûceb-i temessük*” Tetova ve Kadı köylülerinin zimmetlerindeki alacaklarından oluşur ki bunlar toplam mal varlığının %75'ine tekabül eder. Bunun dışında herhangi bir kredi ilişkisine girmemiştir.²⁵⁹

Kırsal ile kurulan kitlesel alacak-borç ilişkileri sadece ağalarla sınırlı kalmış değildir, ağalar sadece bu alanda dominant figürler olarak ağırlıklarını gösterirler. Örneğin, Tutrakan Köyü sakinlerinden Ali Çelebi bin Hasan'ın 292.095 akçelik nominal mal varlığının esasen 47.700 gibi dikkate değer büyüklükteki alacağının sadece 960 akçelik bir kısmı köylülerin zimmetindedir. Geri kalanı bireysel alacaklardan oluşur ve en büyük pay da İsmail Beşe'nin zimmetindeki 32.460 akçelik bir kısımdan ibarettir. Borçları açısından bakıldığında da Ali Çelebi'nin kredi ağlarına pek girmeyi tercih etmediği yorumuna ulaşılabilir. Aynı şekilde, 77.271 parelik (309.084 akçelik) mal varlığı bulunan Gümrük Kâtibi Monla Ahmed bin Ahmed'in de Karasulu ahalilerinin zimmetlerindeki 600 pare (2.400 akçe), ağalar

²⁵⁷ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 8 Rebûlevvel 1111 (3 Eylül 1699).

²⁵⁸ A.K.M.U.K. R-6, Varak 44a/b, 13 Ramazan 1150 (4 Ocak 1738) ve A.K.M.U.K. R-36, Varak 4a/b, Evâhir-i Zilkade 1150 (11-21 Mart 1738).

²⁵⁹ A.K.M.U.K. R-2, Varak 1b, 22 Zilkade 1109 (1 Haziran 1698).

dışındakilerin kırsal ile kurdukları borç ilişkilerinin mal varlıkları içerisinde çok tali ve sınırlı bir boyutta kaldığını gösterir.²⁶⁰

Kimilerinin kırsal ile alacak üzerinden kurdukları ilişkinin boyutunu tek cepheli bir ekonomik muamelenin ötesine taşımaya çalıştıklarını düşünmeye sevk eden örnekler mevcuttur. Cami-i Cedid Mahallesi sakinlerinden olmakla beraber mal varlıklarının niteliği açısından değerlendirildiğinde hatırı sayılır derecede ziraat ve özellikle de hayvancılıkla uğraştığı anlaşılan Ahmed Beğ'in 180.744 akçelik servetinin %35,7'sine tekabül eden 64.647 akçelik alacağının 19.680'i iki köy ahalisinin gerekçesi belirtilmemiş zimmetlerindeki meblağdan oluşur.²⁶¹ Geriye kalan alacakları ise çoğunluğu zimmîlerden oluşan, aralarında derici, bahçıvan ve çoban bulunan 28 kişi arasında dağılmıştır. Kayıtlarda alacakların niteliğine dair herhangi bir bilgi yer almamasına rağmen bunlar arasındaki meslek gruplarına yapılan atıflara ve mal varlığının içerisindeki pek çok hayvan ve ziraî ürünün mevcudiyetine nazaran Ahmed Beğ'in bu alacaklarını, kırsal ekonomik faaliyetlerini yürütmek için bir araç olarak kullandığı ileri sürülebilir. Buna karşın muhallefata yansıyan herhangi bir kimseye borçlu olduğu görülmez.

Ağa unvanlı olup da köylüler ile alacak-borç ilişkisi kurmayan veya kursa bile bunun çok sınırlı bir düzeyde olduğunu gösteren örnekler de vardır. 643.745 akçelik nominal mal varlığına mutasarrıf Dizdar Elhâc Hüseyin Ağa ibn Elhâc Ahmed'in bu servetinin 31.440 akçesi genellikle cizye ve öşür gibi vergi kalemlerinden oluşan köylülerin zimmetindeki alacağından oluşur.²⁶² Buna karşın 140.280 akçelik alacağı ise elhâc, esseyid, molla gibi unvan sahiplerinden toplam 6 kişinin zimmetinde bulunmaktadır. Bunlar arasında özellikle Çelebizâdelerden sonra Rusçuk'un en önemli ailelerinden biri olarak Kadeşzâde Mehmed Ağa'nın 67.200 akçelik alacağının bulunması dikkatleri celp eder. Öte yandan alacakların sayısından daha fazla olmasına rağmen toplam değeri açısından daha aşağıda kalan borç ilişkilerine bakıldığında ise toplam 27 kişiye borcunun olduğu muhallefata kaydedilmiştir. Fakat bu borç ilişkilerinin ekseriyeti herhangi bir anlamlı örüntü sergilemez. Kimi zaman açıkça tütün veya yapağı gibi ürünler kimi zaman daha üstü kapalı olarak alacaklısı olduğu kişilerin taşıdığı kahveci, kasap, haffaf, terzi gibi unvanların işaret ettiği ürün ve hizmetlerden doğan borçlar deftere yansıtılmıştır. Çok ender olarak da nakit olarak alınan

²⁶⁰ A.K.M.U.K. R-8, Varak 96a, 2 Cemâziyelevvel 1193 (18 Mayıs 1779).

²⁶¹ A.K.M.U.K. R-51, Varak 7a/b, Cemâziyelevvel 1127 (Mayıs/Haziran 1715).

²⁶² A.K.M.U.K. R-37, Varak 46b/47a/b/48a, 6 Safer 1167 (3 Aralık 1753).

borçtan bahsedilmiştir. Bu bakımdan Dizdar Elhâc Hüseyin Ağa alacak ve borç ilişkileri bağlamında çok çeşitli mahiyette işlemlere taraf olduğu anlaşılmaktadır.

Muhallefat kaydındaki alacak ve borç ilişkilerinin finansal değil de ticarî boyutta gerçekleştiğini gösteren kişilerden bir diğeri ise Alemdar İsmail Ağa ibn Ali Beşe'dir. 231.660 akçelik mal varlığının 79.380 akçesi toplam 7 kişiden ve ekseriyetle astar ve çuka gibi kumaş türünden alacaklarından oluşur. Borçları açısından bakıldığında İsmail Ağa'nın borçlanmayı babası ve amcası gibi kan bağının olduğu kimselerden sağladığı, diğer borçlarının ise alacaklarında olduğu gibi genellikle çuka ve iplik gibi ürünler üzerinden gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Herhangi bir kırsal ekonomik yatırımı da bulunmayan İsmail Ağa'nın mal varlığında dükkân ve alacaklarının oranı ile bunların ve borçlarının niteliğine bakıldığında servetinin kaynağının büyük oranda ticaret odaklı kentsel faaliyetlere dayanmaktadır.

Alacak ve borç ilişkileri basit bir kredi muamelesi, ekonomik bir yatırım alanı olarak görülmemelidir. Elbette kredi, daha genel anlamda alacak ilişkileri başka dolaylı yatırım fırsatları doğurabilmektedir. Örneğin, bir bölgenin iltizam hakkını almak o bölgede çiftlik kurmaya veya tam tersi bir durumun önünün açılmasına imkân verebilir. Keza Kethüdayerizâde Süleyman Ağa'nın iltizamını uhdesine aldığı bazı köylerde çiftlik veya değirmenlerinin bulunmasına ek olarak yine bu köylerin ahalileriyle bireysel ve kitlesel alacak ilişkileri kurmuş olması bu bağlamda değerlendirilebilir.²⁶³ Benzer şekilde Şaban Ağa bin Mustafa'nın 1100 senesinde Selim Giray Han'ın Çuhadarı Kara Mehmed Ağa'dan iltizam ettiği Bergos ve Yovan köylerinden ikincisinde mirasçılarının 65.860 akçeye sattığı bir çiftliğe mutasarrıf olması – her ne kadar hangisinin neden, hangisinin sonuç olduğunu tespit etmek zorsa da – bununla ilişkilendirilebilir.²⁶⁴

Öte yandan, para vakıfları hariç bankalar gibi kurumsal yapıların bulunmadığı yerlerde esas olarak piyasa gereksinimini karşılayan zenginlerin sağladığı bu krediler basit bir banka ikamesi işlemi veya yatırım alanı değil, bundan daha geniş bir bağlamda paranın sosyal sermayeye dönüştüğü bir muamele anlamına da gelir. Daha önce de bahsi geçen Rusçuk'un önde gelen ayan ailelerinden Çelebizâdelerin atalarından olan Çelebi Mustafa Ağa bin Elhâc Yakub Ağa'nın 4.028.820 akçelik (33.573,5 guruşluk) nominal servetinin

²⁶³ A.K.M.U.K. R-8, Varak 102b/103a/b/104a, 7 Şevval 1193 (18 Ekim 1779).

²⁶⁴ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 8 Rebûlevvel 1111 (3 Eylül 1699).

yarısının alacaklardan oluşması dikkat çekicidir.²⁶⁵ 796.380 akçesi toplam 16 köyün sebebi belirtilmeyen zimmetindeki kitlesel alacaklardan, 172.260 akçesi ise iltizam ve öşür bedelinden oluşmaktadır. Bunlardan çok daha büyük bir kısmına karşılık gelen 1.004.700 akçesi ise ağalardan beşelere ve beğlere, elhâclardan mollalara ve çelebilere kadar çok geniş bir unvan yelpazesine mensup toplam 21 kişinin zimmetindeki alacaklardan mürekkeptir. Bu kişiler arasında 8 kişi ile ağaların daha öne çıktığı görülse de bu borçlular arasında 1.717 esedî (206.040 akçe) ile en büyük meblağın sahibi Kazzaz Monla Ömer örneğinde de görüldüğü gibi molla, çelevi gibi diğer unvan sahiplerinin zimmetlerindeki borçların büyüklüklerine bakıldığında diğerlerinin de azımsanmayacak bir rollerinin olduğu anlaşılabilir. Adı geçen Monla Ömer ve 1.560 esedî (187.200 akçe) ile bunu takip eden Yeğen Elhâc Halil Ağa'nın dışında diğerlerinin zimmetlerindeki alacaklar nadiren 400 esedînin (48.000 akçenin) üzerine çıkar. Daha önemlisi bu borçlular arasında Zıştovi Voyvodası Ali Ağa, Hezargrad Mütevellisi İbrahim Ağa ve zadegândan bazıları gibi gayet itibarlı ve nüfuzlu kimselerin bulunması Çelebi Mustafa Ağa'nın kredi sunumunu önemli bir sosyal ve politik sermaye aracı olarak kullandığı şeklinde yorumlanabilir. Dahası bu kimselerin zimmetlerindeki borçların 100 esedî (12.000 akçe) ile 300 esedî (36.000 akçe) gibi görece mütevazı sayılabilecek derecede az olması da borç ilişkilerinin belli bir sınıf içerisindeki kimseler arasında siyasî bağların kurulmasına imkân tanıdığı düşünülebilir. Çelebi Mustafa Ağa'nın borçları açısından bakıldığında bunların ekseriyetle ya iltizam muameleleri ya da tuz, bargir, kereste veya yağ gibi mallardan kaynaklanan borçlar olduklarını da eklemek gerekir.

Her ne kadar kırsal ekonomik girişimlerde bulunmuş olsa da mal varlığının içerisindeki en büyük kalemleri alacaklarından ve dükkânlarından oluşan Andelibzâde Elhâc Mehmed Efendi'nin 1.350.540 akçelik (11.254,5 gurusluk) mal varlığının 517.080 akçesi alacaklarından (%38,2) oluşur.²⁶⁶ Revgan akçesinden olduğu açıkça ifade edilen birisi haricinde alacağının bulunduğu 7 kişiyle bu alacak ilişkisinin niteliği tespit edilememiştir. Fakat Rusçuk'un eski voyvodası Mehmed Ağa'da olan 138.000 akçelik alacağının mevcudiyeti Andelibzâde Elhâc Mehmed Efendi'nin kredi ile nüfuz ilişkisi kurmuş olması ihtimaline işaret eder.

²⁶⁵ A.K.M.U.K. R-6, Varak 35b/36a/b/37a, Evâ'il-i Safer 1150 (31 Mayıs- 9 Haziran 1737).

²⁶⁶ A.K.M.U.K. R-38, Varak 94a/b, 6 Zilkade 1155 (2 Ocak 1743).

3.087.680 akçe (771.920 pare) ile nominal olarak Rusçuk'un en büyük alacaklısı olan ve yukarıda bahsi geçen Kethüdayerizâde Süleyman Ağa ibn İsmail'in %61,7 ile servetinin yarısından fazlasına tekabül eden alacakları 18 köye ve 33 kişiye dağılmıştır.²⁶⁷ Bu 33 kişiden mürekkep bireysel borçlularının profillerine bakıldığında ilk olarak bunların 20'sinin zimmîlerden oluşması dikkati çeken en önemli husustur. Dahası bu 20 zimmînin 11'i Süleyman Ağa'nın çiftliğinin de bulunduğu Gagalya Köyü'ndendir ve bir iki tanesi ise başkalarının çiftliklerinde sakin kimselerdir. Ayrıca bunlardan hiçbiri 2.400 akçenin üzerinde değildir. Balkanlar'daki ve özellikle de Rusçuk'taki çiftliklerde sakin olanların neredeyse tamamının zimmîlerden olduğu bilindiğinden bu zimmîlerin de Süleyman Ağa'nın çiftliklerinde çalıştıklarını ileri sürmek zeminden yoksun bir iddia değildir. Bu bilgiler ışığında Kethüdayerizâde'nin krediyi başka ekonomik faaliyetlerin yürütülmesinde bir araç olarak kullandığı yorumunda bulunulabilir. Bu bakımdan Kethüdayerizâde'nin bu tutumu yukarıda bahsi geçen Ahmed Beğ ile büyük benzerlik taşır.

*“Müteveffâ-yı mezbûrun zimem-i nâsda alacakları olub tahsili mümkün olmadığını bî-garaz müslimînden cemm-i gafîr ve cem‘-i kesîr²⁶⁸ ihbâr etmeleriyle defter-i bâlâda idhâl olunmayub mümteni‘ü’l-husûl olunan defteri”*nde sefer sırasında Eflak tarafına firar eden Çernovoda Köyü'nün Bulgar reayası zimmetlerindeki 1.772 guruş, Ablanova Köyü reayasının zimmetlerindeki 2.336 guruş ve Gagalya Köyü'nden firar edenlerin zimmetlerindeki 2.620 guruş alacakları mirasçıları arasında paylaştırılamamıştır. Yalnız listenin sonunda asıl dikkati çeken husus, tahsil edilmesi mümkün olmayan alacaklarının arasında Rusçuklu Çelebizâde Hasan Paşa'nın zimmetindeki *“bâ-defter”* 6.206 guruşun bulunmasıdır. 1773'te vezaret rütbesi alan Çelebizâde Hasan Paşa, 1775 yılında vezirliğini kaybetmiş ve tekrar bunu kazandığı 1787 yılına kadar Selanik ve Filibe gibi başka yerlerde ikamete mecbur tutulmuştu.²⁶⁹ Bu bilgilere dayanarak Kethüdayerizâde Süleyman Ağa'nın 1779'daki vefatı esnasında gözden düşmüş bir konumda olduğu ve bu sebeple borcun tahsil edilemediği düşünülebilir. Her ne kadar bu alacağın ne zaman ve ne için gerçekleştiğini kayıttaki bilgilere göre kestirmek zor olsa da Rusçuk'un vezir ve sadrazam çıkarabilecek

²⁶⁷ A.K.M.U.K. R-8, Varak 102b/103a/b/104a, 7 Şevval 1193 (18 Ekim 1779).

²⁶⁸ Ergenç, Özer. (2010). “Toplumsal Düşünce Açıklama Kanalı Olarak ‘Cemm-i Gafîr ve Cem‘-i Kesîr’”. XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010, Ankara (IV. Cilt-II. Kısım). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1063-1071.

²⁶⁹ Sarıcaoğlu, Fikret. (1997). “Hasan Paşa, Şerif”. TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 16. İstanbul: TDV, s. 340-341.

kadar güçlenmiş ayan ailelerinden birinin mensubuna başka bir ayanın vermiş olduğu tahsil edilememiş borç ilginç bir örnektir.

Toplam 43 kişiye, Çernovoda ve Cami-i Atik Mahallesi avarızı gibi bir gruba ve çiftlik masrafı gibi harcamalar için yapılan borçların toplamı 6.795,5 gurusu bulur. Bu kişisel borçların hiçbirisinde borçlanmanın gerekçesi belirtilmemiş olduğundan çoğu zaman niteliğini tespit etmek zordur. Unvanları açısından bakıldığında 14'ünün ağa unvanı taşıdıkları, diğerlerinin bununla kıyas olunamayacak kadar az olduğu görülür. Alacaklarındaki zimmî ağırlığına karşın borçlu olduğu kişiler arasında sadece 7 kalem borcun zimmîlere olduğu anlaşılır. Çok açıklayıcı olmayan bu sınıflandırmanın dışında alacaklıların isimlerine eşlik eden meslek ibarelerine dikkat etmek daha aydınlatıcıdır. Zira terzi, duhancı, kasap, bakkal, ekmekçi, haffaf, attar, nalband, dülger ve ırgat ifadeleri her ne kadar 43 kişilik grup içerisinde görece daha az bir gruba ve bunlara olan toplam borç 475,5 gurusu gibi küçük bir meblağa karşılık gelse de Kethüdayerizâde Süleyman Ağa'nın borçlarının bir kısmının esnaf ile olan ilişkilerinden kaynaklandığı anlaşılabılır. Bunun dışında, borçlarının büyüklüğü bakımından incelendiğinde ise 1.118,5 gurusu ile en büyük borcu Molla Amiş'e aitken bunu 728 gurusu ile Abdalzâde Motaş (موطن) Ağa takip eder. 445 gurusu Hacı Ahmed'e ve 330 gurusu Ömer Ağa'ya olan borcun mahiyeti bilinmez. Ohan Bazirgân'a 204,5 gurusu borcu olan Kethüdayerizâde, ekonomik ve politik sermaye sahibi yerel ayan veya merkezî elitin bezirgân ve sarraflarla olan yakın ilişkilerine sadece bir örnek teşkil etse de Rusçuk'taki diğer zengin muhallefatlarında sık görülen bir ilişki değildir. Bu alacaklılar arasındaki en önemli figürler ise Kethüdayerizâde'nin 555 gurusu borcunun olduğu Çadircızâde Mehmed Ağa ve 275 gurusu borcunun olduğu Ayan Ahmed Ağa'dır.

Kethüdayerizâde Süleyman Ağa'nın ölümünden biraz önce Rusçuk'ta ayanlık mücadelesi için tansiyonun yükseldiği anlaşılmaktadır. Zira Çelebizâde (devletçe makbul kimselerin *zâde* gözden düşenlerin *oğlu* ifadesiyle karşılandığı Osmanlı diplomatikasına uygun olarak Çelebi oğlu) Mehmed ve Rusçuk'un diğer önemli ayanlarından Kadeşzâde Ahmed Rusçuk'a ayan olmak için zora başvurmuşlar ve Rusçuk ayanı Ahmed Ağa'nın konağını yakıp, kaleden 8 top ve barut almaya cesaret etmişlerdi.²⁷⁰ Yergöğü'nde ikamet eden ve buranın ayanı olan Çadircızâde Mehmed ise resmî otoritelere destek olarak bölgenin asayişini sağlamak istemiştir. Her ne kadar olayların hedefi Rusçuk Ayanı Ahmed Ağa gibi

²⁷⁰ A.K.M.U.K. R-8, Varak 62b, Evâsıt-ı Rebiülâhir 1193 (28 Nisan-7 Mayıs 1779).

olsa ve Çadircızâde'de bu tutumuyla Ahmed Ağa'nın yanında gibi görünse de sonraki gelişmelerden de anlaşılacağı üzere mesele Rusçuk ayanlığı konusunda Çadircızâde ile Çelebizâde'nin mücadelesine evrilmiştir. Çünkü Çelebizâde Mehmed'in taşkınlığından önce Ayan Ahmed Ağa'yı “*muhtelü'd-dimağ ve mağşûşü'z-zihn ve hall ü 'akde 'adem-i kudretinden nâşî... kaza-i mezbûrun bi'l-cümle ulemâ ve sülehâ ve sâ'ir ahâlisi bi'l-ittifak merkûmun ihrâc ve ez-kadîm a'yânzâde a'yân olan*” Çelebi Ağazâde Seyyid Mehmed'i ayan olarak seçmişti.²⁷¹ Fakat hemen akabinde Bender Defterdarlığı'na atanan²⁷² Çelebizâde Seyyid Mehmed, görev yerine intikal etmemesi²⁷³ nedeniyle devlet nezdinde asi konumuna düşmüştür. Bu mücadelede merkezî otoritenin desteğini alan Çadircızâde Mehmed öne çıkarak Rusçuk voyvodalığını ve ayanlığını ele geçirmiş oldu.²⁷⁴ Dolayısıyla, Kethüdayerizâde bu olaylardan önce vefat ettiği ve çocukları da küçük olduğu için bu çatışmalardaki tutumunu takip etmek mümkün değilse bile mücadelelere taraf olan dört kişiden aynı tarafta yer alan ikisine – Çadircızâde Mehmed ve Ayan Ahmed Ağa'ya – borcunun olması politik olarak bu gruba daha yakın olduğu izlenimini vermektedir.

18. yüzyılın son çeyreğindeki diğer önemli zenginlerinden Elhâc Motaş (Mataş?) Ağa ibn İbrahim Çelebi'nin 4.789.360 akçelik (29.933,5 guruş) nominal mal varlığındaki alacaklarının listesine dair iki ayrı defter düzenlenmiştir.²⁷⁵ Bunlardan ilki muhallefât listesinin ilk kısmında yer alıp mirasçılar arasında da paylaştırılan alacak meblağı Karakocalı ve Ablanova-i Müslim köylerinin ahalilerinin zimmetlerindeki 1.656 guruş ile 8 kişiden 4.140 guruş olmak üzere toplam 5.760 guruşu bulmuştur. Bu kısımdaki alacaklarının en büyük kısmını alenen ‘*ani'l-karz* olarak verilen Kara Mustafa Ağa'daki 3.000 guruş ile Mahmud Ağa'daki 750 guruş oluşturur. Bu kişiler aynı zamanda Motaş Ağa'nın ortaklarıdır ve Kara Mustafa Ağa, hükümetin Eflak'taki nizamı yeniden tesis etmek²⁷⁶ için giriştiği bir takım önlemlerden sonra Eflak'ta ticaret yapmasına izin verilen sınırlı sayıdaki kişilerden biridir.²⁷⁷ Bu ilk kayıttaki kişi ve meblağlar ikinci tutulan defterden çok büyük farklılıklar gösterse de en azından hayatının belli bir döneminde gerçekleşen alacak-borç ilişkilerini

²⁷¹ A.K.M.U.K. R-8, Varak 46b, Evâ'il-i Zilkade 1192 (21-30 Kasım 1778).

²⁷² A.K.M.U.K. R-8, Varak 53a/b, 28 Zilhicce 1192 (17 Ocak 1779).

²⁷³ A.K.M.U.K. R-8, Varak 55b/56a, 5 Safer 1193 (22 Şubat 1779).

²⁷⁴ A.K.M.U.K. R-9, Varak 6b/7a, Evâ'il-i Ramazan 1200 (28 Haziran-7 Temmuz 1786).

²⁷⁵ A.K.M.U.K. R-9, Varak 9b/10a/b, 28 Cemâziyelâhir 1200 (28 Nisan 1786).

²⁷⁶ Aksan, Virginia. (2006). “Whose Territory and Whose Peasants? Ottoman Boundaries on the Danube in the 1760s”. Frederick Anscombe (Editör). *The Ottoman Balkans, 1750-1830*. Princeton: Markus Weiner Publishers, s. 61-86; Yıldız, Aysel ve Kokdaş, İrfan. (2020). “Peasantry in a Well-Protected Domain: Wallachian Peasantry and Muslim Çiftlik/Kışlaks under the Ottoman Rule”. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 22(1), s. 175-190.

²⁷⁷ A.K.M.U.K. R-39, Varak 12b, 28 Muharrem 1205 (7 Ekim 1790).

yansıttığı için önem arz eder. Buna göre han ve dükkânlarının mal varlığının yarısına tekabül ettiği de dikkate alındığında Elhâc Motaş Ağa'nın servetinin kaynağını aktif ekonomik gayrimenkullerle kredi ve ticaret ilişkileriyle desteklenen kentsel ekonomik faaliyetlerden aldığı ileri sürülebilir. Bunun dışında ilk tutulan alacak kayıtlarından ayrıca anlamlı bir bilgi çıkmaz.

İlkindeki alacaklarının bir kısmının ödendiği ve bir kısmının da tahsilinin mümkün olmadığı belirtildiği için yeniden hazırlanan ikinci listedeki alacaklarının toplam değeri 10.930 guruştur. Toplam 9 kişi ve Rusçuk ahalisinin zimmetindeki meblağlardan ibaret bu alacakların hiçbirinin gerekçesi belirtilmemiştir. Cami-i Cedid Mahallesinin zimmetinde imamın marifetiyle alınan 100 guruş ve Rusçuk ahalisinin zimmetlerindeki 1.500 guruş kitlesel olarak nitelendirilebilecek alacaklarıdır. Geriye kalan bireysel alacaklarının olduğu kişilerin profilleri ilginç bir tablo ortaya sunar. 3.000 guruş ile en büyük alacağının bulunduğu Hüseyin Ağa hakkında fikir yürütebilecek herhangi bir başka bilgi bulunmaz. Bundan sonraki en yüksek meblağ 2.250 guruş alacak ise başka bir bilgi vermeksizin Hasan Paşa'nın zimmetinde olduğu yazar. Fakat Kethüdayerizâde'nin de alacağının bulunduğu Çelebizâde Şerif Hasan Paşa olma ihtimali bir hayli yüksektir ki o kayıta da “*mümteni‘ü’l-husûl*” alacaklar arasında anılmıştır. 1.625 guruş ile bir diğer büyük alacağı, bir süre önce Rusçuk ayanlığı için Çelebizâdelerin yanında mücadele veren Kadeşzâde²⁷⁸ ailesinden Kadeşzâde Mehmed Ağa'nın zimmetindedir. Genel bir yorumda bulunmadan önce hem Rusçuk'ta hem de Yergöğü'nde voyvodalık ve ayanlık yapmış Bostanzâdeler ailesinden adı verilmeyen fakat Yergöğülü olduğu ifade edilen biri de zimmetindeki 505 guruş ile Elhâc Motaş Ağa'nın borçlusu olan kişiler arasındadır. Bu bilgiler ışığında Elhâc Motaş Ağa'nın kredi ilişkileri açısından yapılabilecek en müspet yorum servetinin kaynağını kentsel gayrimenkuller ve kredi ilişkilerinden alan biri olarak mal varlığının dikkate değer bir kısmını Rusçuk ve hemen Tuna'nın karşı yakasındaki Yergöğü'nün ayan ve eşrafından kimselere borç vererek değerlendirmiş olduğudur. Buna karşın herhangi bir borcu da muhalefat kaydında yer almaz.

Bu durumlar bir bakıma borç ilişkilerinin her zaman sermaye sahibinin ekonomik olarak alt sınıfa ait kimseleri sömürdükleri hiyerarşik bir yapıya değil aynı zamanda yüksek zümre arasındaki müttefiklik ilişkilerinin sağlamlaşmasına hizmet eden sembolik bir aracı

²⁷⁸ Ailenin adı farklı defterlerde farklı biçimlerde yer alır: Kâdîş, Kadîş, Kadeş ve Kâdeş formlarında zikredilmektedir.

anlamına da gelmektedir. Bu borçlar bir bakıma gelir getirmesi beklenen ekonomik yatırımlar değil, daha çok sosyo-politik çıktıları beklenen yatırımlar olarak değerlendirilebilir. Fakat bu çok daha geniş bir çalışmanın konusudur.

3. RUSÇUK KIRSAL GAYRİMENKUL PİYASASI

3.1. Kaynaklar ve Karşılaşılan Problemler

Rusçuk'a ait 1656-1791 tarihleri arasını kapsayan toplam 15 adet kadı sicilleri incelendiğinde toplam 65 adet çiftlik, değirmen ve bağ devir işlemine dair kayıt tespit edilmiştir.²⁷⁹ 15 adet defterden 5 tanesinde²⁸⁰ hiçbir devir işlemine rastlanmazken bu 15 defterden 6 tanesinde²⁸¹ herhangi bir çiftlik veya değirmen ve 7 tanesinde²⁸² ise bağ devir kaydı bulunmamaktadır. Bu devir işlemleri genellikle alım-satım şeklinde olmakla beraber hibe şeklinde de olabilmektedir. Alım-satım kayıtlarının küçük bir kısmında, mirasçılar arası muamele söz konusu olduğundan malik ile müşteri arasında ailevî yakınlık bulunması hasebiyle anlamlı oldukları sürece analizlere katılmıştır. Diğer yandan, hibe türünden transferlerde devreden ile devralan arasında, istisnalar dışında, çoğunlukla ebeveyn-evlat gibi bir yakınlık olduğu için ekonomik olarak çok anlamlı çıkarımlar vermemektedir. Bu nedenle analizler açısından yine anlamlı olmadıkları sürece değerlendirmeye dâhil edilmemiştir.

3.1.1. İstatistik ve Kaynakların Handikapları

Kayıtlara yansıyan kırsal gayrimenkul satış işlemlerinden elde edilen verilerin sağlıklı bir analizinin yapılabilmesini engelleyen maalesef bir takım problemler mevcuttur. Bunlardan bir tanesi, dağınık haldeki verilerin tasnif ve analiz edilmesinde hayli önemli olan istatistiğin kendi doğasında var olan sınırlılıklardır. Örneğin, bir bölgede bir malikânenen 100 işçinin çıkarılmasıyla 100 malikânenen birer işçinin çıkarılması aynı istatistiksel sonuçları verecektir fakat birbirinden farklı sosyo-ekonomik etkilerinin olacağı aşîkârdır.²⁸³

²⁷⁹ İncelenen defterler şöyledir: A.K.M.U.K. R-1 (1066-1067/ 1656-1657), A.K.M.U.K. R-3 (1097-1100/ 1685-1688), A.K.M.U.K. R-4 (1106-1108/ 1695-1696), A.K.M.U.K. R-2 (1109-1112/ 1698-1701), A.K.M.U.K. R-5 (1121-1124/ 1709-1710), A.K.M.U.K. R-51 (1127-1128/ 1715-1716), A.K.M.U.K. R-52 (1147-1148/ 1734-1735), A.K.M.U.K. R-6 (1149-1151/ 1736-1739), A.K.M.U.K. R-36 (1150-1151/ 1738), A.K.M.U.K. R-7 (1151-1153/ 1738-1740), A.K.M.U.K. R-38 (1154-1155/ 1742-1743), A.K.M.U.K. R-37 (1166-1167/ 1752-1754), A.K.M.U.K. R-8 (1191-1193/ 1777-1779), A.K.M.U.K. R-9 (1200/ 1786), A.K.M.U.K. R-39 (1204-1205/ 1789-1791).

²⁸⁰ Herhangi bir transfer kaydının bulunmadığı defterler R-5, R-52, R-37, R-9 ve R-39 numaralı defterlerdir.

²⁸¹ Çiftlik veya değirmen devir sözleşmelerinin bulunmadığı defterler R-5, R-52, R-6, R-37, R-9 ve R-39 numaralı defterlerdir.

²⁸² Bağ transfer kaydının bulunmadığı defterler R-5, R-52, R-7, R-37, R-8, R-9 ve R-39 numaralı defterlerdir.

²⁸³ Moore, Barrington Jr. (2003). *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yararlanmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*. (Çev. Şirin Tekeli ve Alaeddin Şenel). Ankara: İmge Kitabevi, s. 36.

Dolayısıyla, istatistiksel çalışmalarda verilerin dikkatli bir şekilde yorumlanması analizlerin sonuçları açısından hayati önem taşır.

Öte yandan, makul sonuçlar çıkarmak için eldeki verilerin belli kalıplara sokulması veya belli kategoriler altında sınıflandırılması, bu gruplandırılmış verilerin artış ve düşüş eğilimleri ile birbirleri arasındaki ilişkilerinin incelenmesi gerekir. Örneğin, küreselleşen ticaretin doğurduğu fırsatlardan faydalanmak isteyen şehirlilerin veya askerî sınıfa mensup kişilerin, kırsal üretim birimlerine yatırım yapıp yapmadıkları incelenmek istendiğinde bu gayrimenkullerin mekânsal olarak kırsaldan kente veya sınıfsal olarak reayadan askerîye geçip geçmediğine bakılması icap eder. Ne var ki, çiftlik, değirmen ve bağ gibi alım-satım işlemlerini konu edinen belgelerde genellikle mülk sahibinin sakin olduğu yer, mahalle ve köy olarak belirtilirken müşterinin ikameti kaydedilmemektedir.²⁸⁴ Bazı durumlarda ise sadece “*medine-i Rusçuk’da sâkin*” diyerek geçirilmiştir. Dolayısıyla, istatistiksel çalışmalara malzeme olacağı kaygısı taşınmadan tamamen dönemin ihtiyaçlarına pragmatik bir cevap olarak tutulan kayıtların içerdiği bilgiler, her zaman istatistiksel analize tabi tutulacak kadar muntazam olmamaktadır. Netice olarak, kaynakların doğasından kaynaklanan bu durum, belgelerin sunduğu “düzensiz” bilgilerin, kimi zaman zoraki kimi zaman keyfi kategorizasyonuna sebep olmaktadır. Elbette bu keyfiyet, analizlerin sonucunda yapılan yorumların güvenilirliğine bir nebze gölge düşürmektedir.

3.1.2. Sınıfların Belirsizliği ve Unvanların Güvenilmezliği

Karşılaşılan problemlerden bir diğeri unvanlarla ilgilidir. Geleneksel olarak Osmanlı dünyasında toplumsal hiyerarşi temelde yöneten/askerî ve yönetilen/reaya şeklinde iki gruba ayrılır. Fakat bu iki sınıfı birbirinden ayıran asıl olarak vergi muafiyetidir. Diğer bir ifadeyle, vergiden muaf olan kişi askerî, vergi ödeyen ise reayadır. Askerî sınıfın da kendi içinde seyfiye/ehl-i örf, kalemiye/ehl-i kalem ve ilmiye/ehl-i şer olarak üç gruba ayrıldığı genellikle kabul edilir. Buna karşın, 14. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar çok uzun bir süre varlığını sürdüren bir devletin kullandığı ifadelerin ve terimlerin anlamlarının zaman içinde değişebileceği ve hatta değiştiği unutulmamalıdır. Vergi ile ilgili bir husus olması hasebiyle devlet tarafından tanımı ve kapsamı detaylı bir şekilde açıklanan askerî kavramının, 16. yüzyılın başındaki karşılığı 17. yüzyıldakinden bir nebze farklıdır. Zamanla bir yandan

²⁸⁴ Faroqhi. (2000). *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, s. 303.

askerî zümrenin içine dâhil edilenlerin sayısı artmış diğer yandan askerî teriminin tanımı değişmiştir.²⁸⁵

Barkan, yaya, müselleme, voynuk gibi bir takım askerî hizmetleri yerine getirenler ile derbentçi, madenci, çeltikçi gibi hiçbir idarî mevki ve sosyal statü işgal etmediği halde “gayet ağır hizmet ve mükellefiyetler mukabili örfî tekâliften muaf tutuldukları için askerî sınıf mensubu addedilen çiftçi veya çoban halkını” diğer idarî ve askerî mevki işgal edenler ile kıyaslamanın mümkün olmadığını ileri sürer.²⁸⁶ Böyle bir kapsam genişlemesini Barkan, miras taksimlerinden alınacak vergi ve harçlar üzerinde kazasker ile kadılar arasındaki mücadele temelinde açıklarken²⁸⁷ revizyonist çalışmalar bunu daha geniş bir sosyal ve ekonomik düzlemde ele almaya çalışırlar. Daha önce de bahsi geçtiği gibi, yerelde gittikçe güçlenen kimselere idare mekanizmaları içerisinde yer vererek unvan ve payeler ile bu merkezkaç kuvvetlerin sadakatlerini sağlamak merkezileşme politikasının bir parçasıydı. Öte yandan, 17. yüzyıldan itibaren artan vergiler beraberinde vergi muafiyetlerine olan talebi de arttırmıştı. Bu yeni halin gerektirdiği uzlaş hem askerî sınıfın kapılarının daha geniş kitlelere açılmasını hem de devletin daha geniş bir ekonomik kaynağa kavuşmasını sağladı.²⁸⁸ Artık askerî sınıf, bütün imparatorluk sınırları içerisindeki kaynakların paylaşıldığı katı ve yekpare bir oluşum olarak kalmadı, daha geçişken ve geniş bir kitlenin dâhil olduğu ve herkesin bir diğerinden farklı imtiyazlara sahip olduğu bir yapı şekline dönüştü. Askerî statüsüne sahip olmak bu haliyle vergilerin tümünden muaf olmak anlamına gelmiyor, devlet gittikçe daha fazla kişiyi askerî olarak kabul ederken daha dikkatli bir şekilde vergilendirmeye çalışıyordu.²⁸⁹

Araştırmaya konu olan döneme yakınlığı sebebiyle dönemin kaynaklarında askerî olarak tanımlanan kişilerin ve grupların kimler olduğuna bakmak bir fikir vermesi açısından önemli olacaktır. 1628 tarihli bir fermana göre askerî sınıfı oluşturan elemanlar şu şekilde tanımlanmıştır:

a) Hatipler, imamlar, kâtipler, mütevelliler, câbiler, nazırlar, şeyhler, ücret karşılığında Kuran ve dua okuyanlar ve vakıflardan, mezralardan ve tekkelerden para alanlar dâhil olmak üzere en az bir buçuk akçe geliri (vazife) olanlar

²⁸⁵ Barkan, Ömer. (1966). “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”. *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III, s. 4-7.

²⁸⁶ Barkan. (1966). “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s. 7.

²⁸⁷ Barkan. (1966). “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s. 6.

²⁸⁸ Canbakal. (2009). *17. yüzyılda Ayntâb*, s. 82-83.

²⁸⁹ Canbakal. (2009). *17. yüzyılda Ayntâb*, s. 88.

- b) Yarı-profesyonel yardımcı birlikler (“yaya ve müselleme ve mensuh ve gayr-i mensuh yörük ve tatar ve canbaz ve voynuk”)
- c) Peygamber soyundan gelenler (sâdât)
- d) Devlete özel bir hizmet verenler (“doğancı ve yuvacı ve derbendci ve köprücü ve ulakçı ve yağcı ve ortakçı ve çeltikçi ve tuzcu ve bakırcı ve kadı naibleri ve şehir kethüdaları”)
- e) Örfî vergilerden muaf olanlar.²⁹⁰

Ek olarak askerî kimselerin eşleri de askerî sayılıp, kendilerinin vefatından sonra geride kalan eşleri bir reaya ile evlenmedikleri sürece askerî sayılmıştır.²⁹¹ Hâlbuki 907/1501-02 tarihli kanunnamede bu kişiler eşlerinin vefatından sonra eğer babaları askerî ise askerî, reaya ise reaya olarak kabul edilmişlerdi.²⁹² Bununla beraber, askerînin oğlu da askerî olduğu kabul edilmiştir.

Askerî tanımının zaman içindeki dönüşümü ve tanımının kifayetsizliği, öte yandan seyfiye, ilmiye ve kalemiye alt kategorilerinin arasındaki ayrımın kesinliği tartışmalı olmasına rağmen unvanların, kişilerin hangi gruba ait olduğunu göstermesi açısından fikir verebileceği düşünülür. Paşa, ağa, bey, beşe gibi unvanlar seyfiye grubuna işaret ederken molla ilmiye, efendi ise hem ilmiye hem de kalemiye sınıfına ait olduğu varsayılır.²⁹³ Bunların yanında, peygamberin soyundan gelenlere verilen ve bu konumu itibarıyla askerî sınıfa dâhil edilebilecek olan seyyid unvanının tek başına herhangi bir idarî görev veya makamla ilgisi olmayıp daha çok toplumsal statü ve saygınlık göstergesidir. Fakat idarî bir göreve değil sosyal statüye karşılık bir unvan olduğu için seyyid unvanı taşıyan birinin otomatik olarak ilmiyeye mensup olduğu ileri sürülemez. Anne veya babasından miras kalan bu unvanı taşıyan birinin idarî bir mevki aldığında konumu seyfiyeye veya kalemiyeye kayabilirdi.

Öte taraftan, büyüyen ordulara girme imkânının artması, yaygınlaşan iltizam uygulaması ile vergi toplamının özelleştirilmesi ve ağırlığı gittikçe artan vergiler dolayısıyla vergi muafiyetlerine olan ilginin artması göz önünde bulundurulduğunda, 17. yüzyılın ikinci

²⁹⁰ Uzunçarşılı, İsmail H. (2004). *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 128; Canbakal. (2009). *17. yüzyılda Ayntâb*, s. 86.

²⁹¹ Barkan. (1966). “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s. 5.

²⁹² Barkan. (1966). “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s. 6.

²⁹³ Tülüveli. (2005). “Honorific Titles in Ottoman Parlance”, s. 18. Barkan, herhangi bir gerekçe beyan etmeksizin, ağa, bey, efendi, çelebi unvanlarının kişilerin hangi zümreye dâhil olduklarını göstermekte yetersiz olduklarını yazar, Barkan. (1966). “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s. 15. Benzer şekilde Faroqhi de Barkan’a referans vererek bu unvanların kişilerin statüsünün belirlenmesinde yararı olmadığını belirtir, Faroqhi. (2000). *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, s. 304.

yarısı itibariyle askerî sınıfa girmenin üç ana yolu bulunmaktaydı: bir askeri birliğe girmek; gelir, mevki veya iltizam sahibi olmak; ya da seyyidlik iddiasında bulunmak.²⁹⁴ Nihayetinde askerî sınıfın nimetlerinden faydalanmanın alternatif bir yolu olarak seyyidlik iddiası birkaç şahit ve uydurma bir şecere ile tasdiklenebiliyordu.²⁹⁵ Konu bağlamında bu çalışma ile ilgili olarak 1576-1634 yılları arasında, devlet onaylı seyyidleşmenin en yüksek olduğu yerlerden biri olan Özi Eyaletinde, özellikle Silistre ve Niğbolu sancaklarındaki seyyid nüfusunun büyüklüğü dikkat çekmektedir. Niğbolu sancağında da Rusçuk, Hezargrad ve Alakilise'nin başı çektiği görülür.²⁹⁶ Dolayısıyla, seyyid unvanının hangi alt gruba dâhil edileceği sorunlu görünse de nihayetinde resmî olarak askerî sınıfın içinde sayıldığı kanunnamelerden anlaşılmaktadır. Kaldı ki, 18. yüzyıla gelindiğinde askerî sınıfın alt grupları arasındaki ayrım gittikçe bulanıklaşmaya başlamıştı. Bu nedenle, unvanların askerî sınıfın alt gruplarından birine işaret ettiği yönündeki kategorik varsayım en azından bu çalışma bağlamında açıklayıcı olmaktan uzaktır.

Resmî bir mevki dolayısıyla devletin ihsan ettiği askerî unvanları ile nesebe dayanan tasdiki yine resmî onay gerektiren seyyid unvanı dışında Osmanlı sosyal hayatında çok yaygın bir şekilde kullanılan iki unvanın durumu ise çok daha problemlidir: *elhâc* ve *celebi*. Bu iki unvan devletin bahsettiği değil, toplum tarafından kabul gördüğü için tanınan unvanlardı.²⁹⁷ Ayrıca herhangi bir sınıf ayrımı belirtmeksizin hem askerî sınıftan hem de reayadan biri tarafından kullanılabilirdi. Sivil unvanlar olmalarına rağmen sınıflar arası bu geçişkenlik, sınıf temelli analizler için problem teşkil etmektedir. En azından, maddi olarak varlıklı ve sağlıklı yerinde bir kimsenin ya da vekil tayin ettiği bir başkasının hac görevini yerine getirmesi suretiyle kazanılan elhâc unvanı, o kimsenin toplumsal olarak diğerlerinden daha zengin ve dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda daha saygın olduğuna işaret eder. Statüsünü belirleyen başka bir unvanı bulunmadığı durumda, bu çalışma kapsamında, reayadan biri olarak değerlendirilmiştir.

Osmanlı toplumsal hayatında çok yaygın bir şekilde kullanılan ve Türkologlar ile tarihçileri epey uzunca bir süre uğraştıran bir başka unvan ise “Çelebi”dir. Araştırmacıların çelebi kelimesinin etimolojik kökenine ve toplumsal rolüne dair ilgileri 19. yüzyılın

²⁹⁴ Canbakal. (2009). *17. yüzyılda Ayntâb*, s. 84-85.

²⁹⁵ Barkan. (1966). “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s. 8; Canbakal, Hülya. (2009). “The Ottoman State and Descendants of the Prophet in Anatolia and the Balkans (c. 1500-1700)”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 52, s. 543.

²⁹⁶ Canbakal. (2009). “The Ottoman State and Descendants of the Prophet”, s. 553.

²⁹⁷ Canbakal. (2009). *17. yüzyılda Ayntâb*, s. 167.

sonlarına, görece erken bir tarihe kadar uzanır ve çoğunlukla da Rus bilim adamları tarafından ilgiye mazhar olmuştur.²⁹⁸ İlk olarak çelebi kelimesinin kökeni ile ilgili görüşler Türkçe veya yabancı orijinli olarak iki grupta toplanır. Aralarında Mesgnien Meninski, Heinrich Fleischer, Theodor Nöldeke, Lazar Budagov, Ahmed Vefik Paşa, Barbier de Meynard ve Vasily Barthold gibi grup Türkolog ve sözlükçü, kelimenin eski Türkçede “Tanrı” anlamındaki “çalab”dan geldiğini ileri sürerler.²⁹⁹ Platon Melioranskiy ise doğrudan kelimenin kökenini incelediği makalesinde bunun Selçuklular ve Osmanlılar dışındaki hiçbir Türk lehçesinde bulunmadığını fakat sondaki “-î” son ekinin Türkçe bir ek olmadığını, dolayısıyla kelimenin kökeni için 1100-1300 yılları öncesinde ve Anadolu’nun daha uzağında aranmaması gerektiğini savunur.³⁰⁰ En azından tarihlendirme konusunda Barthold, Melioranskiy ile hem fikir olup kelimenin 14. yüzyılda Anadolu’da ortaya çıktığını düşünür.³⁰¹

Çelebi kelimesinin yabancı bir kökten geldiğini savunanlar ise birkaç görüş etrafında toplanabilir. En yaygın olan görüş, kelimenin Süryanice haç anlamındaki “tsliba”dan geldiği şeklindedir. Bu görüş temsilcilerinden biri olan Ahmed Vefik Paşa, Doğu Türkleri ve Tatarların kendi Tanrılarına işaret eden bu kelimeyi Cengiz Han zamanında okuma-yazma öğrendikleri Hristiyan papazlardan aldıklarını ve çelebinin de okuma yazmayı bilen, eğitilmiş, saygın kişi anlamına geldiğini, ayrıca zamanla yerini Yunanca kökenli efendi unvanına bıraktığını belirtir.³⁰² Barbier de Meynard, *çeleb* ve *çelebi* kelimelerinin tanımını verirken Ahmed Vefik Paşa’dan fazlasıyla etkilenmiş görünür.³⁰³ Baron Rosen de Ahmed Vefik Paşa’ya katılır fakat sadece kelimenin Cengiz Han zamanında ortaya çıktığı konusunda hem fikir değildir. İlk başta, kelimenin haça tapanlar anlamına geldiğini fakat Hristiyan çelebilerin eğitimin tek temsilcileri oldukları için kelimenin “eğitilmiş ve yetkin kişi” anlamlarını da kazandığını ileri sürer. Zamanla ilk anlamı kaybolup ikinci anlamı Türk mevki sahipleri, ulema ve hatta Mevlevî dervişleri için yaygın bir şekilde kullanılmasına

²⁹⁸ Martinovitch, Nicholas N. (1934). “The Turkish chalabî”. *Journal of the American Oriental Society*, 54(2), s. 194.

²⁹⁹ Martinovitch. (1934). “The Turkish chalabî”, s. 194-197.

³⁰⁰ Melioranskiy, Platon. (1902-1903), (1904). “К вопросу о значении и происхождении слов ‘чалаб’ (чалâp) и ‘чалâби’ в турецком языке (Türkçedeki ‘çalâb’ ve ‘çalabi’ kelimelerinin anlamı ve kökeni üzerine)”. *Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества (Zapiski)*, 15, s. 42-43.

³⁰¹ Barthold, W. (1977). “Çelebi”. *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 369-370

³⁰² Vefik Paşa, Ahmed. *Lehçe-i Osmanî*, Cilt I. İstanbul: Cemiyet-i Tedrîsiyye-i Osmâniyye, s. 482. <https://archive.org/details/lehceiosmani01ahmauoft/page/126/mode/2up>

³⁰³ de Meynard, Charles Barbier. (1886). *Dictionnaire turc-français: Supplément aux Dictionnaires publiés jusqu’à ce jour*, vol. 2. Paris : Ernest Leroux, s. 594.

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54409910/f615.item.r=Barbier%20de%20Meynard,%20Charles>

karşın, kelimenin yabancı çağrışımı hissediliyormuşçasına, bilinçli olmamakla beraber, Avrupalı beyefendiler için de kullanılmıştı.³⁰⁴

Kelimenin yabancı bir kökten geldiğini ileri süren yaklaşımlardan bir diğeri ise Vasily Smirnov tarafından ileri sürülmüştür. Ona göre Türklerin İslam “bağnazlığı” nedeniyle “haç” anlamına gelen herhangi bir kelimeyi benimsemeleri mümkün değildi ve bunun “çalab” ile de herhangi bir bağlantısı yoktu. Türklerin bu kelimedede bir yabancılık hissettikleri de ortada olduğundan bu kelimenin yabancı kökeni Yunancada “güzel konuşan, şarkı söyleyen ya da güzel yazan” anlamlarına gelen *καλλιεπής* (kalliepis)’tan gelmiş olmalıydı.³⁰⁵

Smirnov’a en önemli eleştirisi Nikolay Marr’dan gelmiştir. Marr, *kalliepis* kelimesinin Türkçeye çelebi olarak geçmesinin fonetik olarak şüpheli görüldüğünü,³⁰⁶ Selçuklularla Osmanlıların dinî fanatiklikleriyle değil hoşgörülerini ile bilindiklerini ve *tsliba* ile çelebi arasındaki ilişkiyi sırf fanatizm üzerinden reddedilemeyeceğini ileri sürer.³⁰⁷ Ayrıca, *kalliepis* kelimesinde, çelebinin kesin bilinen “soyluluk, karakter yüksekliği ve kültürlü” gibi anlamlarının bulunmadığını da ekler.³⁰⁸ Smirnov’un yaklaşımına şiddetle karşı çıkan Marr, çelebi kelimesinin kökeni ile ilgili bir başka teori ileri sürer ve Kürtçede bununla anlam ve fonetik benzerlik gösteren “theleb” kelimesine işaret eder. 12 ve 13. yüzyıllarda Anadolu Selçuklularının diline girdiğini iddia eder.³⁰⁹ Nicholas Martinovitch’in yaptığı, Celâleddin Rumi ile oğlu Sultan Veled’in dizilerini içeren 1313 tarihli iki yazmanın çevirilerinde *çalab* ve çelebi kelimelerinin bu metinlerde sıklıkla geçtiği görülür.³¹⁰ Bunlar orijinal eserler olmayıp eserin müelliflerinden Celâleddin Rumi’nin 1207-1273 yılları arasında yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda, Anadolu Selçuklularının çoktan 13. yüzyılda bu kelimeleri kullandıklarını belirtir.³¹¹ O da kelimenin orijinalde Nestûrî Süryanicesinde “haç”

³⁰⁴ Rosen, Baron V. (1891). “Дополнительная заметка о слове челеби (Çelebi kelimesi hakkında ek not)”. *Zapiski*, 5, s. 305-306

³⁰⁵ Smirnov, Vasily D. (1907-1908), (1908). “Мнимый турецкий султан именуемый у европейских писателей XVI в. *Calepinus Cyriscelebes* (16. yüzyılın Avrupalı yazarlarının bahsettiği hayali Türk padişahı *Calepinus Cyriscelebes*)”. *Zapiski*, 18, s. 25, 38, 42-44, 63.

³⁰⁶ Marr, Nikolay. (1910), (1912). “Еще о слове ‘челеби’ (К вопросу о культурном значении курдской народности в истории Передней Азии) (‘Çelebi’ kelimesi hakkında daha fazla bilgi (Kürt halkının Küçük Asya tarihindeki kültürel önemi hakkında))”. *Zapiski*, 20, s. 100.

³⁰⁷ Marr. (1910), (1912). “Еще о слове ‘челеби’”, s. 101.

³⁰⁸ Marr. (1910), (1912). “Еще о слове ‘челеби’”, s. 100.

³⁰⁹ Marr. (1910), (1912). “Еще о слове ‘челеби’”, s. 151.

³¹⁰ Martinovitch, Nicholas N. (1916), (1917). “Новый сборник стихов Джелаль-ед-дина Руми и Султана Веледа (Celâleddin Rumi ve Sultan Veled’in yeni şiir koleksiyonu)”. *Zapiski*, 24, s. 205-232.

³¹¹ Martinovitch. (1934). “The Turkish chalabî”, s. 197.

anlamındaki *tslibadan* geldiği teorisine katılmakla beraber Kürtçenin aracı rolüne işaret ederek Marr'ın düşüncelerini paylaşır. Haç anlamındaki *tsliba* ile eski Türklerin Tanrı anlamında kullandıkları *çalab* arasında bir ilişkinin bulunduğunu kabul eder, Nestûrîlerin ilkini haçın eş anlamlısı olarak Tanrı haline getirdiklerini ve daha sonra Selçukluların Anadolu'ya gelmeleriyle Tanrı anlamının Kürtler tarafından Selçuklulara aktarıldığını ileri sürer. Alternatif olarak, Kürtlerden değil de Türkler gelinceye kadar Anadolu'nun yerlisi diğer halklar tarafından Tanrı anlamının muhafaza edildiği ve bunlardan Türklere, onlardan da Kürtlere geçmiş olabileceğini de ekler.³¹²

Bütün bu nihayet bulmayan çelebi kelimesinin kökenine dair tartışmalar bir yana, kelimenin daha sonraki dönemlerde kazanmış olduğu anlamlar açısından pek çok araştırmacı görece birbirlerine daha yakın fikirlere sahiplerdir. Teorisi yoğun eleştirilere maruz kalan Smirnov hariç tutulacak olursa bu konuda çalışanların pek çoğu “çalab/çeleb” kelimesinin Tanrı anlamını içerdiği konusunda uzlaşmış görünürler. Diğer taraftan çelebi kelimesinin anlamı konusunda da az çok benzerlikler bulunmaktadır. Çok eski bir sözlük olan Meninski'nin *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicæ, Arabicæ, Persicæ*'sinde çelebinin “sahip-efendi, asil ve zarif” anlamlarına geldiğini yazar.³¹³ Yine Fleischer ve Nöldeke benzer şekilde beyefendi, soylu, asilzâde, zarif anlamlarına işaret ederler. İbn Battuta da Anadolu'da kullanılan çelebi unvanının Araplardaki “efendi” anlamındaki “sîdî”in karşılığı olduğunu söyler.³¹⁴ Budagov, Ahmed Vefik, Meynard, Rosen ise ayrıca eğitilmiş ve okuma-yazma bilen anlamlarını da eklerler.³¹⁵ Barthold ise kelimenin 18. yüzyılın başlarına kadar genellikle şair ve edebiyatçılar için kullanılmakla beraber şehzâdelere de verilen bir unvan olduğunu belirtir, yalnız bu durum daha çok Osmanlı İmparatorluğunun erken dönemleri için geçerlidir. Yine Ahmed Vefik gibi o da çelebi unvanının bu yüzyıldan sonra yerini efendi unvanına bıraktığını yazar.³¹⁶ Ayrıca bunlara ek

³¹² Martinovitch. (1934). “The Turkish chalabî”, s. 196-198.

³¹³ Meninski, Francisci Mesgnien. (1680). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicæ, Arabicæ, Persicæ, Præcipuas earum opes à Turcis peculiariter usurpatis continens nimirum Lexicon Turcico-Arabico-Persicum*, Viyana, s. 1639. https://archive.org/details/bub_gb_7MBIAAAAcAAJ/page/n855/mode/2up
Tam Latince karşılığı şudur: “Dominus, nobilis, delicatus”. Bunların da Türkçe karşılıkları şöyledir: Dominus: efendi, sahip, hükümdar; mülk sahibi; ev sahibi; Kabağağaç, Sina ve Alova, Erdal. (1995). *Latince Türkçe Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınları, s. 188. Nobilis: tanınmış, ünlü; soylu; yetkin, kusursuz, üstün, seçkin; Kabağağaç ve Alova. (1995). *Latince Türkçe Sözlük*, s. 388. Delicatus: hoş, latif, güzel, şirin; nazik, kolay incinir, yumuşak; zevk düşkün, kadınsı; titiz, itinalı; Kabağağaç ve Alova. (1995). *Latince Türkçe Sözlük*, s. 159.

³¹⁴ Rosen. (1891). “Дополнительная заметка о слове челеби”, s. 306.

³¹⁵ Rosen. (1891). “Дополнительная заметка о слове челеби”, s. 305-306; Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, s. 482; de Meynard. (1886). *Dictionnaire turc-français*, s. 594.

³¹⁶ Barthold. (1977). “Çelebi”, s. 369-370.

olarak Mevlevî dervişleri ile bazı Osmanlı zimmî tebaası tarafından da kullanılan bir unvan olmuştur.³¹⁷ Kendisinin dilci olmadığını teslim eden Mehmet Zeki Pakalın ise Hristiyan tacirler için kullanılan “çelebi” kelimesinin haç kökünden türeyen *salibi* kelimesinden bozulduğunu fakat Müslümanlar için kullanılanın ise Tanrı anlamındaki Çalap’tan türediği yönünde kanaatini bildirir.³¹⁸

Öte yandan, Özer Ergenç 17. yüzyıl Ankara ve Konya’ya ait siciller üzerinde yaptığı çalışmada imam, hatip, şeyh, kadı, müderris, derviş ve seyyidler gibi ulema kökenli kişilere olduğu gibi zengin tüccarların çocukları için de kullanıldığını gösterir.³¹⁹ Benzer şekilde Halep üzerinde çalışan Abraham Marcus da çelebi unvanının genellikle tüccarlar, zanaatkârlar ve devlet görevlisi kâtipler ile dinî kurumların düşük seviyeli üyeleri tarafından kullanıldığını belirtir. Ayrıca orta ve üst sınıftakilerin birçoğunun kariyerlerine çelebi olarak başlayıp resmî atamalar yoluyla efendi ve ağa unvanları aldıkları gözlemleri arasında yer alır.³²⁰ Ergenç ve Marcus’un çelebi unvanının kullanımı konusunda zengin tüccar ve meslek erbabı ve onların çocukları tarafından kullanıldığına dair teorileri en azından Rusçuk’taki durumdan bir nebze farklı gibi görünür. Zira Rusçuk’taki muhallefatlar üzerine yapılan incelemelerde çelebi unvanı taşıyanların bir kısmının belirtilen özellikler gösterdikleri görülse de prestijli bir makamı olmayan ve gayet fakir kimseler tarafından da kullanıldığına şahit olunmuştur. Ergenç’i haklı gösterircesine Elhâc Abdullah Çelebi’nin mal varlığının 247.670 akçeye,³²¹ Ali Çelebi bin Hasan’ının ise 292.095 akçeye,³²² Abdullah Çelebi bin İbrahim’ının ise 108.130 akçeye ulaşmasına;³²³ Marcus’u doğrularcasına Afife bint-i Mehmed Ağa’nın muhallefat defterini hazırlayan kâtibin Mehmed Çelebi olmasına,³²⁴ Hatip Mustafa Çelebi ile Müezzîn Süleyman Çelebi’nin,³²⁵ *haffâflık*³²⁶ mesleğini icra eden İbrahim Çelebi bin Mehmed bin Abdullah³²⁷ ve *kâltâkçılık*³²⁸ erbabından Osman Çelebi bin

³¹⁷ Tülüveli. (2005). “Honorific Titles in Ottoman Parlance”, s. 19; Rosen. (1891). “Дополнительная заметка о слове челеби”, s. 306; de Meynard. (1886). *Dictionnaire turc-français*, s. 594.

³¹⁸ Pakalın, Mehmed Zeki. (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 343

³¹⁹ Ergenç, Özer. (1982). “Osmanlı Klasik Dönemindeki ‘Eşraf ve A’yan’ Üzerine Bazı Bilgiler”. *Osmanlı Araştırmaları*, 3, s. 113.

³²⁰ Marcus, Abraham. (1989). *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*. Columbia University Press, s. 51, 71-72.

³²¹ A.K.M.U.K. R-3, Varak 10b, 9 Cemâziyelevvel 1097 (3 Nisan 1686).

³²² A.K.M.U.K. R-51, Varak 19a/b, 3 Zilhicce 1127 (30 Kasım 1715).

³²³ A.K.M.U.K. R-51, Varak 22b, 16 Muharrem 1128 (11 Ocak 1716).

³²⁴ A.K.M.U.K. R-5, Varak 9a/b, Evâsıt-ı Safer 1121 (21 Nisan-1 Mayıs 1709).

³²⁵ A.K.M.U.K. R-3, Varak 10a, 6 Rebûlâhir 1097 (2 Mart 1686).

³²⁶ Ayakkabıcılık.

³²⁷ A.K.M.U.K. R-38, Varak 9a, 23 Şaban 1155 (21 Kasım 1742).

³²⁸ Eyerin ağaç kısmıyla uğraşan meslek.

Murtaza³²⁹ gibi şahsiyetlerin varlığına karşın toplam mal varlığı sadece 5.720 pare olan Hasan Çelebi ibn Mustafa,³³⁰ 5.997 pare olan Osman Çelebi bin Ömer bin Abdullah,³³¹ 6.960 pareye ulaşan Hüseyin Çelebi bin Abdullah³³² gibilerinin mevcudiyeti bahsi geçen araştırmacıların bulgularından farklılık arz eder. Bu kimselerden bazıları o vakitte zaten zengin bir kimsenin çocukları olabilir veya zamanında kendisinin veya babasının sahip olduğu zenginlikten geriye bu unvandan başka bir şey kalmamış da olabilir. Bu nedenle ortaya çıkan bu tabloyu diğer araştırmacıların iddialarıyla tezatlık oluşturan bir durum olarak değil de çelebi unvanının işaret ettiği anlamların kesin doğru olarak kabul edilmesine şüpheyile yaklaşılması konusunda bir uyarı olarak değerlendirmek gerekir. Dolayısıyla, çelebi unvanı bölgesel olarak bazı ortak özellikler göstermekle beraber bunun işaret ettiği anlamları imparatorluk geneline teşmil etmek sosyal gerçeklikle uyuşmamaktadır. Bu nedenle unvanları, bireylerin statülerinin kesin göstergeleri olarak değil de sosyal konumlarının belli bir tanınırlığına işaret eden imgeler olarak kabul etmek daha makul bir tutum olacaktır.³³³

Unvanların mevcudiyeti bunların anlamlandırılması, konumlandırılması ve sosyo-ekonomik işlevlerinin tanımlanması gibi problemler doğururken kaynaklarda bunların bulunmaması bambaşka soruları beraberinde getirmektedir. Bilimsel sorgulamanın esasını bir şeyin “nasıl veya niye olduğu” kadar “niye olmadığı” sorusu da oluşturur. Sözelimi unvanlar tartışması bağlamında bu durum, kimi zaman sicillerde bir kişi birden fazla unvana sahip olduğu halde farklı kayıtlarda farklı unvanlarının yazılması şeklinde tezahür edebilir.³³⁴ Bu ise, kişilerin tespit edilmesini zorlaştırmaktadır. Diğer bir ifadeyle, iki farklı kayıta kendi ve baba adı bir diğeriyle aynı olan bir kişi sırf farklı unvanları kullanıldığı için iki farklı kişi gibi değerlendirilebilmektedir. Bir kayıta “Mehmed Beşe bin Abdullah” olarak geçen birinin başka bir yerde “Mehmed Çelebi bin Elhâc Abdullah” olarak kaydedildiği bir örnekte, bunların aynı kişiler olması da birbirinden farklı kişiler olması da ihtimal dâhilindedir. Her ikisinin de aynı mahallede veya köyde ikamet etmesi yine de bu olasılığı ortadan kaldırmaz. Dolayısıyla, Güçlü Tülüveli’nin edebî ifadesiyle “onursal unvanları,

³²⁹ A.K.M.U.K. R-7, Varak 27a, Cemâziyelâhir 1152 (Eylül/Ekim 1739).

³³⁰ A.K.M.U.K. R-5, Varak 14b, Gurre-i Muharrem 1122 (2 Mart 1710).

³³¹ A.K.M.U.K. R-38, Varak 91b, 15 Ramazan 1155 (13 Kasım 1742).

³³² A.K.M.U.K. R-6, Varak 42a, Evâhir-i Cemâziyelâhir 1150 (15-24 Ekim 1737).

³³³ Marcus. (1989). *The Middle East on the Eve of Modernity*, s. 71.

³³⁴ Tülüveli. (2005). “Honorific Titles in Ottoman Parlance”, s. 21-22.

belgenin yazıldığı zamanda tarihin bir anında, sosyal bağları içerisinde kişilerin hareketsiz portreleri ya da enstantane resim, tarihsel eskiz veya fotoğrafları” olarak görebiliriz.³³⁵

3.1.3. Veri Dağılımının Düzensizliği

Unvanlar haricinde bir diğer problem, Rusçuk bağlamında, veri dağılımı konusundaki düzensizliktir. Esasında küreselleşen ticaretin etkisini ve tarımın ticarileşmesini bölgesel çapta incelemeyi amaçlayan bir çalışmanın en verimli yöntemlerinden biri, o bölgedeki toprak alım-satım işlemlerinin uzun bir süre boyunca incelenerek kırsal gayrimenkullere karşı gösterilen ilginin, bu süreç içerisinde anlamlı eğilimler ortaya koyup koymadığına bakmaktır. Sözgelimi bu eğilim, bu tür gayrimenkul satın alanların arasında askerî sınıfa mensup kişilerin, daha özelinde bu sınıf içerisinde belli unvan sahibi kimselerin veya şehirli sermaye sahiplerinin ağırlığının artması şeklinde tezahür edebilir. Daha önce de bahsi geçtiği üzere kaynakların sunduğu bilgiler arasında müşterinin ikameti yer almadığı için en azından gayrimenkul transferlerinin şehirden kırsala veya kırsaldan şehre gibi mekânsal değişimini takip etmek mümkün değildir. Aynı durum Ankara ve Kayseri sicillerinde de geçerli olduğu için Faroqhi de şehirlilerin tarımsal topraklar üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştıklarına dair bir eğilimi yakalamanın mümkün olmadığını ifade eder.³³⁶

Öte yandan, uzun bir süreç içerisinde gayrimenkullerin belirli unvan sahibi kişilerin ellerinde yoğunlaşma eğilimi gösterdiğini tespit edecek düzenli bir veri dağılımı mevcut değildir. Aşağıdaki grafikte daha detaylı görüleceği üzere bugüne kalan Rusçuk’a ait sicil defterleri serisinde kronolojik olarak büyük boşluklar vardır.³³⁷ Grafikteki çizgi ve üzerindeki negatif rakamlar bir önceki defter ile arasındaki yıl farkını göstermektedir. Dolayısıyla, çizgi grafiği ne kadar 0’a yakınsa kronolojik boşluk o kadar az, ne kadar uzaksa boşluk o kadar fazla anlamına gelmektedir. Ayrıca bazı durumlarda defterler arasındaki yıl farkı az görünse bile takip eden defterde herhangi bir alım-satım işlemi olmadığı için kronolojik sıklık veri boşluğunu dolduramamaktadır. Bu durumları örneklendirmek gerekirse, ilk Rusçuk sicil defteri 1656-1657 tarihlerine ait iken bunu takip eden en yakın

³³⁵ Tülüveli. (2005). “Honorific Titles in Ottoman Parlance”, s. 26.

³³⁶ Faroqhi. (2000). *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, s. 314.

³³⁷ Aslında R-1 numaralı defterde 4 adet değirmen satış kaydı mevcuttur fakat bunlardan ikisi tek bir değirmenin iki ortağının vefatından sonra mirasçılarının bir kişiye sattıkları kayıtlardır. Dolayısıyla iki farklı kayıt olsalar da tek bir değirmen mevzu bahis olduğu için tabloda 3 adet olarak gösterilmiştir.

sicil defteri ile arasında 26 yıllık bir boşluk mevcuttur. Dahası defter mevcudiyetine rağmen veri eksikliği bağlamında, 1698-1699 tarihli defterdeki üç çiftlik satışına karşın 1740 yılına kadar başka hiçbir çiftlik satışına rastlanmaması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Veri düzensizliği konusunda bir diğer husus veri çeşitliliğinin belli bir döneme yığılmış olmasıdır. Kronolojik izolasyona maruz kalan R-1 defteri hariç tutulacak olursa hem çiftlik ve değirmen gibi görece daha büyük kırsal işletmelerin hem de bağ gibi daha küçük birimlerin beraber alım-satımına konu olan kayıtların daha çok 17. yüzyılın son çeyreğine yığılmış olduğu görülebilir. Hatta 18. yüzyılın ikinci yarısında, daha net bir ifadeyle 1742'den 1791 yılına kadar herhangi bir çiftlik, değirmen veya bağ satım işlemi görülmemektedir. 1786 yılına ait R-9 numaralı Rusçuk kadı sicilinde hususi olarak kırsal gayrimenkul satışına rastlanmazken biri müsadere den diğeri ise çiftlik satışının yürütüldüğü prosedürden kaynaklanan problem ve anlaşmazlık dolayısıyla bu gibi alım-satımların esasında devam ettiği öğrenilmektedir. Hatta bahsi geçen ikinci örnek konu itibarıyla hayli dikkat çekicidir. Cami-i Cedid Mahallesinden Seyyid İsmail Ağa ibn Mehmed Ağa'nın vefatından sonra muhalefatından Basarba köyündeki bağ, bahçe, ahır ve diğer binaları müstemil çiftliği, çocukları olmadığından eşi ve öz/üvey kardeşlerine miras kalmıştı.³³⁸ Söz konusu çiftlik müzayede ile satışa çıkarıldığında 250 guruş veren bir kimse çıkmasına rağmen Elhâc Mustafa Efendi'nin bu teklifi reddedip 151 guruşa kendi üzerine alması mirasçıların muhalefetine ve konunun kadı huzuruna getirilmesine neden olmuştu. Dolayısıyla, kırsal gayrimenkul piyasasında alım-satımın aktif olduğu fakat kadı sicillerine yansımadağı açık bir şekilde görülebilmektedir. 1779 yılında kaydedilen iki çiftlik ve bir değirmen satımı ise firar eden Rusçuk Ayanı Çelebi Seyyid Mehmed Efendi'nin mallarının müsadere edilip daha önce tasarrufunda olan bu çiftliklerin ve değirmenin Serdengeçti ağalarından Mustafa Ağa ibn Mehmed Ağa'ya satılması şeklinde gerçekleşmiştir.³³⁹ Bu bakımdan, malik ile müşteri arasında hür bir devir teslim işlemi olmadığı aşıkârdır. Dahası Çelebi Seyyid Mehmed Efendi'nin kardeşi Şerif Hasan Paşa İstanbul'a yazdığı arzuhalde bu değirmen ve çiftliklerin 10 yıl önce babaları tarafından annelerine satıldığını belirtip kendisinin, çocuklarının, annesinin ve kız kardeşinin mallarına dokunulmayacağına dair ferman gereğince bu malların annelerine iade edilmesini istemiş olduğundan satışın geçersiz

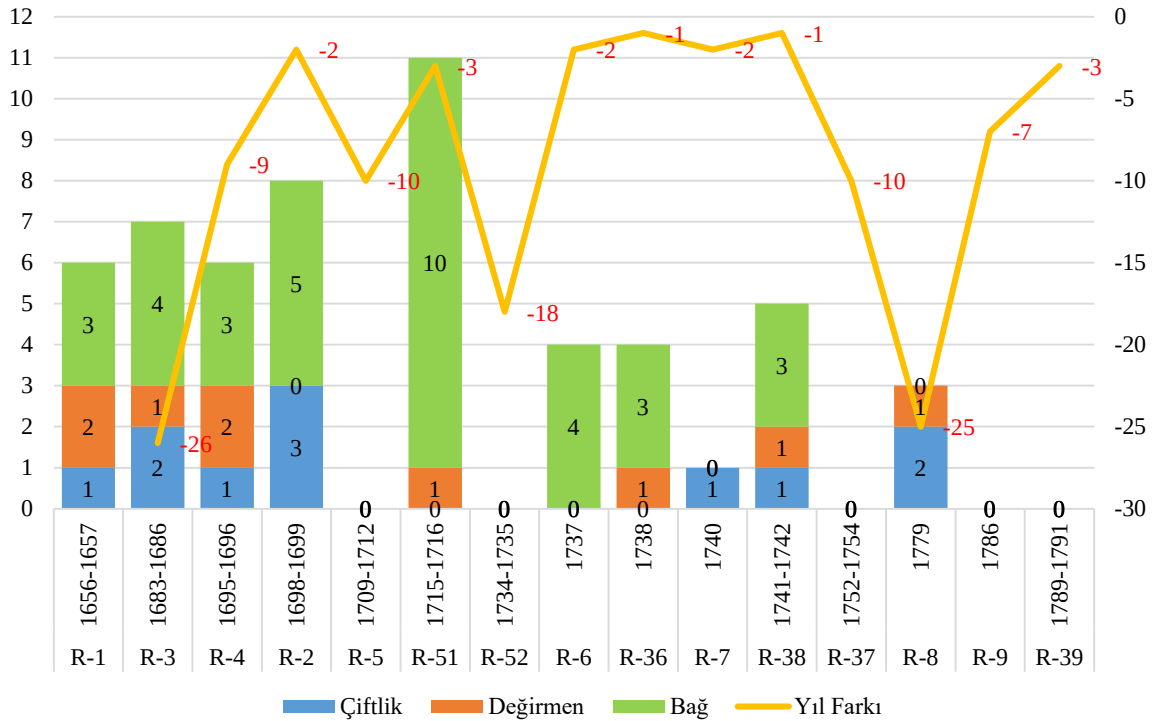
³³⁸ A.K.M.U.K. R-9, Varak 14b, Evâhir-i Receb 1200 (10-29 Mayıs 1786).

³³⁹ A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b/101a, 18 Şevval 1193 (29 Ekim 1779) Değirmen satılmıştır. A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779) Handan Çiftliği satılmıştır. A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 24 Şevval 1193 (4 Kasım 1779) Ali Paşa Çiftliği satılmıştır.

kaldığı anlaşılmaktadır.³⁴⁰ R-39 numaralı kadı sicilinin kaydedildiği tarihlere (H. 1204-1205/ M. 1789-1791) gelindiğinde ise artık gündelik yerel hayata ait vakalar sicillerden kaybolmuştur; zira ne bir ev veya arsa ne de bir çiftlik, değirmen veya bağ satışı görülebilmektedir. Bu gibi işlemlerin başka defterlere kaydedilme ihtimali olsa da buna işaret eden bir bulguya mevcut defterlerde rastlanmamıştır.

18. yüzyılda toprakla alakalı alım-satım işlemleri konusunda kaynakların gittikçe sessizleşmesi başka araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Örneğin, Manastır sicilleri üzerinde çalışan Bruce McGowan, 17. yüzyıla ait kayıtlarda seyrek olarak rastlanan toprak alım-satımının 18. yüzyıla gelindiğinde çok daha ender bulunabileceğini belirtmiştir.³⁴¹ Elbette kaynakların sessizliği bu tür işlemlerin gerçekleşmediği anlamına gelmez. Fakat bu veri eksikliğinden ötürü, sicillerden elde edilen verileri ne çeyrek ne de yarım yüzyıllık periyotlar halinde gruplandırıp bunlar üzerinden belli bir eğilim yakalamak mümkün görünmektedir.

Grafik 3.1. Çiftlik, Değirmen ve Bağ Alım-Satımlarının Defter ve Yıllara göre Sayıları ile Defterler Arasındaki Yıl Farkları

³⁴⁰ D.A.B. AE.SABH.I.. Yer Bilgisi: 321-21830, 21 Şevval 1193 (1 Kasım 1779).

³⁴¹ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 143. Barkan da sipahinin izni dâhilinde yapılan mîrî arazi devir işlemlerinin haricinde bazı durumlarda bu tür arazilerin mülk statüsündeki bağ ve bahçe kisvesi altında satışlarının gerçekleştiğini ifade eder; Barkan. (1966). "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri", s. 55.

Ruşuk'ta kırsal gayrimenkul alım-satımlarını değerlendirmeden önce metot ve kaynaklardan doğan problemlerin bu kadar uzun tutulmasının sebebi, okuyucuya buradan çıkarılacak bilgi ve analizlerin güvenilirmez oldukları konusunda ikna etmek değildir. Aksine, ele alınan konuyla ilgili bilimsel araştırma ve analiz sürecinde karşılaşılan sorunların, imkânsızlıkların ve sınırlılıkların farkında olunduğunun ve mümkün olduğunca bunların etkilerinin sınırlandırılmaya çalışıldığının bilgisini vermek amaçlanmıştır.³⁴²

3.2. Osmanlı'daki Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimine Dair Tartışmalar

Çiftlikler hakkındaki akademik çalışmalar genellikle ya bunların ilk ortaya çıkmaya başladıkları 16. yüzyıldan 17. yüzyılın sonlarına kadarki süreç ya da daha da büyüüp yayıldığı 17. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadarki dönem üzerinde odaklanmaktadır.³⁴³ Her iki dönem için de çiftliklerin doğuşu ve gelişimi bir şeylerin işareti olarak yorumlanmaktadır. Çiftliklerin erken dönemleri daha çok merkezî otoritenin zayıflamasının bir emaresi olarak geleneksel kurumların yozlaşmasına yorulurken sonraki dönemleri de gelişen uluslararası ticaretin doğurduğu fırsatların, tarımın ticarileşmesi ile yerel güç sahiplerinin yeni yatırım alanları keşfetmelerine ve yeni üretim ilişkilerinin gelişmesine yol açan araçlar olarak yorumlanır. Özellikle çiftliklerin yayılmasının ayanların güçlenmesiyle aynı zamana denk gelmesi araştırmacıları ikisi arasında bir ilişkinin var olduğu konusunda ikna etmiş görünür.³⁴⁴ Hatta Robert Zens gibi kimileri için güçlü bir ayan olmanın ilk basamağının gelir getiren bir çiftlik sahibi olmaktan geçtiği varsayılır.³⁴⁵

Her iki dönem için çiftlik tartışmaları, timar rejiminin bozulması, merkezî otoritenin zayıflaması, Batı Avrupa ile ticarî ilişkilerin gelişmesi, Osmanlı ekonomisinin “çevreselleşmesi” ve ayanların güçlenmesi gibi farklı boyutlarıyla ele alınmıştır ve alınmaya devam edilmektedir. Bununla beraber bu tartışmaların en başta geleni merkez-kaç kuvvetlerin yükselmesine karşın merkezî otoritenin zayıflaması, toprağın mülkiyetinde bir değişme yol açıp açmadığı konusudur.³⁴⁶ Daha açık bir ifadeyle, çıplak mülkiyeti devlete ait

³⁴² Kaynaklarla ilgili problemler ve bunların kullanılabilirliğiyle ilgili benzer bir yorum için bkz. Güneş, Ahmet. (2004). “Osmanlı Tahrir Defterleri ve Bunların Tarih Yazıcılığında Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 150, s. 182.

³⁴³ Yıldız, Aysel. (2020). “Politics, Economy, and Çiftliks: The History of Four Çiftliks in Larissa (Yenişehir-i Fener)”. *Turkish Historical Review*, 11, s. 30

³⁴⁴ Yıldız. (2020). “Politics, Economy, and Çiftliks”, s. 33

³⁴⁵ Zens, Robert W. (2011). “Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)”. *History Studies, International Journal of History*, 3(3), s. 439

³⁴⁶ Yıldız. (2020). “Politics, Economy, and Çiftliks,” s. 28-29; Ergenç, Özer ve Taş, Hülya. (2012). “XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolu'sunda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler”. *Osmanlı Tarih*

olan tarım yapılabilir mîrî arazinin bu yerel güçler tarafından özel mülkiyete dönüştürülüp dönüştürülmediği ve bununla ilintili olarak arazi üzerindeki köylünün hukukî statüsünün değişip değişmediği Osmanlı tarihçilerinin gündemini işgal etmiştir. Bu zamana kadar ki yapılan araştırmalar toprağın mîrî statüsünün hukukî olarak değişmediğini,³⁴⁷ çift-hane sisteminin varlığını uzun bir süre devam ettirdiğini,³⁴⁸ buna karşın büyük plantasyonlar şeklinde mîrî arazi üzerinde çiftliklerin ortaya çıkması ve emeğin yoğun bir şekilde sömürülmesi imparatorluğun belli bölgelerinde gerçekleştiğini göstermektedir.³⁴⁹ Kaldı ki toprağın özel mülk haline getirilmesi veya getirilmemesi tasarruf sahibinin elini kolunu bağlamamaktaydı; merkezî hükümet, müsadere gibi bir araçla bir şekilde müdahale edip yerel güç sahibinin gücünü kırmadıkça toprağın statüsü olağanüstü bir önem teşkil etmiyordu.³⁵⁰ Ek olarak müsaderenin gazabından bir kimsenin malının ne mülk ne mîrî statüde olması kurtarabilirdi.

Osmanlı tarihçilerinin çiftlik konusundaki tartışmaları iki ayak üzerinde değerlendirmeye çalıştıkları ileri sürülebilir. Bunlardan ilki, çiftliklerin ortaya çıkmaları içsel süreçlerin mi yoksa dışsal dürtülerin mi bir sonucu olduğudur. Diğer ise çiftliklerin oluşumundaki sürecin meşruiyeti hususudur. Son olarak daha yeni çalışmalar, çiftlikleri bu kısır tartışmalardan çıkararak, bunların varlığını verili bir bilgi olarak kabul edip varlıklarının pragmatik gerekçeleri üzerinde odaklanmışlardır. Fakat bunların detayına girmeden önce ilk olarak Rusçuk bölgesindeki çiftlikten kastedilenin ne olduğunun tarif edilmesi birçok muğlaklığın ortadan kaldırılmasını sağlayacaktır.

Yazıları: Şehir, Toplum ve Devlet. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 215-45; İncalcık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 17-35; Karagöz, Fatma Gül. (2013). “18. Yüzyıl Şer’iye Sicil Örneklerinde Arazi Üzerinde Mülkiyet ve Tasarruf Haklarını Tanımlayan Terimler”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 16, s. 21-62.

³⁴⁷ İncalcık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 20-21; Karagöz. (2013). “18. Yüzyıl Şer’iye Sicil Örneklerinde Arazi Üzerinde Mülkiyet ve Tasarruf Haklarını Tanımlayan Terimler”, s. 25-26.

³⁴⁸ Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 52; İncalcık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 19-20; Laiou, Sophia. (2007). “Some Considerations Regarding Çiftlik Formation in the Western Thessaly, Sixteenth-Nineteenth Centuries”. Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou and Marinos Sariyannis (Editörler). *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward a Social and Economic History, Studies in Honor of John C. Alexander*. İstanbul: The Isis Press, s. 270.

³⁴⁹ İncalcık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 24.

³⁵⁰ Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 55. Müsaderenin devletin çiftlik piyasasına müdahale için kullandığı bir araç olduğuyla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Yıldız. (2020). “Politics, Economy, and Çiftlik: The History of Four Çiftlik in Larissa (Yenişehir-i Fener)”, s. 28-65. Bir başka çalışma için bkz. Arslantaş, Yasin. (2019). “Making Sense of Müsadere Practice, State Confiscation of Elite Wealth, in the Ottoman Empire, circa 1453–1839”. *History Compass*, 17(6). e12548.

3.2.1. Çiftliğin Tanımı ve ‘Müştemilatı’

Osmanlı tarihi terminolojisinde hem en küçük üretim birimi hem de büyük tarımsal işletme olarak çiftlik gibi birbirine bu kadar zıt anlamlara gelen pek az kelime vardır. Osmanlılarda çiftlik ilk olarak timar rejimi içerisinde bir hanenin geçimini temin edebilecek bir çift öküz ile sürülebilen toprak parçası anlamına gelmekteydi. Daha sonraları ise geniş toprakları içine alan büyük tarımsal işletmeler anlamı yaygınlık kazanmaya başlamıştı ve sadece tarımsal bir faaliyet alanı olarak değil, aynı zamanda konar-göçer hayvancılıktan ayrı olarak, yerleşik hayvancılığın yapıldığı birimlerdi.³⁵¹ Toprağın verimliliğine bağlı olarak 60-150 dönüm arasında değişiklik gösteren reaya çifti, Osmanlı malî terminolojisinde temel toprak birimini ifade eder.³⁵² Daha büyük toprak parçası anlamına gelen çiftlik için bir taban limit büyüklüğü tanımlanmamışsa da birkaç çiftten oluşan birimlerin birden fazla çiftçi tarafından bir başkası adına işlendiği tahmin edilebilir.³⁵³

Çiftliğin ne olduğu ile ilgili görüşler esasında 19. yüzyılda Osmanlı tarımsal üretiminin hiç olmadığı kadar Avrupa taleplerine cevap veren uluslararası ticarete entegre olduğu bir dönemde gelişen büyük ziraî işletmeler üzerinden geriye doğru şekillenmiştir. Bu döneme ait çiftliklerden edinilen bilgiler ile önceki yüzyıllara ait çiftliklere bakılması bir takım anakronik problemleri beraberinde getirmektedir. Bu anakronik problemlerin en başında çiftliklerin geniş tarım arazilerinden oluşan ve uluslararası pazar odaklı, tütün ve pamuk gibi tek tip ihracat mahsulleri üretiminin rasyonel bir şekilde organize edildiği büyük yapılar olarak algılanmasıdır. Yine bununla ilgili olarak, daha önce de değinildiği üzere, Tanzimat’ın liberal prensiplerinin beraberinde getirdiği modern mülkiyet bağlamında çiftliği oluşturan toprakların mîrî statüsünden çıkarılıp özel mülkiyet haline getirilip getirilmediğinden neşet eden tartışma, 19. yüzyıldan önceki çiftlik araştırmalarına da sirayet etmiştir.³⁵⁴

³⁵¹ İnalçık, Halil. (1993). “Çiftlik”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8. İstanbul: TDV, s. 313; Laiou. (2007). “Some Considerations Regarding Çiftlik Formation”, s. 257-258.

³⁵² İnalçık. (1993). “Çiftlik”, s. 313.

³⁵³ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 77; Karademir, Bruce McGowan’ın verilerine dayanarak büyük bir çiftliğin en az yedi çiftten oluşması gerektiği çıkarımında bulunmaktadır. Fakat çok faraza bir rakam olduğu için dipnotta bahsederek geçmek daha uygun bulunmuştur. Karademir, Zafer. (2018). “Statüleri ve Mahiyetleri Açısından Osmanlı Ekonomisinde Büyük Çiftlikler (18. Yüzyıl)”. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, IV(2), s. 19.

³⁵⁴ Aytekin, E. Attila. (2005). “Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi’ne Yönelik Yaklaşımlar”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5, s. 723-744.

Yukarıdaki bahiste Tanzimat öncesi Osmanlısındaki mülkiyet kavramını mutlak mülkiyet konseptinden ayırdıktan sonra mülkiyet bağlamında çiftliği oluşturan unsurları da birbirinden ayırmak gerekmektedir. Söz gelimi bu unsurlardan, çoğu zaman mülk olarak addedilen herhangi bir tür toprak üzerine inşa edilen binaları ve dikilmiş ağaçları, bunlara mültesik tarla, bağ, bahçe gibi doğrudan tarımsal üretimin ve mera, çayır gibi hayvancılığın yapılabildiği topraklardan ayırmak gerekir.³⁵⁵ Örneklerine Rusçuk'ta da rastlandığı üzere çiftlik satış işlemlerinde bina ve elementlerinin ayrı ayrı yazılması bu tespiti doğrular niteliktedir. Dahası Rusçuk sicillerinde çiftliğin tanımı geniş toprak parçalarına değil; kırsaldaki bir ev ve onun etrafındaki ahır, samanlık, ambar gibi inşa edilmiş unsurlardan oluşan kompleks yapılara işaret etmektedir; çeşitli türden meyveli ve meyvesiz ağaçları ihtiva eden bağ ve bahçeler de bu “inşa edilmiş” yapılar kapsamına girmektedir. Örneğin, 11 Eylül 1699 tarihli bir çiftlik satışı sözleşmesinde, satışa konu olan çiftlik, oda, ambar, samanlık, gölgelik ile meyveli ve meyvesiz ağaçların olduğu bağı kapsayan bir ev olarak tanımlanmaktadır.³⁵⁶ Bir çiftlik zaptı anlaşmazlığının yansıdığı diğer bir kayıta çiftlikten, birçok binaları, ambarları ve havluyu ihtiva eden bir ev olarak bahsedilmektedir.³⁵⁷ Buna ek olarak, çiftliğin tanımında merkezî bir konum işgal eden ev, 18. yüzyıla gelindiğinde artık devir sözleşmelerinde ayrıca bahsedilmez olmuştur.³⁵⁸ Dolayısıyla, en azından Rusçuk bağlamında, çiftlik tabiriyle bir toprak parçası üzerine inşa edilen bir ev ve onun etrafındaki çeşitli binaların kastedildiği ve Osmanlı hukukunda karşılığını bulduğu şekliyle mülkiyetin de bu binalar ile etrafındaki bağ ve bahçelere işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Çiftliği oluşturan yapılara değinmeden önce araştırmaya konu olan kayıtların genel bir envanterini vermek faydalı olacaktır. İncelenen Rusçuk kadı sicillerinden 1656-1779

³⁵⁵ Arıcanlı, Tosun. (1998). “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Editörler). *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. (çev. Zeynep Altok). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 137.

³⁵⁶ “... tahtânî iki bâb beyti ve hâriciyesinde bir odalı ve anbarı ve... bir samanlığı ve bir sâye-bânı ve eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmire bağı müstemil çiftlik ta’bir olunur mülk-i mevrûs menzilimizi...” A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebûlevvel 1111 (11 Eylül 1699).

³⁵⁷ “... ma’lûmu’l-hudûd çiftlik ta’bir olunur büyût-ı adide ve anbarları ve havluyu müstemil bir kıt’a mülk menzil...” A.K.M.U.K. R-38, Varak 31b, 13 Rebûlevvel 1155 (18 Mayıs 1742).

³⁵⁸ 17. yüzyıldaki çiftlik transferlerinin yarısı (8’e 4) kadar devir işleminin kayıtlara yansıdığı 18. yüzyıldaki çiftlik alım-satımlarında detaylandırılan bu gayrimenkullerin müstemilatları arasında artık “menzil”lerden bahsedilmez, sadece – eğer mevcut veya kaydedilmeye değerse – reaya evlerinden bahsedilmektedir. A.K.M.U.K. R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740); A.K.M.U.K. R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741); A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779); A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 24 Şevval 1193 (4 Kasım 1779).

yılları arasına ait toplam 12 adet çiftlik devir kaydı bulunmuş olup,³⁵⁹ bunlardan bir tanesi asıl sahibi öldükten sonra eşinin mehrinin bir kısmına karşılık olmak üzere, kendisinin de hissesinin bulunduğu çiftliği diğer mirasçıların hisselerini alması şeklinde gerçekleşmiştir.³⁶⁰ Dolayısıyla aile içinde bir alım-satım işlemi olarak geçtiği için anlamlı olduğu sürece analizlere dâhil edilmiştir. Diğer ikisi 18. yüzyılın sonunda kayıtlara yansıyan firarî Çelebizâde Seyyid Mehmed'in isyanından sonra mallarının müsadere edilmesiyle kendisine ait olduğu düşünülen iki çiftliğin satışı³⁶¹ kardeşi Hasan Paşa'nın gönderdiği arzuhalde bu iki çiftlik ve bir değirmenin 10 yıl önce babası tarafından annesine satıldığını belirtmesi üzerine iptal edilmiştir.³⁶² Dolayısıyla gerçekleşmiş bir devir işlemi olmamasına rağmen eldeki mevcut veri anlamlı olduğu sürece analizlere dâhil edilmiştir.

Asıl konuya gelinecek olursa, bu devir işlemlerine konu olan çiftliklerin sıklıkla evler, odalar, reaya odaları, ambarlar, ahırlar, samanlıklar, bağ, bahçe ve tarlalar ile hayvanlar ve ziraî ürünler gibi çok çeşitli menkul ve gayrimenkullerle beraber satıldığı görülmektedir. Her ne kadar çiftlik esasen kırsaldaki bir evin etrafındaki çeşitli binalardan oluşan bir yapı olarak tanımlansa da bu ek binalardan hiçbirisi çiftlik olarak tanımlanacak yapının olmazsa olmaz elementi değildir. Zira 12 çiftlik transfer işleminin hepsinde de yer alan, dolayısıyla çiftlik komplekslerinin olmazsa olmazı olarak nitelendirilebilecek bir yapıya rastlanmamış, sadece çiftliği oluşturan yapılar arasında bazıları diğerlerine nazaran daha sık zikredilmiştir. Muhallefat envanterlerinin hazırlanmasında etkili olan mirasçılar arasında hakkaniyetin sağlaması gibi pratik bir amaca hizmet etmediği ve devir işleminin tamamen iki taraf arasındaki öznel şartlar tarafından belirlendiği için bu tip gayrimenkul devir işlemlerinin çok da detaylandırılmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Silahdâr Mehmed Ağa ibn Süleyman'ın Ahmed Beğ ibn Ali Paşa'ya sattığı çiftlik ve çiftliği oluşturan unsurlar “...çiftlik ta'bîr olunur dâhiliye ve hâriciyede fevkânî ve tahtânî büyût-ı adîde ve anbâr ve sâ'ir emlâkı müstemil mülk menzil... cemî' devvâb [yük ve binek hayvanları] ve mevâşî [koyun, keçi, öküz, inek gibi hayvanlar] ve âlât-ı lâzimesiyle...” şeklinde tanımlanmakta, bir

³⁵⁹ Yukarıdaki grafikte daha kapsamlı verilen kırsal gayrimenkul satımlarından sadece çiftlikleri ihtiva eden defterler şöyledir: 1 kayıt R-1'de, 2 kayıt R-3'te, 1 kayıt R-4'te, 4 kayıt R-2'de, 1 kayıt R-7'de, 1 kayıt R-38'de ve 2 kayıt R-8'de yer almaktadır.

³⁶⁰ Arık Ramazan Mahallesinden iken vefat eden Şaban Ağa bin Mustafa'nın eşi Ayşe bint-i Mehmed Çavuş, Şaban Ağa'nın yeni inşa ettiği Dolab çiftliğini 90 guruşa diğer mirasçılardan satın almış ve bu meblağdan kendi hissesine düşen 22,5 guruş çıkarıldıktan sonra kalanı, 400 guruşluk mehrinin 66,5 guruşuna (67,5 olması lazım) takas olunmuş. A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebûlevvel 1111 (20 Eylül 1699).

³⁶¹ A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779), A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 24 Şevval 1193 (4 Kasım 1779).

³⁶² D.A.B. AE.SABH.I.. Yer Bilgisi: 321–21830, 21 Şevval 1193 (1 Kasım 1779).

bakıma “geçştirilmektedir.”³⁶³ Elbette bütün kayıtlarda bu kadar genel ifadeler kullanılmıyordu. Yine aynı defterdeki bir başka kayıta, vefat eden Şaban Ağa bin Mustafa’nın varislerinin Elhâc Yakub Çelebi’ye sattıkları çiftlik devri işlemi ise “...*tahtânî iki bâb beyti ve hâriciyesinde bir odayı ve ev [boşluk] ve anbârı ve bir ahuru ve bir samanlığı ve bir sâye bânı ve eşcâr-ı müsmire ve gayri müsmire bağçeyi müstemil çiftlik ta’bîr olunur mülk... menzirimizi ve dokuz dönüm bağımızı ve içinde mevcûd olan altı kısarak ve on tay ve altı su sığır öküzü ve buzağılı dört su sığır ineği ve dört su sığır malağı ve buzağılı dokuz karasığır ineği ve yedi karasığır düğesi ve dört karasığır tosunu ve bir karasığır boğası ve otuz dört aded kovan ve kırk beş koyun ve yirmi iki kuzu ve yedi keçi ve der-anbâr seksen kile buğday ve kırk kile şa ‘îr ve bi’l-cümle çiftlik-i mezkûra müteallik sâ’îr âlât-ı ziraat*” gibi çok daha fazla detaylı bir şekilde açıklanmıştır.³⁶⁴

Çiftlik transfer işlemleri incelendiğinde diğerlerine nazaran daha sık tekrarlanan bileşenlerin çiftlik komplekslerinin en önemli unsurlarından olduğu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu unsurlardan biri olarak kabul edilebilecek yapıların başında ambarlar geldiği anlaşılmaktadır. Toplam 12 çiftlik devir kaydının 8’inde çiftliğe eşlik eden unsurlardan biri olarak ambarların bulunması,³⁶⁵ çiftliklerin sadece üretim birimleri olmayıp depo görevi de gördükleri çıkarımında bulunulabilir. Bu da yukarıda da bahsedildiği gibi çiftliklerin, şehir ve orduların iâşesinin sağlanmasındaki kritik rollerine işaret etmektedir. Dikkat çekici önemli bir nokta ise alım-satımına konu olan çiftliğin müstemilatı arasında ambarın bulunmasına rağmen bu ambarlarda saklanan ürünlerin üretiminin yapıldığı herhangi bir toprak parçasından bahsedilmemesidir. Satışa konu olan toplam 12 çiftlikten 5’inde tarla ve arazilerden bahsedilirken geriye kalan 7’sinde yaygın tarım yapılabilecek herhangi bir birimden bahsedilmez; buna karşın bu 7 kayıttan 5’inde ambarların bulunduğu anlaşılır. Misal vermek gerekirse, daha önce Rusçuk’ta sakin iken daha sonra Edirne’de mütemekkin olan Mütesellim Ali Ağa ibn Hasan’ın, Cami-i Cedid Mahallesinden Elhâc Receb bin Elhâc Kurd Ali’ye sattığı “...*bir bâb tahtânî menzil ve anbârı ve altında mahzeni müstemil çiftlik...*” en azından kayda göre herhangi bir üretim birimi içermiyordu.³⁶⁶ Bu durumda,

³⁶³ A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698).

³⁶⁴ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebûlevvel 1111 (11 Eylül 1699).

³⁶⁵ Satışa konu olan çiftliklerden ambar ihtiva edenleri şu şekildedir: A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656); A.K.M.U.K. R-4, Varak 29a, 27 Safer 1108 (25 Eylül 1696); A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698); A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698); A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebûlevvel 1111 (20 Eylül 1699); A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebûlevvel 1111 (11 Eylül 1699); A.K.M.U.K. R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740); A.K.M.U.K. R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741).

³⁶⁶ A.K.M.U.K. R-4, Varak 29a, 27 Safer 1108 (25 Eylül 1696).

eldeki mevcut verilerin azlığı nedeniyle en makul spekülasyonlardan biri, “mütesellim” olarak görev yapan birinin ambarlarını tahilla doldurması için üretim birimine gereksinimi değil vergilerini aynî olarak toplayabileceği iltizam haklarına sahip olması yeterli olacaktır. Ya da teorik olarak alım-satımı yasak mîrî arazileri satış sözleşmesine dâhil edilmeyerek daha az şeffaf olmak tercih edilmiş olabilir.

Osmanlı tarihinin 19. yüzyılına ait çiftlik çalışmalarından esinlenen düşüncelerle daha önceki dönemlerin çiftliklerinin de üretimin organize edildiği geniş tarım arazilerinden oluşan yapılar olduklarına dair anlayışın hususiyetle bu çiftlikleri çalışan araştırmacılar tarafından revize edildiğine ve Osmanlı klasik ve klasik sonrası dönemindeki çiftliklerin üretim faaliyetlerini sınırlayan en önemli faktörün emek kıtlığı olduğuna daha önce değinilmişti. Bu sınırlılık bu çiftliklerin önemli bir kısmında ekonomik aktivitenin hayvancılıkla sınırlı kalmasına neden olmuştu. Dolayısıyla Rusçuk’taki çiftlik alım-satım işlemlerinde buna benzer bir eğilimi takip etmek mümkünse de aslen hem tarımın hem hayvancılığın, dengeleri çiftlikten çiftliğe değişmekle, beraber yürütüldüğü karma bir üretim tarzının yürütüldüğü görülür. Bu bakımdan ambarlar kadar bölgedeki çiftlik transferlerinde alım-satıma sıklıkla konu olan inşa edilmiş yapılardan bir diğeri ise ahırlardır. Yine toplam 12 adet çiftlik devir işleminden 3 tanesinde “*ahur*”,³⁶⁷ 1 tanesinde ise “*öküz damı*”³⁶⁸ şeklinde açıkça belirtilen bu yapının, yukarıdaki kayıta geçen “*büyût-ı adide*” arasında bulunması, satışa konu olan çiftliğe “*devvâb ve mevâşî*”nin de eşlik etmesi sebebiyle kuvvetle muhtemeldir.³⁶⁹ Bu haliyle toplam 5 kayıta bulunan ahırların diğer kayıtlarda da olmasını gerektiren kuvvetli ipuçları vardır. Söz gelimi bu ipuçların başında satışa konu olan çiftliklerde az veya çok sayıda hayvanların bulunmasına rağmen çiftliğe müstemil herhangi bir hayvan barınağından bahsedilmemesi gelmektedir. Örneğin yukarıda daha detaylıca verilen bir kayıta toplam 16 baş binek, 35 baş büyükbaş ve 74 baş küçükbaş hayvanın satıldığı çiftlik alım-satımında ahırdan bahsedilmemiştir.³⁷⁰ Bunun gibi 7 baş büyükbaş ve 3 baş binek hayvanını içeren bir kayıt,³⁷¹ “*devvâb ve mevâşî*” olarak bahsedilen bir diğer kayıt³⁷² ile 10 baş büyükbaşın dâhil edildiği bir başka çiftlik satışı³⁷³ da eklenince ahırları

³⁶⁷ A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656); A.K.M.U.K. R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740); R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741).

³⁶⁸ A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698).

³⁶⁹ A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698).

³⁷⁰ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebûlevvel 1111 (11 Eylül 1699).

³⁷¹ A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 14 Rebûlevvel 1097 (21 Şubat 1686).

³⁷² A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698).

³⁷³ A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebûlevvel 1111 (20 Eylül 1699).

içeren çiftlik satışı işleminin sayısı 8'e ulaşmaktadır. Bu da hayvancılığın Rusçuk'taki çiftlik faaliyetlerinin içerisinde ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Öte yandan, çiftlik satış kayıtlarında geçen hayvan sayılarına bakıldığında çarpıcı bir tablonun olmadığı görülebilir. Gerek ahırların doğrudan belirtilmesiyle gerekse de hayvanların satışa konu olmasından ötürü dolaylı olarak ahırların varlığının kabul edilmesiyle ortaya çıkan toplam 8 adet çiftliğe mültesik hayvancılığa dair menkul ve gayrimenkul satışı işleminden 2'sinde, yukarıda kurulan ahırların yokluğuna karşın hayvanların varlığı arasındaki ilişkinin tam tersi bir durum mevcuttur. Bu iki devir işleminde satılan çiftliğin eklentileri arasında ahırlardan bahsedilmesine rağmen herhangi bir hayvan kayıtlara yansımamıştır.³⁷⁴ Daha önce de bahsedildiği gibi bu durumun, alım-satım kayıtlarına konu olan taşınır ve taşınmaz malların yeterli detaylandırılmamasından kaynaklanabileceği veya çiftlik satış işleminden daha önceki bir vakitte hayvanların ayrıca satılmış olabileceği gibi muhtemel sebeplerin dışında bu ahırların varlığı bir şekilde veya bir zamanda bu çiftliklerde hayvancılığın yapıldığına işaret etmesi bakımından önemlidir. Sadece ahırların varlığından bahseden fakat hayvanların mevcudiyetine dair bilgi içermeyen bu iki kayıttan ayrı olarak diğer iki işlemde ise satılan hayvanların sayısına dair herhangi bir bilgi olmayıp, sadece “*devvâb ve mevâşî*” olarak geçirilmiştir.³⁷⁵ Bunlar da çıkarıldığında geriye kalan 4 adet çiftlik devir kaydında satışa konu edilen hayvanlar hakkında sayısallaştırılmış bilgilere ulaşmak mümkündür. Yukarıda da görüldüğü üzere bunlardan en fazla hayvan sayısına sahip olan çiftlikte bile bu rakamlar, 16 baş binek, 35 baş büyükbaş ve 74 baş küçükbaş gibi, görece mütevazı düzeyde kalmıştır.³⁷⁶ Hatta ahırıyla beraber satılan çiftliklerden birinde yalnız 3 baş kısarak mevcuttu.³⁷⁷ Büyükbaş, küçükbaş ve binek ayırımı yapılmaksızın bu dört çiftlikte rakamları tespit edilebildiği kadarıyla toplam 141 baş hayvan bulunmaktadır.

Çiftlik alım-satım sözleşmelerine konu edinilen ahırlar ve çeşitli türden hayvanlar haricinde çiftliğin müstemilatı arasında samanlıklar da hayvancılık faaliyetlerine işaret eden

³⁷⁴ A.K.M.U.K. R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740); A.K.M.U.K. R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741).

³⁷⁵ A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698); A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698).

³⁷⁶ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebûlevvel 1111 (11 Eylül 1699).

³⁷⁷ A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656).

bir başka inşa edilmiş yapılardır. Fakat toplam 12 kayıttan sadece 2 tanesinde³⁷⁸ ayrıca belirtilen samanlıklar, muhtemelen “*devvâb ve mevâşî*” adı altında hayvanların da satıldığı çiftlikteki “*büyût-ı adîde*” “*ve sâîr emlâk*” arasında da yer alıyordu.³⁷⁹ Bu olasılık da dâhil edildiğinde 3 adet samanlıktan bir tanesinin yine daha önce zikredilen hayvanlar açısından en fazla sayıyı barındıran çiftliğin içerisinde bulunması, samanlıkların görece geniş çaplı hayvancılık faaliyeti yürüten çiftlikler için önemli bir eklenti olabileceği intibasını uyandırmaktadır.

Çiftliği oluşturan unsurlar arasında ambarlardan sonra en sık karşılaşılanı “reaya evleri”, “reaya odaları” ve “ter-oğlanı evi” şeklinde çeşitli fakat daha belirleyici biçimlerde ve ayrıca “oda” olarak daha genel anlamda ortaya çıkan yapılardır. Fakat burada belirtilmesi gereken en önemli husus sadece “oda” olarak geçen yapının işlevsel olarak diğerlerinden bir farkının olup olmadığını ayırt etmedeki zorluktur. Zira “reaya odaları” veya “reaya evleri” ile fonksiyonel olarak daha çok yakınlık kurulabilen “ter oğlanı evi” ifadesinin kullanıldığı bir çiftlik alım-satım kaydında ayrıca “oda” olarak bir başka yapının daha zikredilmesi bu bağlantıya şüphe düşürmektedir.³⁸⁰ Dahası çiftlikler haricinde ziraî katma değeri görece çok daha düşük sayılabilen bir bağ alım-satım işleminde de satışa konu olan bağın eklentileri arasında bir odanın bulunması, “oda” ifadesinin tek başına ücretli ve ortakçı emeğin istihdam edildiğine dair bir ipucu olarak değerlendirilmesini zora koşturmaktadır. Esasında söz konusu bu bağ, eklentileri ve satış ücreti açısından ilginçtir. Zira bir köyde yaşayan iki zimmî arasında yapılan satış sözleşmesindeki 3 dönümlük bağın içinde yer alan oda, mahzen, kiler 12.000 akçe gibi çok yüksek bir meblağa satılmıştı.³⁸¹ Buna karşın aynı defterdeki Kösic Hasan Beğzâde Süleyman Beğ’in Elhâc Şahmerdanzâde İbrahim Ağa’ya sattığı iki ambar, bir oda, bir ter-oğlanı evi, bir sayvandı, bir ahır ve havluyu içine alan çiftlik ile üç baş kısrak ve beş kıta tarla sadece 5.000 akçe etmişti.³⁸²

Bütün bu şüphe ve muğlaklıklar dikkate alındığında sadece “oda” olarak geçen kayıtları,³⁸³ diğer “reaya odaları”, “reaya evleri” ve “ter-oğlanı evi”nden ayırmak icap

³⁷⁸ A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698); A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebûlevvel 1111 (11 Eylül 1699).

³⁷⁹ A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698).

³⁸⁰ A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656).

³⁸¹ A.K.M.U.K. R-1, Varak 4a, 27 Rebûlâhir 1067 (12 Şubat 1657).

³⁸² A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656).

³⁸³ Satışa konu olan çiftliklerden oda ihtiva edenleri şu şekildedir: A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656); A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebûlevvel 1111 (11 Eylül 1699); A.K.M.U.K. R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741).

etmektedir. Bu haliyle 12 çiftlik transfer kaydından 3 tanesinde açıkça “reaya odaları,” “reaya evleri” ve “ter-oğlanı evi,” ayrıca bu 12 kaydın 3’ünde “oda”lar çiftliklerin eklentileri arasında alım-satım konu edilmiştir.³⁸⁴ Bu belgelerden birinde hem “oda” hem de “ter-oğlanı evi” aynı çiftlikte yer alır. Bu haliyle oda ve diğer iskân edilebilir binalar 12 devir kaydından 5’inde açık bir şekilde belirtilmiştir. Bunların dışında, bu tür yapıların bu kadar sık bulunmasına binaen bu devir işlemlerinden birinde “büyüt-ı adide” şeklinde ifade edilen çiftlik satışı işleminde de bu odalardan birine benzeyen bir yapının bulunması ihtimal dâhilindedir.³⁸⁵ Bu da eklendiğinde değirmen kompleksleri ve bağların aksine, kayıtlara yansımış çiftlik transferlerinin dikkate değer bir kısmında çiftliklerin müstemilatı arasında oda ve reaya evleri türünden emeğin iskân edilebildiği yapıların yer aldığı anlaşılmaktadır.

Çiftlik transferi işlemlerinde sıklıkla bahsedilen bu yapıların yanı sıra, daha ender olarak havlu, mahzen, sayvandı, sâye bân, gibi inşa edilmiş unsurların da çiftlik komplekslerinin içerisinde yer aldığı belgelerde görülebilmektedir. Bunların dışında, bir kırsal üretim birimi olarak çiftliği oluşturan en temel bileşenler toprakla ilgili olanlardır. Bağ, bahçe, tarla, bostan ve arazi olarak kayıtlara yansıyan toprak parçalarının, çiftlik transferini konu edinen 12 satış sözleşmesinden 10’unda yer almaktaysa da “*yirmi beş aded re’âyâ odalarından*” mürekkep Handan Çiftliğinde³⁸⁶ bu gibi toprak birimlerinin bulunması muhtemel olduğundan toplam sayı 11’i bulmaktadır. Bu toprak türleri arasında kayıtlarda en sık zikredilen tarlalar, bu sözleşmelerin 5’inde yer almıştır.³⁸⁷ Ne var ki tarlalar ile ilgili dikkati çeken en önemli husus, “tasarruf hakları” devredilen bu arazilerin boyutlarının genel çiftlik algısı ile uyuşmayacak kadar küçük olmasıdır. Kayıtlarda tarlaların boyutları bazen “*ma’lûmu’l-hudûd*” şeklinde, bazısında ise herhangi bir sayısal veri verilmeden geçirilirken, bazen sadece kaç parça olduğu ifade edilmekle yetinilmiştir.³⁸⁸ Bu belirsiz

³⁸⁴ A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656) künyeli defterde “ter-oğlanı evi” şeklinde; A.K.M.U.K. R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740) künyeli defterde “reaya evleri” şeklinde; A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779) “reaya odaları” şeklinde geçmektedir.

³⁸⁵ A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698).

³⁸⁶ A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779).

³⁸⁷ Satışa konu olan çiftliklerin tarla ve arazi ihtiva edenleri şu şekildedir: A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656); A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 14 Rebülevvel 1097 (21 Şubat 1686); A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698); A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698); A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 24 Şevval 1193 (4 Kasım 1779) “mîrî arazi üzerinde” 20 dönümlük Ali Paşa Çiftliği olarak geçer.

³⁸⁸ A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698) künyeli kayıta “...çiftlik-i mezbûra tâbi ma’lûmü’l-hudûd ve’l- kıt’a tarlaları dahi sâhib-i arz izni ile...” satılmıştır. A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698) künyeli kayıta ise satışa konu olan çiftlik ve topraklar “...çiftlik-i mezbûra tâbi tarlaları ve çayırıları ve bostanları izn-i sâhib-i arz ile...” satılırken sayı ve boyut ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656) künyeli kayıta da “...beş kıt’a tarla...” olarak zikredilmekle yetinilmiştir.

kayıtlar dışında geriye kalan iki çiftlik alım-satım sözleşmesinde verilen rakamlar, çiftlik sahiplerinin – en azından bu transfer işlemlerinde belirtildiği kadarıyla – bu bölgede ve bu dönemde çok küçük toprak parçaları tasarruf ettiklerini göstermektedir. Rusçuk’a ait kadı sicillerinde bu kıyaslamayı yapmayı mümkün kılan kayıtlar mevcuttur. Bahsedilen bu iki çiftliğin beraberinde satılan tarlalardan biri 25 dönüm³⁸⁹, diğer ise 20 dönüm³⁹⁰ olarak belgelere geçmiştir. Öte yandan 1657 yılına tarihlendirilen bir kayıtta, İsleponi köyünde sakin Mehmed bin Sadık’ın Rahova köyü sınırları dâhilindeki 3,5 dönüm tarlasını 15 seneden fazla zapt eden Rahova köyü sakinlerinden Elhâc Ali’yi dava ettiği vaka bu bağlamda çok uç bir örnek olarak değerlendirilebilir.³⁹¹ Fakat Musa Hoca’nın 20 sene evvel sipahiden tapu ile aldığı 10 dönümlük tarlasını zapt etmeye çalışan Tenzile Hatun adında birini dava ettiği örnek ise daha açıklayıcıdır.³⁹² Elbette bu örneklerde zikredilen tarlaların, davaya taraf olanların işledikleri bütün topraklarına işaret etmedikleri kuvvetle muhtemeldir. Böyle iken bile sıradan bir reayanın verimlilik durumuna göre 60 ila 150 dönüm arasında değişen boyutlarda çiftlik tasarruf ettiği düşünüldüğünde çiftlikler ile beraber satılan tarlaların boyutlarının ne kadar küçük ve önemsiz olduğu ortaya çıkar. Dolayısıyla, en azından alım-satım belgelerinin sunduğu bilgiler kadarıyla, bu denli küçük tarlalar üzerine kurulan çiftliklerin uluslararası ticaretin doğurduğu pazar fırsatlarından faydalanması uzak bir ihtimaldir.

17. yüzyılın sonundan itibaren çiftliklerin eklentileri arasında tarlalardan artık bahsedilmez hale gelmiştir. Sadece bir örnekte 20 dönümlük bir araziden bahsedilmiş olsa bile *sâhib-i arz* iznini gerektiren topraklardan “tarlaların” devir sözleşmelerinden kaybolduğu, “çayırların” ise *sâhib-i arz* iznine gerek duyulmaksızın alınıp-satıldığı görülmektedir. Elbette bunların kayıtlardaki yokluğu artık alınıp satılmadıkları anlamına gelmemektedir. Bu ibarelerin satış işlemlerinden kaybolmasına paralel olarak çiftlik ve değirmen gibi büyük kırsal işletmelerin de kadı sicillerinden kaybolması daha önce zikredildiği gibi *sâhib-i arz*’ın da azalan önemi ile yakından ilişkili olmalıdır. Nihayetinde mîrî toprakların satışının veya “tasarruf hakkının” devrinin meşruiyetini sağlayan yegâne

³⁸⁹ A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 14 Rebîülevvel 1097 (21 Şubat 1686).

³⁹⁰ A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 24 Şevval 1193 (4 Kasım 1779).

³⁹¹ Müddeinin 15 sene öncesine kadar adı geçen Mehmed’in tasarrufunda olduğu fakat farklı bir köyde ikamet etmesi ve o köyün zabıtinden tapu almasına ek olarak 15 seneden fazla toprak davasının görülemeyeceği prensibine binaen tarla Elhâc Ali’nin tasarrufunda kalmıştır. A.K.M.U.K. R-1, Varak 7b, Gurre-i Receb 1067 (15 Nisan 1657).

³⁹² A.K.M.U.K. R-1, Varak 10a, [Tarih yok]. Defter 1 Zilhicce 1066 (20 Eylül 1656) – 11-20 Şevval 1067 (23 Temmuz-1 Ağustos 1657) tarihleri arasını kapsamaktadır.

aktörün sahneden çekilmesi ile meşruiyetin tezahür ettiği kadı sicillerinde bunlar hiçbir vasıfla kaydedilmesi uygun olmazdı. Fakat bunların *sâhib-i arzın* kaybolmaya başlaması ile meşruiyetinin şaibeli hale gelmesinden dolayı kayıt altına alınamaması nedeniyle daha sonraki dönemlerde toprakla ilgili daha fazla şikâyetin bu sicillere yansması beklentiler arasında yer alabilirdi. Nihayetinde toprak transferinin daha önceki dönemlerde de kaydettirilmesinin arkasındaki en önemli motivasyon, bu işlem hakkında daha sonra herhangi bir problem yaşamak istemeyen müşterinin ihtiyatlı tutumu olması gerektir. *Sâhib-i arzın* izni ile hüccet edilmemiş bir satış işlemi, daha sonra bir şekilde kadıya intikal ettiğinde satışı meşrulaştıran şey, satışın gerçekleştiğinde hazır olan kişilerin şahitliği idi. Örneğin, Cami-i Cedid Mahallesi sakinlerinden Hatice bint-i Ahmed bin Ebu Bekir, *fahrü'l-a'yân* Süleyman Ağa ibn Hasan Ağa'yı vefat eden kocası Çavuşzâde Ali Ağa'dan kendisine kalan Lebenek köyündeki "...çiftlik ta'bîr olunur büyût-ı adîde ve anbarları ve havluyu müştamil bir kıt'a mülk menzil[i]..." haksız yere zapt etmekle suçlamıştı. Süleyman Ağa ise bu suçlamaya babası Hasan Ağa'nın, kendi sağlığında yine o zaman sağ olan Çavuşzâde Ali Ağa'dan 8 yıl önce 90 guruşa satın almış olduğunu ve babasının vefatından sonra kendisine intikal ettiğini söyleyerek karşılık vermişti. 8 yıl öncesine ait Rusçuk kadı sicili mevcut olmadığından bu satışın kayıtlara yansıyor yansımadığını öğrenmek mümkün değilse de mahkemeye satışın gerçekleştiğini gösteren bir hüccet sunmayan Süleyman Ağa, satış işleminin gerçekleştiği anda hazır bulunan şahitlerin ifadeleriyle davayı kazanmıştı.³⁹³ Elbette yine de *sâhib-i arzın* izni ve kadının hücceti ile tasdiklenmemiş ve yıllar sonra mahkemeye konu olmuş bu vakanın kayıtlara yansması sadece *sâhib-i arzın* konumunun zayıflaması ile açıklanamaz. Nihayetinde satışı tescil ettirmek zorunlu bir hal olmadığı için herhangi bir dönemde satıştan sonra gerçekleşen muaraza, şahitlerin ifadeleri dışında başka bir yolla çözülemezdi.

Çiftlik transfer işlemlerinde tarlalar kadar sık satışa konu edilen toprak türlerinin başında bağlar ve onu takiben bahçeler gelmektedir. Toplam 12 çiftlik satış işleminden 5 tanesinde bağ,³⁹⁴ 2'si bağlarla beraber olmak üzere toplam 3 tanesinde ise bahçe,³⁹⁵

³⁹³ A.K.M.U.K. R-38, Varak 31b, 13 Rebûlevvel 1155 (18 Mayıs 1742).

³⁹⁴ Satışa konu olan çiftliklerin bağ ihtiva edenleri şu şekildedir: A.K.M.U.K. R-3, Varak 5b, 22 Rebûlevvel 1097 (16 Şubat 1686); A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698), A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebûlevvel 1111 (20 Eylül 1699); A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebûlevvel 1111 (11 Eylül 1699); A.K.M.U.K. R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740).

³⁹⁵ Satışa konu olan çiftliklerin bahçe ihtiva edenleri şu şekildedir: A.K.M.U.K. R-3, Varak 5b, 22 Rebûlevvel 1097 (16 Şubat 1686) ve A.K.M.U.K. R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740) bağlar ile birlikte anılırken A.K.M.U.K. R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741) künyeli kayıтта tek başına yer almıştır.

çiftliklerin eklentileri olarak satılmıştır. Bostan da bu rakamlara eklendiğinde bağ, bahçe ve bostan türünden toprak birimlerinin sayısı toplamda ise 4'e çıkmaktadır.³⁹⁶ Hususiyetle çiftlik alım-satımlarına ek olarak satılan bağ ve bahçelerin boyutları hakkında genellikle belgelerde bilgi bulunmazsa da hem bu satışlardaki birkaç örnek hem de sadece bağ transferi kayıtlarında belirtilen büyüklükleri 2-4 dönüm civarında gösterilmektedir. Buna ek olarak bu bağ ve bahçelerin, sayısı belli olmayan meyveli ve meyvesiz ağaçları ihtiva ettiği her zaman belirtilmektedir. Bahçe tarımının Antakya'daki zeytin ve dut ağaçları gibi uzmanlaşmış bir serüven geçirmediği Rusçuk'ta, bu bağların ticarî kapasitesi hakkında fikir edinmek zor görünmektedir.³⁹⁷ Çiftliklere mültesik olarak satılan bağ ve bahçelerdeki ağaçların ne olduğu belirtilmezken bağ alım-satım kayıtlarında ekseriyetle bunların üzüm bağları olduklarına işaret edilmektedir.

Çiftlik devir işlemleri bağlamında toprakla ilgili en son değinilecek olanı ise çayırlardır. Esasında genellikle değirmen alım-satım kayıtlarında karşılaşılan çayırlara, çok sık olmamakla birlikte, çiftlik transferlerinde de rastlamak mümkündür. 12 adet çiftlik alım-satım işleminden sadece 2 tanesinde bulunan çayırların³⁹⁸ boyutları hakkında genel bir fikir edinmek için, daha önce de belirtildiği gibi, ne yeterli sayıda örnek ne de bulunan örneklerde doyurucu nicel bilgi mevcuttur. Bu iki kayıttan sadece birinde 25 dönüm tarlaya karşın 10 dönüm çayırdan bahsedilmektedir.³⁹⁹ Çayır, arpa ve saman üretimi dolayısıyla kısmen hayvancılığa destek olan tarlaların aksine tamamıyla hayvancılıkla ilişkilendirilebilecek toprak üniteleridir. Çayırın bulunduğu her iki çiftlikte de hayvanların bulunması bu durumu destekler niteliktedir. Fakat hayvancılığın çiftlikle daha çok eşleştirildiği düşünüldüğünde çayırlara, değirmenlere nazaran bu çiftliklerde daha sık rastlanması beklenirdi.

3.2.2. İçsel ve Dışsal Faktörler Meselesi

İlk olarak Osmanlı topraklarında çiftliklerin ortaya çıkmasının içsel faktörlerin mi yoksa dışsal faktörlerin mi etkili olduğu tartışması, kapitalizmin kökenlerini arayan iki

³⁹⁶ A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698).

³⁹⁷ Karagöz, Fatma Gül. (2018). "1700-1750 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Arazi Hukuku Uygulamaları: Vidin ve Antakya Örneği". *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, s. 112, 121.

³⁹⁸ A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 14 Rebülevvel 1097 (21 Şubat 1686); A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698).

³⁹⁹ A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 14 Rebülevvel 1097 (21 Şubat 1686).

büyük iktisatçı, Maurice Dobb ve Paul Sweezy'nin tartışmalarını andırır niteliktedir.⁴⁰⁰ Osmanlı'daki çiftlik oluşumunun dinamiklerini içsel faktörlere atfedenler iki grupta incelenebilir.⁴⁰¹ İlki, Soğuk Savaş dönemindeki ideolojik bloklaşmanın bir ürünü olan, olguyu tarımda feodalizmden kapitalizme geçiş olarak yorumlayan Marksist yaklaşımdır ve bunun en önde gelen temsilcileri Balkan ülkelerinden çıkmıştır. Bunun en dikkate değer örneklerinden biri ise Hristo Gandev'dir.⁴⁰² Gandev, feodal beylerin yerini şehirli burjuvaların aldığını ve sadece kira vermekle ve çok ağır olmayan angarya hizmetleri görmekle mükellef özgür köylünün “proleterleşmiş”, ücretli işçi konumuna düşmüş olduğunu ileri sürer.⁴⁰³ Ona göre, 18. yüzyılda kuzeybatı Bulgaristan'da ortaya çıkan çiftliklerin önceki yüzyıllardakilerden ayırt edici özelliği, bunların feodal askerî sınıfa değil tüccar, esnaf, simsar gibi sıradan halka ait olduğudur. Ek olarak, şehirde yaşayan bu kişilerin köylerin yakınlarında kurdukları ve feodal ayrıcalıkları olmadıkları için hizmetinden faydalanabileceği köylüleri de olmadığından topraksız ve proleterleşmiş köylü emeğinin istihdam edildiği “kapitalist” çiftlik benzeri yapılarla topyekûn köylerin ağalara satılarak köylülerin mülksüzleştirildiği “feodal” çiftlikler arasında bir ayrım yapar. Zira bu yeni ağalar sınıfının devlete karşı eskiden olduğu gibi feodal yükümlülükleri olmadıkları için aslında bir tür özel toprak sahibi olduklarını ve bu iki tür çiftliklerin – kapitalist ve ağa çiftliklerinin – aynı dönemde eş zamanlı olarak yükselmeye başladıklarını da belirtir.⁴⁰⁴

Çiftliklerin ortaya çıkışının kökenlerini içsel dinamiklerde arayan bir başka yaklaşım ise Veinstein'in adlandırdığı şekliyle “Osmanlıcı Teori”dir.⁴⁰⁵ Konu hakkındaki ilk ifadelerini Osmanlı kronik ve layiha yazarlarının eserlerinde bulan bu yaklaşım, çiftliklerin ortaya çıkışını klasik Osmanlı kurumlarının yozlaşmasında ve bozulmasında aramaktadır. Selânikî'nin, Ayn Ali'nin, Koçi Bey'in ve Sarı Mehmed Paşa'nın eserleri ile Kitâb-ı

⁴⁰⁰ İktisat tarihinin en önemli tartışmalarından birini oluşturan kapitalizmin kökenlerine dair tartışmalar serisi, temelde içsel dinamikleri vurgulayan İngiliz iktisatçı Maurice Dobb ve dışsal faktörler üzerinde yoğunlaşan Amerikalı iktisatçı Paul Sweezy arasında başlamış ve takipçileri tarafından sürdürülmüştür. Dobb ve takipçileri, feodalizmden kapitalizme geçişi üretim yapısındaki değişimler ve sınıflar arası ilişkiler bağlamında ele alırken Sweezy ve taraftarları ise bu geçişi uluslararası ticaretin dönüştürücü etkisi çerçevesinde tartışmışlardır. Wallerstein, Immanuel. (2018). *Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. (çev. Ender Abadoğlu). İstanbul: Bgst Yayınları, s. 35-36. Bu çalışmanın teorik çerçevesini oluşturan iki önemli figür olan Robert Brenner, Dobb; Immanuel Wallerstein ise Sweezy ekolünün temsilcileri olarak bu tartışmayı sürdürmüşlerdir.

⁴⁰¹ Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 36-39.

⁴⁰² Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 36

⁴⁰³ Gandev. (1960). “L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la bulgare du nord-ouest au cours du XVIIIe S.”, s. 211-215.

⁴⁰⁴ Gandev. (1960). “L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la bulgare du nord-ouest au cours du XVIIIe S.”, s. 211, 215.

⁴⁰⁵ Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 38

Müstetâb gibi bazı anonim eserlerde dile getirilen ve iç dinamiklere işaret eden bu olgu modern araştırmacıların çalışmalarını da etkilemiştir. Halil İncılık, Gilles Veinstein, Bistra Cvetkova, Mustafa Akdağ, Yücel Özkaya gibi Osmanlı tarihçileri çiftliklerin oluşumunu genellikle iç dinamiklerde aramaktadırlar. Bu kişiler arasında genel eğilim çiftliklerin oluşumunun gerekçesi olarak Osmanlı kurumlarının bozulması ve gerilemenin bir emaresi olarak değerlendirilmiştir. Örneğin İncılık, “...gerileme dönemindeki idari bozukluklar sonucunda, büyük miktarda miri kökenli arazi, vakıflara veya özel şahıslara ait çiftliklere dönüş[tüğünü]” ve “... ‘mezra’ ya da ‘hali çiftlik’ denen, ekilebilir durumda, ama terk edilmiş mîrî... topraklar gerileme döneminde, idarenin kayıt tutmadaki beceriksizliğine ya da mukataa sisteminin istismar edilmesine bağlı olarak özel çiftliklerin parçası haline geldi[ğini]” düşünür.⁴⁰⁶ Diğerleri de benzer çerçevede konuyu ele alırlar. Yalnız Veinstein klasik Osmanlı düzeninin bu yapılara çok da yabancı olmadığını, dolayısıyla her zaman düzenin bozulmasının bir sonucu olarak açıklanamayacağı kanaatindedir.⁴⁰⁷ Yine de dış faktörlerin etkisini görmezden gelmemekle birlikte ya bunların imparatorluk topraklarının sınırlı bir kısmında etkili olduğunu⁴⁰⁸ ya da dış etkilerin uyarıcı bir katkıda bulunmuş olabileceğini fakat ortaya çıkmalarında belirleyici olmayıp iç etkenlerin bunları açıklamakta yeterli olduğunu savunur.⁴⁰⁹ Örneğin, özellikle Anadolu’da çiftliklerin ortaya çıkması pazarın talepleriyle değil Celâlî döneminde topraklara el koyma fırsatının doğmasıyla alakalıydı.⁴¹⁰ Kaldı ki dış talepten ziyade iç talep de çiftliklerin doğmasına katkıda bulunmuş olabilirdi ve olmuştu da.⁴¹¹ Özellikle Osmanlı klasik düzeninin en önemli yapı taşlarından birini temsil eden timar rejiminin yerini gittikçe iltizam ve malikâne uygulamalarına bırakması, çiftlikleşmeye giden sürecin arkasındaki asıl etkenin olduğu düşünülür. Gerçekten, tarih ve layiha yazarlarını haklı gösterircesine tarihçilerin yaptıkları araştırmalar iltizam, malikâne ve mukataa gibi uygulamaların bir bölgede çiftlikleşmeye yol açabileceğini göstermiştir.⁴¹² Bununla beraber, ait olunan politik çevrenin konuyu ele alan tarihçilerin bakış açılarını belli bir dereceye kadar etkilediği anlaşılmaktadır. Söz gelimi bu etki, Balkan ülkelerinden bir tarihçinin, örneğin Hristo Gandev’in çalışmasında olduğu

⁴⁰⁶ İncılık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 23

⁴⁰⁷ Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 49

⁴⁰⁸ İncılık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 20, 24

⁴⁰⁹ Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 40, 49

⁴¹⁰ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 136

⁴¹¹ Laiou. (2007). “Some Considerations Regarding Çiftlik Formation”, s. 275.

⁴¹² Laiou. (2007). “Some Considerations Regarding Çiftlik Formation”, s. 275; Canbakal. (2009). *17. yüzyılda Ayntâb*, s. 131; İncılık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 23

gibi,⁴¹³ çiftliklerin gelişimine dair açıklamasında Marksist yaklaşımın izlerini taşıyabilmesi şeklinde tezahür edebilmektedir. Öte yandan, benzer şekilde Türkiye’deki bir tarihçinin iç dinamiklere çok daha fazla önem atfetme eğilimi olabilmektedir.

Osmanlı topraklarındaki çiftlikleşmenin dinamiklerini içeride arayan yaklaşımlara karşı bu dinamikleri dışsal faktörlerde arayan yaklaşımların birleştikleri nokta, ticaretin küreselleşmesi ve Batı Avrupa lokomotifliğinde bu ticaret hacminin artmasıdır. Bu bağlamda ilk baştaki Marksist teori ile ortak paydaları olan bu yorumun ilkinden farkı, timar topraklarının şehirli burjuvalar tarafından ele geçirilme sürecini artan ticarî faaliyetlerin doğurduğu fırsatlarla açıklamasıdır. Bu paradigma etrafında şekillenen görüşlerden biri olan “İkinci Serflik” yaklaşımı, kökenleri, dinamikleri ve şartları akademi dünyasında uzun süre tartışılan bir takım tarihsel gelişmelerin neticesinde Kuzeybatı Avrupa’da meydana gelen ve gittikçe artan temel gıda talebi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu talebin doğurduğu ticarî fırsatların Avrupa’nın bazı bölgelerinde üretim ilişkilerinin değişimine yol açtığı savunulur. Şöyle ki, özellikle Elbe Irmağı’nın doğusundaki Polonya topraklarında daha belirgin bir şekilde görüldüğü üzere, bu ticarî fırsatlardan kâr etmek isteyen sermaye sahipleri, üretimi organize ederek tek tip mahsul yetiştirmek üzerine odaklanmışlardı. Sermayedarların toprağa yatırım yapmaya meyletmeleri benzer bir şekilde aslen deniz ticareti ile ilgilenen Venedik’te bile gözlemlenmekteydi.⁴¹⁴ Sermaye sahiplerinin bu ilgileri beraberinde köylülerin mülksüzleştirilmesini de getirmişti. Hem üretim araçları hem de iş gücü üzerindeki artan kontrol köylülerin üzerindeki baskıların artmasıyla neticelenmişti. Diğer bir ifadeyle, batıda feodal yükümlülük ve baskılardan kurtulan ve özgürleşen köylülere karşın doğuda bunun tam aksi bir durum ortaya çıkmış ve bir tür “İkinci Serflik” hali peyda olmuştu. Bu olgunun Osmanlı topraklarında da yaşandığına dair ilk iddia, Balkanlar üzerine yaptığı çalışma kimileri tarafından eleştirilmiş⁴¹⁵ kimileri tarafından benimsenmiş⁴¹⁶ olan Richard Busch-Zantner tarafından dile getirilmiştir.⁴¹⁷ Fernand Braudel de Polonya ile Tuna bölgesi arasında benzerlik kurarak bu iki coğrafyada yaşananların “İkinci Serfliğe” yol açan

⁴¹³ Gandev. (1962). *Зараждане на капиталистически Отношения в Чифлишкото Стопанство на Северозападна България през XVIII век.*, s. 45; Gandev. (1960). “L’apparition des rapports capitalistes dans l’économie rurale de la bulgare du nord-ouest au cours du XVIIIe S.”, s. 211.

⁴¹⁴ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 19

⁴¹⁵ M. F., (1942). “Europe du sud-est”. *Mélanges d'histoire sociale*, 1, s. 120.

⁴¹⁶ Braudel. (2019). *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası II*, s. 543.

⁴¹⁷ Richard Busch-Zantner, *Agrarverfassung und Siedlung im Südost Europa unter besonders Berücksichtigung der Türken Zeit*, Leipzig: Otto Harrassowitz. 1938 naklen Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 37.

tahıl ihracatının büyümesinden kaynaklandığını savunmuştur.⁴¹⁸ Çiftlikleşmenin ticaretten kaynaklandığını savunanlar arasında Traian Stoianovich ve Deena Sadat da bulunmaktadır.⁴¹⁹ Özetle, “İkinci Serflik” iddiasında olanlar köylülerin mülksüzleştirilmesi, onların üzerindeki baskının artması ve üretimde tek tipleşmenin yaşandığı üzerinde durmaktadırlar.

Osmanlı topraklarındaki çiftlikleşmenin kökenlerini dış faktörlerde arayan yaklaşımlardan bir diğeri, Immanuel Wallerstein’in “Dünya-Sistemi” teorisi kapsamında açıkladığı “çevreselleşme (*peripheralization*)” paradigmasıdır. Kapitalizmin kökenleri ve “İkinci Serflik” gibi tartışmalar üzerindeki külliyattan beslenerek kavramsallaştırdığı olguyu küresel ölçekte açıklamaya çalışan Wallerstein’in bu yaklaşımı,⁴²⁰ Çağlar Keyder ve Huricihan İslamoğlu gibi yazarlar tarafından Osmanlı topraklarına da uygulanmaya çalışılmıştır.⁴²¹ Wallerstein, kuzeybatı Avrupa merkezli oluşan kapitalist dünya-ekonomisinin kendi içerisinde ekonomik ve sosyal bir sistem kurduğunu ve bu sistem içerisinde bir üretim hiyerarşisi olduğunu düşünür. Ona göre, 18. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya gibi dünya-imparatorluklarının bu kapitalist dünya-ekonomisi ile ticarî ilişkileri bulunmakla beraber henüz kapsanmış değildi. Bu tarihten itibaren bölge bölge Osmanlı toprakları kapitalist dünya-ekonomisi içine girmeye başlamış ve periferileşerek (çevreselleşerek) bu sistem dâhilindeki işbölümünün bir parçası haline gelmişti.⁴²² Bu işbölümü gereğince çevreselleşen Osmanlı toprakları, bu sistemin merkezini oluşturan yerler için mamul madde üreticiliğinden hammadde tedarikçiliğine yavaş yavaş ama istikrarlı bir geçiş yaşamıştı.⁴²³ Bu bağlamda, Wallerstein Osmanlı İmparatorluğu’nun çevreselleşmesi ile bu topraklardaki çiftlikleşme olgusu arasında bir ilişki kurmaktadır.⁴²⁴ Bu yaklaşım çiftlikleşme bağlamında üretimin tek tipleşmesini – buğday, arpa, tütün, pamuk ve mısır gibi tek bir ürün yetiştirilmesi – ve çiftçiler üzerindeki iş yükünün artmasını vaz eder.⁴²⁵ Bu görüşün temsilcilerinin ilk başta Osmanlı tarihini bu paradigmanın perspektifi

⁴¹⁸ Braudel. (2019). *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası II*, s. 544.

⁴¹⁹ Stoianovich. (1953). “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”, s. 405-406; Sadat, Deena R. (1972). “Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century”. *The Journal of Modern History*, 44(3), s. 347-348.

⁴²⁰ Wallerstein. (1979). “The Ottoman Empire and the capitalist world-economy”, s. 389-398.

⁴²¹ İslamoğlu ve Keyder. (1977). “Agenda for Ottoman History”, s. 31-55; Keyder. (1998). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, s. 1-16.

⁴²² Wallerstein. (1979). “The Ottoman Empire and the capitalist world-economy”, s. 391.

⁴²³ Wallerstein. (2015). *Modern Dünya Sistemi* 3, s. 167, 169-170, 177; Wallerstein. (1979). “The Ottoman Empire and the capitalist world-economy”, s. 391.

⁴²⁴ Wallerstein. (2015). *Modern Dünya Sistemi* 3, s. 198.

⁴²⁵ Wallerstein. (2015). *Modern Dünya Sistemi* 3, s. 178, 214.

ile yukarıdan okumalarından çıkardıkları varsayımlar, sayıları gittikçe artan bölgesel çalışmaların göstergeleri doğrultusunda revize edilmiştir.⁴²⁶ Nihayetinde Osmanlı topraklarında ortaya çıkan çiftliklerin rasyonelleşmiş işletmeler olmamasının yanı sıra tarımda tek ürün yetiştiriciliğinin de yaygınlaşmadığı akademisyenler arasında genel olarak kabul edilmiştir.⁴²⁷

3.2.3. Meşruiyet Meselesi

Çiftlikler bağlamında bunların oluşumundaki içsel ve dışsal dinamikler dışında tartışılacak bir diğer konu ise bunların gelişimlerinin toprak hukuku zemininde meşruiyeti meselesidir. Çiftliklerin doğuşunu gayrimeşru gelişim olarak addeden fikirlerin kökenleri Osmanlı tarih ve layiha yazarlarına kadar eskiye gider. Aralarında yukarıda “Osmanlı Teori” olarak adlandırılan yaklaşımın temsilcilerinin de bulunduğu bazı kişilerin norm olarak kabul ettikleri timar rejimi ve çift-hane sisteminin bozulması ve akabinde gelişen iltizam ve malikâne uygulamalarıyla “klasik düzenin anomalileri” olan çiftlikler yakından ilişkilendirilir.⁴²⁸ Osmanlı merkezî idaresi, klasik rejiminin omurgası olan çift-hane sistemi altında köylünün bağımsızlığını ve timar rejimi kapsamında toprağın mîrî karakterini 16. yüzyılın sonlarına kadar başarılı bir şekilde koruyabilmiştir. Ne var ki bundan sonra Osmanlı İmparatorluğunun dışarıda ve içeride yaşadığı askerî, idarî, sosyal ve ekonomik problemlerden kaynaklanan karamsar tabloda, taşrada güçlenen merkezkaç kuvvetlerin eşlik ettiği adem-i merkezileşme ile çiftliklerin çoğalmasının beraber yer alması “*kânûn-ı kadîme mugâyir*” oluşumlar olarak addedilmesine sebep olmuştur.

Çiftliklerin gayri meşru zeminde yayılmaya başladıklarını düşünenler konuyu daha çok timar rejiminin bozulması ve köylülerin mülksüzleştirilmesi bağlamında ele almışlardır. Köylülerin topraklarının gasp edilmesi imparatorluk tarihinin her döneminde örneğine rastlanabilecek genel bir olgu olmasına rağmen bunun karşısındaki en önemli engel kadılık kurumudur. Toprağın gayrimeşru transferini engellemek ve mîrî karakterinin korunmasını

⁴²⁶ Karşılaştırma için bkz. İslamoğlu ve Keyder. (1977). “Agenda for Ottoman History”, s. 52-54; Keyder. (1998). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, s. 4-5, 8-9, 13.

⁴²⁷ Keyder. (1998). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, s. 4-5, 9; İnalçık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 28-29; Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 50; Faroqhi, Suraiya. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*. (çev. Ayşe Berkay). İstanbul: Kitap Yayınevi, s. 97; McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 46; Nagata. (2021). “Anadolu Balkanlarda Ayan: Karaosmanoğulları Ailesi Örneği (18. ve 19. Yüzyıllar)”, s. 403; Karademir. (2018). “Statüleri ve Mahiyetleri Açısından Osmanlı Ekonomisinde Büyük Çiftlikler”, s. 40.

⁴²⁸ Stoianovich. (1953). “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”, s. 398; İnalçık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 23

sağlamak yükümlülüğüne sahip olan kadının 17. yüzyıla gelindiğinde bunu dikte etmesini mümkün kılan merkezî otorite yavaş yavaş zayıflamıştı ve 18. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren artık bunu engelleyebilecek konumda değillerdi.⁴²⁹ Bu döneme gelindiğinde kadıların bu müdahale yetkisinin zayıfladığını kadı sicillerinde açıkça görmek mümkündür. Bu çalışmanın konusu bağlamında Rusçuk kadı sicillerinde 17. yüzyıl ve 18. yüzyılın başlarında evlilik, boşanma, alım-satım sözleşmelerini düzenleme, muhalefat envanteri hazırlama ve varisler arasında bölüştürme, vasi tayin etme, anlaşmazlıkları çözme gibi pek çok alanda kadıların sosyal hayata dair konularda görünür olduğu kayıtlardan anlaşılabilmektedir. Buna karşın, özellikle 18. yüzyılın ortalarından itibaren sicillerde bu gibi kayıtlar kaybolmaya başlamış⁴³⁰ ve kadıların daha çok fermanları ve vali buyruklarını kaydeden, vergi tevzi işlemlerinin düzenlenmesini sağlayan daha pasif bir role indirgenmiş olduğu görülebilir. Sosyal hayata dair sadece kadının gelir kaynaklarının dikkate değer bir kısmını oluşturan muhalefat defterlerini tutma ve miras taksimi yapma görevi bu döneme değin devam etmiştir.

Gerek silah ve top kullanımındaki gerek kale mimarisindeki teknolojik gelişmelerin savaş meydanlarındaki ordunun kompozisyonunda ve stratejisi üzerindeki etkilerinden kaynaklanan zincirleme reaksiyon,⁴³¹ Osmanlı topraklarında timarlı sipahinin önce askerî daha sonra da idarî rolünün zamanla azalmasına ve hatta kaybolmasına neden oldu. Timarlı sipahinin bu gerileyen durumu, birbirine zıt ama nihayetinde yine de çiftlikleşmeyle sonuçlanan iki gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Bir taraftan savaş meydanlarında önemleri azalan timarlı sipahilerin dayandığı timar rejimi yerini iltizam sistemine bırakarak başka türlü bir çiftlikleşmeye yol açmıştır. Diğer taraftan fiilî olarak askerî önemleri azalmakla beraber parasallaşan ekonomide aynî ve hizmet türünden vergilerin nakitleşmesiyle uyumlu bir şekilde askerlik hizmetlerini “cebelü bedeliyesi” adı altında ifa eden ve savaş hattının gerisinde kalan timarlı sipahi daha başka bir tür çiftlikleşmeye sebep olmuştur.

⁴²⁹ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 138-141.

⁴³⁰ Muhalefat kayıtlarının bazı şehir kadılıklarında olduğu gibi kadı sicilinden ayrı olarak muhalefat/terake/kassam defterlerine kaydedildiği gibi bir duruma benzer şekilde zaman geçtikçe sicillerden kaybolduğu görülen konuların farklı defterlerde kaydedilmiş olması ihtimal dâhilindedir. Ne var ki mevcut kaynaklarda buna işaret edecek herhangi bir emareye rastlanmamış olduğunun belirtilmesi gerekir.

⁴³¹ Konuyla ilgili temel tartışmalar için bkz.: Parker, Geoffrey. (2014). *Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*. (Çev. Tuncay Zorlu). İstanbul: Küre Yayınları; Ágoston, Gábor. (2017). *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*. (haz. Kahraman Şakul). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Tamamen kendi şahsî kullanımına verilen bir toprak parçası olarak *hassa çiftliklerini* veya diğer bilinen adıyla *kılıç yerini* timarlı sipahi istediği gibi tasarruf etme hakkına sahipti. Kendi işlemediği takdirde köylülerin yükümlü olduğu angarya hizmetini kullanarak işletebilir, başka köylülere tapu resmi karşılığında kiralayabilir, ortakçılık şeklinde bir ortaklık kurabilir veya tamamen iltizama verebilirdi.⁴³² Çiftliklerini ortakçılıkla işleten büyük toprak sahibi olmaktan ziyade köylülerinden aldığı vergileri mümkün olduğunca nakit toplamakla alakadar vergi toplayıcı olarak timarlı sipahilere ait *hassa çiftlikleri* 16. yüzyıla gelindiğinde neredeyse tamamı reayaya kiralanmış ve artık önemlerini yitirmişti.⁴³³ Fakat 17. yüzyılla beraber timarlı sipahinin azalan rolünün tam aksine *hassa çiftliklerin* genişlemesi değişen ekonomik şartlar nedeniyle önem kazanmaya başladı.⁴³⁴ Bu genişleme, kimi zaman köylünün sipahiye borçlanması, kimi zaman da vârisiz ölmesi veya herhangi bir sebepten dolayı toprağını terk etmesi gibi yollarla gerçekleşmekteydi.⁴³⁵ Yine de bu haliyle bile *hassa çiftlik* sahibi, üretimi organize eden bir girişimci olmaktan çok uzak olup daha ziyade kira toplama rolünün dışına çıkamamıştır.⁴³⁶ Timar topraklarının iltizam lehine gerileme eğilimi dikkate alındığında bu durumdan faydalanan timarlı sipahi sayısının sınırlı düzeyde kalmış olmasını beklemek mantık dışı bir tahmin olmasa gerektir.

Pek çok çiftlik oluşum yöntemlerinden en bilineni ve köylülerin mülksüzleşmesi ile sonuçlanan köylülerin borçlandırılmasıdır. Özellikle 17 ve 18. yüzyıllarda merkezî idarenin gittikçe artan miktarda duyduğu nakit ihtiyacı, üreticiler üzerindeki mali baskının da artmasına yol açmıştı. Gerek avarız genel başlığı altında toplanabilecek ağır vergiler altında ezilen köylülerin toplu gerekse de sebeplerinin tespiti güç bireysel ihtiyaçları nedeniyle parasallaşan ekonomide nakdîn biriktiği belirli kişilerden alınan borçlara bir de yüksek faizler ve zaman zaman yaşanan kötü hasatlar eklendiğinde sonuç köylünün mülksüzleşmesi

⁴³² Timarlı sipahinin sadece tarlalardan oluşmayan, bağ, bahçe ve değirmen gibi daha karmaşık yapıları da ihtiva edebilen *hassa çiftliği*ni işletme yöntemleri hakkında daha detaylı bilgi almak için bkz. Beldiceanu, Nicoara. (1985). *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*. (çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: Teori Yayınları, 54-58.

⁴³³ Barkan, Ömer Lütfi. (1980). "Çiftlik". *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*. İstanbul: Gözlem Yayınları, s. 792-793; İnalçık, Halil. (2009). *Devlet-i 'Aliyye I Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I: Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 321; İnalçık. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 115.

⁴³⁴ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 137-138.

⁴³⁵ Stoianovich. (1953). "Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800", s. 398.

⁴³⁶ Literatürde Elbe Nehrinin doğusunda gerçekleşen tarımsal dönüşümle ilgili olarak gelişen iki kavram mevcuttur: Bunlardan ilki olan *Grundherrschaft*, köklerini Ortaçağlardan alan feodal beyin yaptığı gibi hâkim olduğu topraklardaki üretimden mümkün olduğunca daha fazla artık ürüne el koymaya çalışan kişi olarak tarif ve tasvir edilir. Diğerisi ise, *Gutherrschaft*, topraklarını birer işletme gibi rasyonel bir şekilde yöneten ve üretimi organize eden bir girişimci olarak tanımlanır. McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 138.

şeklinde oluyordu. Bu da ya köylünün borcuna karşılık toprağın kullanım hakkını satması veya kaybetmesi ve ağır koşullarda “zî-kudret” kimselerin topraklarında çalışmakla ya da toplu olarak köylülerin topraklarını terk etmeleri ve bu toprakların sermayelerini kırsal ekonomiye yatırmaya istekli kimselerin ellerine geçmesi ile neticeleniyordu.⁴³⁷

Esasında Osmanlı kanunlarının ideolojik yapısı tarım yapılabilen toprağın çıplak mülkiyetinin devlete ait, yani mîrî, olduğu; köylülerin ise sürekli kiracılar olarak toprağın kullanım hakkını nesilden nesle aktarabildiği konseptine dayanmaktadır. Dolayısıyla, toprağın mülkiyetine sahip olmayan köylü teorik olarak toprağını satamazdı. Ne var ki uygulamada kişiler bu sınırlamayı aşmış görünürler: bu tarz alım-satım işlemleri, satışa konu olan metanın “tasarruf hakkı” olduğu ve *sâhib-i arz*, yani dirlik sahibi, tarafından izin verildiği sürece resmiyet kazanabiliyordu.⁴³⁸ Bu çalışmanın konusu olan Rusçuk kadı sicillerinde tarla satışlarının yapıldığı ve bu işlemde *sâhib-i arz*ın izninin zikredildiği örnekleri bulmak mümkündür.⁴³⁹ Bu, sadece Rusçuk ile sınırlı bir fenomen değildir. Vidin’de 18. yüzyılda mîrî arazi olarak sınıflandırılabilir bazı tarla ve çayır satışlarının “*bey’-i bât-ı sahîh*” ile satışının yapıldığı ve bunlardan bir kısmında *sâhib-i arz*ın dâhil olduğu görülmektedir.⁴⁴⁰ Rusçuk’ta ise satışa konu olan çiftliğin eklentileri arasında açıkça

⁴³⁷ Veinstein, Gilles. (1981). “Trésor public et fortunes privées dans l’Empire Ottoman (milieu XVIe-début XXe siècle)”. *Cahiers de la Méditerranée*, hors-série n°5. L’argent et la circulation des capitaux dans les pays méditerranéens (XVIe-XXe siècles). Actes des journées d’études, Bendor 3, 4 et 5 mai 1979, s. 125; Barkan. (1966). “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s. 38; Papastamatiou, Demetrios. (2014). “The Structure, Content and Development of Large Estates in the Environs of Salonica During the Period 1697-1770”. Evangelia Balta, Georgios Salakidis, Theoharis Stavrides (Editörler). *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theoharides, Studies on the Ottoman Empire and Turkey*, vol. 2. İstanbul: The Isis Press, s. 397; McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 66, 136, 139; İnalçık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 23; Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 44; Khoury. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*, s. 234; Özkaya, Yücel. (1982). “Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14(15), s. 172-182

⁴³⁸ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 142; Ergenç ve Taş. (2012). “XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolu’sunda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler”, s. 240; Karagöz. (2013). “18. Yüzyıl Şer’iye Sicil Örneklerinde Arazi Üzerinde Mülkiyet ve Tasarruf Haklarını Tanımlayan Terimler”, s. 29; Özkaya. (1982). “Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, s. 179; Barkan. (1966). “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s. 47; Minkov, Anton. (2000). “Ottoman Tapu Title Deeds in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Origin, Typology and Diplomats”. *Islamic Law and Society*, 7/1, s. 74.

⁴³⁹ A.K.M.U.K. R-1, Varak 9a, 12 Receb 1067 (26 Nisan 1657). Rusçuk sakinlerinden Yovan zimmînin babası, sağlığında tasarruf ettiği bir tarlasını *sâhib-i arz* marifetiyle Dragana’ya satmış olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁴⁰ Karagöz. (2013). “18. Yüzyıl Şer’iye Sicil Örneklerinde Arazi Üzerinde Mülkiyet ve Tasarruf Haklarını Tanımlayan Terimler”, s. 38. Sicillerdeki mülkiyet ve tasarruf haklarını ifade eden terminoloji için bkz. Karagöz. (2013). “18. Yüzyıl Şer’iye Sicil Örneklerinde Arazi Üzerinde Mülkiyet ve Tasarruf Haklarını Tanımlayan Terimler”, s. 21-62. Genel geçer bir kaide olarak tarlalar mîrî statüde olmasına rağmen hem Vidin sicillerinde bazı tarlaların devri sırasında sicillere geçen ifadelerin mülkiyete işaret ettiği hem de Kayseri’de “mülk tarlaların” açıkça gayrimenkul piyasasında el değiştirdiği görülebilmektedir. Buna karşın mülk tarlaların ortaya çıkışının zorunlu olarak çiftliklerin doğmasına yol açtığını ileri sürmek mümkün görünmemektedir. Faroqhi. (2000). *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, s. 326.

tarlaların zikredildiği 5 satış kaydından 3'ü “*bey’-i bât-ı sahîh*” ile ve *sâhib-i arz*ın izni olmaksızın gerçekleşmiştir.⁴⁴¹ Dahası hem mülk hem de mîrî unsurları beraberinde bulunduran çiftlik benzeri yapıların içinde bulunan araziler için “*mülk-i müfevvez*” tabiri kullanılmıştır.⁴⁴² Genel geçer bir olgu olarak benzer durumlarla imparatorluğun diğer bölgelerine ait kadı sicillerinde de karşılaşmak mümkündür. Öyle anlaşıyor ki tarla olması hasebiyle mîrî arazi gibi görünen topraklar mülk gibi muamele görmüş ve bu durum *sâhib-i arz* izni ile meşrulaştırılmıştır.⁴⁴³ Dolayısıyla bu gibi örnekler, köylülerin mülksüzleştirilmesinin Osmanlı klasik düzeni dâhilinde, nereden bakıldığına göre değişmekle beraber, meşruiyet zemini bulduğunu göstermektedir.⁴⁴⁴ Buna karşın merkezi otorite, bu gibi bağımsız köylülerin borçlarına karşılık veya herhangi bir sebepten toprak satışlarını, hangi şer’i kılıfa uydurulursa uydurulsun, tasvip etmemekteydi.⁴⁴⁵

Bağımsız köylülüğe dayanan çift-hane rejimi altında ifade edilen tasarruf hakkının haricinde mülkiyet-meşruiyet konusuna büyük toprak sahipliği perspektifinden bakmak da mümkündür. Çok genel anlamda belli nesneler üzerinden bireylerin birbirleriyle ve devletin bireylerle olan ilişkilerini belirleyen “haklar demeti” olarak mülkiyetin, konu bağlamında, iki tanımı meselenin daha iyi kavranmasına yardımcı olacaktır.⁴⁴⁶ Mülkiyetin kuvvetli tanımı, yukarıda da açıklandığı üzere, Avrupa’daki belli sınıflar ile devlet arasındaki bir çekişmenin sonucunda tanımlanmıştı ve nihayetinde ortaya çıkan hak, devletin el uzatamadığı ve geri alamadığı, toplum tarafından da kabul görmüş bir meşruiyet zemini kazanmıştı.⁴⁴⁷ Avrupa’da aristokrasi, devlet ve köylüler arasındaki bir takım mücadeleler neticesinde ortaya çıkıp şekillenmiş yeknesak bir “mülkiyet” anlayışının Osmanlı topraklarına doğrudan uygulanmasının bir takım açmazları ve sorunları beraberinde getireceği aşîkârdır. Mülkiyetin Avrupa’ya özgü bu tanımından uzaklaşılsa zayıf mülkiyeti oluşturan kira, vergi ve vergiden alınan komisyon gibi topraktan alınan gelirlere el koyabilmeye ilişkin sahip olma hakkı ile bu sahiplikten kaynaklanan ve başkalarına da

⁴⁴¹ A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656); A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 14 Rebûlevvel 1097 (21 Şubat 1686); A.K.M.U.K. R-3, Varak 8b, 8 Rebûlâhir 1197 (4 Mart 1686).

⁴⁴² Karagöz. (2013). “18. Yüzyıl Şer’iye Sicil Örneklerinde Arazi Üzerinde Mülkiyet ve Tasarruf Haklarını Tanımlayan Terimler”, s. 46.

⁴⁴³ Ergenç ve Taş. (2012). “XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolu’sunda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler”, s. 240.

⁴⁴⁴ Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 43.

⁴⁴⁵ McGowan, 1797 yılında Rumeli’nin sol kolundaki kadırlara gönderilmiş bir fermanla köylülerin borç aldıkları alacaklılarının köylüleri topraklarını satmaya zorladıklarını ve köylülerin çiftliklere dönüştürülmesinin zararlarını ifade ederek kadırların bu gibi alım-satım işlemlerine hüccet vermemeleri belirtilmişti. McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 151.

⁴⁴⁶ Arıcanlı. (1998). “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”, s. 128-129.

⁴⁴⁷ Arıcanlı. (1998). “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”, s. 130-131.

devredilebilen denetim hakkı Osmanlıdaki durumu açıklamakta daha fazla yardımcı olabilir. Bu mülkiyet haklarının nasıl elde edildiklerine ve geri alınıp alınamayacağına göre daha alt başlıklarda sınıflandırılabilir.⁴⁴⁸ Bütün bunlar bir arada düşünüldüğünde Osmanlı İmparatorluğu'nda görülen mülkiyetin zayıf tanımına göre Osmanlı'da büyük toprak sahipliği bağlamında “tarımsal gelir üzerindeki herhangi bir hak iddiası ‘mülkiyet’ olarak adlandırılabilir.”⁴⁴⁹ Dolayısıyla bu anlamda Osmanlıdaki mülkiyetin, Avrupa'daki kuvvetli mülkiyetten uzak, zayıf mülkiyet tanımına ise daha yakın olduğu anlaşılır.⁴⁵⁰

Meşruiyeti şaibeli görünen çiftlik oluşum şekillerinden bir diğeri, bir bölgenin tasarruf hakkının bir veya daha fazla kişi tarafından iltizam veya malikâne yoluyla süreklilik kazanmasıdır.⁴⁵¹ Her ne kadar iltizam ve malikâne uygulamaları resmî ve meşru usuller olsa da bu meşruiyetin sağladığı imkânlar sonrasında gelişen durumların da meşru olduğu anlamına gelmiyordu. Meşru bir şekilde bir kimseye verilen hakların o bölgede süreklilik kazanması, oranın o kişinin nüfuz alanı haline gelmesine yol açabilmekteydi. Bu devamlılık, yukarıda bahsi geçtiği gibi, borçlandırılan köylünün toprağını satın alarak veya terk edilen topraklara el koyarak mültezimin çiftlik kurmasına imkân sağlamaktaydı. Ancak burada önemli bir noktanın belirtilmesi gerekmektedir: aslında iltizam ve daha sonra malikâne uygulamalarında genellikle birden çok katmanlı bir yapı vardır. Söz gelimi bu katmanlar öncelikle vergi birimini uhdesine alan fakat doğrudan kendisi işletmeyen ilk mültezimin veya malikânecinin daha sonra bunu alt mültezimlere vermesi şeklinde oluşurdu. Ne var ki ilgili vergi birimini alan daha alt katmanların tasarruf süresi ilk katmanlarındakinden çok daha istikrarsızdı.⁴⁵² Yine de bu gerçekliğe rağmen uzun süreli iltizam hakkına sahip

⁴⁴⁸ Arıcanlı. (1998). “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”, s. 129-130.

⁴⁴⁹ Arıcanlı. (1998). “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”, s. 129.

⁴⁵⁰ Arıcanlı. (1998). “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”, s. 131; Kenneth Cuno, Mısır üzerine yaptığı çalışmasında şeriat hukukunda toprak bağlamında mîrî ve mülk ayrımının nasıl tartışıldığını ve bu yorumların kanunlarla ilişkisini açıklayıcı bir şekilde ele almıştır. Şiiilik ile Sünniliğin üç mezhebinin – Şâfi, Mâlikî ve Hanbelî – haracî toprakların devlete ait olduğu konusunda hem fikirdirler. Fakat Hanefiler bu konuda farklı düşünür. Hanefilere göre topraktan alınan haraç, devletin topladığı kira değil mülkten alınan vergi gibi muamele görür. (Cuno, Kenneth M. (1992). *The Pasha’s Peasants: Land, society, and economy in Lower Egypt, 1740-1858*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 22-23.) Buna karşın Mâlikî ve Şâfi ulema 16. yüzyılda devletin toprak üzerindeki otoritesini sınırlandırmaya çalışmışlardır (Cuno. (1992). *The Pasha’s Peasants*, s. 77). Şeriat ile kanun arasındaki ilişki teoride kanunun şeriatın içerisinde işlev görmesi şeklinde tanımlansa da uygulamada kanun, şeriatın uygulanmasını düzenlemiş, hatta sınırlandırmıştır. Kanun neredeyse ekilebilir bütün toprakları mîrî olarak nitelendirdiği için toprak tasarrufu neredeyse kanun tarafından düzenlenmiştir (Cuno. (1992). *The Pasha’s Peasants*, s. 65). Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğunun Balkanlar, Anadolu ve Suriye’de uyguladığı toprak hukuku, şeriat kurallarından biraz farklı tatbik edilmiştir. Şeriatdaki tam mülkiyete işaret etme ihtimali, miras/veraset (*irs*) ibaresinin kullanımından kaçınılmasına, bunun yerine intikal kelimesinin tercih edilmesine sebep olmuştur (Cuno. (1992). *The Pasha’s Peasants*, s. 74).

⁴⁵¹ İnalçık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 23; Laiou. (2007). “Some Considerations Regarding Çiftlik Formation”, s. 275; Canbakal. (2009). *17. yüzyılda Ayntâb*, s. 131

⁴⁵² Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 48-49.

olabildiği müddetçe en alttaki mültezim çiftlik kurma imkânı bulabilmekteydi. Genel olarak bakıldığında, borçlanan ve köylerini terk eden çiftçilerin toprakları üzerindeki tasarruf hakkı sipahi, mültezim ve ayanın ellerine geçmeye başlamıştır.⁴⁵³

Tabanda bunlar yaşanırken merkezdeki bir takım gelişmeler ise çiftlikleşme olgusuna başka bir boyutta katkı sağlamış oldu. Merkezî otorite 16. yüzyılın sonuna kadar toprakların mîrî karakterini muhafaza edebilmişken, bu tarihten sonra gerek siyasî iradenin dışında gelişen koşullar gerekse de bizatihi padişahın iradesi dâhilinde yapılan bilinçli tercihler nedeniyle bu durum yavaş yavaş değişti. Padişahın izniyle mîrî topraklar arpalık ve temlik suretiyle saraya yakın kimselere verilmeye⁴⁵⁴ ve 18. yüzyıldan 19. yüzyıl başına kadar merkezî idarenin zayıflamasıyla bu arazilerin bir kısmı özel şahıs çiftliklerine dönüşmeye ve kazanımlarının bir çırpıda geri alınabildiği müsaderenin gazabından korunmak için vakfedilmeye başlanmıştı.⁴⁵⁵ Bunun yanında yukarıda da bahsedildiği gibi nakit ihtiyacı ve askerî gereksinimler nedeniyle iltizam sistemini genişleten hükümet, toprak ve üretici üzerindeki doğrudan kontrolünü kaybetmiş veya daha doğru bir ifade ile “dolaylı” hale getirmiş oldu. Fakat bu haliyle çift-hane rejiminde zorunlu bir değişiklik yaşanmadığı gibi herhangi bir gayri meşruiyet de söz konusu değildi.

Öte yandan 16. yüzyılın sonundaki Celâlî İsyanları’nın sebep olduğu “Büyük Kaçgun” sırasında köylülerin topraklarını terk etmelerinin ardından bazı sermaye sahipleri ve padişah kulları bu toprakları ele geçirmeye başladılar.⁴⁵⁶ Köylüleri kaçırانlarla kaçan köylülerin topraklarına el koyanlar aynı kişiler değilse bir grubun zor kullanarak köylüleri mülksüzleştirdiğini ileri sürmek pek mümkün görünmemektedir. Pazar fırsatlarının sunduğu fırsatlarla motive olan, para ve güç sermayesine sahip kimselerin köylülerin topraklarını gasp ederek çiftlik kurdukları bir senaryo bu tabloda mevcut değildir. En azından bu süreçte, başka saiklerle kaçan köylülerin topraklarına el koyma fırsatı doğduğu için bu tarz çiftlikler kurulmuştu.⁴⁵⁷ Aslında merkezî idare bozulan nizamı düzeltmek ve ekonomik kayıplarını gidermek için 1609’da gönderdiği adaletnamelerle gâsıp olarak nitelendirdiği askerî sınıf

⁴⁵³ İnalçık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 23.

⁴⁵⁴ Yücel, Yaşar. (1988). “Hırzû'l-Mülûk”. *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb - Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menafi'i'l-Mü'mimîn - Hırzû'l-Mülûk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 177.

⁴⁵⁵ İnalçık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 19-23.

⁴⁵⁶ İnalçık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 22-23; Yücel, Yaşar. (1988). “Kitâb-ı Müstetâb”. *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb - Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menafi'i'l-Mü'mimîn - Hırzû'l-Mülûk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. XXII

⁴⁵⁷ Veinstein. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”, s. 53.

üyelerini reaya topraklarından el çektirterek klasik dönemde olduğu gibi köylülerin çiftlerinin başına dönmesini amaçlamış olsa da⁴⁵⁸ ne gâsıplar ne de kaçanlar bu konuda istenilen performansı gösterebilmiştir. Öte yandan, artan harcamalara karşın bu tür olaylarla vergi kaynaklarının kurumaya başlaması ve öncelikle başkent ve daha sonra diğer büyük şehirlerin iaşesinin tehlikeye girmesi karşısında, değişen düzeni eskiye çevirmekte başarısız olan Osmanlı malî ve idarî bürokrasisinin fiskalist ve provizyonist endişeleri, aşağıda da görüleceği gibi, idareyi çiftliklerin varlıklarından pragmatik fayda elde etmeye sevk etti.

Asıl pazar odaklı üretimin yapıldığı ve emeğin organize edildiği plantasyon benzeri büyük işletmeler şeklindeki çiftlikler, çift-hane rejiminin dışında kalan, kullanılmayan boş topraklar üzerinde, daha terminolojik bir ifadeyle “mevât” arazide, kurulmuştur.⁴⁵⁹ Emeğin kıt olması hem mevât arazi hem de köylülerin kaçıp bıraktıkları arazi üzerinde kurulan çiftliklerde üretim metotlarını ve faaliyet alanını belirleyen en önemli kriterlerden biriydi. Salt iktisadî perspektiften bakıldığında toprağın bol, emeğin kıt olduğu yerde birikimin topraktan ziyade kıt olan emek üzerinde olması beklenirdi.⁴⁶⁰ Fakat her iki eğilimin de bir arada olduğu Osmanlı topraklarında mevcut şartlar hangisine meyletmeyi mümkün kıldıysa ona göre üretim alanının belirlenmesini sağlamıştır. Bir yandan yetersiz işgücü diğer yandan devletin özgür köylünün serfleştirilmesi önüne koyduğu hukukî engeller, ya ortakçılık⁴⁶¹ veya köle emeği gibi görece daha maliyetli yöntemleri kullanarak tarımsal üretim yapmayı ya da daha az emek gerektiren hayvancılık alanında faaliyet göstermeyi zorunlu kıldı.⁴⁶² Savaşlar, ağır vergiler ve eşkıyalık gibi güvenlik zafiyeti nedeniyle artan kırsal nüfus hareketliliği bu ve diğer türden çiftliklere ulaşılabilir emek rezervi sağlamaktaydı.⁴⁶³ Sadece toprağını bırakıp göç eden köylüler değil, artan nakdî vergileri karşılayabilmek için temelli

⁴⁵⁸ İnalçık. (2009). *Devlet-i ‘Aliyye I*, s. 329-330.

⁴⁵⁹ İnalçık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 20.

⁴⁶⁰ Arıcanlı. (1998). “19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet, Toprak ve Emek”, s. 136.

⁴⁶¹ Barkan, Ömer Lütfi. (1939-1940). “Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1(1-2-4). 29-74; 198-245; 397-477.

⁴⁶² İnalçık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 20-23; Stoianovich. (1953). “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”, s. 402-403; Laiou. (2007). “Some Considerations Regarding Çiftlik Formation”, s. 275; Kokdaş, İrfan. (2019). “Habsburglar Kara Eflak’a Gelirse: Vidin’de Hayvancılık Sektörünün Dönüşümü (1695-1740)”. *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2, s. 85.

⁴⁶³ Özdemir, Nagehan Üstündağ. (2018). “Ayanlık Kurumunun Gelişimi ve Anadolu ile Balkan Coğrafyasındaki Farklılıkları Üzerine bir Değerlendirme”. *Curr Res Soc Sci* 4(1), s. 35; Sugar, Peter F. (1978). “Major Changes in the Life of the Slav Peasantry under Ottoman Rule”. *International Journal of Middle East Studies*, 9, s. 302; Stoianovich. (1953). “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”, s. 410; Kokdaş, İrfan. (2014). “Money, Peasant Mobility, Çiftliks, and Local Politics in Salonika: 1740-1820”. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 34(1), s. 138; Özkaya. (1982). “Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, s. 179-182.

değil mevsimlik tarım işçisi olarak göç edenler de bu hareketliliğe katkıda bulunmuşlardı.⁴⁶⁴ Dolayısıyla mevât topraklar üzerine kurulan çiftlikler hem üretimin çapı ve emeğin organizasyonu bağlamında kastedilene en yakın hem de meşruiyetine en az şüphe duyulan oluşumlardır.

Mevât arazi üzerindeki çiftlik oluşumlarının imparatorluk topraklarının sınırlı bölgelerinde ortaya çıktığı, öte yandan “Büyük Kaçgun”ın etkisini daha çok Anadolu’da gösterdiği ve imparatorluğun diğer yerlerindeki etkisinin o denli kuvvetli olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, çiftlikleşme trendinin altında yatan dinamiklerin bölgesel özellikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin, 1609 tarihinde Anadolu’ya gönderilen ve reaya topraklarını ele geçirip evler ve ahırlar inşa eden kişilerin bu toprakları terk etmelerini emreden bir ifadenin, Rumeli’ye gönderilen adaletnamelerde ifade edilmemesi çiftlikleşmeye fırsat veren etkenlerin bölgesel olduğuna işaret eder.⁴⁶⁵ Diğer bir ifadeyle, Batılı tüccarların etkisine daha açık olan Balkanların Akdeniz kıyıları ve Levant bölgesindeki çiftlik oluşumlarında dış talebin etkilerinden bahsetmek daha mümkünken Anadolu’nun iç bölgelerindeki köylülerin terk ettiği topraklarda kurulan ve daha çok hayvancılık üzerine faaliyet gösteren çiftliklerin oluşumunda fırsatçı davranışların etkisinden, diğer taraftan Balkanların ve Karadeniz’in kuzeyindeki çiftliklerin doğuşunda, en azından Karadeniz’in uluslararası ticarete açılmasına kadar, daha çok iç piyasa taleplerinin motivasyonlarından söz etmek mümkündür.⁴⁶⁶ Hatta çiftlikleşmenin, nüfus açısından kıt bir bölgenin imparatorluk ekonomik sistemine dâhil edilmesini sağlamak için idarenin aktif bir kolonizasyon politikasının sonucu olduğuna dair örnekler de mevcuttur.⁴⁶⁷ Bu nedenle, imparatorluk genelinde çiftlikleşme fenomeninden bahsederken ne büyük sistem teorilerinin indirgemeciliği ne de belli bir bölgenin endemik özelliklerinin genelleştirilmesi açıklayıcı olacaktır. Gerçekten, bugünün ulus-devlet perspektifiyle kavranamayacak kadar geniş bir coğrafyaya yayılan imparatorluğu “tek bir analitik birim kullanarak incelemek mümkün değildir.”⁴⁶⁸

⁴⁶⁴ Lampe ve Jackson. (1982). *Balkan Economic History*, s. 4-5.

⁴⁶⁵ İnalçık, Halil. (2009). *Devlet-i ‘Aliyye I*, s. 330

⁴⁶⁶ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 15, 135-136; İnalçık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 24.

⁴⁶⁷ Veinstein, Gilles. (1987). “XVI. Yüzyılda Karadeniz’in Kuzeyindeki Steplerde Bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri”. (çev. Yavuz Cezar). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43: Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan. İstanbul, s. 81-109.

⁴⁶⁸ Salzmann. (2011). *Modern Devleti Yeniden Düşünmek*, s. 44.

Bunların dışında çiftliklerin doğasını değerlendirirken bölgesel farklılıklar gibi dönemsel farklılıkları da göz önünde bulundurmak gerekir. 16. yüzyılda çiftliklerin ortaya çıkmasında etkili olan sebepler ile sonraki yüzyıllarda kurulan büyük çiftliklerin oluşumundaki faktörler birbirinden farklı gibi görünür. Örneğin 19. yüzyıldaki çiftliklerin çoğu zaman dış talep ile şekillendiği söylenebilirken 17 ve 18. yüzyıllarda bu etkinin çok sınırlı bir bölgede belirleyici olduğundan bahsedilebilir.⁴⁶⁹

Çiftliklerin oluşumu ve gelişimi konusunda içsel ve dışsal dinamiklerin belli oranda etkili olduğu ama bu etkinin ne derece olduğu konusundaki tartışmaların dışında meşruiyet ve toprağın mîrî statüsü hakkındaki görüşlerin de imparatorluğun bir ucundan diğerine çeşitlilik arz ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle meşruiyet hususu hayli kaygan bir zemin gibi görünmektedir. Örneğin, yukarıda da bahsi geçtiği gibi kanunen alım-satımı yasak olan köylünün ekip biçtiği mîrî toprak gayet de *sâhib-i arzın* izni dâhilinde gerçekleşebilmekteydi. Daha doğrusu alım-satım konu olan tasarruf hakkıydı fakat mülkiyeti tanımlayan neredeyse bütün koşulları⁴⁷⁰ karşılayan bu ifadenin şer'î mahkemede sicillere kaydedilmesi bunun meşruiyetini gösteriyordu. Tasarruf hakkı ile mülkiyet arasındaki bahis bir yana; tarla, çayır, mera gibi mîrî toprakların mülk haline getirilemeyeceği kanununa binaen vefat eden kişilerin muhalefatlarında bu türden gayrimenkuller kaydedilmiyordu. Fakat çıplak mülkiyeti devlete ait olan topraklar üzerinde inşa edilen binalar ve dikilen ağaçlar gibi gayrimenkuller mülk olarak kabul edildiğinden bunlar kayıtlara yansıyabilmiştir. Kanuna aykırı olduğu için “tasarruf” edilen mîrî topraklar muhalefatlara kaydedilmezken aynı defterde çiftlik ve değirmen gibi mülk gayrimenkullere mültesik tarla, çayır ve mera benzeri mîrî arazilerin “tasarruf hakkının” alım-satım sözleşmelerine konu olmasını meşruiyet bağlamında nasıl ele almak gerekir? Çiftlikler de değirmenler de çoğu zaman mîrî arazilerle beraber gayrimenkul piyasasında alım-satım konu olan varlıklardı.

⁴⁶⁹ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 46, 61, 151.

⁴⁷⁰ Ergenç ve Taş. (2012). “XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolu’sunda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler”, s. 230. “Mülkiyet hakkını” tanımlayan unsurlar şunlardır: 1) O şeyi dilediği gibi kullanma; 2) Bu kullanımdan yarar sağlama; 3) Kendi iradesi ile sonlandırmadığı müddetçe süresiz sahiplenme; 4) Dilediğinde satabilme ya da kullanım veya yararlandırma hakkını bir başkasına devretme; 5) Ölümü halinde yakınlarına miras olarak bırakma. Bu hakları sağlayan bir kimsenin o şeyin mülkiyetine sahip olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir; bkz. Sönmez, M. Tului. (1998). *Osmanlıdan Günümüze Toprak Mülkiyeti: Açıklamalı Sözlük*. Ankara: Yayınevi Yayınları, s.148-149.

Ek olarak, özellikle merkezî otoritenin zayıf olduğu dönemlerde, çiftlik ve değirmen etrafındaki mîrî toprakların ister mülkiyetini isterse de tasarruf hakkını elinde bulundursun mutasarrıfın kullanımını sınırlandıran, çift-hane rejimi dışında, herhangi bir durum yok gibi görünmektedir. Fakat burada şu hususun belirtilmesi önem arz eder: Örneklerine Avrupa'nın tarihsel gelişim sürecinde rastlamanın mümkün olduğu devletin ihlal edemediği mülkiyet haklarına sahip olmak, üretim yöntemlerini değiştirebilmenin önünü açabilmekteydi.⁴⁷¹ Osmanlı çiftlik sahiplerinin arasında, bazı modern tarihçilerin kendilerinden bekledikleri ekonomik rasyonellik ile hareket eden ve üretimi organize eden bir role sahip olanları çok küçük bir azınlığı teşkil ediyordu. Kendi dönemlerinde veya kendilerinden sonra herhangi bir iktisadî dönüşüme yol açmayacak kadar az sayıdaki kimsenin haricindekilerin bu role bürünmelerindeki etkenin kendi ekonomik zihniyetlerinin mi yoksa toprağın bu anlamdaki mülkiyetine sahip olamamalarının mı bir sonucu olduğuna karar vermek güçtür. Diğer bir ifadeyle, çiftlik sahiplerinin pek çoğunun emeği ve toprağı pazar odaklı üretim için organize etmeyip, sadece çiftçilerinden daha fazla miktarda kira toplayan rolleri, mülkiyetine değil fakat kontrolüne sahip olduğu topraklardaki çift-hane rejimini kıramamalarından mı yoksa hiç böyle gayelerinin olmamasından mı kaynakladığını belirlemek zor görünmektedir. Merkezî hükümetin en zayıf, taşradaki merkezkaç kuvvetlerin ise en güçlü olduğu zamanlarda bile ayan ve ayanlık için yarışanların çoğunun sahip oldukları topraklardaki üretim metotlarını değiştirmekle değil de vergi ve kira topladıkları kontrol sahalarını genişletmekle ilgilendikleri gerçeği, meselenin toprağın mülkiyetiyle ilgili bir durum olmadığına işaret eder. Osmanlılardaki askerî sınıf bir bakıma doğası gereği zaten doğrudan üretici değil idareci ve organizatör bir kesim olması hasebiyle bunların her ne gibi bir motivasyon olursa olsun üretiminden ziyade üretilen mal ve ürünlerin toplanıp, depolanıp, satılmasını sağlayan, üretici ile tüketici arasındaki rolüne atfen, bir aracı olmasını görmek çok şaşırtıcı olmasa gerektir. Kaldı ki, toprağın mülkleştirilmesi, vakfedilmedikçe, müsaderenin gazabına karşı herhangi bir koruma da sağlamamaktaydı.⁴⁷²

⁴⁷¹ Arıcanlı. (1998). "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", s. 130-131.

⁴⁷² Keyder. (1998). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", s. 13; Veinstein. (1981). "Trésor public et fortunes privées dans l'Empire Ottoman", s. 128-129; Veinstein. (1998). "Çiftlik Tartışması Üzerine", s. 55; Laiou. (2007). "Some Considerations Regarding Çiftlik Formation", s. 275; Yıldız. (2020). "Politics, Economy, and Çiftliks", s. 29.

3.2.4. Çiftliklerin Mevcudiyetlerinin Pragmatik Gerekçeleri

Çiftliklerin doğuşu ve gelişimi konusunda sonu gelmeyen bu eski tartışmaların yerine güncel çalışmalar daha çok bunların varlıklarının pratik ve pragmatik gerekçeleri etrafında dönmektedir. Bu teorilerden bir tanesi Ariel Salzmänn'in klasik sonrası Osmanlı tarihine bakış açısına yepyeni bir boyut kazandıran "özelleştirme yoluyla merkezileştirme" fikrinden ilhamını almaktadır. Salzmänn'in bu iddiasından önce literatürde, tıpkı iltizam ve malikâne uygulamalarının yaygınlaşması gibi, çiftliklerin ortaya çıkışı ile merkezî otoritenin zayıflaması arasında bir paralellik kurulurdu. Fakat Salzmänn, Osmanlı merkezî bürokrasisinin merkezkaç kuvvetleri siyasî, idarî ve ekonomik hiyerarşi içine dâhil ederek, bir nevi ehlileştirerek, merkezileştirme yolunu tuttuğunu ileri sürer.⁴⁷³ Dina Rizk Khoury ise Musul üzerine yaptığı çalışmasında bu ekonomi politik teörinin bölgesel izlerini takip etmiş, iltizam ve ayrıcalıklar sisteminin taşranın "Osmanlılaştırılması"na katkıda bulunduğunu iddia etmiştir.⁴⁷⁴ Ayanların pek çoğunun devlet mekanizmasında resmî bir makam ve görev peşinde koşmaları bu stratejinin işe yaradığının göstergelerinden biridir.⁴⁷⁵ Bu bağlamda, mîrî toprakların üzerinde özel şahısların çiftlik kurmalarına müsaade edilmesi, ayrıca yerelde güçlenen bu kişilere unvan bahşederek onların devlet kademesi içine sokulması rasyonel bir politikanın sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu politikanın bir başka yüzü ise bu kişilere unvan ve resmî görev ihsan ederek onların bürokrasi içine dâhil edilmesiyle müsadereye karşı savunmasız hale getirilmesidir.⁴⁷⁶ Dolayısıyla çiftlikler merkezî otoritenin yerel güç odaklarını merkezle işbirliği yapmalarını sağlayan araçlar olarak görülebilir.

Çiftliklerin varlığını açıklayan en pragmatik gerekçe, belki de bunların Osmanlı şehirlerinin ve ordularının iâşesindeki kritik rolüydü.⁴⁷⁷ Stoianovich, çiftliklere herhangi bir referans yapmaksızın "Osmanlı güdümlü ekonomisi" olarak kavramsallaştırdığı şekliyle özellikle 1520'den sonra Balkanlarda artan şehirleşmeye paralel olarak yönetimin, ordusunu, İstanbul'u ve diğer şehirlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla güdümlü ekonomik bir sistem inşa ettiğini iddia eder.⁴⁷⁸ Tamamıyla güdüm ekonomisinin hâkim

⁴⁷³ Salzmänn. (1993). "An Ancien Régime Revisited", s. 402, 411; Salzmänn. (2011). *Modern Devleti Yeniden Düşünmek*, s. 34, 137; Salzmänn. (1999). "İmparatorluğu Özelleştirmek", s. 227-235.

⁴⁷⁴ Khoury. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*, s. 93-94, 258.

⁴⁷⁵ Veinstein. (1998). "Çiftlik Tartışması Üzerine", s. 53

⁴⁷⁶ Yıldız. (2020). "Politics, Economy, and Çiftliks", s. 34-35.

⁴⁷⁷ Kokdaş. (2014). "Money, Peasant Mobility, Çiftliks, and Local Politics in Salonika", s. 138.

⁴⁷⁸ Stoianovich, Traian. (1994). "Cities, capital accumulation, and the Ottoman Balkan command economy, 1500-1800". Charles Tilly ve Willem Pieter Blockmans (Editörler). *Cities and the Rise of States in Europe*,

olmadığı, talep ekonomisiyle sık sık iç içe geçtiği Osmanlı ekonomisinde, 1520 ile 1800 yılları arasında şehir nüfus artış hızının kırsal nüfus artışından daha yüksek olması şehirleşmenin maliyetinin kırsal nüfus üzerine yüklenmesine neden oldu.⁴⁷⁹ Üretken olmayan şehir büyümesi kaynakların gittikçe artan miktarda köylülerden şehirlere ve toprak sahiplerine akmasıyla neticelendi. Fakat Stoianovich, diğer pek çok görevlerinin yanında, konu bağlamında şehirlerin iâşesinden sorumlu olan ve dikkate değer miktarda çiftlik hayvanlarına ve çeşitli türden kira gelirlerine sahip ayanların ilgilerinin Avrupa pazarlarının talepleri ile çakıştığını ileri sürmektedir.⁴⁸⁰ Aslında bir bakıma, güdümlü ekonomik bir yapı olarak dizayn edilen Osmanlı sosyo-ekonomik düzleminin, doğası gereği uzun süre bu şekilde devam edemeyip talep ekonomisine kaymasına işaret etmektedir.⁴⁸¹ Bununla beraber, 1730-1780 arasında zayıflamaya başlayan güdümlü ekonominin etkinliği 1780-1830 yılları arasında daha da azalmış;⁴⁸² yine de kurulan bu yapı mümkün mertebe merkezî hükümetin talepleri doğrultusunda işlev görmeye devam etmiştir.

Gerçekten, İstanbul, Selanik, Bursa gibi büyük şehirlerin iâşesinin sağlanması ve 18. yüzyıla gelindiğinde öncekilere nazaran çok daha büyük boyutlara ulaşmış orduların beslenmesi ihtiyacına en istikrarlı çözümü çiftlikler sunmaktaydı.⁴⁸³ Örneğin, Rusçuk mubayaacısına gönderilen 10 Eylül 1698 tarihli bir fermanda, daha öncesinde satın alınması emredilen zahire haricinde, tekrar Belgrad’a gönderilmek için harman vakti rayiç bedeli üzerinden “*rençberân ve muhtekirân ve anbar sâhibleri ve bazı kurâ zâbitleri ve çiftlik ashâbından*” 40.000 İstanbul kilesi arpa ve 20.000 İstanbul kilesi un satın alınması buyurulmuştu.⁴⁸⁴ Ayrıca bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla çiftlikler tedarik zincirinin aslında sadece bir halkasını, fakat önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Osmanlı askerî ve sivil iâşe sistemi içerisinde çiftlikler sadece tahılın satın alınabilir olmasını sağlamakla

AD 1000 to 1800. Boulder: Westview Press, s. 63; Stoianovich, Traian. (1994). *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, London: Routledge, s. 98

⁴⁷⁹ Stoianovich bu durumun sadece güdüm ekonomisinden kaynaklanmadığını, kısmen Osmanlı güdüm ekonomisinin kontrol araçlarının gittikçe kötüleşen şartlarından ve kısmen de kuzey ile Akdeniz arasındaki ticaret dengesinin ilki lehine değişmesinden ileri geldiğini belirtir. Stoianovich. (1994). “Cities, capital accumulation, and the Ottoman Balkan command economy”, s. 72-74.

⁴⁸⁰ Stoianovich. (1994). “Cities, capital accumulation, and the Ottoman Balkan command economy”, s. 75-76.

⁴⁸¹ Stoianovich. (1994). “Cities, capital accumulation, and the Ottoman Balkan command economy”, s. 64-65, 70-71.

⁴⁸² Stoianovich. (1994). “Cities, capital accumulation, and the Ottoman Balkan command economy”, s. 89.

⁴⁸³ Kokdaş. (2014). “Money, Peasant Mobility, Çiftliks, and Local Politics in Salonika”, s. 138; Yıldız. (2020). “Politics, Economy, and Çiftliks”, s. 36; Ursinus. (2005). “The Çiftlik Sahibleri of Manastır as a Local Elite”, s. 250.

⁴⁸⁴ A.K.M.U.K. R-2, Varak 78a, 4 Rebülevvel 1110 (10 Eylül 1698). “...Belgrad anbarı için... harman mevsiminde râic olduğu baha ile iskele-i mezburede rençberân ve muhtekirân ve anbar sâhibleri ve bazı kurâ zâbitleri ve çiftlik ashâbından 40.000 İstanbulî keyl şa ‘ir ve 20.000 İstanbulî kilesi dakik... mubayaa...”

kalmıyor aynı zamanda devlet eliyle yapılan alımların depolanması hizmetini de görmektedir. 1737 yılı sonunda düzenlenmiş olan arpa mubayaası defterine göre, mubayaacı Kadeşzâde Hasan Ağa'nın sorumluluğunda toplanan arpanın depolanması için tevzi edilen ambar sahipleri arasında çiftlik sahiplerinin de bulunması bu duruma örnek gösterilebilir.⁴⁸⁵

Güvenlik ve vergi işlerinin gittikçe özelleşmesinin neticesinde artan adem-i merkezileşme, ayanların sırf “reayanın temsilcileri” olma rolünün dışına çıkmalarına imkân tanıdı. Bu kimliklerin sağladığı kazanımlar yerel elitin kamusal, idarî ve askerî alandaki görünürlüklerini arttırdı. Sadece yerel asayiş sağlamaya değil, açılan seferlere asker tedarikinden ve bu orduların iâşesini temininden, devletin yereldeki muhatabı olarak gönderilen emirleri uygulamaktan ve idaresi altındaki şehrin güvenlik ve iâşesinden sorumlu hale geldiler. Ayanın görevde kalması sadece vergilerin toplanmasındaki başarısına değil aynı zamanda merkezî hükümetin askerî ve malî çağrılarına etkili bir şekilde cevap vermesine bağlıydı.⁴⁸⁶ Kadeşzâdeler örneğinde görüldüğü gibi, ayanların güçlenmesine giden yollar esasında, menzildilik görevinin ele geçirilmesi,⁴⁸⁷ vergilerin toplanması,⁴⁸⁸ iltizam elde edilmesi,⁴⁸⁹ askerî ihtiyaçlar için tahıl toplayıp⁴⁹⁰ bunların peksimet haline getirilmesinin sağlanması⁴⁹¹ gibi bu amaca hizmet eden işleri yapmaktan geçiyordu.

Ayanların tam da bu iâşe ve lojistik konusundaki mühim rolleri onların çiftliklerle olan organik bağlarını açıklamaya yardımcı olur. Bu durum zorunlu olarak ayanların bu gereksinimlere cevap verebilmek için doğrudan kendi uhdelere aldıkları büyük çiftliklere sahip olmalarını gerektirmez. Ayanların büyük bir çiftlik sahibi olması önemli bir avantaj

⁴⁸⁵ A.K.M.U.K. R-6, Varak 49a, Evâsıt-ı Şaban 1150 (3-13 Aralık 1737). Toplanan arpanın depolanması için dağıtılan ambar sahipleri arasında pek çok sipahinin yanında voyvoda, mültezim, ağa, beğ, beşe, hatip, mütevellî gibi birçok askerî ile unvanı belirtilmediği için sıradan reaya olarak nitelendirilebilecek bir takım sivil kimselerin olduğu görülmektedir. Ayrıca Kadeşzâdeler, Çelebizâdeler ile birlikte Rusçuk ayan aileleri arasında önemli bir konuma sahiptirler.

⁴⁸⁶ Adanır, Fikret. (2006). “Semi-Autonomous Provincial Forces in the Balkans and Anatolia”. Suraiya N. Faroqhi (Editör). *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, 3. Cilt. Cambridge: Cambridge University Press. s. 177.

⁴⁸⁷ A.K.M.U.K. R-9, Varak 5b/6a, 10 Ramazan 1200 (7 Temmuz 1786). Menzilhâne masraflarının Rusçuk ahalisi üzerine tevzi edilmesini gösteren defterde Kadeşzâde Ahmed Ağa'nın menzilci seçildiği anlaşılmaktadır.

⁴⁸⁸ A.K.M.U.K. R-36, Varak 46a/b, Gurre-i Safer 1150 (31 Mayıs 1737). Kadeşzâde Hasan Ağa Rusçuk cizyelerinin toplanması görevi tevcih edilmiştir.

⁴⁸⁹ A.K.M.U.K. R-8, Varak 91b, Gurre-i Mart 1192 (12 Mart 1778). Karakocalı köyündeki yedi hissenin dört hissesi “Kadeşzâde saâdetlü Ahmed Ağa'ya” 80 guruşa bir seneliğine iltizama verilmiştir.

⁴⁹⁰ A.K.M.U.K. R-6, Varak 49a, 19 Şaban 1150 (12 Aralık 1737). Kadeşzâde Hasan Ağa Vidin, Niş ve Bender kalelerinin muhafazası için gerekli olan arpanın satın alınıp nakledilmesi için görevlendirilmiştir.

⁴⁹¹ A.K.M.U.K. R-8, Varak 9b, 24 Safer 1192 (24 Mart 1778); A.K.M.U.K. R-8, Varak 11a, 29 Safer 1192 (29 Mart 1778)

sağlayabilir fakat tek başına yeterli değildir. Acil ihtiyaç durumunda bütün köylere dağılıp tahılı toplayacak yeterli zaman ve insan olmadığında ayanın kendisine ait olmayan çiftliklerin ve ambarların sahiplerini organize edebilmesi, bu mobilizasyonu sağlayabilmesi çok daha mühimdir. Dolayısıyla baş ayanın kendi konumunu koruyabilmesi için daha küçük ayanların ve çiftlik sahiplerinin gerek asker ve yiyecek gerekse de diğer rakiplerine karşı politik desteğini kazanması gerekmektedir.⁴⁹² Bu durum ayanlar arası bir hiyerarşinin şekillenmesine yol açan faktörlerden biri olarak değerlendirilebilir. Söz gelimi bu ayan tabakalaşmasına en önemli katkıyı, iltizam ve malikâne sözleşmelerinden doğan vergi toplama hakkının daha alt mültezimlere iltizam edilmesini sağlayan sistem yapmıştır.⁴⁹³ Bir bakıma iltizamlar da çiftlikler de hem büyük hem de küçük ayanlar için sadece kârlı bir mali yatırım alanı değil politik bir sermaye birikim aracıdır.

Ek olarak, bu çiftlikler, artan vergi yüklerinden veya ayanların konumlarını sağlamlaştırmak için istihdam ettikleri sekbanların tacizlerinden ezilen köylünün, topraklarını terk edip pek çok korunma imkânı sağlayan çiftliklere yerleşmeleri neticesinde artan köylü hareketliliğini kontrol altında tutmayı da mümkün kılıyordu.⁴⁹⁴ Bir taraftan göç, istenmeyen bir olgu olarak çiftliklerin ortaya çıkmasına neden olan etmenlerden biri gibi değerlendirilirken⁴⁹⁵ diğer taraftan çiftlikler, istenmeyen bir olgu olan göçün, ortadan kaldırmaya bile, en azından kontrol edilmesini sağlayan bir araç olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla çiftliklerin devlet için sağladığı bu imkânlar nedeniyledir ki sahipleri bir şekilde müsadere gazabına uğradığında bile çiftlikleri yıkılmamıştır, aksine iltizam kanalıyla başka kimselere devredilmiştir.⁴⁹⁶ İmparatorluk kanunlarının hüküm sürdüğü topraklarda mîrî araziler üzerine kurulan çiftlikler yıkılmayıp gayrimenkul piyasasına devlet eliyle tekrar servis edilirken Tuna'nın kuzeyinde, serbest topraklar olarak nitelendirilen Eflak'ta, Tuna'nın güneyinden kişilerin kurdukları çiftlik türünden kışlaklara karşı aynı muamele gösterilmemişti. Bu tür kışlakların Eflak topraklarında kurulması, devletin oraya tanımış olduğu özerkliğin ihlali olarak addedildiği için yıkılmasına hükmedilmiştir.⁴⁹⁷

⁴⁹² Akarlı, Engin. (1988). "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt". *La Vie Sociale dans les Provinces Arabes à l'Époque Ottoman*. Zaghuan: Publications du Centre d'Etudes et de Recherches Ottomanes, Morisques, de Documentation et d'Information (Ceromdi), s. 42-44.

⁴⁹³ Zens. (2011). "Provincial Powers," s. 441; Salzmänn. (2011). *Modern Devleti Yeniden Düşünmek*, s. 34.

⁴⁹⁴ Kokdaş. (2014). "Money, Peasant Mobility, Çiftliks, and Local Politics in Salonika", s. 138.

⁴⁹⁵ Özkaya. (1982). "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", s. 178.

⁴⁹⁶ Yıldız. (2020). "Politics, Economy, and Çiftliks", s. 34.

⁴⁹⁷ Yıldız ve Kokdaş. (2020). "Peasantry in a Well-Protected Domain", s. 175-190. Konuya bir başka açıdan bakış için bkz. Aksan, Virginia. (2006). "Whose Territory and Whose Peasants? Ottoman Boundaries on the

3.3. Rusçuk Çiftliklerinde Faaliyetleri ve Emeğin Organizasyonu

Daha önce değişik yerlerde pek çok defa değinildiği üzere çiftliklerin faaliyet alanlarına dair görüşler zamansal ve mekânsal olarak farklılık göstermektedir. Avrupa'nın temel gıda taleplerinin yoğun hissedildiği uluslararası ticaret noktalarının hinterlandında veya gıda ihtiyaçlarını dışarıdan karşılamak zorunda olan büyük şehirlerin tedarik alanlarında meydana gelen çiftlik oluşumlarındaki temel üretim alanı ziraat olabilir. Geleneksel kuru tarım metotlarının uygulandığı Osmanlı topraklarında bu faaliyetten elde edilen “yükte ağır, pahada hafif” mahsul, üretim ve nakliye maliyetlerini karşılayabilecek kadar “yaygın/ekstansif” ve yoğun bir şekilde sömürülebilecek kadar emeğin var olduğu yerlerde üretilmek zorundaydı.⁴⁹⁸ Bu bakımdan ziraî ekonomik işletme birimi olan çiftlikler ile normal reaya çiftliklerinin üretim metotları arasında bir ayrım bulmak zor görünmektedir.

Emeğin organizasyonu konusunda ise Rusçuk'un çiftlik sahipleri, İmparatorluğun diğer yerlerindeki çiftlik sahiplerinden pek de farklı görünmezler. En azından kırsal ekonomik birimlerin alım-satımlarından anlaşıldığı kadarıyla sözde ticarî fırsatların motivasyonları ile hareket eden toprak sahiplerinin emeği yeniden organize ettiği bir tablo burada mevcut değildir. Genel olarak Osmanlı çiftlik sahiplerinin, İngiliz ve bazı Prusyalı büyük toprak sahiplerinin yaptıkları gibi ürün rotasyonuna ve verimin artırılması amacıyla yeni metotların uygulanmasına ilgisiz olduklarına dair varsayımı⁴⁹⁹ Rusçuk'taki çiftlik alım-satım sözleşmelerinden takip etmek imkânsızdır. Ayrıca, görüldüğü üzere çok geniş topraklar üzerine kurulmamış olan bu çiftliklerdeki üretimde emeğin nasıl sağlandığına dair çok az bilgi mevcuttur. Yine bu çiftlik sahiplerinin, kapitalist işletme sahibinin sergileyeceği tutumun aksine, tarımsal tesislerin verimliliğini veya güvenliğini arttırmak adına yaptıkları yatırımının sınırlı düzeyde kaldığı düşünülür. Bu yatırımların en başında gelen tahkim edilmiş bir kule ve çevrilmiş surların varlığı bir yana – ki Rusçuk'taki çiftliklerle ilgili bunlara dair herhangi bir ifade ve ibareye rastlanmamıştır – çiftlik sahiplerinin görece en sık

Danube in the 1760s”. Frederick Anscombe (Editör). *The Ottoman Balkans, 1750-1830*. Princeton: Markus Weiner Publishers, s. 61-86.

⁴⁹⁸ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 7. McGowan burada genel olarak 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı tarımının, Batı Avrupa tarımına göre daha ekstansif diğer bir deyişle daha az emek ve sermaye harcanan bir tarım türü olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla düşük girdi düşük çıktı anlamına geldiğinden bu tür tarımda verim düşüktür. Avrupa'nın talepleri doğrultusunda kısmen Osmanlı topraklarında ve özellikle de Doğu Avrupa'da ihracat için artan tahıl üretimi, emek-yoğun bir tarıma yol açmamış, aksine emeğin yoğun olarak sömürülmesine sebebiyet vermiştir. Zira emek-yoğun tabirinden kasıt, birim miktar üzerindeki topraktan elde edilen verimin, yoğun emek ve sermaye girdisiyle artırılması, nadas sürelerinin mümkün olduğunca kısaltılması ve toprağın sürekli işlenmesidir.

⁴⁹⁹ Lampe ve Jackson. (1982). *Balkan Economic History*, s. 35.

yaptığı yatırım emeğin sürekli veya süreli istihdam edilebildiği “reaya odaları”dır.⁵⁰⁰ Satışa konu olan çiftlikleri oluşturan yapılar arasında “ter-oğlanı evi” ve “reaya odalarının” bulunması çiftliklerde emeğin kullanımına dair en önemli bilgileri ihtiva eden unsurlardır.

Çiftliklerde istihdam edilen emeğin ırgatlık, ortakçılık, kölelik ve borç karşılığı iş gücünün kullanımı gibi çok çeşitli türleri bulunmaktaydı. Bunların ilk ikisi tarafların uzlaşısı üzerine kurulan, emeğin neticesinde ya nakit ya da ürün olarak (bazen her ikisiyle de) ödemenin yapıldığı bir iş ilişkisiyken son ikisi, sermaye sahibinin daha önce yaptığı yatırımdan maksimum faydayı sağlamayı amaçladığı, tarafların anlaşmasını sağlayacak çerçevenin ya kısmen ya da hiç bulunmadığı, dolayısıyla emeğin daha çok zora dayandığı bir ilişkidir. Osmanlı toprakları bağlamında çiftliklerde istihdam edilen en yaygın emek biçimi, tohum ve/veya üretim araçlarının toprak sahibi tarafından, iş gücünün ve uzmanlığın ise köylü tarafından karşılandığı, hasat sonunda mahsulün öncesinde belirlenen oranlarda paylaşıldığı ortakçılıktır.⁵⁰¹ Bunun bir başka alternatifi şehirlinin sermayesini, köylünün de emeğini ortaya koyarak kurmuş oldukları *müzâra*’a sözleşmeleridir.⁵⁰² Ne var ki Rusçuk sicillerinde ticarî ortaklıkları ifade eden *mudârebe* kayıtlarına⁵⁰³ rastlamak mümkünse de *müzâra*’a ile ilgili herhangi bir belge veya ibare bulunamamıştır. Açık bir şekilde bu usul ile kurulan bir ortaklık belgelerinde zikredilmemekle beraber ilginç bir kayıt göze ilişir. Medine-i Rusçuk sakinlerinden Elhâc Ahmed adında birinin Kadı Köyü’nden dört zimmîyi dava ettiği kayıttaki problem, bu kişilerin 120’şer akçeden 150 keyl buğday ki toplam (18.000 akçe olması gerekirken) 18.240 akçelik borçlarının 12.270 akçesini ödedikleri fakat geriye

⁵⁰⁰ Papastamatiou. (2014). “The Structure, Content and Development of Large Estates in the Environs of Salonica During the Period 1697-1770”, s. 393, 397.

⁵⁰¹ Parveva, Stefka. (2015). “On Some Features of the Portrait of Çiftlik Hired Workers in the 17th – mid-18th Century”. *Études Balkaniques*, LI(4), s. 41. Resmî kanallardan ulaşamadığım bu makaleyi benimle paylaşma nezaketini gösteren Stefka Parveva’ya teşekkürü borç bilirim. Barkan, “Çiftlik”, s. 792; İnalçık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 21; McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 72; Anastasopoulos, Antonis; Poulis, Stefanos ve Spyropoulos, Yannis. (2019). “The Spread of Çiftliks (Large Estates) in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans: The Case of the District of Veroia”. *History, Culture and Research*, III, s. 93; Barkan. (1966). “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s. 57.

⁵⁰² Tarımın ticarileşmesi ile müzâra’ya uygulaması arasındaki ilişkiye dair daha detaylı bilgi için bkz. Ergenç, Özer. (2013). “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolu’sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzara’a ve Murabâ’a Sözleşmeleri”. *Osmanlı Tarih Yazıları: Şehir, Toplum ve Devlet*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 246-256. Ayrıca Johansen, Baber. (1988). *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants’ Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods*. London-New York-Sidney: Croom Helm, s. 51-79.

⁵⁰³ A.K.M.U.K. R-38, Varak 13a, 10 Şevval 1154 (19 Aralık 1741) künyeli bir kayda iki Ermeni’nin mudârebe usulüyle kurmuş oldukları ticarî bir ortaklıktan kaynaklanan bir anlaşmazlık yansımıştır. Bir başka örneğine bir muhalledat kaydında rastlanmıştır. A.K.M.U.K. R-7, Varak 19a, 15 Zilkade 1151 (24 Şubat 1739) künyeli Arık Ramazan Mahallesinden Molla Ahmed bin İbrahim bin Abdullah’a ait bir muhalledat defterinden anlaşıldığına göre Hüseyin Beşe ile 800 guruş, Seyyid Osman Çelebi ile 716 guruş ve Molla Mehmed ile 150 guruş üzerinden mudârebe ortaklıkları kurmuştu.

kalan 5.970 akçeyi ödemek istememelerinden kaynaklanmaktadır. Davacının yaşadığı yer için tam olarak bir mahalle isminden bahsedilmemesine rağmen “medine-i Rusçuk’ta” ikamet etmesine binaen şehirde yaşadığı varsayılan Elhâc Ahmed’in köylülere ne amaçla buğday sattığı belli değilse de tohumluk olması veya bir ticaret muamelesinin bir sonucu olması ihtimal dâhilindedir. Tam tersi bir alışverişin gerçekleşmesi daha doğal bir beklenti olmasına karşın köylülerin şehirli birinden buğday almalarının, böyle bir ortaklığa işaret edip etmediğini ileri sürece kadar kaynaklar bilgi vermediğinden bir varsayım olmanın ötesine geçememektedir.

Batı Avrupa’nın sömürgelerinde görülen türde büyük plantasyonlara benzemeyen Osmanlı’daki çiftliklerde köle emeğinin kullanımı, özellikle de bu dönemlerde, çok önemsiz bir rol oynamıştır.⁵⁰⁴ Keza Rusçuk’taki çiftliklerde alım-satım kayıtlarına yansımamakla birlikte muhalefat kayıtlarından anlaşıldığına göre çok ender olarak köle emeğinden faydalanılmaktaydı. Bu bağlamda kime ait olduğu tam olarak bilinmeyen fakat Ali Ağa adından birinin eşi olduğu tespit edilen eksik bir muhalefat listesi bu duruma iyi bir örnek teşkil eder. 600 guruş kıymetindeki “Şehir çiftliği ma’ bağ 40 dönüm ve bağçe ve gulâm benâm Feridun ve hayvanât” ibaresinden bir kölenin bu çiftlikte istihdam edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁰⁵ Bundan başka herhangi bir kölenin çiftliklerde görülmemesi ve bu kayıta bile sadece bir kölenin zikredilmesi köle emeğinin ne denli az başvurulmuş bir emek türü olduğunu göstermektedir. Bu dönemlerde bir kölenin kıymetinin 10.000-15.000 akçe civarında değişen rakamlarda fiyatlandırıldığı⁵⁰⁶ ve aynı defterde Mütesellim Ali Ağa ibn Hasan’ın Elhâc Receb bin Elhâc Kurd Ali’ye sattığı çiftliğin 120 guruş/21.120 akçe ettiği hesaba katılırsa neden köle emeğinin yaygın bir şekilde kullanılmadığı daha iyi anlaşılabilir.⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ Keyder. (1998). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, s. 8; Barkan. (1966). “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri”, s. 57. Halil İncılık ise köle emeğinin eskiden beri mevât arazi üzerine kurulan çiftliklerde ortakçılık kadar verimli olmamakla kullanılan bir uygulama olduğunu belirtir. İncılık. (1998). “Çiftliklerin Doğuşu”, s. 20-21.

⁵⁰⁵ A.K.M.U.K. R-5, Varak 17a/b, [Tarih yok] fakat defter 1-10 Safer 1121 (12-21 Nisan 1709) – 15 Şevval 1124 (15 Kasım 1712) tarihleri arasını kapsamaktadır.

⁵⁰⁶ A.K.M.U.K. R-4, Varak 18b, (15 Nisan 1696) künyeli muhalefat kaydındaki köle 14.960 akçe olarak kıymet verilmişti. A.K.M.U.K. R-4, Varak 21a/b/22a, Evâ’il-i Şevval 1107 (4-14 Mayıs 1696) künyeli bir muhalefat envanterinde Yusuf adındaki bir köle 14.080 akçe, Kitas adındaki bir başkası ise 12.320 akçe kıymetindeydi. Bir diğesinde, A.K.M.U.K. R-4, Varak 9b, Evâsıt-ı Zilhicce 1106 (22 Temmuz-1 Ağustos 1695), yine Yusuf adındaki bir köle 10.136 akçe olarak kıymetlendirilmişti. Bu kölelerin ev hizmetleri için mi yoksa herhangi bir üretim amacıyla mı çalıştırıldığına dair herhangi bir bilgi yoktur.

⁵⁰⁷ A.K.M.U.K. R-4, Varak 22a/b, Evâhir-i Şevval 1107 (23 Mayıs-1 Haziran 1696) künyeli bir muhalefat kaydında yer alan nakit para hesabında verilen denklige göre 1 esedî, 176 akçeye denk gelmektedir ve defterin diğer yerlerinde de bunu doğrulayan bilgiler mevcuttur.

Kent ile kırsal arasında kimi zaman kitlesel kimi zaman bireysel borç üzerinden kurulan ilişkilere işaret eden pek çok örnek bulmak mümkündür. Ne var ki bunların ne kadarının ödenemeyen borca karşılık emeğin kırsal sektörde kullanımı gibi bir durum doğurduğuna dair somut bir örnek mevcut değildir. Kırsal üretim faaliyetlerinde istihdam edilen emeğin borç üzerinden kurulan bir başka türü ise *murâba*'dır. Temelde *müzâra*'a ile ortak özellikleri olan fakat borçlunun borcunu ödeyemediği durumda, borcuna karşılık tasarrufunda olan toprağı alacaklısına devrettikten sonra bu toprağı artık ortaklık bağlamında işlemeye devam etmesi şeklinde gerçekleşir.⁵⁰⁸ Fakat bu sözleşmeler açısından da Rusçuk sicilleri kısır kalmaktadır. Yine de açık bir şekilde olmamakla beraber borca binaen emeğin kullanıldığına yorulabilecek bir takım ipuçları kadı sicillerinde bulunabilir. Söz gelimi bu ipuçları bir kimsenin çiftliğinin bulunduğu bir bölgedeki köylülere vermiş olduğu borçlar şeklinde tezahür edebilir. Örneğin, 18. yüzyılın sonuna doğru çok zengin biri olduğu anlaşılan Kethüdayerizâde Süleyman Ağa ibn İsmail'in mültezimliğini aldığı bazı köylerde çiftliklerinin veya değirmenlerinin bulunmasına ek olarak yine bu köylerin ahalileriyle bireysel ve kitlesel borç ilişkileri kurmuş olması bu bakımdan dikkat çekicidir.⁵⁰⁹ Bir çiftliğinin bulunduğu anlaşılan Gagalya adındaki köyün ahalisinden birinin Ağa'ya "bâ-temessük" 1.447 guruş ve ayrıca darı akçesinden 96 guruş borcu bulunmaktaydı. Bu kitlesel borçlar haricinde bireysel olarak verdiği borçlar, çoğunluğunu zimmîlerin oluşturduğu (11 kişi) toplam 16 kişiye ve 374 guruşa ulaşmıştı. Buna karşın ödemesi gereken meblağlar arasında sadece bir ırgata 7 guruşluk ücret görünüyordu. Emeğinden faydalandığı diğer ırgatların ücretlerini daha önce ödemiş olduğundan mahsup edilmemiş olma ihtimali bir yana, üç değirmen ve iki çiftlik tasarruf eden birinin bu toprakları işlemek için borç verdiği kimselerin emeğinden faydalandığı düşünülebilse de ispattan uzaktır. Ayrıca, Şaban Ağa bin Mustafa'nın, Selim Giray Han'ın Çukadarı Kara Mehmed Ağa'dan 1100 senesi için mültezimliğini uhdesine aldığı Bergos ve Yovan adlı köylerden ikincisinde büyük bir çiftliğinin bulunması bu tür bir ilişkiye üstü kapalı işaret eder.⁵¹⁰

Kethüdayerizâde'nin muhallefatındaki borç verdiği kişi ve grupları gösteren liste incelendiğinde bir başka husus dikkatleri çeker. Birçok dükkân, değirmen, çiftlik ve iltizam sahibi ve büyük bir kreditör olarak Kethüdayerizâde'nin alacakları arasında kendi

⁵⁰⁸ Ergenç. (2013). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolu'sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar," s. 253. Bu uygulama, şekli ve mahiyeti açısından, malın, söz gelimi bir evin, borç nedeniyle satışından sonra yeni sahip tarafından eskisine kiraya verildiği *bey' bi'l-istiğlâl* usulünü andırır.

⁵⁰⁹ A.K.M.U.K. R-8, Varak 102b/103a/b/104a, 7 Şevval 1193 (18 Ekim 1779).

⁵¹⁰ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 8 Rebûlevvel 1111 (3 Eylül 1699).

çiftliğinden kişilere, hatta başka köy ve mahallelerde sakin olanlara rastlamak çok şaşırtıcı bir durum gibi görünmemektedir. Asıl dikkat çeken şey, başka bir çiftlikte ikamet eden bir zimmîye borç vermiş olmasıdır.⁵¹¹ Buna benzer bir başka örneğe Cami-i Cedid Mahallesi'nden Ahmed Beğ'in muhalefat defterinde görmek mümkündür. Pek çok hayvan ile beraber bir çiftlik sahibi biri olarak Ahmed Beğ'in alacağının olduğu top yekûn köy ahalilerinin yanı sıra birçok çoban ve bahçıvanın arasında 1.440 pare alacağının bulunduğu Hazinedâr Çiftliğinde sakin bir zimmî de mevcuttu.⁵¹² Genel olarak çiftlik sahibinin, çiftliğinde sakin çalışanın malî mükellefiyetlerinde aracı rolü olduğu düşünülür; çoğu zaman böyledir de. Fakat bu örnekler çiftlik sahibi ile çalışanı arasında kurulan simbiyotik ilişkinin sınırlarının dışına çıkılabildiğini göstermesi açısından ilginçtir. Söz konusu kayıtlarda, verilen borcun bir emek sömürsüne dönüşüp dönüşmediği belli değilse bile literatürde yer alan bazı çiftlik sakinlerinin başka çiftliklerde çalışabildiği ve çiftlikler arası emeğin ödünç alınıp verildiği bilgisine örnek teşkil edebilir.⁵¹³

Irgatlık, mevsimlik veya ücretli işçilik ise çiftlik alım-satım sözleşmelerinden kısmen öğrenilen emek türüdür. Bahsi geçtiği üzere Kösic Hasan Beğzâde Süleyman Beğ'in Elhâc Şâhmerdânzâde İbrahim Ağa'ya sattığı çiftlik müştemilatı arasında yer alan "ter-oğlanı evi" bu konudaki en dikkate değer örnektir.⁵¹⁴ Fakat çiftlik alım-satım kayıtlarındaki müştemilat arasında yer alan binalar üzerinden emeğin niteliği ve organizasyonuna dair bilgiler sınırlı düzeyde kalmaktadır. Dolayısıyla yine muhalefat kayıtlarına başvurulduğunda daha verimli bilgiler elde edilebilmektedir. Örneğin, pek çok defa örneklere konu olan *fahrü'l-akrân* Şaban Ağa bin Mustafa'nın muhalefatından anlaşıldığına göre biri mültezimliğini yaptığı Yovan adlı köyde diğeri ise yeni inşa ettiği Dolab adlı mevzide olmak üzere iki çiftliği bulunmaktaydı.⁵¹⁵ Toplam mal varlığı 1.974 esedî guruşu bulan muhalefatın gider kalemleri arasında, kaç kişi oldukları belli olmayan, ırgatlar için 66 esedî guruşun ayrıldığı görülebilmektedir. Bir başka örnekte borcu terekesinden fazla iken ölen şayka

⁵¹¹ A.K.M.U.K. R-8, Varak 103b, 7 Şevval 1193 (18 Ekim 1779) Söz konusu borç Hacı Memiş Ağa Çiftliğinden bir zimmîye verilen 12 guruşluk bir meblağdır.

⁵¹² A.K.M.U.K. R-51, Varak 7a/b, Cemâziyelevvel 1127 (Mayıs/Haziran 1715). Alacağının olduğu köylerden biri olan Taban'dan 9.600 pare, diğeri olan Rahova'dan ise 10.080 pare alacağı bulunmaktaydı.

⁵¹³ Laiou. (2007). "Some Considerations Regarding Çiftlik Formation", s. 266-267.

⁵¹⁴ A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656). Ter-oğlanı, bir kimsenin en ağır işlerini yapması için tutulan genç delikanlıdır. Bkz. Parveva. (2015). "On Some Features of the Portrait of Çiftlik Hired Workers", s. 28. Ayrıca bu ter-oğlanları yıllık olarak tamamıyla toprak sahibinin hesabına çalışan kimselerdi ve bölgesine göre değişen ücretlerini anlaşılan bir miktar üzerinden gıda, giyecek ve nakit olarak almaktaydılar. Bkz. Pamuk, Şevket. (1987). *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and production*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 184.

⁵¹⁵ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 8 Rebûilevvel 1111 (3 Eylül 1699).

kaptanlarından Gedik Hüseyin'in tasarrufunda bulunan çiftliği için emeğinden faydalandığı ırgatlara 308 pare borcu bulunmasına rağmen *guremâdan*⁵¹⁶ sonra 217 pare olarak tahakkuk edilmiştir.⁵¹⁷ Bu belgelerde ücretli emeği temsil eden ırgatların tam olarak ne iş yaptıkları için alacaklı oldukları belli değildir. Görünüşe göre iki parça halinde toplam 3 dönüm bağ haricinde çiftlik veya değirmen sahibi biri olmayan Hacı Musa Mahallesi'nden Ahmed Çelebi ibn Ali bin Musa'nın mîrî tarlaları tasarruf ettiği kuvvetle muhtemeldir.⁵¹⁸ Zira muhallefatına bakıldığında orakçılara 540 pare, demetçilere 220 pare harmancılara ise 240 pare ücret ayrıldığı görülmektedir. Ayrıca bunların 300 pare tutan yiyeceklerinin de Ahmed Çelebi tarafından temin edildiği anlaşılmaktadır.

Ek olarak, yine bu sözleşmelerde zikredilen “*on bâb re‘âyâ sâkin olur menâzil*”⁵¹⁹ ve “*yirmi beş aded re‘âyâ odaları*”nın⁵²⁰ mevcudiyeti çiftliklerde istihdam edilen işgücüyle ilgili daha karmaşık bir problem doğurur. Buradaki asıl problem bu çiftliklerde istihdam edilen emeğin niteliği hakkındadır. Çiftlik alım-satımlarında bahsedilen reaya evi veya odalarında sakin belli sayıdaki reayanın özellikleri ile Rusçuk’a ait tevzi defterlerinde kaydedilen çiftliklerde “mütemekkin” olan reayanın nitelikleri arasında hukukî olarak bir farklılığın olup olmadığına dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Keza Osmanlı İmparatorluğu’nun bazı bölgelerinde, bağımsız köylülerin topraklarının bir şekilde ele geçirilmesi ve bunların, topraklarını kaptırdıkları büyük toprak sahibinin kiracısı veya ücretli işçisi statüsüne düşmesiyle bütün bir veya birkaç köyün çiftliğe dönüştüğü emeği hazır çiftliklerle, boş bir arazi üzerinde kurulan, bir şekilde celp edilen reayanın emeğinin kullanıldığı veya mevsimlik olarak ücretli emeğin istihdam edildiği çiftlikler arasında bir ayırım yapmak gerekli fakat zor görünmektedir. Ne var ki Rusçuk’taki çiftliklerin bütün bir köyü kapsadığı bir örnek mevcut değildir, sadece bazı köylerin sınırları dâhilinde yer alan çiftlikler mevcuttur. Ağır vergi yüklerinden ve özellikle de cizye yükümlülüğünden kaçmak için çiftlik sahiplerinin hamilik rollerinin cazibesi ile pek çok zimmînin “*çoban ve ter oğlanı nâmıyla istishâb*” edilerek cizye verdirtilmediği cizye fermanlarında sık sık dile getirilmiştir. Bu kimseler ile çiftliğin bulunduğu köy ahalilerinin emekleri ihtiyaç duyulan iş gücünün bir kısmını temin eder. Bu bakımdan tevzi defterlerinde verilen nefer sayılarının bu emek

⁵¹⁶ Gürhan, Veysel ve Gümüş, Ercan. (2016). “Osmanlı Kadı Sicilleri’nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak ‘Guremâ Usulü’ ve Uygulanışı”. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11(6), s. 61-74.

⁵¹⁷ A.K.M.U.K. R-2, Varak 15a, 15 Cemâziyelâhir 1110 (19 Aralık 1698).

⁵¹⁸ A.K.M.U.K. R-36, Varak 27b, 4 Zilhicce 1150 (25 Mart 1738).

⁵¹⁹ A.K.M.U.K. R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740).

⁵²⁰ A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779).

biçimlerinden hangilerini temsil ettiklerini de tespit etmek mümkün değildir. Ayrıca sadece Rusçuk'taki çiftliklerle sınırlı olmayan bir olgu olarak çiftliklerde ne kadar Müslüman reayanın sakin olduğuna tevzi defterlerinden de elde edilen bilgilerle ulaşmak mümkün değildir.⁵²¹

Benzer şekilde yine cizye konusuyla gündeme gelen ve Rusçuk'un coğrafi konumu ile çok yakından alakalı olarak Eflak topraklarındaki reayanın her sene “orakçı” adıyla Tuna'nın güneyine geçip buralardaki topraklarda ücretli işçi olarak çalışmaları bilindik bir olguydu.⁵²² Bu süreli emek mobilizasyonunda herhangi bir gayrimeşruluk görmeyen merkezî otorite, bu ücretli işçilerin Tuna'nın güneyindeki güçlü kişilerin köy ve çiftliklerinde alıkonulmasından, bir bakıma serfleştirilmesinden, ve vergi tahsildarlarının tecavüzünden endişelenmekteydi.⁵²³ Aldığı önlemlerdeki amaç düzenin tesis edilmesi olup emek akışının engellenmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Dolayısıyla Rusçuk'un, bir yandan Osmanlı topraklarına ait, diğer yandan serbest bir şekilde idare olunan çok verimli bir bölgeye sınır komşusu olması bu şehrin toprak sahipleri ve sermayedarlarına gerek kendi taraflarında ihtiyaç duydukları iş gücünün temin edilmesine gerekse de karşı tarafın geniş topraklarının kullanılmasına imkân tanıdı.⁵²⁴ Rusçuklu toprak sahipleri, ulaşılabilir emek bağlamında, bugünkü Yunanistan topraklarından mevsimlik işçi getiren Karaosmanoğullarının katlandığı zahmetlere katlanmak zorunda değildi.⁵²⁵ Bu özel konumuna binaen, çiftliğinde sakin reaya emeğinin yetersiz olduğu durumlarda büyük topraklara sahip Rusçuklu çiftlik ashabının süreli işçileri istihdam etmesi için “ter-oğlanı evleri”, fakat daimî sakinleri için “reaya evleri” ve “reaya odaları” gibi yapılara yatırım yapmak önemli bir girişim sayılabilirdi.

Devir sözleşmelerinde çiftliklere ek olarak satılan gayrimenkullerin arasında bağ, bahçe, çayır, tarla ve kovanlar gibi çok çeşitli unsurların bulunması, terekelerden daha net

⁵²¹ Laiou. (2007). “Some Considerations Regarding Çiftlik Formation”, s. 264.

⁵²² Aygün. (2014). “12 Numaralı Özi ve Silistre Ahkâm Defteri”, s. 197-198. A. {DVNSAHK.ÖZSİd, Özi ve Silistre Ahkâm Defteri 12, Evâ'il-i Rebîülâhir 1178, s. 51. Yüksek lisanstaki transkripsiyon edilmiş metin orijinali ile kontrol edilip alınmıştır.

⁵²³ “Beher sene orakçılık için Eflak ve Boğdan'dan etrafa gönderilen re'âyânın hitâm-ı maslahatda ücretleri yedlerine virilüp girü meskenlerine i'âde ve irsâl olunmak husûsu sudûr iden evâmîr-i şerîfemde mastûr iken vardıkları mahallerin a'yân ve ahâlîsi re'âyâ-yı Eflak'ı yerlerine avdete salıvmeyüp karye ve çiftliklerinde iskân ve bu takrîble beher sene re'âyâ-yı Eflak etraf ve eknâfa perîşân ve eyâdî-i mütegalibeye giriftâr oldıkları...” Aygün. (2014). “12 Numaralı Özi ve Silistre Ahkâm Defteri”, s. 197.

⁵²⁴ Rusçuk'un ileri gelenlerinin hemen karşı taraftaki Yergöğü vasıtasıyla Eflak topraklarına tecavüzleri ile ilgili olarak bkz. Aygün. (2014). “12 Numaralı Özi ve Silistre Ahkâm Defteri”, s. 316-317.

⁵²⁵ Nagata, Yuzo. (1997). *Tarihte Ayânlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 114.

bir şekilde anlaşıldığına göre çiftlik sahiplerinin farklı uzmanlık alanlarına sahip kişileri istihdam etmesini gerekli kılmaktadır.⁵²⁶ Bu bakımdan yine Şaban Ağa'nın muhallefatinde yer alan bahçıvan için 4 esedî ücretin ödemeler kısmında yer alması, Şaban Ağa'nın ırgatlardan ayrı olarak bu bahçıvanı ücretli olarak çiftliğinde istihdam ettiğine işaret eder.⁵²⁷ Başka yerlerde rastlanıldığına aksine aynî bir ödemenin yapılmadığı Şaban Ağa'nın ırgatlarının ve bahçıvanının bu nakit ücretlerinin ne kadarlık bir süreyi kapsadığına işaret eden bir bilgiye rastlanmaz.⁵²⁸ Keza yine bir başka çiftlik sahibi kişi olan Ahmed Beğ'in de muhallefatinde bahçıvanlar zikredilmişti. Fakat bu defa bu kimselere, ücretlerinin alacaklıları olarak değil de borçluları olarak karşılaşılmaktadır.⁵²⁹

Diğer yandan, Rusçuk'taki çiftliklerin sadece tarımsal üretim ile ilgilenmediklerinden, hatta hayvancılığın çoğu zaman daha ileri geldiğinden bahsedilmişti. Bununla bağlantılı olarak çiftliklerde istihdam edilen bir diğer uzmanlık gerektiren iş kolu ise tahmin edilebileceği üzere çobanlıktır. Fakat kayıtlarda çobanlara, hayvancılığın daha yoğun yapıldığı çiftlikler kadar sık rastlanmaz. Çobanlara rastlanılan muhallefatların bir kısmında ise herhangi bir çiftlik mevcut değildir. Tarım mahsullerinin yanında 145 küçükbaş, 23 büyükbaş ve 21 at sahibi Ahmed Beğ'in alacaklarının bulunduğu kimseler arasında bahçıvanlarla beraber birçok çobanın da bulunması hayvancılıkla uğraşan çiftliklerde istihdam edilen çoban emeğine örnektir.⁵³⁰ Öte yandan tasarrufunda hiçbir çiftlik bulunmayan fakat 13 büyükbaş ve 9 baş ata sahip olduğu görülen Çelebi Ahmed Ağa bin Abdullah'ın muhallefatinde düşülen çobanlara harç⁵³¹ ile terekesinde 49 küçükbaş ve 13 büyükbaş hayvanın bulunduğu Ali bin Seyyid Mehmed'in yine bir çobandan olan alacağı diğer duruma örnek olarak gösterilebilir.⁵³² Dolayısıyla ırgatlığın aksine çobanlık ve bahçıvanlık sadece çiftliklere mahsus ücretli emek türleri değildir.

Çiftliklerde sakin köylülerin durumlarının çok kötü olduğu gibi bir genelleme literatürde mevcut fakat çok genel geçer bir tablo olmadığı kayıtlarda mahfuzdur. Zira

⁵²⁶ Parveva. (2015). "On Some Features of the Portrait of Çiftlik Hired Workers", s. 27.

⁵²⁷ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 8 Rebûlevvel 1111 (3 Eylül 1699).

⁵²⁸ Örneğin, Sofya sakinlerinden iken vefat eden Şaban bin Muharrem'in 27 Mayıs 1675 tarihli muhallefat envanterinde Filip adındaki bir ter-oğlanına 954 akçe için 3,5 kile ve 1 şinik buğday, 50 akçe için 10 okka peynir, 30 akçe için 10 okka tuz ve 800 akçe ücret kaydedilmiş görünür. Parveva. (2015). "On Some Features of the Portrait of Çiftlik Hired Workers", s. 29.

⁵²⁹ A.K.M.U.K. R-51, Varak 7a/b, Cemâziyelevvel 1127 (Mayıs/Haziran 1715).

⁵³⁰ A.K.M.U.K. R-51, Varak 7a/b, Cemâziyelevvel 1127 (Mayıs/Haziran 1715).

⁵³¹ A.K.M.U.K. R-51, Varak 24b/25a, 15 Safer 1128 (9 Şubat 1716).

⁵³² A.K.M.U.K. R-2, Varak 62a, 23 Şevval 1109 (4 Mayıs 1698).

çiftlikte sakin zimmîlerin bağ alım-satımlarında aktif bir şekilde taraf olduğu birçok örneğe rastlamak mümkündür. Ayrıca çiftlik sakini bu gibi zimmîlerin muhalefatlarından birçoğunun birden fazla bağ tasarruf ettiği, kendi evine, hayvanlarına ve ziraî ürünlerine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Rusçuk'ta bu dönemdeki çiftlik sakinlerinin durumlarını düşünürken bir yandan bağımsız bir köy topluluğun içinde, öte yandan bir çiftlik sahibinin kontrolü altında yaşamanın sağladığı avantaj ve dezavantajları, devletin gittikçe ağırlaşan vergi talepleri ve yerelde artan asayişsizlik ile beraber ele almak gerekmektedir. Bu nedenle, çiftlik sakinleri herhangi bir mal ve mülke sahip olmayan köleye yakın kimseler olarak değerlendirilemez ki bu konu daha sonra ilgili başlık altında tekrar daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Esasında tarımda makineleşme öncesi dönemde verimi arttırdığı şüpheli olan farklı yerlerdeki parça parça toprakların birleştirilmesi gibi bir eğilim Rusçuk'taki çiftliklerde görünmemektedir.⁵³³ Satışa konu olan çiftliklerde görüldüğü üzere satışa konu olan tarlalar çoğu zaman birden fazla parçadan oluşmaktaydı. Örneğin, yine Kösic Hasan Beğzâde Süleyman Beğ'in Elhâc Şâhmerdânzâde İbrahim Ağa'ya sattığı çiftliği "beş kıt'a" tarladan oluşuyordu.⁵³⁴ Bu parçalanmış tarlaların varlığı sadece çiftliklerde mevzu bahis olan bir durum değildir; benzer bir olguya bir değirmen – etrafında muhtemelen yeni gelişen bir çiftliğin – satışını konu edinen bir belgede de görmek mümkündür. Murad Çelebi bin İbrahim'in Osman Ağa'ya sattığı değirmenin müstemilatı arasında bulunan 80 dönümlük tarla altı parçadan oluşmaktaydı.⁵³⁵ Genel olarak adının hakkını veren Balkan coğrafyasının dağları, görece daha düzlük Avrupa ölçeğinde büyük ve yekpare çiftlik oluşumlarının önündeki muhtemelen en büyük engeldi. Bununla beraber çiftliklere mültesik yekpare görece geniş toprak parçaları da yok değildi. Yusuf Çelebi'nin varislerinin Elhâc Ali'ye satmış oldukları harabe çiftliğe ek olan 25 dönümlük tarla, tek başına yeterli bir örnek olmasa da, büyüklük skalasının aşağılarında bir yere konumlandırılabilir.⁵³⁶ Toprakların bütünleştirilmesine dair çiftlik ve değirmen alım-satımlarından herhangi bir bilgi elde etmek

⁵³³ Hatta çok küçük boyutlarda olmamak koşuluyla farklı yerlerde parçalı arazilerin ekilmesi bir bakıma o dönem için doğa koşullarına karşı risklerin azaltılmasına bile katkıda bulunmuş olabilir.

⁵³⁴ A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656). Diğer bazı örneklerde ise "...ma'lûmü'l-hudûd ve'l-kıt'a *tarlaları*..." şeklinde veya "...çiftlik-i mezburâ... tâbî tarlalar..." olarak geçmiştir. A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698); A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698).

⁵³⁵ A.K.M.U.K. R-3, Varak 8b, 8 Rebîülâhîr 1197 (4 Mart 1686).

⁵³⁶ A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 14 Rebîülevvel 1097 (21 Şubat 1686). Belgenin başında müşterinin adı Halil olarak yazılmışken belgenin sonunda Ali olarak kaydedilmiştir. Bu çalışma kapsamında, bir kere Halil iki kere Ali olarak belgede geçmesine binaen Elhâc Ali esas alınmıştır.

mümkün değil fakat bağ transferleri, bu konuya dair bir takım bilgiler ihtiva etmektedir. Bağ transfer işlemlerinde görüleceği gibi çevredeki toprakların satın alınması ile sahip olunan gayrimenkulün büyüklüğünün arttırılmaya çalışıldığı birkaç örnek ilgili başlık altında ayrıca ele alınacaktır.

Yukarıda da bahsedildiği üzere çiftlikleri genellikle, fakat yanlış bir şekilde, tarım ile eşleştirme eğilimi olmasına rağmen en azından Rusçuk'ta alım-satıma konu edilen çiftliklerin müstemilatı arasındaki menkul ve gayrimenkullere bakıldığında hayvancılığın, çok geniş kapsamlı bir faaliyet alanı olmamakla beraber, daha önemli olduğu görülmektedir.⁵³⁷ Bu önem, Rusçuk'taki çiftliklerde hayvancılık alanında bir uzmanlaşma olduğuna işaret etmese de çiftlik sahiplerinin bu alandaki faaliyetlerini arttırmak için yatırım yapmalarını teşvik ettiğini göstermesi açısından yeterlidir. Hayvancılık alanındaki faaliyetler lojistik, iş gücü ve besicilik olarak daha alt dallara ayrılabilir. Örneğin, lojistik işi için daha çok at ve öküz gibi binek ve yük hayvanlarının, özellikle tarımda tarlaların ve düven sürülmesi gibi amaçlar için at ve sığır gibi çeki hayvanlarının, et ve süt ürünleri için ise küçük ve büyükbaş hayvanların beslenmesini gerekli kılar. Ne var ki Rusçuk'taki çiftliklerde kırsal üretimdeki çeşitlilik hayvancılık sektörü alanında da kendini göstermekte ve çiftlik sahiplerinin – en azından alım-satım kayıtlarının verdiği bilgiler kadarıyla – bu hayvan türlerinden biri üzerinde daha çok uzmanlaştığını gösteren bir kanıt yoktur. Kendileri açısından muhtemelen gerek de yoktur. Tek tip hayvanların görüldüğü çiftliklerde ise sayılar çoğu zaman genel bir eğilimi temsil edemeyecek kadar azdır. Yine de kimi zaman verili bilgiler ışığında bir çiftliğin daha çok tarımsal faaliyet mi yürüttüğü yoksa hayvancılık üzerinde mi yoğunlaştığı hatta bu hayvancılık besicilik bağlamında mı yoksa lojistik faaliyetlere mi odaklandığı tahmin edilebilir. Örneğin, Kösic Beğzâde Süleyman Beğ'in Elhâc Şahmerdanzâde İbrahim Ağa'ya sattığı çiftlikte sadece 3 baş kısrağa karşın 5 parça fakat ne boyutta olduğu belli olmayan tarlaları ihtiva etmesi buranın daha çok tarımsal faaliyet üzerinde yoğunlaşan bir işletme olduğunu gösterir.⁵³⁸ Esasında geniş çaplı ziraatın yapıldığı bir çiftlikte kısraktan ziyade tarlaları sürebilecek, bunların naklini sağlayacak öküz, kömüş gibi güçlü hayvanların görülmesi beklenirdi. Belki de öküzleri beslemektense bu hizmeti sağlayabilecek diğer çiftliklerden kiralanması daha kârlı bulunduğu için rastlanmamış olabilir. Bu bakımdan Şaban Ağa bin Mustafa'nın yeni inşa ettiği ve kendisinden sonra eşinin diğer varislerin paylarını satın alarak mutasarrıf olduğu Dolab

⁵³⁷ İnalçık. (1998). "Çiftliklerin Doğuşu", s. 28-29; Veinstein. (1998). "Çiftlik Tartışması Üzerine", s. 50.

⁵³⁸ A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656).

Çiftliğinde bulunan 8 baş karasığır öküzü ile 2 baş karasığır ineği dikkat çekicidir.⁵³⁹ Bunlara ek olarak ambarında 30 keyl buğdayın da bulunmasına binaen Ağa'nın bu hayvanları kendi çiftliğinde kullandığı gibi, kesin bir bilgi olmamakla beraber, başkalarına da kiraya verdiği düşünülebilir.

Bundan daha büyük bir başka çiftlikte bulunan hayvan sayısı ve çeşitliliği yukarıda bahsedilen diğer çiftliklerin hayvan gücüne olan ihtiyaçların karşılanmasında daha etkili bir rol oynamış olabilir. Bu da yine Şaban Ağa'nın çiftliklerinden biridir ve kendisinin vefatından sonra mirasçıları tarafından, farklı alanlarda faaliyet gösterdiğine işaret eden çok çeşitli sayıdaki müstemilatı ile Elhâc Yakub Çelebi'ye satılmıştır.⁵⁴⁰ 6 kısrak, 10 tay, 6 su sığırı öküzü, buzağılı 4 su sığırı ineği, 4 su sığırı malağı, buzağılı 9 karasığır ineği, 7 karasığır düğesi, 4 karasığır tosunu, 1 karasığır boğası, 34 adet kovan, 45 koyun, 22 kuzu ve 7 keçiyi ihtiva eden bu çiftliğin faaliyetlerinin odak noktasını hayvancılık oluşturduğu ve ek olarak arıcılığın da önemli bir aktivite alanı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ambarında 40 kile şa'irin bulunması, icra edilen ziraatın daha ziyade hayvancılığa destek niteliğinde kaldığı şeklinde yorumlanabilir. Fakat buna ek olarak 80 kile buğdayın yer alması yine de dikkate değer oranda ziraat yaptığını göstermektedir. Dolayısıyla, Şaban Ağa'nın bu çiftliğinde hayvancılık ağırlıklı bir faaliyet yürütüldüğü, bu faaliyet içerisinde yer alan hayvan türlerine bakıldığında ise mandıracılık ve lojistik gibi alanların öne çıktığı, bunun yanında arıcılık ve tarımın da tali rolleri olmakla beraber çiftlik üretiminde pay sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Rusçuk'ta söz konusu yüzyıllardaki çiftliklerde hayvancılık ve tarım arasındaki önemin dengesini hayvan türleri ve sayıları, tarlaların boyutları üzerinden değil de satılan değerlerin oranları üzerinden değerlendirmek daha farklı bir perspektif kazandırabilir. Bu bağlamda kayıtlarda rastlanan iki örnek ilgi çekicidir. Silahdâr Mehmed Ağa ibn Süleyman'ın, Ahmed Beğ ibn Ali Paşa'ya 1.100 esedî guruş gibi yüksek bir meblağa sattığı çiftliğin ne hayvanları ne de toprakları hakkında nicel veriler mevcuttur.⁵⁴¹ Buna karşın satışa konu olan çiftlik ve hayvanlardan mürekkep mülk ve tarlalardan oluşan mîrî unsurların fiyatlarının ayrı ayrı verilmesi çok daha kaba fakat sonucu itibariyle daha net bir ayırım ortaya koyar. 1.100 esedîye satılan bu çiftliğin %81,8'i – 900 esedî – çiftliği oluşturan gayrimenkullerle hayvanların kıymetinden, %18,1'i – 200 esedî – ise tarlalardan oluşuyordu.

⁵³⁹ A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebûlevvel 1111 (20 Eylül 1699).

⁵⁴⁰ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebûlevvel 1111 (11 Eylül 1699).

⁵⁴¹ A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698).

Verilen rakamlara bakıldığında, çiftlikle beraber satılan emtia arasında tarlaların mahsullerinin de bulunduğu kuvvetle muhtemel olmakla beraber daha çok hayvancılık üzerinde yoğunlaşmış bir çiftlik olduğu ileri sürülebilir. Tarlaların bu kadar az bir orana karşılık gelmesi bir ihtimal emeğin kıt toprağın bol olduğu bir coğrafyada toprağın ucuz olmasıyla, ya da tarımın hayvancılığı destekleyen tali bir rol oynadığı gibi sebeplerle açıklanabilir. Bir diğer örnekte Ali Koç Ağa bin Osman'ın aynı dönemlerde İshak Beğ'e sattığı çiftlik geniş bir müştemilatı ihtiva etmesine rağmen harabe bir menzil yeri barındırması nedeniyle de olsa gerek 100 esedî gurusu ediyordu.⁵⁴² Esasında ambar, öküz damı, samanlık, havlu, harman yeri, bağ, çayır, bostan tarlalar ve hayvanlardan mürekkep çiftlikte sadece harabe olarak menzil yerinden bahsedilmesi çiftliğin toplam değerini üzerinde çok fazla bir etkisinin olmaması beklenirdi. Dolayısıyla ortaya konan rakamlar çiftliğin faaliyet alanını belirlemesi açısından, bir önceki örnek kadar olmasa da, görece tasvir edici olarak değerlendirilebilir. Söz konusu çiftlik ve hayvanları (%30) 30 esedî gurusu, tarla, çayır ve bostanlar ise (%70) 70 esedî gurusu satılmıştı. Görünüşe göre bir önceki örneğin aksine bu defa oranların ağırlığı tarımsal faaliyetlere kaymaktaydı. İlginçtir ki 18. yüzyıla ait çiftlik transfer kayıtlarında hayvancılığa işaret eden ahırlardan bahsedilmesine rağmen artık hayvanlar ve mîrî arazilerden oluşan tarımsal üniteler hiç zikredilmez olmuştur. Çiftliğe müteallik unsurlar bağlamında genel olarak tablonun daha da sadeleştiği görülebilmektedir.

Öte yandan çiftliklerin müştemilatı başlığı altında sayıları daha detaylı bir şekilde verildiği üzere çiftlik sahiplerinin ahır, samanlık ve öküz damı gibi yapılar inşa ettirdikleri görülebilmektedir. Fakat çiftlikle beraber satılan hayvanların bulunduğu kayıtlarda ahırların veya samanlıkların olmadığı ya da tam tersinin olduğu durumlar, hayvanlarla bu yapılar arasında sağlıklı bir ilişkinin kurulmasının engellemektedir. Daha doğrusu, çiftliğe ait hayvanların bulunduğu kayıtlarda ahırların, ahırların bulunduğu çiftliklerde ise hayvanların bulunması beklenmesine rağmen bunun gerçekleşmediği birçok belge mevcuttur.⁵⁴³ Daha

⁵⁴² A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698).

⁵⁴³ Örneğin, A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 14 Rebülevvel 1097 (21 Şubat 1686) künyeli kayıta hayvanlar mevcuttur fakat ahırdan ayrıca bahsedilmez. A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebülevvel 1111 (20 Eylül 1699) künyeli vakada da hayvanlar kaydedilmişken bir ahırın mevcut olduğu görülmez. Tam tersi bir durum sonraki 18. yüzyıla ait kayıtlardan takip edilebilir. A.K.M.U.K. R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740) ve A.K.M.U.K. R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741) künyeli kayıtlarda ise ahırlar mevcutken bir hayvan varlığı ayrıca belirtilmemiştir.

önce de dile getirildiği gibi alım-satım kayıtlarına konu olan menkul ve gayrimenkullerin tam bir listesini vermeye gerek duyulmaması bu ilişki kopukluğunu açıklayabilir.

3.4. Çiftlik Alım-Satımları

Osmanlı sosyo-ekonomik tarihinin en temel bir o kadar da en çok tartışılan unsurlarından birini çiftlikler oluşturmaktadır. Reaya çiftliği ve bunun üzerine yerleşen çift-hane rejimi, klasik Osmanlı düzeninin, *daire-i adâleti* tesis etmekle yükümlü padişahın meşruiyeti ile ilişkilendirilecek kadar, temelini oluşturur ve bu yapıya dokunacak herhangi bir değişimin veya dönüşümün *nizâm-ı âlemin* ve *kânûn-ı kadîmin* bozulmasına yorulacak kadar önemli bir konum işgal eder. Nitekim değişen askerî, iktisadî ve sosyal koşullara mümkün olduğunca uyum sağlamaya çalışan Osmanlı bürokrasisinin bir takım uygulamaları, reel politik faktörlerden habersiz dönemin bazı devlet adamlarına ve bunların eserlerini inceleyen modern araştırmacılara klasik rejimden sapmalar ve bozulmalar olarak görüldü. Bağımsız köylülüğün ve toprağın mîrî karakterinin korunmasına dayanan çift-hane sisteminin prensiplerine sadık ama reel politik gereksinimlerinin de farkında Osmanlı idaresi, köylünün statüsünün değiştirilmesine ve mîrî toprağın mülkiyete dönüştürülmesine izin vermediyse de belli bir toprak üzerindeki vergi hakkını mülkiyet gibi malikâne şeklinde vermekten imtina etmedi.⁵⁴⁴ Bu koşullar altında tarımın ticarileşmesi, ayanların yükselişi ve merkezî idarenin taşrayı dolaylı yönetimi sacayaklarının tam ortasında yer alan çiftlikler, kırsal ekonomik faaliyet araçlarının en önemlisini oluşturmaktadır.

Çiftlik satışlarıyla ilgili detaylara geçmeden önce kadı sicillerindeki tevzi defterleriyle cizye defterlerinden elde edilen bilgiler üzerinden söz konusu dönemlerde Rusçuk'ta ne kadar çiftliğin ve bu çiftliklerde mukim kaç neferin bulunduğu tespit edilmesi çiftlik piyasasının ne kadar büyük ve hareketli olduğunu göstermesi açısından önem arz eder.⁵⁴⁵ Çiftliklere dair sayıların nasıl belirlendiğinin de izahı edilmesi gerekir: 1691

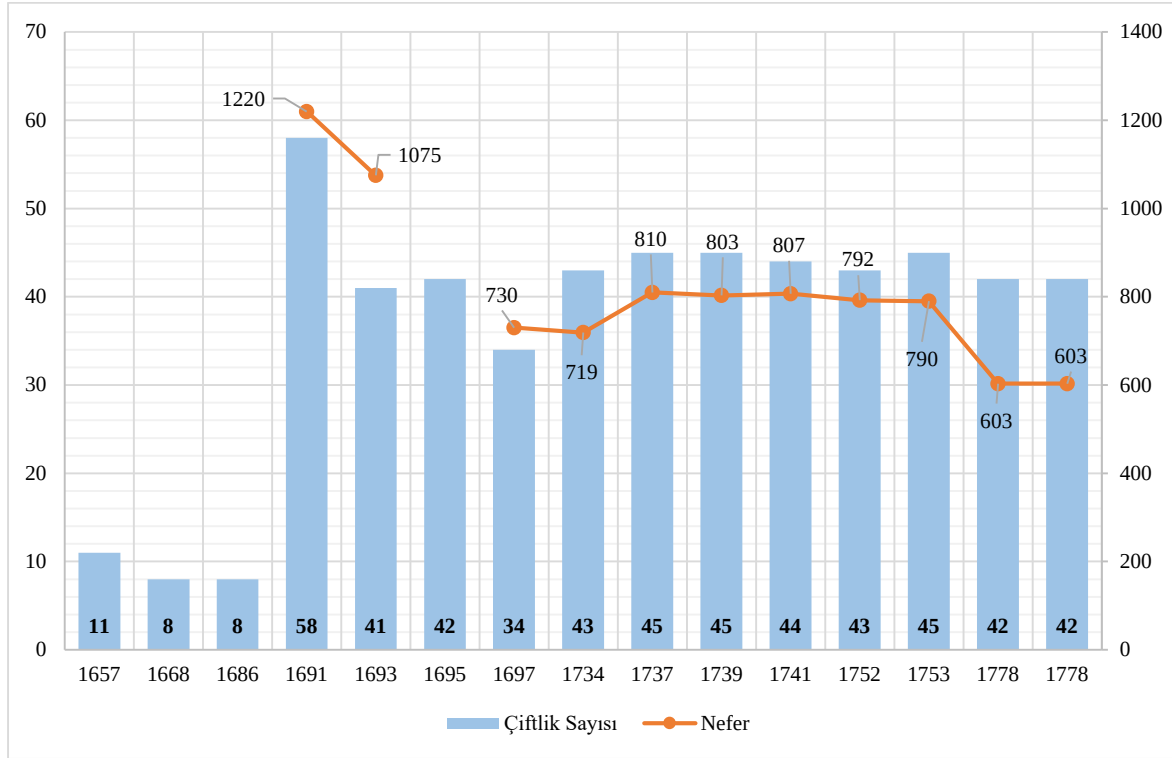
⁵⁴⁴ Mülkiyet ile serbestiyet arasındaki ayrımın belirtilmesi gerekmektedir. Malikânelerin “*mevrûzü'l-kalem ve maktûü'l-kadem min külli'l-vücûh serbestiyet üzere*” kadı haricinde hiçbir devlet görevlisinin müdahale edememesi bunun mülkiyet şeklini aldığı anlamına gelmemelidir. Her ne kadar malikâneci, malikânesini satabiliyor olsa ve öldüğünde varsa oğlu tercihen malikâneyi üzerine alabilse de herhangi bir mirastan kaynaklanan hak mevcut değildir. Malikâneci öldüğünce malikânesi tekrar müzayedeye çıkar ve müzayedeye sonucundan verilen en yüksek teklifi ödemeyi kabul ederse o zaman üzerine alabilirdi. Genç, Mehmet. (2003). “Mâlikâne”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 27. Ankara: TDV, s. 516.

⁵⁴⁵ Yıllara ait çiftlik ve nefer sayılarının elde edildiği defterler şöyledir: **1657**: A.K.M.U.K. R-1, 25b/26a, 15-25 Mayıs 1657. **1668**: D.A.B. MAD. 5377, 1079 (1668-1669). **1686**: A.K.M.U.K. R-3, 15a, 1 Kasım 1686. **1691**: D.A.B. MAD. 5012, 1102 (1690-1691). **1693**: D.A.B. MAD. 3431, 1104 (1692-1693). **1695**: A.K.M.U.K. R-4, 49a, 31 Aralık 1695. **1697**: D.A.B. MAD. 3460, 1108 (1696-1697). **1734**: A.K.M.U.K. R-

yılına ait cizye defterinde çiftliklerin hepsi ayrı ayrı verilmişken iki yıl sonra 1693'te düzenlenmiş defterde bazı çiftlikler birkaç kişinin adıyla beraber anılmıştır. Bir önceki kayıta böyle bir usul benimsenmediği ve eğer defterde yazıldığı gibi birkaç kişinin adının bir arada yazıldığı kayıtlar tek bir çiftlik olarak değerlendirilseydi iki defter arasındaki çiftlik sayısı farkı çok daha fazla olacağı için bu isimler tek tek ele alınmıştır. Ayrıca tevzi defterlerinde “*kazâ-yı mezbûrun mu ‘âf ve gayr-ı mu ‘âf mevcûd... hânelerine tevzi*” ifadeleri yer almasına rağmen herhangi bir tevzi defterinde yer almayan çiftlik başka bir tevzi defterinde görüldüğünde yeni bulunan çiftlik o defterdeki mevcut çiftlik sayılarına eklenmiştir.

Grafikte dikkati çeken en önemli husus 1691'de muazzam bir sıçrama gösteren çiftlik sayılarının çok kısa bir süre sonra bir nebze düşmesinin ardından 18. yüzyılın sonuna kadar stabil bir çizgi takip etmiş olmasıdır. Ayrıca genel olarak bakıldığında bu çiftliklerdeki nefer sayıları da 17. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın sonuna kadar küçük bir dalgalanmaya rağmen düşüş eğilimi göstermektedir. Yalnız 1686'da kayıtlara yansıyan 8 adet çiftlik sayısının bundan sadece 5 yıl sonra 7 kattan fazla artması yeni kurulan çiftliklerin doğal artışıyla izahı mümkün değildir. Ayrıca Rusçuk'a idarî olarak yeni bölgelerin eklenmiş olma ihtimali de bu muazzam artışı açıklamaya yetmez. Bunların hepsinin payı olmakla beraber o zamana kadar vergiye dâhil edilmeyen çiftliklerin Viyana Kuşatması sonrasında sürüp giden uzun ve yıpratıcı savaşların malî külfetiyle baş edebilmek için devletin bunları vergi havuzuna dâhil edilmiş olma olasılığını eklemek gerekir. Bu çiftlik sayılarındaki sıçrayışın tarihlendiği 1691'den hemen iki yıl sonra bu sayıların dikkate değer oranda düşmesi yine bunların vergi havuzundan çıkarılmalarıyla izah edilebilir.

52, 21a, 27 Kasım-6 Aralık 1734. **1737**: A.K.M.U.K. R-6, 80a/b, 12 Ocak 1737. **1739**: A.K.M.U.K. R-7, 13a, 31 Ocak 1739. **1741**: A.K.M.U.K. R-38, 38b/39a, 2 Kasım 1741. **1752**: A.K.M.U.K. R-37, 8b/9a, 8 Aralık 1752. **1753**: A.K.M.U.K. R-37, 40b/41a, 6 Kasım 1753. **1778**: A.K.M.U.K. R-8, 17a, 23 Kasım 1778. **1778**: A.K.M.U.K. R-8, 43a, 8-18 Mayıs 1778.

Grafik 3.2. Yıllara göre Çiftlik ve Nefer Sayıları

3.4.1. Çiftlik Fiyatları

Bir metanın kıymeti öncelikle malın kendi özelliklerinin ederinden daha sonra da alıcı ve satıcının ikisi arasındaki, her zaman rasyonel olmak zorunda olmayan, bir takım öznel koşullar⁵⁴⁶ tarafından belirlenir. İkincisinin, satışın gerçekleştiği fiyat üzerindeki etkisini hesaplamanın mümkün olmadığı kabul edilirse,⁵⁴⁷ belli bir dönemde, belli bir yerde, belli bir malın cinsinin ne kadar olduğunu hesaplamak için ilk olarak kıyaslanacak malların eşit ve benzer özelliklere sahip olması gerekir. Bu şartlar altında Rusçuk'taki çiftlik transferi işlemlerinde görüldüğü gibi odalardan ambarlara, samanlıklara, mahzenlere, tarlalardan

⁵⁴⁶ Esasında insan davranışlarından kaynaklanan ekonomik teorilerin önemli bir kısmı beklenen fayda kuramına ya da rasyonel tercih kuramına dayanır. Ekonomide kuramlaştırılan davranış modellerinin insan davranışlarını gerçekten yansıttığına iktisatçıların pek çoğu inanmasa da – muhtemelen bireysel ve toplumsal olarak insanın ekonomik faaliyetlerin birincil aktörü olmasından dolayı – bu tür davranışsal modeller oluşturmaktan geri kalmamaktadırlar. İnsan davranışlarının ekonomik tercihlerini etkisini toptan reddetmeyen, geleneksel davranış varsayımlarında değişiklik yapılmasını öneren Douglas North'a göre "bireyler, bireyden bireye farklılık gösteren öznel olarak üretilmiş modellere bağlı olarak tercih yaparlar." North, Douglas C. (2010). *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*. (çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Sabancı Üniversitesi, s. 27. Bu çalışmanın çerçevesi bağlamında çok tali bir konu olan davranışsal iktisat gibi muazzam bir alana dair literatürü taramanın mümkün olmadığını itiraf etmem gerekiyor. Konu ile ilgili bilgileri, sadece bu alanda önemli bir otorite olan Nobel ödüllü ekonomist Douglas North'tan almayı tercih ettim.

⁵⁴⁷ Alım-satım konu olan ürünün faktör maliyetleri haricinde fiyatını etkileyen özelliklerin "ölçümü tam anlamıyla kapsayıcı ya da tümüyle doğru olamayacak kadar pahalıdır." North. (2010). *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, s. 42.

bağlara, bahçelere, çayirlara, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan kovanlara kadar çok çeşitli menkul ve gayrimenkullerden mürekkep çiftliklerin birim fiyatını belirlemek imkân sınırları dâhilinde değildir. Ayrıca, derinlemesine bir analiz yapamayacak ve genel bir eğilimi tespit edemeyecek kadar az sayıda örneklerin olduğu durumlarda geriye sadece mevcut vakalar üzerinden genel durumu mümkün olduğunca tasvir etmek kalmaktadır.

Enflasyonun etkisini hesaba katmaksızın, nominal rakamlar üzerinden bir değerlendirme yapıldığında 17. yüzyılın ortalarındaki çiftlik fiyatları yüzyılın sonuna doğru genel olarak artarak yüzyılın sonunda 100 guruş civarında seyretmektedir. Sadece bir tane aşırı uç bir örnek mevcuttur ki o da Silahdâr Mehmed Ağa ibn Süleyman'ın, Ahmed Beğ ibn Ali Paşa'ya çok sayıdaki ekleriyle beraber sattığı bu çiftliğin fiyatı 1.100 esedî guruş olarak kayıtlara geçmiştir.⁵⁴⁸ Bir diğeri ise bu kadar marjinal bir örnek olmasa da bu dönemdeki genel çizgiyi aşarak, yalnız tam da yüzyılın sonunda, Elhâc Yakûb Çelebi'ye bir öncekine kıyasla o kadar büyük sayılmasa da pek çok hayvanat ve tahıl ürünlerini ihtiva eden çiftlik Şaban Ağa bin Mustafa'nın varisleri tarafından 370 guruşa satılmıştır.⁵⁴⁹ Bu ikisi hariç tutulacak olursa yüzyılın son çeyreğindeki kabaca çiftlik fiyatları en düşük 90 esedî guruş ile 120 guruş arasında satılmıştır.⁵⁵⁰ 18. yüzyıla gelindiğinde ise, yine örnek sayısı bir önceki yüzyıla kıyasla az olmakla beraber, 300 ila 400 guruş arasında değişen rakamlarla satılmıştır.⁵⁵¹ Sadece bir vakada alım-satım konu olan, müstemilatı çok fazla detaylandırılmamış çiftlik, harabe bir çiftlik olmamasına rağmen 150 guruşa satılarak bu rakamların çok altında kalmıştır.⁵⁵² Yine de benzer kalemlere sahip çiftliklerin satışı

⁵⁴⁸ A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698).

⁵⁴⁹ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebîülevvel 1111 (11 Eylül 1699).

⁵⁵⁰ A.K.M.U.K. R-3, Varak 5b, 22 Rebîülevvel 1097 (16 Şubat 1686) künyeli kayda yansıdığı kadarıyla çok büyük olmadığı düşünülebilen bu çiftlik 95 esedî guruşa satılmıştır. A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 14 Rebîülevvel 1097 (21 Şubat 1686) künyeli belgede harabe çiftlik ve müstemilatı ile gayrimenkulleri 100 guruşa satılmıştır. A.K.M.U.K. R-4, Varak 29a, 27 Safer 1108 (25 Eylül 1696) künyeli kayıta çok az detaylandırılmış çiftlik 120 guruşa satılmıştır. A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698) künyeli kayıta çok sayıda bir müstemilat ve gayrimenkul ile satışa sunulan harabe menzil 100 esedî guruş etmişti. A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebîülevvel 1111 (20 Eylül 1699) künyeli örnekte varislerden biri kendi hissesinin de bulunduğu çiftliği diğer hissedarlardan toplam 90 guruşa satın almıştı.

⁵⁵¹ A.K.M.U.K. R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740) künyeli satış işleminde Rusçuk voyvodası Mehmed Ağa'nın satın aldığı çiftlik 300 guruş etmiştir. A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779) künyeli kayıta firari Rusçuk ayanı Çelebizâde'nin çiftliği müzayede ile 360 guruşa alıcı bulmuştur. A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 24 Şevval 1193 (4 Kasım 1779) künyeli kayıta yine Çelebizâde'ye ait olan ve devletin el koyarak müzayede ile sattığı çiftlik 400 guruşa bir önceki çiftliği satın alan tarafından alınmıştır.

⁵⁵² A.K.M.U.K. R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741) künyeli kayıta *fahrü'l-a'yân* Mehmed Beğ bin Mustafa Beğ'in vefat eden Ali Ağa ibn Mehmed bin Abdullah'ın hiçbirinin kendi evlatlarından olmayan varislerinden satın aldığı çiftlik 150 guruş olarak kıymetlendirilmiştir.

üzerinden bir takım örüntüler keşfetmek, örneklerin ortaya koyduğu kadarıyla beyhude bir çaba olarak kalmaktadır.

3.4.2. Çiftlik Satışlarında Etkili Olan Âmiller

Çiftlik ve daha sonra görülecek olan değirmen gibi pahalı kırsal ekonomik tesislerin malikleri tarafından satılmasında etkili olan bütün faktörleri belirlemek mümkün görünmese de satışı konu edinen kayıtlardan bir takım doğrudan ve dolaylı veriler elde etmek mümkündür. Yüklü bir borca binaen mi satıldığı, özel veya genel bir sebeple acil nakit ihtiyacından ya da iltizam veya malikâne gibi daha kârlı görülen bir alana yatırım yapılacağından dolayı mı elden çıkarıldığı gibi çok önemli fakat müphem gerekçeler alım-satım kayıtlarından öğrenilememektedir. Özellikle Rusçuk'taki çiftlik piyasasının en hareketli olduğu zamanın, 1683'teki Viyana Kuşatması ile başlayıp 1699 Karlofça Antlaşması ile biten Osmanlı ve Avusturya müttefikleri arasındaki uzun savaş dönemi ile çakışması bir rastlantıysa bile askerî sınıf üzerinde büyük bir mali külfet yüklemiş olmalıdır. Öte yandan yine bu uzun savaşın ağır maliyetleriyle mücadele etmek zorunda kalan Osmanlı mali bürokrasisinin ihdas etmiş olduğu malikâne uygulaması, sermaye sahibi askerî sınıf mensuplarını cezbederek ellerindeki gayrimenkulleri nakde dönüştürmeleri konusunda teşvik etmiş olabilir. Bütün bunlar, mevcut kaynakların sunduğu kadarıyla spekülasyondan öteye gidememektedir.

Belgeler her zaman bu kadar ketum olmaz. Kimi zaman, ender olsa da, satış işleminin niye gerçekleştiğini açık bir şekilde ortaya koyar. Nitekim yukarıda bahsi geçen Şaban Ağa bin Mustafa'nın vefatından sonra malları arasındaki bir çiftliği, mirasçılar arasında yer alan eşi Ayşe bint-i Mehmed Çavuş'un, eşinin kendisine olan mehir borcuna karşılık olarak diğer hissedarlardan satın alması bu duruma örnek teşkil eder.⁵⁵³ Mehir borcunun ödenmesi haricinde çiftlik alım-satım kayıtlarında bir borca karşılık satışın gerçekleştiğine dair bir bilgi veya ibare yoktur. Gerçekten sicillere işlenen borç kayıtlarında borçluların evlerini rehin gösterdikleri pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Misal, Ahmed Efendi Vakfından 210 akçe murabahasıyla beraber toplam 1.610 akçe borç alan Mustafa Çelebi bin Müçtebâ sakin olduğu evi rehin göstermiştir. Yine aynı vakıf malından 150 akçe murabahasıyla beraber toplam 1.150 akçe borç alan Boyacı Elhâc Hüseyin borcuna karşılık evini rehin

⁵⁵³ A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebûlevvel 1111 (20 Eylül 1699).

vermiştir.⁵⁵⁴ Evinden başka debbağhanesini rehin gösteren Esseyid Ahmed Beşe ibn Mehmed, Elhâc Hüseyin bin Abdullah'ın yetim kalan oğlu Hüseyin'in malından 50 gurus murabaha ile toplam 360 gurus borç almıştır.⁵⁵⁵ Bunlara benzer evlerin ve dükkânların rehin gösterildiği⁵⁵⁶, hatta *bey' bi'l istiğlâl*⁵⁵⁷ usulüyle satışa sunulup kiralandığı⁵⁵⁸ örnekler bir hayli fazladır. Yalnız bunların hepsinin para vakıflarından veya yetim mallarından alınan borç kayıtları olduğunu belirtmek gerekir. Vakıf mütevellisi gibi bir kurumu veya yetim mallarının vasisi olarak başkasına ait mal varlığının koruyuculuğunu temsil eden, aslen “görevli” olan kişilerin verdikleri borçların karşılığı olarak genellikle doğrudan kontrol edilmesine gerek duyulmayacak menkul ve gayrimenkullerin rehin tutulmasını tercih etme eğilimleri olabilirdi. Diğer taraftan muhalefat kayıtlarında kimi zaman ölenin alacakları arasında, birine verilen borca karşılık neyin rehin gösterildiğinin belirttiği durumlar da olabilmektedir. Örneğin, Rusçuk'un oldukça nüfuzlu kişilerinden biri olan Kethüdayerizâde Süleyman Ağa ibn İsmail'in vefatından sonra düzenlenen muhalefat defterinde kendisine “bâ-temessük” 100 gurus borçlu olan Havva Hatun'un evinin rehin olduğu der-kenar olarak kayıtlara eklenmiştir.⁵⁵⁹ Sonuç olarak, Rusçuk kadı sicillerinden tespit edilebildiği kadarıyla bireysel borca binaen ipotek olarak bir toprak parçasının gösterilmesi veya borcun eda edilememesi durumunda borç veren tarafından el konulması gibi bir duruma şahit olunmamıştır.

⁵⁵⁴ A.K.M.U.K. R-1, Varak 38a, Gurre-i Rebûlevvel 1067 (18 Aralık 1656).

⁵⁵⁵ A.K.M.U.K. R-38, Varak 2a, Gurre-i Rebûlâhir 1155 (5 Haziran 1742).

⁵⁵⁶ Yine Elhâc Hüseyin bin Abdullah'ın yetim oğlunun malından 107,5 gurus borç alan Mustafa Beşe ibn Ahmed, bu borcuna karşılık 2 dükkânını rehin göstermiştir. Bkz. A.K.M.U.K. R-38, Varak 2a, 15 Rebûlâhir 1155 (19 Haziran 1742). Aynı şekilde aynı yetim malından olmak üzere Esseyid Abdülkadir aldığı 107,5 gurus karşılık evini rehin göstermiş ve 67 gurusunu ödedikten sonra kalanı için başka bir yerdeki evini rehin göstermiştir. Bkz. A.K.M.U.K. R-38, Varak 2a, ilk borç kaydı Gurre-i Safer 1155 (7 Nisan 1742), ikinci rehin kaydı ise Gurre-i Ramazan 1155 (30 Ekim 1742).

⁵⁵⁷ Bayındır, Abdülaziz. (1992). “Bey' bi'l-Vefâ”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6. İstanbul: TDV, 1992, s. 21. “Bey' bi'l-vefânın değişik bir türü bey' bi'l-istiğlâl adını almıştır. İstiğlâl sözlükte ‘bir şeyin kâr ve gelirini almak’ mânasına gelir. Bir malı vefaen satın alan kimse bunu ya bizzat kullanma veya kiraya vererek hukukî semerelerinden faydalanma hakkına sahip olmaktadır. Kiraya vermenin en çok rastlanan türü de bizzat satıcısına kiralamaktır ki bu yolla satılan mal asıl mâlikin kullanımından hiç çıkmamış olur. Bir malın gelirinden faydalanmak için onun bizzat satıcısına kiralanması suretiyle yapılan bu tür satışına bey' bi'l-istiğlâl adı verilmiştir (Mecelle, md. 119).”

⁵⁵⁸ Kara Mustafa Mahallesinden Yusuf Çelebi ibn Süleyman, Hızır Efendi Vakfından aldığı 90 gurus borca karşılık aynı mahalledeki mülk menzili “bi-tarik-i istiğlâl” satmış ve aynı menzili onu on bir buçuk hesabıyla bir senede 13,5 gurus ücret ile “ba'de't-tahliye... isticâr” etmiştir. Bkz. A.K.M.U.K. R-38, Varak 1a, Gurre-i Muharrem 1155 (8 Mart 1742). Bir diğer örnekte, Cami-i Cedid Mahallesinden iken vefat eden Elhâc Hüseyin bin Abdullah'ın yetim oğlu Hüseyin'in malından 118 gurus 1 rub' borç alan aynı mahallede sakin İbrahim Beşe, borcuna karşılık aynı mahalledeki mülk menzili “bi-tarik-i istiğlâl bey' eylediği” sicile kayıt olunmuştur. Bkz. A.K.M.U.K. R-38, Varak 2a, 15 Rebûlâhir 1155 (19 Haziran 1742).

⁵⁵⁹ A.K.M.U.K. R-8, Varak 103b, 7 Şevval 1193 (18 Ekim 1779).

Yukarıdaki bahiste de değinildiği üzere varis reşit oluncaya kadar geçen sürede yetim mallarının değerini kaybetmeden idare edilmesinin en yaygın ve belki de kolay yolların başında miras kalan malların büyük bir kısmının satılarak nakde dönüştürülmesi ve murabaha ile başkalarına borç verilmesidir. Bu usul sadece şehirlilerle sınırlı kalmayıp kırsal ile de bir borç ilişkisinin kurulmasında önemli bir role sahiptir. Fakat ikisi arasında iki önemli fark mevcuttur. Bunlardan ilki şehirlilere verilen borçlar neredeyse her zaman bireysel olma özelliği taşıırken kırsaldakilere verilen borçlar, bunun tam tersi bir şekilde, genellikle kitlesel olma niteliği sergiler. İkincisi ise, şehirlilere verilen borçlarda, borca karşılık rehin konulacak mal neyse belirtilirken köylülerle yapılan borç sözleşmeleri çoğu zaman vadeyle ilgili bir ibareden bahsetmekle birlikte ödenemediği durumda nasıl bir tahsilat yönteminin uygulanacağına dair bir hususa değinmez. Örneğin, Basarba köyü zimmîleri vefat eden İbrahim adında birinin küçük oğlu Salih'in vasisi olan ve eşinin ölümünden sonra yetim oğlunun malları ile geniş bir kreditörlük ağı kuran Meryem Hatun'dan 180 gün vadeyle 1.525 guruş borç almışlardı.⁵⁶⁰ Bir diğer vakada, Lebenek köyü zimmîleri, Bacanak Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Abdi Ağa'nın yetimlerinin vasisi olan Hatice bint-i Ahmed Ağa'dan 1.100 guruş borç almıştılar ve 200 guruşunu ödedikleri bu borcun geriye kalan 900 guruşu için 91 gün vadeleri kalmıştı.⁵⁶¹

Şehir ile kırsal arasında borç üzerinden kurulan ilişki sadece bu yetim malları üzerinden gerçekleşmekle kalmaz. Şehirli sermaye sahiplerinin – görevlilerin değil – kırsal ile hem bireysel hem de kitlesel borç ilişkisi kurduklarını gösteren birçok belge sicillerde mevcuttur. Rusçuk sicillerinde tespit edilebildiği kadarıyla, 3'ü aynı kişinin aynı amaçla aynı köye verdiği, diğer 3'ünün de aynı kişinin farklı köylere verdiği örnekler de dâhil, toplam 10 adet kayıtta şehirli nakit sahibi kişilerin köylülere kitlesel olarak borç verdikleri görülmektedir. Ekseriyetinin "ağa" unvanlı kişilerden oluşan bu alacaklı grubunun görünüşe göre sadece ekonomik sermayeye değil, aynı zamanda politik sermayeye de sahip oldukları anlaşılmaktadır. Abdi Çelebizâde Ahmed Ağa⁵⁶², Mehmed Ağa ibn Hüseyin Çavuş⁵⁶³,

⁵⁶⁰ A.K.M.U.K. R-3, Varak 4a, 26 Safer 1097 (22 Ocak 1686).

⁵⁶¹ A.K.M.U.K. R-4, Varak 3b, 25 Zilkade 1106 (7 Temmuz 1695).

⁵⁶² A.K.M.U.K. R-1, Varak 3a, 4 Safer 1067 (22 Kasım 1656) Abdi Çelebizâde'nin malından temsilcilerinin tamamının zimmîlerden oluştuğu Taban Köyü sakinleri 150 gün vadeyle 15.000 akçe borç verilmiştir.

⁵⁶³ A.K.M.U.K. R-1, Varak 8b, 12 Receb 1067 (26 Nisan 1657) Dergâh-ı Âli müteferrikalarından Mehmed Ağa ibn Hüseyin Çavuş, 1061 senesi cizyeleri için Maratin köyü zimmîlerine 61.000 akçe borç vermiş olduğu halde köylülerin bu borcu ödemediklerinden ötürü konuyu mahkemeye taşımış. Köylülerin ödemeyi yaptıklarını iddia etmelerine rağmen iki taraf da iddialarını destekleyecek kanıt gösteremediklerinden Mehmed Ağa'nın yemin etmesiyle köylüler borçlarını ödemekle yükümlü kılınmıştır. Hemen akabinde kaydedilen 16 Receb tarihli diğer bir hükümde de aynı aktörler yer almışlar. Bu defa 1060 senesi cizyelerini ödemek için köy ahalileri Mehmed Ağa'dan 60.532 akçe borç almışlar ve bunun 48.100 akçesini ödedikleri halde geriye kalan

İsmail Ağa ibn Abdülkerim Efendi⁵⁶⁴ ve Arslan Ağa'nın⁵⁶⁵ temsil ettiği “ağa kreditörler” dışında Ahmed Çelebi bin Abdülmennan⁵⁶⁶ ve Elhâc Hasan bin Arabzâde Elhâc Mustafa⁵⁶⁷ ise en azından – güvenilirmez bir unsur olmakla beraber – unvanları açısından askerî olmayan grubu temsil ettikleri varsayılabilir. Bu sermayedarların kırsal ile geliştirdikleri borç ilişkilerinin genellikle vergi borçları, özellikle de cizye vergileri, üzerinden gerçekleştiği, bu bağlamda da bu şehirli borç verenlerin muhataplarının çoğu zaman zimmîler olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklardan elde edilebildiği kadarıyla çiftliklerde ikamet edenlerin zimmî olmaları ile sicillere kaydedilen borç temessüklerinden takip edilebildiği kadarıyla borçlandırılan köylülerin genellikle zimmîlerden oluşması eğer bir rastlantıysa bile ilginç bir noktayı teşkil ettiği aşîkârdır. Borçluların, borçlarına karşılık kimi zaman “*kefîl bi'l-mâl*” haricinde gösterdikleri bir rehin olmadığı için borçlunun borcunu ödeyemediği durumlarda sadece bu borcun ödenmesi gerektiği yönünde bir hüküm verildiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, kent ile kırsal arasında, genellikle de vergi üzerinden, kurulan kitlesel borç ilişkilerinin kentli nakit sermaye sahiplerinin kırsalda toprak ve türevlerinin sahipliğine yol açıp açmadığı bu borç temessüklerinden anlaşılamamaktadır.

Konu akışından sapma pahasına meselenin daha iyi kavranabilmesi için bu kısa köşeli parantezi kapattıktan sonra asıl konuya geri dönecek olursa, çiftlik transfer kayıtları

12.400 akçe (tam rakam 12.432 olması lazım) zimmetlerinde kaldığı için konu mahkemeye taşınmış. Köylüler ise bu borcun tamamının mecliste hazır bulunan Mustafa Çelebi'ye ödendiğini iddia etmişler. Mustafa Çelebi'nin inkârı ve köylülerin de iddialarını kanıtlayan bir delilleri olmadığı için yine dava Maratın köylülerinin aleyhine sonuçlanmıştır. Benzer şekilde bu hükmün arkasından gelen, aynı tarihli bir diğer kayıta da Mehmed Ağa, Maratın köyü zimmîlerinin 25.870 akçe tutan 1062 senesi cizyelerini cizye toplayıcısı Nehib Ağa'ya ödemiş. Maratın köyünün birkaç defa, borçlarını ödediklerini iddia ettikleri halde mahkemeye çıkıp iki tarafın da kesin bir delil ortaya koyamamasına rağmen Müslüman davacının, zimmî davalıya karşı yemin ederek davayı kazanması şer'î usullere göre meşru olmakla beraber yine de bu haliyle ilginçtir.

⁵⁶⁴ A.K.M.U.K. R-3, Varak 40b, 14 Zilhicce 1093 (14 Aralık 1682). Dümekle köyünden Kara Ahmed Ağa ibn Receb, Hasan Beğ bin Abdullah ve İbrahim Beşe ibn Kurd, Cami-i Atik Mahallesi sakinlerinden İsmail Ağa ibn Abdülkerim Efendi'den köy ahalisinin “kendi umurları için” aldıkları 90 gün vadeli 500 esedî guraşa “kefîl bi'l-mâl” olduklarını belirtmişlerdir. Yalnız ilginç olan nokta, İsmail Ağa ibn Abdülkerim Efendi'nin 5 Şaban 1093 (9 Ağustos 1682) tarihine kadar bu köyün mültezimi olduğudur.

⁵⁶⁵ A.K.M.U.K. R-2, Varak 24b, 5 Zilkade 1110 (5 Mayıs 1699). Tutrakan köyü sakinlerinden bir grup Müslim ve zimmî köyü temsilen Arslan Ağa'dan aldıkları 206 guraş borç aldıklarını tasdik etmişlerdir.

⁵⁶⁶ A.K.M.U.K. R-3, Varak 40b, 6 Zilhicce 1093 (6 Aralık 1682). Rahova-i Zîr köyünün işlerine vekil “kocalarından” iki zimmî, 1093 senesi bedel-i avarız-ı şa'ir için Ahmed Çelebi bin. Abdülmennan'dan 120 gün vadeyle 138,5 guraş borç almışlar.

⁵⁶⁷ Elhâc Hasan bin Arabzâde Elhâc Mustafa'nın dâhil olduğu 3 dava vakası da sadece 1147 (1734/1735) tarihli olarak R-52, Varak 8a'da geçmektedir ve bu borç ilişkilerinin hepsi de 1140 (1727/1728) senesine dayanmaktadır. İlk kayıta Obretnik köyü ahalilerinin miktarı belirtilmemiş bir meblağ aldıkları borcu ödemediklerinden bahseder. İkinci vaka ise Ablanova köyünden isimlerinin belirtilmediği kimselerin iki defada 218 guraş aldıkları borcu ödememelerinden kayıtlara yansımıştı. Üçüncüsü de Elhâc Hasan ve kardeşi Ahmed'in babaları olan Arabzâde Elhâc Mustafa'nın hayatta iken Dümekle köyü ahalilerine verdiği miktarı belirtilmemiş borcun kendi sağlığında tahsil edilemediği gibi çocukları tarafından da bir türlü alınamamasından ötürü sicile kaydedilmişti. Şikâyetlerini Vidin divanına yazan Elhâc Hasan'ın probleminin çözülmesi için *kudvetü'l-emâcid ve'l-a'yân* Hüseyin Beğ mübaşir tayin edilmiştir.

detaylıca incelendiğinde belli bir örüntü bulmak mümkündür. Sözelimi bu örüntü, satış işlemlerinin dikkate değer bir kısmında çiftlik sahibinin vefatından sonra mirasçılarının kendi hisselerine intikal eden çiftliği – genellikle aile dışından birine – satmaları şeklinde tezahür etmektedir. Rusçuk kadı sicillerinde yer alan biri aile içi alım-satım diğer ikisi iptal edilen satış işlemi olması nedeniyle dışarıda tutulduğunda geriye kalan 9 adet çiftlik satışı kayıtlarından 4 tanesinde satışı gerçekleştirenler, veraset intikal yoluyla çiftlik üzerinde hak sahibi olan kimselerdi. Kara Mustafa Mahallesinden Yusuf Çelebi⁵⁶⁸, Arık Ramazan Mahallesinden Şaban Ağa bin Mustafa⁵⁶⁹ ve Cami-i Atik Mahallesinden Ali Ağa bin Mehmed bin Abdullah'ın⁵⁷⁰ varislerinin yapmış oldukları çiftlik satışı işlemleri bu duruma örnek teşkil ederler. Mirasçılar tarafından bunun gibi gayrimenkullerin satışıyla Ankara'daki sicillerde karşılaşılan Faroqi iki olasılık üzerinde durur: ya mirasçıların sayısı çok fazla olduğu ya da vârislere intikal eden borçların ödenmesi için miras kalan bazı malların satılmasının gerekli olduğu durumlarda bu gibi pahalı gayrimenkullerin mirasçılardan birine veya bunlar dışında bir başkasına satıldığını belirtir. Fakat dışarıdan birine satılmasının daha yaygın görüldüğünü de ekler.⁵⁷¹ Rusçuk söz konusu olduğunda buna bir de ölenin mallarının idaresini üzerine alacak bir (yetişkin) erkek çocuğunun veya hiç çocuğunun olmadığı durumları da eklemek gerekecektir.

Faroqi'nin tespitlerinden borçların, bu bağlamda, toprakların satılmasını gerekli kıldığı örneklerle Rusçuk'ta ne çiftlik ne de değirmenler bağlamında rastlanmıştır ve mirasçı sayısının fazlalığından dolayı satış ise en azından çiftlikler için kayıtlara yansıdığı kadarıyla geçerli değildir. Bunlara karşın, yetişkin bir erkek çocuğun olmadığı durumlarda satılan çiftlikler çok daha sık görülmektedir. Hatta bölgeye ait kayıtlarda tespit edilen üç mevtaya ait dört çiftlik satış işleminin hiçbirinde yetişkin erkek mirasçı bulunmamaktadır. Örneğin, bahsi geçen Şaban Ağa bin Mustafa'nın çok çeşitli bir müstemilat ile tarımsal ve hayvansal menkulleri ihtiva eden çiftliğini *fahrü'l-akrân* Elhâc Yakub Çelebi'ye satan mirasçılar arasında eşi Ayşe bint-i Mehmed Çavuş, ana-baba bir kız kardeşi Kıymet ile yine ana-baba bir erkek kardeşinin oğlu Ahmed Çelebi bin Ramazan bulunmaktaydı.⁵⁷² Benzer şekilde, Ali

⁵⁶⁸ A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 14 Rebülevvel 1097 (21 Şubat 1686).

⁵⁶⁹ Şaban Ağa'nın mirasçıları, biri dışarıdan birine biri ise aileden birine olmak üzere iki ayrı çiftlik satışı yapmışlardır. A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebülevvel 1111 (11 Eylül 1699) aile dışına yapılan satışı, A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebülevvel 1111 (20 Eylül 1699) ise mirasçılardan birinin diğer hissedarların hissesini aldığı satışı ihtiva eder.

⁵⁷⁰ A.K.M.U.K. R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741).

⁵⁷¹ Faroqi, Suraiya. (1980). "Land Transfer, Land Disputes and Askerî Holdings in Ankara (1592-1600)". *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Maisonneuve, s. 95

⁵⁷² A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebülevvel 1111 (11 Eylül 1699).

Ağa ibn Mehmed bin Abdullah'ın vefatından sonra mirasçılarından⁵⁷³ ana-baba bir erkek kardeşi Ahmed Ağa ve ana-baba bir kız kardeşleri Ayşe ve Sultan, Arslan Ağa Çiftliği olarak bilenen çiftliği *fahrü'l-a'yân* Mehmed Beğ bin Mustafa Beğ'e satmışlardır.⁵⁷⁴ Bu iki örneğin de ortak noktası vefat edenlerin geride kalan mirasçıları arasında herhangi bir çocuğunun bulunmamasıdır.

Bunların dışında, Kara Mustafa Mahallesinden Yusuf Çelebi'nin vefatından sonra mallarının, eşi Neslihan ve küçük yaştaki oğlu Ahmed ile küçük kızı Fatıma'ya miras kaldığı örnek, malların neslen aktarımı bakımından diğerlerinden ayrılır. Yetimlerin vasisi ana-bir kardeşi olan Mustafa Beğ, miras kalan harabe çiftliği, hayvanlar ile çayır ve tarlaları müzayede ile Elhâc Ali'ye⁵⁷⁵ satmıştır.⁵⁷⁶ Bu vakada mirasçıların malların idaresini ele alamayacak kadar küçük olmalarının yanı sıra satışa konu olan çiftliğin “harabe” olması, zaten bir süredir çiftlikle ilgilenilmediğinin ve elden çıkarılması için geçerli bir gerekçe olduğunun göstergesidir. Yusuf Çelebi'nin ne zaman vefat ettiği bilinmediği için çiftliğin kendi sağlığı zamanında mı yoksa kendisinin ölümünden sonra ilgilenecek kimsesi kalmadığı için mi ilgisizlikten harabe haline geldiğini tespit etmek zor görünmektedir.

Gerek iç gerekse de dış talebin arttığı, dolayısıyla da tarımsal/hayvansal ürünlerin fiyatlarının yükseldiği ve bunlarla ilgili gayrimenkullerin de kıymetlendiği kabul edilirse maliklerin bunları aile içinde tutarak sonraki kuşaklara aktarması, bu vârislerin de bunları ellerinde tutmaya, hatta birden fazla kişinin hissedar olduğu işletmelerin tek bir elde toplamaya çalışması beklenirdi. Bu duruma örnek teşkil edebilecek bir vakayı Rusçuk sicillerinde görmek mümkündür. Bahsi geçen Şaban Ağa bin Mustafa'nın geride bıraktığı eşi Ayşe bint-i Mehmed Çavuş, ¼ hissesinin bulunduğu Şaban Ağa'nın yeni inşa ettiği Dolab Çiftliğinin geriye kalan hisselerini, eşinin kardeşlerinden mehirine karşılık satın almıştı.⁵⁷⁷ Benzer şekilde, birden fazla kişinin dâhil olduğu hisseli çiftlik satışları yine bu bağlamda hem çiftliklerin satışında etkili olan faktörler arasında değerlendirilebilir hem de bunların tek bir elde toplanma eğilimine dair bir örnek teşkil edebilir. Mahmud Voyvoda Mahallesinden son eşi Osman Beğ ibn Ali ve ikinci veya üçüncü derece akrabalık dolayısıyla

⁵⁷³ Eşi Vahide bint-i Elhâc Ahmed Ağa, satışa konu olan “çiftlikten hisse-i irsiyyesini müteveffâ-yı mezbûrun tereke-i sâ'iresinden ahz” ettiği için satışa taraf değildir.

⁵⁷⁴ A.K.M.U.K. R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741).

⁵⁷⁵ Metnin başında Elhâc Halil diye bahsedilen kişi daha sonra Elhâc Ali olarak geçmektedir. Daha çok Ali olarak geçtiği için Elhâc Ali olarak almak uygun görülmüştür.

⁵⁷⁶ A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 14 Rebûlevvel 1097 (21 Şubat 1686).

⁵⁷⁷ A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebûlevvel 1111 (20 Eylül 1699).

Faik Mahallesinden İsmihan ibnet-i Şaban, kendilerine Esmâ bint-i Mahmud'dan miras kalan çiftliği,⁵⁷⁸ Salih Ağa'ya satmalarıyla son bulan ortaklıkları çoklu hissedarlıktan tek kişili sahipliğe geçişi göstermesi açısından önem arz eder.⁵⁷⁹ Bu örnek aynı zamanda mirası devralacak bir evladın bulunmamasının etkili olduğu çiftlik satışları kategorisine de girmektedir. Yine de genel olarak bakıldığında çiftlikleri aile içinde tutma gibi bir eğilimi kadı sicillerinde görememek çok da şaşırtıcı olmasa gerektir, zira bu kayıtların tutulması tarafların tercihlerine kaldığı için çiftlikler aile içinde nesilden nesle aktarılsa bile bunun kadı huzuruna intikal etmesini gerektirecek bir durum söz konusu değildir. Diğer bir ifadeyle miras yoluyla isterse de herhangi bir sebeple hissedarlık olsun, ileride problem doğurabilecek bir satışın, kadı mahkemesine götürülüp tescillenmesi taraflar açısından risklerin minimize edilme çabası olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla sicillerde bu gibi kayıtların diğer alım-satım kayıtlarının genelinde önemli bir yer tutması böyle bir özel durumdan kaynaklanmış olması ihtimal dâhilindedir.

Son olarak, çiftlik satışlarında etkili olan faktörlere mutasarrıfın ikametinin değişmesi de eklenebilir. Esasında tıpkı büyük malikâne ve iltizam haklarının ele geçirilmesinde olduğu gibi kârlı bir çiftliğin, sahibin doğrudan müdahalesi olmaksızın da idaresi mümkündür. Kaldı ki bu mutasarrıfların, çiftliğin idaresi ve üretimi ile ne kadar alakadar oldukları bile şüphelidir, çoğu zaman bir kethüda veya kâhyaları marifetiyle gündelik işleri idare ettikleri bilinir. Dolayısıyla, çiftliğin bulunduğu yerden uzak bir yerde ikamet edilmesi zorunlu olarak çiftliklerin satılmasını gerekli kılacak bir unsur değildir. Buna karşın Rusçuk'taki çiftlik satışlarında dikkati celp eden bir husus olarak belirtilmesi faydalı olacaktır. Nitekim daha önce Rusçuk'ta sakin iken Edirne'de mütemekkin olan Mütesellim Ali Ağa ibn Hasan, kayıtta zikredildiği kadarıyla menzil, mahzen ve ambardan mürekkep çiftliğini 120 guruşa Cami-i Cedid Mahallesinden Elhâc Receb bin Elhâc Kurd Ali'ye satmıştı.⁵⁸⁰ Bu durumu destekleyecek başka herhangi bir ipucu olmamakla beraber

⁵⁷⁸ A.K.M.U.K. R-3, Varak 6a, 12 Safer 1097 (8 Ocak 1686) tarihli muhalefat kaydında terekisi kaydedilen Esmâ Hatun'un vefatıyla çiftlik, son eşi Osman Beğ'e ve İsmihan'a miras kalmıştır. A.K.M.U.K. R-3, Varak 4b, 27 Safer 1097 (23 Ocak 1686) künyeli bir davadan anlaşıldığına göre İsmihan ve Osman Beğ'in sahip oldukları bu çiftlik, mûrisleri Esmâ Hatun ise söz konusu çiftliğe 30 sene önce vefat eden eşi Handan'dan sonra mutasarrıf olmuştur.

⁵⁷⁹ A.K.M.U.K. R-3, Varak 5b, 22 Rebülevvel 1097 (16 Şubat 1686) Buradaki müşterinin sadece adı verilmiş fakat ne sakin olduğu mahallesi ne de babasının adı yazılmıştır. Buna karşın buradaki kişinin, yaklaşık bir buçuk ay sonra yine birden çok hisseli ve hissedarların kadın olduğu bir başka değirmen satışı işlemine müşteri olarak taraf olan Salih Ağa bin Kurd ile aynı kişi olma ihtimali yüksektir.

⁵⁸⁰ A.K.M.U.K. R-4, Varak 29a, 27 Safer 1108 (25 Eylül 1696).

Ali Ağa'nın, iletişimin görece zayıf ve pahalı olduğu bir zamanda yatırımlarını daha kolay denetlenebilir bir coğrafyaya çekmeyi amaçlamış olabileceği ileri sürülebilir.

3.4.3. Mutasarrıflar-Müşteriler, Unvanlar-Sınıflar

Daha önce bahsedildiği üzere Osmanlı sosyo-idarî yapısı içerisinde, hayli problematik bir konumu işgal eden unvanlar üzerinden derinlemesine analizler yapıp, sağlıklı sonuçlar çıkarmak zor görünmektedir. Münferitliğin ortalamayı saptırmasına yol açacak kadar az sayıda örnek olmasının yanı sıra zaman içerisinde değişen önemleri dolayısıyla unvanların üzerinde durduğu zeminin kayganlığı, böyle bir güçlüğü sebep olan etmenlerdir. Yine de mevcut veriler üzerinden genel bir değerlendirme yapılacak olursa uzun bir döneme ait olmasa da kısa bir süreç içerisindeki eğilimleri yakalamak mümkündür.

Yukarıda da değinildiği gibi kırsal ürünlere artan talep ile çiftlik ve değirmen gibi işletmelerin değerlendirildiği ya da değerlendirilmesinin beklendiği bir dünyada, bu gayrimenkullerin sosyo-ekonomik ve politik sermaye sahiplerinin ellerinde toplanma eğiliminin gözlenmesi beklenir. Böyle bir ihtimalin Rusçuk'ta gerçekleşip gerçekleşmediğini öğrenmek amacıyla kaynaklara başvuran bir araştırmacı, uzun bir dönem boyunca malikler ile müşterilerin profilinde bir değişimi yakalayabilecek kadar düzenli veri dağılımının olmamasıyla karşılaşacaktır. 1656 ile 1779 yılları arasına dağılmış olan 12 çiftlik satışı işleminden 7'sinin – 17. yüzyılın son çeyreğinde – 1686-1699 yılları arasında yoğunlaştığı, bir tanesinin – 17. yüzyılın ortasında – 1656'da, ikisinin de – 18. yüzyılın ortasında – 1740-1741 yıllarında ve son olarak aynı kişiden yine bir başka aynı kişiye devredildiği ve işlemi iptal edilen ikisinin ise – 18. yüzyılın son çeyreğinde – 1779'da kaydedilmiş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla incelenen dönemin çok sınırlı bir kısmı ile ilgili diğerlerine nazaran daha sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün olmaktadır.

1683 Viyana Kuşatması'ndan sonraki uzun savaş dönemine denk gelmesi bakımından önem arz eden 1686-1699 yılları arasındaki 13 yıllık sürede gerçekleşen 7 çiftlik transferi işleminden birisi aile içi alım-satım olması hasebiyle dışarıda tutulursa geriye kalan 6 kayıt incelendiğinde çok ilginç bir tablo ortaya çıkmaktadır. Genel olarak Osmanlı sosyo-politik hayatının en önemli aktörlerinden biri olan ağaların çiftlik piyasasının önde gelen figürlerden olması gayet beklenebilir bir olasılıktır. Bu 6 adet transfer kaydında alıcı ve satıcı bağlamında 1'i çelebi 3 elhâc, 3 beğ ve 1'i elhâc 2 çelebiye karşın toplam 5 “ağanın” taraf

olarak bulunması bu pazardaki ağırlıklarını göstermektedirler. Ne var ki bu ağaların çoğunun, beklenilenin aksine, alıcı değil de satıcı pozisyonunda olmaları ise önceki ve sonraki gelişmeler bakımından dikkat çekicidir. Zira bu 6 çiftlik satışının 4'ünde ağalar satıcı konumundayken sadece bir kez alıcı olarak zikredilmişlerdir. Üstelik bu satış işlemlerinin, 3'ünün dışında geriye kalan, yarısının bizatihi çiftlik mutasarrıfı tarafından gerçekleştirilmesi yukarıda bahsedilen çiftlik satışında etkili olan faktörlerden çok daha farklı motivasyonlara işaret etmektedir. Ek olarak, bizzat çiftlik mutasarrıfının çiftliğini sattığı 2 ağa örneğinde ise satış beğlere yapılmıştır. Yalnız bu beğlerin, mensup bulundukları ailevî bağlar açısından bu ağalardan daha üst bir konumda bulundukları anlaşılmaktadır. Örneğin, çiftlik satış kayıtlarında en yüksek meblağa alıcı bulmuş olan Silahdâr Mehmed Ağa ibn Süleyman'ın çok çeşitli menkul ve gayrimenkulleri ihtiva eden 1.100 guruşluk çiftliği, sabık Tuna Kaptanı merhum Ali Paşa'nın oğlu Ahmed Beğ tarafından satın alınmıştı.⁵⁸¹ Yine merhum Ali Paşa'nın kardeşi *kıdvetü'l-emâsil ve'l-a'yân* İshak Beğ,⁵⁸² belki de daha kelepir bir çiftlik alma fırsatı yakaladığındandır, *fahrü'l-akrân* Ali Koç Ağa'nın harabe menzil yeri ile birçok menkul ve gayrimenkulü havi çiftliğini sadece 100 guruşa satın almıştı.⁵⁸³

Öte yandan satıcı ağaların karşısında beğlere nazaran daha fazla güçlenen figür “elhâc”lardır. 4 satıcı ve 1 alıcı konumunda olan ağalara karşın 3 kez anılan elhâcların 3'ünün de alıcı pozisyonunda olması ve bunlardan birindeyse “çelebi” unvanı ile birlikte anılması ilginçtir. Zira elhâc daha öncede belirtildiği gibi devlet kademesinde bir göreve binaen bahsedilmeyen ve hac vazifesini yerine getirebilecek kadar zenginliğe sahip birinin kendi hakkıyla aldığı bu unvana teknik olarak bir devlet görevlisi de sıradan bir reaya da ulaşabilmektedir. Fakat bu kayıtlarda yer alan elhâcların hiçbirinde askerî sınıfa ait olduklarına işaret edecek başka unvanları yoktur. Elbette bu durum onların kesin bir şekilde reayadan oldukları, parasallaşan ekonomi ile dezavantajlı konuma düşen Osmanlı idarî yapısındaki imtiyazlı askerî sınıfın kurdukları ekonomik tekelin, bu sınıfın dışında zenginleşen sermaye sahipleri tarafından kırıldığı anlamına gelmez. Çünkü tamamıyla o günün ihtiyaçlarına cevap verebilmesi amacıyla düzenlenmiş ve son derece pratik bir

⁵⁸¹ A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 20 Muharrem 1110 (15 Temmuz 1698).

⁵⁸² İshak Beğ'in, Ali Paşa'nın kardeşi olduğu, Paşa'nın Fatıma bint-i Abdullah adlı eşinden olan küçük oğlu İsmail Beğ ile küçük kızı Ayşe'nin amcası olarak vasisi olduğu kayıttan anlaşılmaktadır: A.K.M.U.K. R-2, Varak 34b, 15 Muharrem 1111 (13 Temmuz 1699). Fakat hiçbir yerde ne Ali Paşa'nın ne de İshak Beğ'in babalarının adları herhangi bir yerde yazılıdır.

⁵⁸³ A.K.M.U.K. R-2, Varak 6a, 25 Muharrem 1110 (3 Ağustos 1698).

uygulamaya hizmet eden bu kayıtlar, bugünün araştırmacısının aradığı sorulara cevap verememesinden dolayı “eksik”, “gayri muntazam” ve “primitif” olmakla itham edilebilir.⁵⁸⁴ Gelenek ve göreneklerin etrafında şekillenmiş, yazılı olmayan enformel normların hüküm sürdüğü ve bireyler arası ilişkilerin çoğu zaman “gayri resmî” bir düzlemde gerçekleştiği bir dünyadan, büyüyen şehirler ve karmaşık ekonomik sistemlerin gelişimi ile bireyler arası ilişkileri tanzim eden enformel değerlerin formelleştiği ve bu ilişkilerde artık devletin müdahalesinin “resmiyet” namına gerekli olduğu bir dünyaya geçiş sürecinde bu gibi kaynakların güvenilirliğine dair şüphe su götürmez bir gerçektir. Bir zorunluluk olmamasına rağmen satış akdinin kadı siciline kaydedtirilmesi, bu kişilerin kim oldukları, en azından satıcı açısından çoğu zaman ikamet ettikleri yerin belirtilmesi, satılan malın kabaca ne olduğu ve gayrimenkul ise konumunun tespitinde çok pratik bir fayda sağlayan komşuların belirtilmesi bu formelleşmenin erken safhalarına işaret ederken alım-satım taraf olanların kimi zaman babasının adı belirtilmeksizin sadece kendi adının geçmesi, satışa konu olan malın tam bir muhtevasının verilmemesi ve hatta kayıt altına alınmamış bir malın satışının sadece şahitlerin şهادetleri ile meşru kabul edilmesi ise bu olgunun enformel yönünü açık bir şekilde göstermektedir. Dolayısıyla konuyu toparlamak gerekirse, adı geçen elhâcların askerî veya reaya olduğu bilenemeyeceğine göre bu unvanın sosyo-ekonomik anlamı üzerinde durmak gerekmektedir. Görünüşe göre hac yapabilecek kadar zengin bir takım kimselerin sermayelerini değerlendirme biçimi olarak 17. yüzyılın sonunda çiftliklere yatırım yapmayı tercih etmişlerdi.

Daha önce de kırsal işletmelerin önemlerinin artması ile bu gayrimenkullerin sosyo-ekonomik ve politik konumları güçlü kimselerin ellerine geçme eğilimi arasında bir ilişki olması gerektiği belirtilmişti. Bu bağlamda az sayıdaki örneğe binaen şüpheyi elden bırakmamak kaydıyla paşa ailesine mensup beğlerin ve varlıklı elhâcların 17. yüzyılın son çeyreğinde hep alıcı konumunda bulunmaları bu zayıf eğilimin habercisi olarak değerlendirilebilir. Öte yandan bu varsayımın uyumlu olarak çiftlik alım-satım kayıtlarında aynı kişilerin alıcı konumunda daha sık görülmeleri de beklenirdi. Ne var ki böyle bir durum verilerin en yoğun olduğu 13 yıllık dönemde ne çiftlikler ne de değirmenler bağlamında söz konusudur. Böyle bir eğilim ancak 18. yüzyılın son çeyreğinde firarî Rusçuk ayanı Çelebizâde Seyyid Mehmed Efendi’nin mallarının müsadere edilmesinden sonra iki çiftlik

⁵⁸⁴ Bugünün teknolojisinin sağladığı imkânlar ve devletin kayıt tutma konusundaki maharetinin önceki dönemlere kıyasla çok daha verimli olduğu bir dönemde dahi bir alım-satım işleminin tescillenmesi için noterde beyan edilen rakamlar güvenilir olmaktan çok uzaktır. Aslında satış akdinin gerçekleştiği meblağın çok daha altında kaydedilen rakamlar, bu tür kayıtların ne kadar güvenilir olduklarını göstermektedir.

ve bir değirmenin müzayede ile Serdengeçti ağalarından *mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân* Mustafa Ağa ibn Mehmed Ağa tarafından satın alındığı örnekte gözlemlemek mümkün olmuştur.⁵⁸⁵ Bu işlem ise Çelebizâde Seyyid Mehmed'in kardeşi Şerif Hasan Paşa'nın müdahalesiyle iptal edilmiş görüldüğünden gerek olmadıkça dikkate almamak gerekir.⁵⁸⁶ Bunun öncesinde, beklenilenin aksine, ölen birinin geriye kalan mallarının intikal ettiği mirasçıları tarafından satışa sunulan çiftlik ve değirmen gibi gayrimenkullerin tek biri kişi tarafından değil de farklı kişiler tarafından satın alındığını gösteren örnekler mevcuttur. Örneğin, Cami-i Atik Mahallesi'nden Ali Ağa ibn Mehmed bin Abdullah'ın vefatından sonra varislerinden kardeşleri Ahmed Ağa, Sultan ve Ayşe'ye miras kalan 6 göz değirmen ile bitişiğindeki çayır, 600 gurus karşılığında *fahrü'l-a'yân* Elhâc Ahmed Ağa ibn Mehmed Ağa'ya satılmıştı.⁵⁸⁷ Öte yandan, aynı mevtanın geride bıraktığı Arslan Ağa Çiftliği olarak bilinen çiftliği ise 150 gurus karşılığında bu defa *fahrü'l-a'yân* Mehmed Beğ bin Mustafa Beğ'e devredilmişti.⁵⁸⁸ Benzer bir durum Şaban Ağa bin Mustafa'nın vefatından sonra gerçekleşen hadiselerde de gözlenebilir. Şaban Ağa'nın yeni inşa ettiği Dolab Çiftliği'ni eşi Ayşe bint-i Mehmed Çavuş diğer hissedarların hissesini satın alarak sahibi olurken⁵⁸⁹ Yovan adlı köydeki çok çeşitli müstemilat ve hayvanatı müstemil diğer çiftliğini ise 370 gurus karşılığında *fahrü'l-akrân* Elhâc Yakub Çelebi satın almıştır.⁵⁹⁰ Bütün bu örnekler ya tek seferde bu kadar yüklü meblağları ödeyebilecek bir kişinin olmadığına ya da, daha makul bir fikir olarak, tek seferde bu kadar yüklü meblağları bu işletmelere yatırmanın sermaye sahipleri açısından çok kârlı bir yatırım addedilmediğine işaret eder.

Analiz düzlemini veri dağılımının en yoğun olduğu 17. yüzyılın son çeyreğindeki 13 yıllık periyodun dışına çıkıp daha geniş bir sürece bakıldığında yorum yapılabilecek kadar örnek sayısının olmamasıyla karşılaşılır. 1656-1779 arasında Rusçuk kadı sicillerine yansıdığı kadarıyla 12 adet çiftlik transfer kaydı bulunmuştur. Fakat bunlardan bir tanesi aile içi devir işlemi olduğundan⁵⁹¹ 18. yüzyılın sonuna ait diğer iki çiftlik transfer işleminin bahsi

⁵⁸⁵ A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b/101a, 18 Şevval 1193 (29 Ekim 1779) künyeli kayıta 8 göz değirmendeki 2 göz hisseyi 221 gurusu satın almıştır. A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779) künyeli kayıta 25 adet reaya odalarından ibaret olan Handan Çiftliği olarak bilinen çiftliği 400 gurusu satın almıştır. A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 24 Şevval 1193 (4 Kasım 1779) künyeli kayıta 20 dönüm mîrî arazi üzerine kurulu Ali Paşa Çiftliği olarak bilinen çiftliği 360 gurusu satın almıştır.

⁵⁸⁶ D.A.B. AE.SABH.I.. Yer Bilgisi: 321–21830, 21 Şevval 1193 (1 Kasım 1779).

⁵⁸⁷ A.K.M.U.K. R-38, Varak 9a, 6 Şaban 1154 (17 Ekim 1741).

⁵⁸⁸ A.K.M.U.K. R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741).

⁵⁸⁹ A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebûlevvel 1111 (20 Eylül 1699).

⁵⁹⁰ A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebûlevvel 1111 (11 Eylül 1699).

⁵⁹¹ Bahsedilen aile içi devir işlemi Şaban Ağa'nın Dolab çiftliğinin eşi Ayşe bint-i Mehmed Çavuş tarafından satın alındığı kayıttır. A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebûlevvel 1111 (20 Eylül 1699).

geçen Şerif Hasan Paşa'nın müdahalesinden anlaşıldığına göre iptal edildiğinden dâhil edilmemiştir.⁵⁹² Böylelikle eldeki analiz edilebilir örnek sayısı 9'a düşer ki bunun 6'sı 13 yıllık dönemde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla çiftlik alım-satımlarında yer alan tarafların unvanları üzerinden söz konusu 13 yıllık süreç dışında herhangi bir eğilimin saptanması mümkün değildir. Yine de iptal edilmiş bir işlem kaydı olmasına rağmen Çelebizâde Seyyid Mehmed Efendi'ye kadar Rusçuk sicillerine yansıyan çiftlik alım-satım kayıtlarının hiçbirinde "efendi" unvanına sahip veya genel olarak unvanlarında ilmiyeye işaret eden bir kimsenin bulunmaması ilginçtir. Artık bu döneme gelindiğinde unvanların işaret ettikleri sınıflar bulanıklaşmış ve kişilerin farklı durumları için farklı unvanların kullanılması gibi bir durum söz konusu olmasına rağmen Çelebizâde Seyyid Mehmed'in isyan etmeden önce Bender defterdarlığına atanmış olduğu dikkate alındığında ilmiye sınıfıyla ilişkisi daha sağlam görünür. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer yerlerinde örneklerine çok daha sık rastlandığı üzere şehirli ilmiye sınıfı mensuplarının kırsal ile hem borç hem de gayrimenkul sahipliği ilişkisi kurdukları bilinirken⁵⁹³ en azından Rusçuk'ta ilmiye sınıfı mensuplarının çiftlik alım-satım piyasasında aktif bir rol oynamadıkları anlaşılmaktadır. Elbette bu durum ilmiye mensuplarının çiftlik sahibi olmadıkları anlamına gelmez.

Alım-satım kayıtları sadece çiftlik sahipliğinin hareketliliğini takip etmekte kullanılacak bilgiler ihtiva etmez. Her zaman muntazam bir şekilde olmamakla beraber bazen alım-satım konu olan çiftliğin komşularının da belgede anıldığı görülebilmektedir. Bu aynı zamanda çiftliklerin genellikle uzak boş bir yerde tek başına konumlandırılmış bir yapı olmaktan ziyade diğer çiftliklerden, bağlardan, arsalardan mürekkep bir mozağin içerisinde yer aldığını, kısacası birinin tasarrufu altındaki başka gayrimenkullere komşu olduğunu da gösterir. Mufassal Cizye Tahrir Defterlerinden ise bunlardan bazılarının mevcut köylerin sınırları dâhilinde yer aldıkları anlaşılmaktadır.⁵⁹⁴ Dolayısıyla bu kayıtlardan eski ve yeni maliklerin profillerindeki değişiklik dışında – bununla ilgili tek kaynak olmamakla birlikte – mevcut çiftlik sahipleri hakkında da fikir sahibi olunabilir. Fakat kaydedilenlerin

⁵⁹² Söz konusu iptal edilen iki çiftlik devir işlemi firarî Çelebizâde Seyyid Mehmed Efendi'nin müsadere edilen mallarından iki adet çiftliğin Serdengeçti Ağalarından Mustafa Ağa ibn Mehmed Ağa tarafından satın alındığı örneklerdir. A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 23 Şevval 1193 (3 Kasım 1779), A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 24 Şevval 1193 (4 Kasım 1779).

⁵⁹³ Ergenç ve Taş. (2012). "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolu'sunda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler", s. 241.

⁵⁹⁴ Örneğin 18 nefer zimmînin kaydedildiği "Çiftlik-i Hüseyin Ağa der-karye-i Pirgoz" veya 6 nefer zimmînin kaydedildiği "Çiftlik-i Ramazan Çelebi tabi-i karye-i Pirgoz" [MAD 3460, 29 Zilhicce 1108 (19 Temmuz 1697)] veya "Çiftlik-i Ali Ağa der-karye-i Batın" ifadeleri buna dair bilgiler verir [MAD 5377, Gurre-i Safer 1079 (11 Temmuz 1668)].

bir kısmında komşular olarak “Tuna”nın, meranın, bir kişiye ait değil de genel olarak bağlık olan bir bölgenin (Tuna bağları gibi) verilmesi zaten sınırlı sayıdaki örneğin, belli sayıdaki komşularını daha da sınırlı bir seviyeye düşürmektedir. İptal edilenler de dâhil toplam 12 adet çiftlik devir kaydının 7’sinde satılan çiftliğin komşularından bahsedilmektedir. Bunlardan birisi sadece “*iki tarafı tarîk-i ‘âmm ile mahdûd ve mümtâz*” olarak⁵⁹⁵ bir diğeri ise Tuna, Taban Köyü ve iki tarafı da meraya komşu olarak⁵⁹⁶ kaydedilmiş fakat herhangi bir kimsenin gayrimenkulüne değinilmemiştir. Bunlar çıkarıldığında geriye kalan mutasarrıfın isimleriyle kaydedildiği 5 komşu gayrimenkulünden 17. yüzyılın son çeyreğine ait olan ikisinde, iki “çelebi” çiftliğine karşın bir “ağa” çiftliği ve bir de birkaç zimmîye ait ev ile karşılaşmaktadır.⁵⁹⁷ 18. yüzyıla ait olanlarda ise bu defa dört “ağa” ve bir “çelebi”, çiftliklerin komşuları arasında zikredilmektedir. Yalnız bu dönemdeki çiftliklerin komşularının tasarrufunda olan gayrimenkullerin türleri sadece çiftlik olarak değil arsa, mülk ve bağ şeklinde çeşitlenmiştir. Örneğin, Rusçuk Voyvodası Mehmed Ağa’nın satın aldığı çiftliğin komşuları arasında Mustafa Ağa ve Halil Ağa’nın çiftlikleri bulunurken bir diğeri *merhum* Kadeşzâde Hasan Ağa’nın arsasıydı.⁵⁹⁸ Bir diğerinde Mehmed Beğ bin Mustafa Beğ’in satın aldığı çiftliği Elhâc Mehmedzâde Abdullah Çelebi mülklerine komşu olarak kaydedilmiştir.⁵⁹⁹ Son olarak Serdengeçti ağalarından Mustafa Ağa ibn Mehmed Ağa’nın iptal edilmekle beraber satın aldığı kayıtlara yansıyan Çelebizâdelere ait çiftlik ise Ahmed Ağa ve Yakub Ağa bağlarına komşudur.⁶⁰⁰ Dolayısıyla, 18. yüzyıla gelindiğinde çiftliklerin komşu profili bir önceki yüzyıla nazaran önemli ölçüde değişmiş olmakla beraber bu defa gayrimenkullerin cinsi de değişmiş görünmektedir.

Hulasa, zaten az sayıdaki örnekleri oluşturan çiftlik alım-satım kayıtlarının içerisinde komşulu çiftliklerin çok daha az bir kısmı temsil ettiğini akılda tutmakla beraber bir önceki analiz yönteminden daha farklı bir tablonun ortaya çıktığı görülebilmektedir. Zira sadece çiftlik alım-satımlarına taraf olanların incelenmesinde ağaların, en azından 17. yüzyılda, çiftlik piyasasında alıcı konumlarının zayıfladıkları görülmüştü, fakat 18. yüzyılda sınırlı

⁵⁹⁵ A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 14 Rebülevvel 1097 (21 Şubat 1686).

⁵⁹⁶ A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656).

⁵⁹⁷ A.K.M.U.K. R-3, Varak 5b, 22 Rebülevvel 1097 (16 Şubat 1686) künyeli Şaban Ağa’nın satın aldığı çiftliğin komşuları arasında Ali Ağa’nın çiftliği ile Çelebi Efendi’nin kethüdası Ahmed Çelebi’nin çiftliği yer alır. A.K.M.U.K. R-4, Varak 29a, 27 Safer 1108 (25 Eylül 1696) künyeli kayıta ise Elhâc Receb bin Elhâc Kurd Ali’nin satın aldığı çiftlik, Keyvanoğlu Mustafa Çelebi Çiftliği ile Topal Mamço ve Yovan adlı zimmîler ile adı okunamayan bir başka kişinin evlerine komşudur.

⁵⁹⁸ A.K.M.U.K. R-7, Varak 30a, 10 Şevval 1152 (10 Ocak 1740).

⁵⁹⁹ A.K.M.U.K. R-38, Varak 21a/b, 26 Şaban 1154 (6 Kasım 1741).

⁶⁰⁰ A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b, 24 Şevval 1193 (4 Kasım 1779).

sayıdaki örnek nedeniyle bir çıkarım yapmak mümkün olmamıştı. Bu komşuluk ilişkileri ile beraber düşünüldüğünde ağaların 18. yüzyılda toprak sahipliğindeki ağırlıklarının artmış olabileceği gibi bir şüphe uyanmaktadır.

Bütün bu unvanlar üzerinde yapılan, çiftliklerin sosyo-ekonomik ve politik sermaye sahiplerinin ellerinde toplanma eğilimi gösterip göstermediğine dair yorumlar bir tarafa bırakılırsa *elkâblar* üzerinden bir değerlendirme yapmak daha farklı bir perspektif kazandıracaktır. Unvanların değişkenliği ve zemininin kayganlığı dikkate alınırca bunlar üzerinden askerî ve reaya ayrımı yapmak zor görünmektedir. Buna karşın daha sağlıklı bir analiz imkânı sunan *elkâblar*, kişinin toplumsal konum ve itibarının devlet nezdindeki yansımaları ifade eder. Diğer bir ifadeyle taşıdığı unvan açısından önemli bir makam ve statü sahibi olması beklenen birinin aslında mal varlığı ve iştigal ettiği meslek açısından o kadar da mühim bir sosyal konuma sahip olmamasından kaynaklanan problem *elkâblar* ile çözülebilir. Bu açıdan bakıldığında 17. yüzyılın sonundan, tam olarak 1698 tarihinden, itibaren 1779 yılına kadar istisnasız bütün çiftlik transfer işlemlerinin hepsinde alıcı pozisyonunda olan kişilerin isimlerine *fahrü'l-akrân*, *fahrü'l-a'yân*, *kıdvetü'l-emâsil* ve *'l-a'yân* veya *mefâhirü'l-emâsil* ve *'l-akrân* şeklinde *elkâbların* eşlik ettiği görülmektedir. Daha kesin bir ifadeyle 1656-1779 tarihleri arasında kayıtlarda yer alan 10 çiftlik alım-satım işleminin 6'sı – ki bunların hepsi bu kronolojik spektrumun sonuna doğru sıralanmıştır – bu *elkâblarla* beraber anılmaktadır. Yalnız bu da peşinen çiftliklerin sosyo-ekonomik sermaye sahiplerinin ellerinde toplanma eğilimi gösterdiğine kuvvetli fakat kesin bir delil değildir. Zira bu *elkâbların* daha seyrek olmakla beraber satıcı konumundaki kimseler tarafından da kullanıldığı görülebilir. *Kıdvetü'l-emâsil* ve *'l-a'yân* İshâk Beğ'in harabe bir çiftlik satın aldığı *fahrü'l-akrân* Ali Koç Ağa bin Osman bu duruma örnek verilebilir. Fakat bu örnekte bile ilkinin kullandığı *elkâbın*, satıcınınkinden daha üstün olduğuna dikkat edilmelidir.

Öte yandan satıcı konumundakilerde *elkâbların*, alıcılara nazaran daha ender kullanılmasının bir sebebi bunların bir kısmında satıcı olarak aslında mirasçılarının bulunmasıdır. Örneğin, 13 Ağustos 1696 tarihli bir değirmen alım-satım kaydında Arslan Çelebi ve İbrahim Çelebi ibn Ahmet Çelebi'den değirmen hissesi satın alan Şaban Ağa ibn Mustafa'nın *elkâbı fahrü'l-akrân* olarak geçerken⁶⁰¹ vefatından sonra mirasçılarının iki adet

⁶⁰¹ A.K.M.U.K. R-4, Varak 27a, 14 Muharrem 1108 (13 Ağustos 1696).

çiftliğini sattığı örnekte ise kendisinin hiçbir *elkâb*ından bahsedilmemiştir.⁶⁰² Yalnız bu satıcılar arasında asıl mal sahibinin yerine mirasçılarının müdahil olduğu örnek sayısı 4'tür. Bununla ilgili bir başka ama zayıf bir ihtimal ise tıpkı bu tür sözleşmelerde satıcının ikametinin çoğunlukla belirtilmesine rağmen alıcının ikametinin verilmemesi gibi tam tersi olarak *elkâblar*ın ise daha çok müşterilerin isimleri ile beraber anılmış olmasıdır. Fakat bu ihtimal, ampirik verilerle desteklenebilen önceki etkenin gölgesinde kalmaktadır.

Sonuç olarak çiftliklerin unvanlar açısından bakıldığında 17. yüzyılın son çeyreğinde elhâcların dikkate değer bir şekilde ilgilerine mazhar oldukları ve beğlerin de bu ilgide çok cılız bir paylarının oldukları anlaşılmaktadır. Ağalar ise genel olarak çiftlik pazarında aktif bir role sahip fakat müşteri olarak değil daha çok satıcı olarak öne çıkmış görünürler. Öte yandan bütün sürece bakıldığında *elkâblar* üzerinden bir değerlendirme yapılacak olursa çiftlik satışlarında sosyo-ekonomik sermaye sahibi *elkâblı*ların artan etkinlikleri dikkatleri çeker. Elbette buradaki figürler kimi zaman belli bir zamana yığılmış, bazen geniş zaman aralıklı defterlerden elde edilen sınırlı bilgilerden çıkarılan yorumlardır. Bu büyük bilgi boşlukları olmasaydı çok daha farklı bir tablo ile karşılaşılabilir veya çok daha emin yorumlarda bulunulabilirdi.

3.5. Değirmen Alım-Satımları

Kırsal ekonomik faaliyet araçlarının en büyükleri değirmenler ve çiftliklerdir. Fakat hem alım-satım işlemlerinde hem de muhalefat kayıtlarında çiftliklere nazaran daha yüksek meblağlara konu olmasına rağmen değirmenler, çiftliklerin gölgesinde kaldığından literatürde çok az yer almıştır. Su veya rüzgâr, kimi zaman hayvan gücü gibi mekanik bir sistem ile çalıştığı için insan emeğine olan sınırlı ihtiyacına karşın buhar enerjisi gibi daha köklü değişimlere yol açmadığı için ne ekonomistlerin ne de tarihçilerin ilgisine mazhar olmuştur. Çiftlikler gibi emeği yeniden organize etme potansiyelinin olmaması akademik ilginin doğmasına engel teşkil eden bir başka faktördür. Ayrıca değirmenlerin doğrudan üretim birimi olmaması bu ilgisizliğin bir başka nedeni olabilir. Değirmen sadece ziraî ürünü bir ücret karşılığında işleyip üreticiye teslim eden tarımsal endüstriyel bir birim değildir. Değirmen sahibi bu işlem ücretini her zaman nakit olarak değil aynî olarak da alabildiği için değirmen işletmecisi herhangi bir doğrudan üretim birimine sahip ve sürecine dâhil

⁶⁰² A.K.M.U.K. R-2, Varak 32b, 25 Rebülevvel 1111 (20 Eylül 1699); A.K.M.U.K. R-2, Varak 35a, 16 Rebülevvel 1111 (11 Eylül 1699).

olmaksızın da pazara sunabileceği tarımsal ürün elde edebilmekteydi. Örneğin, aslen İstanbul'un Gedik Paşa Mahallesi'nde sakin iken ticaret için Rusçuk'ta Tuna Kapudanı Ali Paşa'nın hanında ikamet eden Hüseyin Beşe bin Ahmed, Tutrakan karyesinden Kurd Beğ bin Hasan ile müşterek olarak sahip olduğu bir göz değirmenin "5 kile dakike karşılık gelen 1/3 hissesini" ortağına satmıştı.⁶⁰³ Bir başkasını muhalefat kayıtlarında bulmak mümkündür. Mahmud Voyvoda Mahallesinden Ümmihan bint-i İsmail'in muhalefat defterinde Krasna köyü yakınlarındaki bir değirmende 80 esedî kıymetinde 10 keyl hissesinin bulunduğu yazılmıştı.⁶⁰⁴ Benzer şekilde Özi Muharebesinde şehit düşen İsmail Ağa bin Abdullah'ın yine terekesinden Seca' değirmeninde 44 keyl, Kalle değirmeninde ise 61 keyl hissesinin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰⁵ Hem bu sebepten hem de emeğin kıt ve iş gücünün pahalı olduğu bir dünyada, değirmenin çalışması için insan gücünden ziyade su gücünün kullanılmasından ötürü değirmenler en pahalı işletmeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.5.1. Değirmenler ve 'Levâhıkları'

Rusçuk bağlamında, alım-satıma konu olan değirmenler sadece "nehir ile dâir" olan binalardan ibaret olmayıp değirmen etrafındaki tarla, çayır, bağ, bahçe gibi doğrudan tarımsal üretim yapılabilecek birimlerle birlikte satıldığına dair birçok kayıt mevcuttur ve bunlar arasından yaygın bulunanı çayırlardır. Benzer şekilde Vidin'de de değirmenlerle çayırın beraber satıldığı pek çok vakaya rastlamak mümkündür.⁶⁰⁶ Örneğin, daha önce vefat eden Cami-i Atik Mahallesi sakinlerinden Ali Ağa ibn Mehmed bin Abdullah'ın varisleri, kendilerine intikal eden altı göz değirmen ile beraber bitişindeki miktarı belirtilmemiş çayırı da dönemin Rusçuk voyvodası *fahrü'l-a'yân* Elhâc Ahmed Ağa ibn Mehmed Ağa'ya 600 guruşa satmışlardı.⁶⁰⁷ Benzer şekilde vefat eden Hüseyin Ali Beğzâde İbrahim Çelebi'nin vârislerinin Mehmed Çavuşzâde Ahmed Ağa'ya sattığı dört göz değirmenin etrafındaki meyveli ve meyvesiz ağaçlar ile pınarı kapsayan mülk yerler ile

⁶⁰³ A.K.M.U.K. R-4, Varak 1b, Gurre-i Zilkade 1106 (13 Haziran 1695).

⁶⁰⁴ A.K.M.U.K. R-4, Varak 24b/25a, 19 Zilhicce 1107 (20 Temmuz 1696).

⁶⁰⁵ A.K.M.U.K. R-6, Varak 44a/b, 13 Ramazan 1150 (4 Ocak 1738).

⁶⁰⁶ Karagöz. (2018). "1700-1750 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Arazi Hukuku Uygulamaları", s. 164

⁶⁰⁷ A.K.M.U.K. R-38, Varak 9a, 6 Şaban 1154 (17 Ekim 1741).

Monla Memiş bin Mustafa'nın Mehmed bin Hüseyin'e sattığı bir göz değirmenin cümle tevabii arasında da çayırların bulunması hayli mümkündür.⁶⁰⁸

Mülk olarak değerlendirilen değirmenlerin hem mülk hem de mîrî gibi daha çeşitli statülere ait topraklarla beraber alım-satıma konu olduğu da olmuştur. Ustoriçe köyü sakinlerinden Arslan Çelebi ve İbrahim Çelebi ibn Ahmed Çelebi adlarındaki iki kardeşin yarı yarıya ortak olarak tasarruf ettikleri Kara Lom Nehri üzerinde üç göz değirmendeki bir göz hisseleri ile etrafındaki bağ, çayır ve bostanı Arık Ramazan Mahallesinden Şaban Ağa ibn Mustafa'ya 110 guruş karşılığında “*sâhib-i arz* marifetiyle ferâğ ve tefvîz” eylemişlerdi.⁶⁰⁹ Daha ilginç ve daha eski tarihli bir başka vakada satışa konu olan değirmen çok daha kompleks yapıları ve farklı statüdeki toprakları da ihtiva edecek şekilde devredilmişti. Arık Ramazan Mahallesinden Murad Çelebi ibn İbrahim adlı biri yine Kara Lom Nehri üzerinde dört göz değirmen ile yarısı tamamlanmış bir ambarı ile iki bâb haneyi, bir miktar meyveli ve meyvesiz ağaçları ihtiva eden bahçeye ek olarak 3 dönüm çayırı ve 6 parça tahminen 80 dönüm tarlayı beraberinde 1.110 guruşa Osman Ağa'ya satmıştı.⁶¹⁰ Yalnız bu örnek levâhıkları açısından ilginçtir. Zira değirmenlerin levâhıkları arasında hiç yer almayan ev ile birlikte ambar ve tarlaların da zikredilmesi bunların genellikle hep birlikte yer aldığı çiftlikleri anıştırmaktadır. Bu önemli hususa daha sonra ilgili başlık altında dönülecektir. Değirmenlerin dolaylı yoldan tarımsal ürün elde edilen kırsal işletmeler olduğuna gösteren en kesin delilleri muhallefât kayıtlarında görmek mümkündür. Örneğin, Elhâc Motaş (موتاش, başka bir yerde مطش) Ağa ibn İbrahim Çelebi'nin muhallefât defterinde yer alan “Kâdı Karyesinde değirmen icâresinden der-anbâr hınta 4.500 pare” ifadeleri değirmenlerin bu yönüne işaret eder.⁶¹¹ Böyle “levâhıkı” olmayan veya en azından onlarla beraber satılmayan kayıtların olduğu⁶¹² akılda tutulmakla beraber, değirmenlerin hem dolaylı hem de doğrudan ziraî üretim yapılabilen birimler olması muhtemelen bunların en pahalı kırsal ekonomik işletmeler olmasına sebep olan bir başka etmendir.

⁶⁰⁸ A.K.M.U.K. R-1, Varak 8a, 9 Receb 1067 (23 Nisan 1657); A.K.M.U.K. R-51, Varak 31a, 2 Cemâziyelevvel 1128 (24 Nisan 1716).

⁶⁰⁹ A.K.M.U.K. R-4, Varak 27a, 14 Muharrem 1108 (13 Ağustos 1696).

⁶¹⁰ A.K.M.U.K. R-3, Varak 8b, 8 Rebûlâhir 1197 (4 Mart 1686).

⁶¹¹ A.K.M.U.K. R-9, Varak 9b, 28 Cemâziyelâhir 1200 (28 Nisan 1786).

⁶¹² A.K.M.U.K. R-1, Varak 9a, 24 Receb 1067 (8 Mayıs 1657); A.K.M.U.K. R-51, Varak 30b, 8 Rebûlâhir 1128 (1 Nisan 1716); A.K.M.U.K. R-36, Varak 19a, 28 Cemâziyelevvel 1151 (13 Eylül 1738); A.K.M.U.K. R-8, Varak 100b/101a, 18 Şevval 1193 (29 Ekim 1779).

Yukarıda bahsi geçen toprak üzerindeki mülkiyet ve tasarruf hakları hususunu somutlaştırması açısından bu örnekler önem arz eder. Mîrî arazi üzerine tesis edilen binaların ve dikilen ağaçların mülk olduğu fakat tarım yapılabilen ve ortak kullanılan tarla, mera ve çayır gibi toprakların ise mîrî arazi olduğu daha öncesinde tartışılmıştı. Bu ayrım bir takım muğlaklıklar barındırmakla beraber son dönemlere kadar en azından hukukî metinlerde kendini göstermiştir. Söz gelimi bu ayrım kadı sicillerine, mülk gayrimenkullerin alım-satımında “*bey’-i bât-ı sahîh*” ibaresiyle, mîrî arazi rejimine tâbi toprakların işleminde ise “*sâhib-i arz* izniyle ferağ ve tefviz” şeklinde kaydedilmesiyle tezahür etmektedir.⁶¹³ Dolayısıyla yeterli sermayeye sahip bir kimse *sâhib-i arz*ın izni dâhilinde mîrî arazinin “kullanım hakkını” satın alabiliyordu. Ne var ki klasik düzende anlamı ve işlevi iyice tanımlanmış timar sahibi olarak “*sâhib-i arz*” figürünün, bu klasik düzenin değişmesiyle anlamında veya fonksiyonunda herhangi bir değişim olup olmadığı, olduysa nasıl olduğu çok açıklanmamıştır.

Söz konusu bu çalışma sosyal ve ekonomik bir çerçeve içerisinde konumlandırılrsa da sadece bununla sınırlandırılıp değişen siyasî ve askerî koşulların etkisinin görmezden gelinmesi konunun yeterince anlaşılması önünde önemli bir engel oluşturur. 16. yüzyılla beraber değişen savaş araçları ve stratejilerinin baskısı altında kalan devletlerden biri olarak Osmanlı İmparatorluğu, gerek gittikçe daha fazla sayıda piyade askerine olan ihtiyacının artması gerekse de büyüyen ordularının ve savaş masraflarının karşılanması nedenleriyle malî ve idarî mekanizmasında bir takım değişiklikler yapmak zorunda kaldı.⁶¹⁴ Klasik düzen mîrî rejimin temsilcisi olan *sâhib-i arz* bu düzen içerisinde hem savaş zamanında süvari olarak devletin askerî ihtiyaçlarına hem de barış zamanında köylüden vergilerin toplanması konusunda malî ihtiyaçlarına cevap verebiliyorken artık değişen bu koşullar içerisinde gittikçe âtıl bir duruma düşmüştü. Zira savaş meydanlarında savaşçıların profillerindeki değişim bir taraftan, iltizam ve malikâne uygulamalarının yaygınlaşması ile devletin vergi kaynaklarını kontrol mekanizmalarındaki değişim diğer taraftan *sâhib-i arz*ın işlevini de etkilemiş olmalıydı. Öyleyse 17. ve 18. yüzyıl sicillerinde mîrî toprakların alım-satımında

⁶¹³ Daha fazla ayrıntı için bkz. Karagöz. (2013). “18. Yüzyıl Şer’iye Sicil Örneklerinde Arazi Üzerinde Mülkiyet ve Tasarruf Haklarını Tanımlayan Terimler”, s. 21-62.

⁶¹⁴ Tilly, Charles. (2001). *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, 990-1992. (çev. Kudret Emiroğlu). Ankara: İmge Kitabevi, s. 62-63, 134, 151, 154, 183-184; Yun-Casalilla, Bartolomé. (2012). “Introduction: The Rise of the Fiscal State in Eurasia from a Global, Comparative and Transnational Perspective”. Bartolomé Yun-Casalilla ve Patrick K. O’Brien (Editörler). *The Rise of Fiscal States: A Global History 1500–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 3, 9; Pamuk, Şevket. (2012). “The Evolution of Fiscal Institutions in The Ottoman Empire, 1500–1914”. Bartolomé Yun-Casalilla ve Patrick K. O’Brien (Editörler). *The Rise of Fiscal States: A Global History 1500–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 305-306; 318.

iznine başvurulanan *sâhib-i arz* kimdi ve bu işlemlerdeki rolü neydi? İltizam sözleşmeleri sayesinde vergi toplamadaki artan rolleri ile alım-satım muamelelarına taraf olan ve ekonomik durumu kendilerinininkinden çok daha iyi olan ağalara karşı fermanların *elkâb* kısmının en sonunda hitap edilen timar sahibinin “izni” sembolik bir prosedür işleminden fazla bir anlam taşıyorsa o da devletin mülk ve mîrî arazi konusundaki hassasiyetinin hukukî karşılığı olmalıydı.

Yine daha önce belirtildiği gibi McGowan’ın Manastır sicillerinde 18. yüzyıla gelindiğinde toprak alım-satımlarının kaydedilmemesine gerekçe olarak kadı ve naiplerinin bu tür “yasal olmayan” satış işlemlerini kaydetmelerindeki gönülsüzlüklerini sunar. Böylece kayıtlarının kanuna uygunluğuna hâlel getirmemiş olacaklarını ileri sürer.⁶¹⁵ Fakat bu yaklaşım, merkezî otoritenin daha güçlü olduğu dönemlerde bu tür sözde “kanunsuz” işlemlerin kaydedildiği zamanlarda niye böyle bir endişenin taşınmadığı sorusuna bir açıklama getiremez. Kaldı ki daha önce de tartışıldığı gibi bu işlemler *sâhib-i arz* izni olduktan sonra yasaldı. Belki de bu tür işlemlerin kayıtlardan gittikçe kaybolmasının sebebi bu tür alım-satım işlemlerinin meşruiyetini sağlayan *sâhib-i arz*’ın da gittikçe işlevini kaybetmesi ve ortadan kalkmasıdır. Onun ortadan kalkması dolayısıyla bu tür mîrî toprak satımlarının meşruiyetini sağlayacak bir alternatifin de olmaması McGowan’ın ifade ettiği kayıtların meşruiyetine hâlel getirmeme endişesine sebep olmuş olabilir. Fakat yine de bu açıklama, bağ gibi gayrimenkullerin alım-satımının serbest olduğu halde niye sicillerden kaybolduğunu açıklamaya yetmez.

3.5.2. Değirmen Fiyatları

Etrafındaki tarla, çayır, bağ, bahçe ve ambar gibi gayrimenkullerle beraber satılmayan değirmenlerin de bulunduğu daha önce belirtilmişti. Mevcut bu yalın değirmen satışlarından bir göz değirmenin yaklaşık ne kadar olduğunu ve bunun yıllar içinde nasıl değiştiğini gösterecek kadar veri bulunmamaktadır. Bir arazi parçasının kıymeti, ilk olarak toprağın verimliliği, sulanabilir olup olmaması, büyüklüğü, yola ve şehre yakınlığı veya genel olarak bir pazara erişim imkânı gibi faktörler tarafından belirlenmektedir. Keza değirmen için de benzer amillerin etkili olduğu ileri sürülebilir. Fakat değirmenin

⁶¹⁵ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 143-144.

verimliliğini belirleyen suyun debisi, çarkın büyüklüğü, yıl boyu ne kadar işlevsel kaldığı⁶¹⁶ gibi çevresel etkenlere karşın pazar gibi tüketim veya tarla gibi üretim birimlerine yakınlık faktörlerinin hangisinin daha belirleyici olduğunu tahmin etmek güç görünmektedir. Kaldı ki belgelerde değirmenin kıymetini belirleyen, göz sayısı ve levâhıkı dışında, bu gibi detaylar mevcut değildir. Bir de belli bir dönemdeki yalın değirmen satışlarının ortalamasını alarak daha güvenilir bir rakam elde edip onu yine aynı metotla hesaplanmış sonraki dönem ile kıyaslayacak kadar veri olmaması bir yana, örnek olarak esas alınan rakamlar – her ne kadar genel bir değere yaklaşık olsa da – satıcı ile alıcı arasındaki özel şartların bu değer belirlenmesindeki etkisi göz ardı edilemez.

Vetova köyü sakinlerinden iken ölen Ömer Beşe'nin vârisleri ile yine vefat eden ortağı Mehmed adında birinin vârisleri, kendilerine intikal eden Ak Lom Nehri üzerinde üç göz değirmendeki hisselerini Ali Beğ adlı birine 35.200 akçe karşılığında satmışlardı. Aynı defterdeki 1657 yılına ait cizye ve menzil fermanlarında⁶¹⁷ verilen akçe-kâmil gurusu ile akçe-esedî gurusu denkliklerinde küçük farklılıklar olmakla beraber genel bir ortalama ortaya koyabilmek için gurusu değeri hesaplandığında 500 gurusu civarında bir fiyat ortaya çıkmaktadır. Bu da bir göz değirmenin yaklaşık 165 gurusu civarında olduğu anlamına gelmektedir.⁶¹⁸ Bir başka örnekte ise, Elhâc Musa Mahallesinden Kapucubaşı Elhâc Hüseyin Ağa, Kara Lom Nehri üzerindeki beş göz değirmenini eşi Hatice Hatun bint-i Mehmed Ağa'ya 500 gurusluk mehrinin 400 gurusuna karşılık olarak devretmişti.⁶¹⁹ Bir önceki örnekten yaklaşık yarım asır sonra bu örnekte bir göz değirmenin 80 gurusu civarına düştüğü görülmektedir. Hem iki değirmenin fiyatını belirleyen özelliklerin bilinmemesi hem de ikinci örnekte devir işleminin taraflarının birbirlerine olan yakınlıkları nedenleriyle rakamların güvenilirliği şüphelidir.

Daha sonraki bir işlemde, Cami-i Cedid Mahallesinden Abdurrahman Ağa ibn Mehmed Ağa ibn Abdülkerim, Koşov köyünde altı göz değirmendeki bir göz hissesini 220

⁶¹⁶ Yazgan, Ziya Çağrı ve Yiğit, İlker. (2021). “Osmanlı Dönemi Bir Sanayi İşletmesi Olarak Değirmenler: Tosya Nahiyesi Örneği (1578/1579)”. *Erdem*, 81, s. 187, 193-194. Yazarlar yazın suyun debisinin azalmasını ve kışın kimi zaman donmasını değirmelerin yıl boyu işlevliğini sınırlandıran etmenler olarak sayarlar. Ek olarak, incelenen dönem ve bölgedeki kaynaklara göre mevcut değirmenlerden sadece %5'i yıl boyu aktif görünmektedir.

⁶¹⁷ A.K.M.U.K. R-1, Varak 28a, 15 Zilhicce 1067 (24 Eylül 1657) tarihinde ulaşan bedel-i menzil fermanında 1 kâmil gurusu 80 akçe, 1 esedî gurusu 70 akçe olarak verilmiş. Ayrıca A.K.M.U.K. R-1, Varak 29a, 5 Zilkade 1067 (15 Ağustos 1657) tarihinde gelen cizye fermanında ise 1 kâmil gurusu için 78 akçe, 1 esedî gurusu için ise 68 akçe denkliği verilmiş.

⁶¹⁸ A.K.M.U.K. R-1, Varak 9a, 24 Receb 1067 (8 Mayıs 1657)

⁶¹⁹ A.K.M.U.K. R-51, Varak 30b, 8 Rebûlâhir 1128 (1 Nisan 1716)

guruş karşılığında Küçük Elhâc Ahmed Ağa ibn Mehmed Ağa'ya satmıştı.⁶²⁰ Bu satış işleminde bir göz değirmenin fiyatı önceki dönemlere nazaran çok fazla yükselmiş görünse de 1779 yılındaki bir başka kayıt bu artış algısını bir miktar frenlemiş görünür. Daha önce bahsi geçen Rusçuk ayanı Çelebi Efendi'nin fîrârından sonra Krasna köyündeki el konulan sekiz çark değirmenin iki çarkı müzayede ile Serdengeçtilerin ağalarından Mustafa Ağa ibn Mehmet Ağa'ya 221 guruşa satılmıştı. Bu durumda bir göz değirmenin fiyatı bu vakada 110 guruş olarak aksetmiş görünmektedir. Ne var ki bu “müzayede” işleminin ne kadar şeffaf olduğu biraz şüphelidir. Zira Çelebi Efendi'nin aynı zamanda müzayedeye çıkan diğer iki çiftliğini de yine Mustafa Ağa ibn Mehmed Ağa satın almıştı. Daha önce de bir miktar bahsi geçtiği üzere, müsadere aracı ile devlet, çiftlik ve benzeri işletmelerin yeniden dağıtımını sağlayarak bu gibi kırsal gayrimenkullerin piyasasına müdahil oluyordu. Bunlar ya belli şartlarla hanedan mensuplarına, ya müzayedeyle en yüksek teklifi verene veyahut da bir devlet memuruna bağışlanıyordu.⁶²¹ Bu örnekte, hem 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Rusçuk'un artan stratejik önemine binaen hem de daha öncesinden devletin makbüllerinden olup ayanlığa yükselmiş birinin fîrârından sonra oluşan güven sorunu nedeniyle devletin bu gayrimenkulleri daha sadık birine vermiş olması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Her ne kadar malları müsadere edilen Çelebizâde Seyyid Mehmed'in kardeşi Şerif Hasan Paşa babasının bu değirmeni 10 yıl önce annesine sattığını dolayısıyla müsadere edilmemesi gerektiğini belirterek iptal ettirmişse de muameledeki alan kişinin Serdengeçti ağalarından biri olması yine bu düşüncüyü destekleyen bir ayrıntı gibi değerlendirilebilir.⁶²² Dolayısıyla, hem mehir karşılığı devir işleminde hem de müsadereden sonra yapılan müzayedeler ile satış işleminde her bir olayın kendine has şartları, satılan gayrimenkulün kıymetini belirlemektedir. Bu nedenle güvenilir bir ortalamaya ulaşacak kadar çok örnek olmadıkça ortaya çıkan rakamlar nesnel olmaktan uzak kalacaktır.

3.5.3. Değirmen Satışlarında Etkili Olan Âmiller

Daha önce çiftlikler bahsinde ele alındığı gibi değirmen alım-satımlarında da etkili olan faktörlerden bazılarını belgelerdeki doğrudan veya dolaylı verilerden çıkarmak mümkündür. Sicillerdeki alım-satım kayıtlarından hiç de azımsanmayacak sayıdaki değirmenin, kendilerine miras kalan vârisler tarafından bir başkasına satılması şeklinde

⁶²⁰ A.K.M.U.K. R-36, Varak 19a, 28 Cemâziyelevvel 1151 (13 Eylül 1738)

⁶²¹ Yıldız. (2020). “Politics, Economy, and Çiftliks”, s. 34.

⁶²² D.A.B. AE.SABH.I.. Yer Bilgisi: 321–21830, 21 Şevval 1193 (1 Kasım 1779).

gerçekleştiği görülür. Net bir rakam vermek gerekirse Rusçuk kadı sicillerine yansıyan toplam 11 adet değirmen alım-satım işleminden birisi eşler arası işlem⁶²³ olması diğeri Çelebizâdelere ait değirmen satışının iptal edilmesi nedeniyle ihraç edilecek olursa geriye kalan 9 kayıttan 4'ü, miras yoluyla tasarruf eden kişiler tarafından satılmıştır.⁶²⁴ Varisler tarafından satıldığı belgede açıkça belirtilen bu örneğin dışında bir babanın iki erkek çocuğunun yarı yarıya tasarruf ettikleri değirmen satışı⁶²⁵ da dâhil edilirse dikkate alınan işlemlerin yarısının varisler tarafından gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu da bu tür gayrimenkullerin istikrarlı bir şekilde neslen aktarımı gibi bir tutumun olmadığını akla getirir.

Rusçuk'taki değirmen satışı işlemlerinde, çiftlik satışında etkili olan faktörler başlığı altında ele alınan Faroqi'nin önermelerini destekleyecek örnekler bulunmaktadır. Bu örnekler aynı zamanda zaten hisseli bir gayrimenkulün intikal etmesinin mirasçılarının satışında etkili olan bir başka etmenin de göstergesidir. Vetova köyü sakinlerinden iken vefat eden Ömer Beşe'nin ortağı olduğu Yesniha köyü sınırları dâhilindeki Ak Lom Nehri üzerinde üç göz değirmendeki hissesini, çok sayıdaki vârisleri Yesniha köyü sakinlerinden Ali Beğ adlı birine 17.600 akçe karşılığında satmışlardı.⁶²⁶ Mirasın büyük oğulları Mustafa ve Ahmed, küçük oğlu Osman ve büyük kızları Ümmihan ve Rabia ile küçük kızı Fatıma arasında bölünmesi, muhtemelen bu satış işleminin yapılmasındaki en etkili faktördü. Fakat adı geçen değirmenin diğer ortağı olan ve o da vefat eden Mehmed adındaki birinin vârisleri o kadar kalabalık olmadığı ve mirası doğrudan çocuklarına aktarıldığı halde yine aynı kişiye aynı meblağ üzerinden satılmıştı.⁶²⁷ Bu vakada miras büyük oğlu Ali ve Ahmed ile büyük kızları Mihrimah ve Elveda'ya kalmıştı ve ne ikinci derece ne de üçüncü derece yakınlar mirasa dâhildi. Şahsın tereke kaydı mevcut olmadığından satışın arka planındaki borç faktörünün etkili olup olmadığını öğrenmek de mümkün değildi. Kalabalık olarak nitelendirilemeyecek mirasçılarının kendilerine intikal eden gayrimenkulün diğer hissesini

⁶²³ A.K.M.U.K. R-51, Varak 30b, 8 Rebiülâhir 1128 (1 Nisan 1716) künyeli belgede Kapucubaşı Elhâc Hüseyin Ağa, beş göz değirmenini 500 guruşluk mehrinin 400 guruşuna karşılık eşi Hatice Hatun bint-i Mehmed Ağa'ya devretmiştir.

⁶²⁴ Varisler tarafından gerçekleştirilen kayıtlar şöyledir: Hüseyin Ali Beğzâde İbrahim Çelebi'nin varisleri A.K.M.U.K. R-1, Varak 8a, 9 Receb 1067 (23 Nisan 1657); Ömer Beşe'nin varisleri A.K.M.U.K. R-1, Varak 9a, 24 Receb 1067 (8 Mayıs 1657); Mehmed adındaki bir kimsenin varisleri A.K.M.U.K. R-1, Varak 9a/b, 24 Receb 1067 (8 Mayıs 1657); Ali Ağa ibn Mehmed bin Abdullah'ın varisleri A.K.M.U.K. R-38, Varak 9a, 6 Şaban 1154 (17 Ekim 1741).

⁶²⁵ A.K.M.U.K. R-4, Varak 27a, 14 Muharrem 1108 (13 Ağustos 1696) Arslan Çelebi ve İbrahim Çelebi ibn Ahmed Çelebi beraber yarı yarıya tasarruf ettikleri değirmeni Şaban Ağa bin Mustafa'ya toplam 110 guruşa satmışlardı.

⁶²⁶ A.K.M.U.K. R-1, Varak 9a, 24 Receb 1067 (8 Mayıs 1657).

⁶²⁷ A.K.M.U.K. R-1, Varak 9a/b, 24 Receb 1067 (8 Mayıs 1657).

yukarıdaki ile yine aynı kişiye satmaları ve her iki işlemin de aynı gün içinde kaydedilmiş olması dikkate alındığında hisseli bir malın mirasçılara intikali mirasçıların bu malı satma eğilimi göstermeleriyle sonuçlanmıştır.

Bu gibi pahalı gayrimenkullerin mirasçılar tarafından satılmasındaki muhtemel etmenlerden bir diğeri, mirasçılar arasında bu tür işletmeleri idare edebilecek geride birinci derecede erkek mirasçının veya herhangi bir mirasçının kalmamış olması olabilir. Örneğin, Hüseyin Ali Beğzâde İbrahim Çelebi'nin miras bıraktığı 80.000 akçe kıymetindeki dört göz değirmen ile meyveli ve meyvesiz ağaçları ve pınarı içeren mülk yerleri, kendilerine miras kalan eşi ve iki yetişkin kızı tarafından Mehmed Çavuşzâde Ahmed Ağa'ya satılmıştı.⁶²⁸ Kadınlara ait tereke defterlerinde değirmen, çiftlik, dükkân gibi gayrimenkullere rastlamak mümkünse de bunların kendi girişimlerinin bir sonucu değil irsen intikal eden miras şeklinde elde edildiği bu örnekte görülebilir.⁶²⁹ Dolayısıyla, bu gibi işletmeleri devralan mirasçı kadınların doğrudan işletmeden de ellerinde tutabilecekleri alternatif yollar mevcut olduğu halde yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere bazılarının bireysel tercihleri bunları elden çıkartmak şeklinde olabiliyordu. Birinci derece yakınların mevcut olmaması da bu gibi gayrimenkullerin vârisler tarafından satılmasında etkili olabilir. Daha önce bahsi geçen Cami-i Atik Mahallesinden Ali Ağa ibn Mehmed bin Abdullah'ın altı göz değirmeni ve bitişindeki çayırıları, çocukları olmadığından erkek ve kız kardeşleri gibi ikinci derece yakınlarla intikal etmişti.⁶³⁰ İkinci ve üçüncü derece yakınlarla aktarılan mirasın paylaşımı konusunda mirasçıların anlaşma ihtimali daha düşük olduğu için bu kişilerin miras bırakılan bu gibi büyük gayrimenkulleri dışarıdan birine satarak çatışmadan uzak durmak istemiş olabilirler.

Rakamların ve örneklerin çoğunluğu daha açık bir şekilde değirmenlerin önemli bir kısmının neslen aktarılmadığı gibi bir durum ortaya koysa da tespit edilmesi zor olmakla beraber bunların aile içerisinde sonraki kuşaklara miras bırakıldığını gösteren örnekler yok değildir. Örneğin, 1686 tarihinde Murad Çelebi bin İbrahim'in Osman Ağa'ya sattığı çiftliği andırır geniş bir müstemilatı ile bağ, bahçe ve tarlaları müstemil değirmenin komşuları arasında Abdülkerim Efendizâde İsmail Ağa'nın değirmeni de zikredilir.⁶³¹ Fakat ne zaman

⁶²⁸ A.K.M.U.K. R-1, Varak 8a, 9 Receb 1067 (23 Nisan 1657).

⁶²⁹ Gradeva. (2008). "Towards the Portrait of 'the Rich' in Ottoman Provincial Society", s. 262; Çakır, İbrahim Etem. (2016). "Osmanlı Taşrasında Elitler: XVII. Yüzyıl Sofya Örneği". *Archivum Ottomanicum*, 33, s. 65.

⁶³⁰ A.K.M.U.K. R-38, Varak 9a, 6 Şaban 1154 (17 Ekim 1741).

⁶³¹ A.K.M.U.K. R-3, Varak 8b, 8 Rebûlâhir 1197 (4 Mart 1686).

kurdukları veya ele geçirdikleri tespit edilemeyen bu değirmendeki bir göz hisse yaklaşık yarım asır sonra 1738 tarihinde Abdurrahman Ağa ibn Mehmed Ağa ibn Abdülkerim tarafından Rusçuk voyvodası Elhâc Ahmed Ağa ibn Mehmed Ağa'ya satıldığı görülür.⁶³² Uzun yıllar bir aile içerisinde muhafaza edilen değirmenin nihayetinde şehrin voyvodası gibi önemli bir kimseye satılması da dikkate değer bir transferdir. Ne var ki bu ileri sürülen görüşler, münferit olaylar üzerinden makul yorumlar olarak kalıp örneklerin azlığı nedeniyle daha genel bir önerme halini alamamıştır.

3.5.4. Mutasarrıflar-Müşteriler, Unvanlar-Sınıflar

Bir taraftan örneklerin sınırlı sayıda olması diğer taraftan Osmanlı sosyal ve siyasal dünyasında pek çok unvanın bulunması nedenleriyle bu çalışma, değirmen satışları üzerinden unvanlarla ilgili genel yargılara varabilecek pozisyonda maalesef değildir. Buna karşın, mevcut veriler üzerinde dikkati çeken hususları, şüpheyi elden bırakmamak koşuluyla, dile getirmek için bir engel de söz konusu değildir.

Beğ unvanına sahip kişiler 17. yüzyılın üçüncü ve dördüncü çeyreklerinde hem müşteri hem de değirmen komşuları arasında yer alırken 18. yüzyılda bu unvana sahip kimse kayıtlara yansımamıştır. Bir diğer husus ise satıcı ve alıcı bağlamında beğ unvanlıların hepsinin alıcı konumunda olmaları ve bir kez de komşular arasında yer almalarıdır. Bir genelleme yapmak için çok az örnek olmakla beraber beğlerin değirmen satın aldığı iki örnekten ikisinin de beşe unvanlı kişilerden yapılmış olması ilginçtir.⁶³³ Beğlerin bu haliyle değirmenler bağlamındaki 17. yüzyılda görünür etkinliklerinin 18. yüzyıla gelindiğinde kaybolması beğlerin çiftlikler bağlamındaki eğilimleriyle paralellik arz eder. Beşelerin 17. yüzyılda mülkiyetlerindeki değirmenleri, sebebi tespit edilemeyen gerekçelerle elden çıkarttıkları anlaşılmaktadır. Beşeler de keza beğler gibi 18. yüzyıla gelindiğinde değirmen alım-satımlarındaki yerlerini daha büyük aktörlere bırakmış görünürler.

Benzer şekilde Hüseyin Ali Beğzâde İbrahim Çelebi, Murad Çelebi bin İbrahim ile Ahmed Çelebinin oğulları Arslan Çelebi ve İbrahim Çelebi örneklerinde olduğu gibi,

⁶³² A.K.M.U.K. R-36, Varak 19a, 28 Cemâziyelevvel 1151 (13 Eylül 1738).

⁶³³ Aslında beğlerin müşteri olduğu 3 kayıt olmasına rağmen iki kayıta alıma konu olan değirmen bir tanedir. Alan beğ aynı kişi olup maliklerden birinin unvanı beşedir, diğerinin unvanı okunamamaktadır. Dolayısıyla bu kayıtlardan sadece unvanı okunabilen dâhil edilip hem unvanı okunamayan hem de aynı değirmenin aynı alıcısı olan diğer kayıt görmezden gelinmiştir.

elebileri 17. yüzyılın ikinci yarısında malik sﬂatıyla bulmak mümkünken 18. yüzyılda görünürlükleri azalmış ve sadece komşular arasında bir tane bulunabilecek kadar kaybolmuşlardır. Bunda muhtemelen bu yüzyıla gelindiğinde elebi unvanının popülerliğinin azalarak yerini efendi unvanına bırakmış olması da etkili olmuş olmalıdır. Diğer ilginç bir nokta ise adı geçen bu elebilerin hep satıcı rolünde olmaları ve sattıkları değirmenlerin alıcılarının hep ağa unvanlı kişiler olmalarıdır. Dolayısıyla elebiler hem unvanlarının gittikçe kaybolması ile sosyal düzlemde hem de ellerindeki değirmenleri beğler gibi elden çıkararak kırsal ekonomik düzlemde fonksiyonlarının azalmasıyla karşılaştıkları ileri sürülebilir.

AĞalara gelince, bu unvan sahiplerinin 17. yüzyılın ikinci yarısında gerek değirmen satışı işlemlerinde satıcı ve alıcı rolleriyle taraf olarak gerekse de alım-satıma konu olan değirmenlerin komşuları olarak değirmen piyasasının en önemli aktörleri oldukları görüldüğü gibi takip eden yüzyılda bu statülerini artan sayılarıyla pekiştirdikleri anlaşılmaktadır. 17. yüzyılda hiçbir değirmen satışında satıcı tarafında olmayan ağalar,  örneğin nde de alıcı olarak ve iki örnekten birinde ise gayrimenkul komşusu olarak tezahür etmişlerdir. 18. yüzyıla gelindiğinde değirmen satış veya devir işlemlerinin toplam beş tanesinden dördünde ağalar taraf olarak yer almışlardır. Ne var ki bu yüzyılda ağaların doğrudan alım-satım işlemlerinde değirmenlere karşı ilgilerinin arttığını gösterecek anlamlı veriler mevcut değildir. Zira ağaların taraf olduğu toplam dört adet satış sözleşmesinden ikisinde satıcı, ikisinde alıcı olarak kaydedilmişlerken bunlardan biri ağalar arası transfer şeklinde el değişirmiştir. Fakat alım-satım ve komşuluk bağlamında ağa unvanın 17. yüzyılda beş defa zikredilmesine karşın 18. yüzyılda, kayıtların bir önceki yüzyıla nazaran eksik olmasına rağmen, sekiz defa zikredilmesi ağaların ağırlıklarının arttığına işaret etmektedir. Veri dağılımındaki rastgeleliğin sebep olduğu talihsizlik ihtimali dāhil edilmezse ağaların çiftliklere karşı ilgisizliklerinin değirmenler mevzubahis olduğunda tam tersi bir şekilde artan ilgilerinden söz etmek mümkün görünmektedir.

Değirmen mülkiyeti konusunda ilmiyeye mensup kişilerin hem 17. hem de 18. yüzyılda snk kaldıkları söylenebilir. 18. yüzyıla kadar değirmen satışlarının hiçbirinde ilmiyeye mensup biri, alıcı veya satıcı pozisyonunda yer almazken sadece bir kayıttan efendi unvanına sahip bir kişinin mlk, satışa konu olan değirmenin komşuları arasında

zikredilmiştir.⁶³⁴ 18. yüzyıla gelindiğinde ise biri monla, biri efendi unvanına sahip kişiler toplam iki kayıta değirmen malikleri arasında zikredilmiş,⁶³⁵ bir kayıta ise satılan değirmenin komşuları arasında gösterilmiştir.⁶³⁶ Malikler arasındaki efendi unvanlı kişi ise malları müsadere edilen firarî Rusçuk ayanı Çelebizâde Seyyid Mehmed Efendi'dir. Buradan da anlaşılabacağı üzere ilmiye ve örfiye mensuplarının, tarımın ticarileşmesinin artan cazibesi karşısında, ikamet ettikleri şehirlerin etrafındaki köylerden toprak aldıklarına dair kanıya karşın en azından Rusçuk'ta değirmen sahipliğinin, keza çiftliklerde olduğu gibi, daha çok örfiyeye özgü bir aktivite alanı olarak kalmıştır.⁶³⁷

Bütün yukarıda bahsi geçen unvanların kronolojik olarak alım-satım sözleşmelerindeki değişen durumları haricinde bir diğer husus elhâc unvanlı kişiler ile alakalı olandır. Daha önce de zikredildiği gibi elhâc, klasik Osmanlı sosyal ve idarî düzeninde belirlenmiş bir konumu olmayan, hem askerîden hem de reayadan biri tarafından hac ibadetini yerine getirdiğinde kazandığı bir unvandır. Bu unvanın işaret ettiği en önemli anlam, bu kişinin bu ibadeti yerine getirebilecek kadar varlıklı olduğudur. Değirmen alım-satım işlemlerinde görüldüğü kadarıyla elhâc unvanını taşıyan hiç kimse 17. yüzyılda bu tür kayıtlarda, komşuluk bağlamında dahi görünmemiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde ise – çiftlik transferlerinde takip edilen eğilimin aksine – hem alım-satımda taraf olarak hem de gayrimenkul komşuluğu olarak bu unvana sahip kişilere rastlamak mümkündür. Örneğin, eşine olan mehir borcuna karşılık beş göz değirmenini eşine satan Kapucubaşı Elhâc Hüseyin Ağa, Abdurrahman Ağa ibn Mehmed Ağa ibn Abdülkerim'in bir göz hissesini satın alan Küçük Elhâc Ahmed bin Osman ve bu değirmenin komşuları arasında yer alan Elhâc Ahmed Ağa ibn Elhâc Ebu Bekir Ağa ve Haffâf Elhâc İsmail bin Osman ile Ali Ağa ibn

⁶³⁴ A.K.M.U.K. R-3, Varak 8b, 8 Rebûlâhîr 1197 (4 Mart 1686). Efendi ile çelebi arasındaki karmaşık ilişkiden daha önce bahsedilmişti. Burada adı geçen "efendi"nin tam adı "Çelebi Efendi" olarak zikredildiğinden mevzubahis efendiliğin, çelebiliğin evriminin bir sonucu olmadığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ek olarak bu değirmen komşuları arasında yer alan Abdülkerim Efendizâde İsmail Ağa örneğinde görüldüğü gibi analizlerde "ağa" kategorisine girebilen bir kimsenin ailevi bağları itibarıyla aslen bir "efendizâde" olduğu görülebilmektedir.

⁶³⁵ A.K.M.U.K. R-51, Varak 31a, 2 Cemâziyelevvel 1128 (24 Nisan 1716). Serme Bıyık demekle bilinen Monla Memiş bin Mustafa, bir göz değirmenini cümle tevâbi'i ve menâfi'i ile 280 guraşa Mehmed bin Hüseyin'e devretmiştir.

⁶³⁶ A.K.M.U.K. R-36, Varak 19a, 28 Cemâziyelevvel 1151 (13 Eylül 1738) künyeli kayıta Abdurrahman Ağa ibn Mehmed Ağa ibn Abdülkerim'in Küçük Elhâc Ahmed bin Osman'a sattığı altı gözdeki bir göz hissesini sattığı değirmenin komşuları arasında Lütfullah Efendi ibn Ali adında biri zikredilmektedir. Yalnız bu kimseyle beraber anılan Haffâf Elhâc İsmail bin Osman ve Emin Ahmed Ağa ibn Receb'in değirmenleri ayrı değirmenler midir yoksa ortak değirmenler midir net değildir. Zira satışa konu olan değirmenin komşuları arasında "Elhâc Ahmed Ağa ibn Elhâc Ebu Bekir Ağa değirmeni" diye ayrı "Haffâf Elhâc İsmail bin Osman, Lütfullah Efendi ibn Ali, Emin Ahmed Ağa ibn Receb değirmenleri" diye ayrı olarak kaydedilmiştir.

⁶³⁷ Ergenç ve Taş. (2012). "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolu'su'nda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler", s. 241.

Mehmed bin Abdullah'ın varislerinden altı göz değirmeni satın alan *fahrü'l-a'yân* Elhâc Ahmed Ağa ibn Mehmed Ağa, elhâcların rol aldığı kayıtlar arasında yer almaktadır.⁶³⁸ Bu durum Osmanlı İmparatorluğunda elhâcların 18. yüzyılda sayılarının arttığı yönündeki genel kanıyı da destekler niteliktedir. Ne var ki değirmen transferlerinde karşılaşılan elhâcların sayısının çok az olması, çiftliklerdeki eğilimle kıyaslama imkânını zora koşturmaktadır. Bir diğer husus ise elhâc unvanına sahip kişiler, ağalar gibi sosyo-politik açıdan nüfuzlu kişiler arasından çıkabildiği gibi esnaftan veya unvanları açısından sıradan birinin de bu unvanı taşıdığı görülebilir.⁶³⁹ Dolayısıyla, sosyal saygınlık ve statü göstergesi olan bu unvan, sahipleri tarafından sadece bu konumda bırakılmayıp artan ekonomik faaliyetlerinin bir nişanesi olarak da kullanılmış görünmektedir.

Değirmen satışlarının unvanlar bağlamında analizinin en problemlili noktalarından birini seyyidler oluşturmaktadır. Osmanlı topraklarında 16. yüzyılın son çeyreği ve 17. yüzyılın ilk çeyreğinde seyyidleşme trendi çok fazla artmış ve bu durum 18. yüzyılda da devam etmiştir.⁶⁴⁰ Seyyidlik hem askerî statüye sahip olmanın getirdiği bir takım vergi muafiyetleri hem de sosyal statü olarak kazandırdığı saygınlık gibi sosyo-ekonomik avantajlardan olsa gerek sık sık servet birikim yollarından biri olarak eşleştirilir.⁶⁴¹ 1658-59, 1670-80 ve 1695⁶⁴² yıllarında yapılan çeşitli teftiş işlemleri; Adana, Anadolu, Halep, Karaman, Maraş, Özi, Rumeli ve Sivas eyaletlerinin bütün kazaları arasında en fazla seyyid sayısına sahip olan kazanın Rusçuk olduğunu göstermektedir.⁶⁴³ Rusçuk'un komşuları olan Hezargrad ve Silistre de yüksek sayılarda seyyid nüfusunu barındırdığı anlaşılmaktadır.⁶⁴⁴

⁶³⁸ A.K.M.U.K. R-51, Varak 30b, 8 Rebûlâhîr 1128 (1 Nisan 1716); A.K.M.U.K. R-36, Varak 19a, 28 Cemâziyelevvel 1151 (13 Eylül 1738); A.K.M.U.K. R-38, Varak 9a, 6 Şaban 1154 (17 Ekim 1741).

⁶³⁹ 17. yüzyıldaki değirmen alım-satım kayıtlarının hiçbirinde rastlanmayan elhâc unvanına, 18. yüzyılda toplam iki kayıta biri malik ve biri müşteri ve diğer ikisi komşuluk bağlamında dört kişide rastlanmıştır. Bunlardan malik olan ile komşulardan biri Ağa unvanı taşıyan elhâclar iken müşteri olan unvanı olmaması nedeniyle sıradan bir reaya olarak kabul edilebilirken diğeri söz konusu değirmen komşularından biri olan elhâc ise aynı zamanda mesleğine işaret eden haffâf unvanını da taşıyordu. A.K.M.U.K. R-51, Varak 30b, 8 Rebûlâhîr 1128 (1 Nisan 1716); A.K.M.U.K. R-36, Varak 19a, 28 Cemâziyelevvel 1151 (13 Eylül 1738).

⁶⁴⁰ Canbakal. (2009). *17. yüzyılda Ayntâb*, s. 99-100, 103

⁶⁴¹ Özkaya, Yücel. (1978). "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hânedânlıkların Kuruluşu". *Belleten*, XLII, s. 674; Canbakal, Hülya. (2005). "On the Nobility of Provincial Notables". A. Anastasopoulos (Editör) *Provincial Elite in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003*. Rethymno: Crete University Press, s. 40, 48.

⁶⁴² Canbakal. (2009). *17. yüzyılda Ayntâb*, s. 104. 1695 sayımında istisna olarak sadece Dimetoka 985 seyyid nüfusu ile Rusçuk'u geçmiş olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁴³ Canbakal. (2009). *17. yüzyılda Ayntâb*, s. 104. Burada gösterilen tabloda Rusçuk'ta 1658-59'daki yoklamada 819 kişi, 1670-80'deki yoklamada dikkate değer bir kısmı unvanlarını kaybederek bu sayı 708'e düşerken 1695'te 889 kişi ile bir önceki yoklamaya göre önemli bir sıçrayış yaşamış olduğu görünür.

⁶⁴⁴ Hezargrad'da 1658-59'da 657 kişi seyyid olarak kaydedilmişken bir sonraki yoklama olan 1670-1680'de bu sayıyı koruyarak 655 kişi seyyid olarak tanınmış, buna karşın 1695'teki seyyidleşmenin artma eğilimine rağmen bölgede bu sayı 627 ile çok büyük bir gerileme yaşamadıysa da küçük bir azalma görülmektedir. Silistre'de ise bu rakamlar 1658-59'da 586, 1670-80'de büyük bir gerileme yaşayarak 355'e düşerken 1695'te

Görünüşe göre kuzeydoğu Bulgaristan, seyyidleşmenin en yoğun olduğu bölgelerden biriydi. Hal böyle iken Rusçuk'taki itibarî değeri yüksek olan bu seyyid zümresinin, değirmen gibi pahalı kırsal gayrimenkul piyasasında da zuhur etmeleri beklenirdi. Ne var ki firarî Rusçuk ayanı Çelebizâde Seyyid Mehmed Efendi'ye kadar hiçbir kayıta seyyid unvanına sahip bir kimseye rastlanmaz.

Son olarak, değirmen gibi pahalı gayrimenkul sahiplerinin, ortalamanın üzerinde mal varlığına sahip kimseler oldukları kabul edilebileceğinden bu tür kişilerin önemli bir kısmının askerî sınıf mensupları arasından olacağı tahmin edilebilir. 17. yüzyıla ait işlemlerde – bir kişi⁶⁴⁵, belgede adı dışında statüsüne işaret edecek diğer ibareler okunamadığından hâriç tutulacak olursa – hem sahipler, hem de müşteriler arasında hiçbir unvansız kişiye rastlanmazken sadece iki unvansız satışa konu olan değirmenin komşuları arasında görünür. Daha önce de belirtildiği gibi bazı unvanlar bir kimsenin askerî veya reaya statüsüne işaret etmediğinden bu bağlamda beğ, beğzâde, çavuşzâde, ağa, efendi, efendizâde ve beşe unvanlarına sahip olanlar askerî sınıf mensubu olarak değerlendirildiğinde ismi geçen toplam 16 isimden 12'si gibi ezici bir çoğunluğu askerî sınıftan sayılabilir. Geriye kalan dört isimden ikisi reayadan olma ihtimaline işaret edecek şekilde unvanları belirtilmeyip memleket ve milliyetine atıfta bulunularak tanımlanmışlardır.⁶⁴⁶ Bir kayıttaki iki kişi ise çelebi unvanlı olup, ikisinin de babası çelebi unvanıyla anılırken⁶⁴⁷ bir diğer kayıttaki⁶⁴⁸ çelebinin babası hiçbir unvanı olmadan kaydedildiğinden bunları, en azından unvan kriterine göre, askerî sınıfa dâhil edebilecek bir veri bulunmamaktadır.

18. yüzyıldaki satış kayıtlarına bakıldığında örnek sayısı (herhangi aile içi bir devir kaydı olmaksızın 6 adet kayıt mevcuttur) bir önceki yüzyıldan bir miktar azdır (toplam kayıt sayısı 5 olmakla beraber birisi eşler arası alış-veriştir). Bu haliyle askerî unvana sahip olmayanların sayısı da 17. yüzyıldakiyle aynı kalmıştır. Ağa, ağazâde, efendi, monla gibi

sadece Silistre ile ilgili kayıt olmadığından olsa gerek Silistre ile beraber Çardak'ta yapılan sayımda bu rakam muazzam bir artış göstererek 670'e ulaşmıştır.

⁶⁴⁵ A.K.M.U.K. R-1, Varak 9a/b, 24 Receb 1067 (8 Mayıs 1657). Vetova köyünden vefat eden Ömer Beşe ile söz konusu değirmenin ortağı olan ve aynı zamanda vefat eden Mehmed adındaki birinin varsa unvanı okunamamaktadır.

⁶⁴⁶ A.K.M.U.K. R-4, Varak 27a, 14 Muharrem 1108 (13 Ağustos 1696)'de Arslan Çelebi ve İbrahim Çelebi ibn Ahmed Çelebi'lerin Şaban Ağa ibn Mustafa'ya sattıkları değirmenin komşularından biri Tatar adlı kimsenin değirmeni, diğer ise Ablanovalı adlı birinin değirmenidir.

⁶⁴⁷ A.K.M.U.K. R-4, Varak 27a, 14 Muharrem 1108 (13 Ağustos 1696). Söz konusu çelebiler satıcı statüsündeki Arslan Çelebi ve İbrahim Çelebi ibn Ahmed Çelebi'dir.

⁶⁴⁸ A.K.M.U.K. R-3, Varak 8b, 8 Rebûlâhîr 1197 (4 Mart 1686). Buradaki Mehmed Çelebi bin İbrahim de yine satıcı statüsündedir.

askerî sınıf mensubiyetine işaret eden unvanlara sahip olanların toplam kişiler arasındaki ağırlığı bu yüzyılda da devam etmiştir. Hatice Hatun bint-i Mehmed Ağa, sözleşmeye taraf olan Kapucubaşı Elhâc Hüseyin Ağa'nın eşi olması hasebiyle hariç tutulacak olursa⁶⁴⁹ kalan 15 kişiden 8'i ağa ki bunlardan 3'ü elhâcdır, 1'i monla, 2'si efendi ki 1'i seyyid gibi askerî sınıfa ait unvanlar kullanmışlardır.⁶⁵⁰ Bir önceki yüzyıldan farklı olarak bu defa alıcılar arasında unvanları açısından reayadan kişiler görünmeye başlamıştır. Reaya olduğu düşünülen dört kişiden ikisi alıcı konumundaydılar⁶⁵¹ ve bunlardan birisi bu yüzyılda değirmen alım-satım işlemlerinde görünen elhâc unvanı taşıırken diğeri herhangi bir unvan taşımamaktaydı. Reayadan olan diğer iki kişiden biri bu yüzyılda popülerliği kaybolan çelebi unvanını kullanırken diğeri yine elhâc ile beraber esnaflığa işaret eden “haffâf” değirmen komşuları arasında görünmektedir.⁶⁵² Özetle, 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılda değirmen alım-satım ve sahipliği hususunda askerî sınıfa mensup kişilerin ağırlıklarını korudukları, diğer yorumların muğlaklığı karşısında görece en sağlam ifade edilebilecek yorumdur.

Birçok yerde değinildiği üzere kırsal ürün ve hizmetlerinin artan önemi kabul edilmiş bir veri olarak değerlendirildiğinde çiftlik ve değirmen gibi gayrimenkullerin sosyo-ekonomik ve politik sermaye sahiplerinin ellerinde birikme eğilimi göstermesi beklenmektedir. Bu haliyle mevzubahis değirmenler olduğunda, en azından 17. yüzyıldaki verilerin sunduğu kadarıyla böyle bir eğilimi gözlemlemek mümkündür. Zira 1657 ile 1696 tarihleri arasında gerçekleşen altı adet değirmen devir kaydında satıcı konumunda olan kişilerin sahip oldukları sosyo-ekonomik ve politik sermayelerinin, müşterilerinkinden daha aşağıda olduğu görülebilmektedir. Örneğin, Hüseyin Ali Beğzâde İbrahim Çelebi'nin

⁶⁴⁹ A.K.M.U.K. R-51, Varak 30b, 8 Rebûlâhir 1128 (1 Nisan 1716)'deki Kapucubaşı Elhâc Hüseyin Ağa'nın mehir karşılığı değirmenini devrettiği eşi Hatice Hatun bint-i Mehmed Ağa'dır. Kendisi de hem eş durumundan hem de babası dolayısıyla askerî statüsünde olmakla beraber satış işlemi olmadığından sadece eşi, o da asıl mal sahibi olduğu için dâhil edilmiştir.

⁶⁵⁰ Kapucubaşı Elhâc Hüseyin Ağa, Monla Memiş bin Mustafa, Abdurrahman Ağa ibn Mehmed Ağa ibn Abdülkerim, merhum Ali Ağa ibn Mehmed bin Abdullah (varisleri) ile Çelebizâde Seyyid Mehmed Efendi (firarî olması nedeniyle malları müsadere edilip değirmeni devlet tarafından satışa sunulmuştu) satıcı konumunda rol alırken Mehmed bin Hüseyin, Küçük Elhâc Ahmed bin Osman, *fahrü'l a'yân* Elhâc Ahmed Ağa ibn Mehmed Ağa ile Mustafa Ağa ibn Mehmed Ağa müşteri sıfatıyla kaydedilmişlerdir. Ek olarak Koçak Hızır Çelebi, Ömer Ağa, Elhâc Ahmed Ağa ibn Elhâc Ebu Bekir Ağa, Haffâf Elhâc İsmail bin Osman, Lütfullah Efendi ibn Ali, Emin Ahmed Ağa ibn Receb ise satışa konu olan değirmenlerin komşuları arasında yer alır.

⁶⁵¹ Monla Memiş bin Mustafa'nın bir göz değirmenini alan Mehmed bin Hüseyin ile Abdurrahman Ağa ibn Mehmed Ağa ibn Abdülkerim'in bir göz hissesini alan Küçük Elhâc Ahmed bin Osman unvanları açısından reayadan olduğu düşünülen ve askerî sınıf mensuplarından değirmen satın alan kimseler olarak ortaya çıkarlar.

⁶⁵² Kapucubaşı Elhâc Hüseyin Ağa'nın eşine devrettiği 5 göz değirmene komşu olan Koçak Hızır Çelebi ile Abdurrahman Ağa'nın Küçük Elhâc Ahmed'e sattığı değirmenin komşuları arasında yer alan Haffâf Elhâc İsmail bin Osman unvanları açısından reaya olduğu düşünülen kimseler olarak kayıtlara yansımıştır.

varislerine karşı Mehmed Çavuşzâde Ahmed Ağa'nın, Ömer Beşe ve Mehmed'in varislerine karşı Ali Beğ'in, Murad Çelebi bin İbrahim'e karşı *fahrü'z-zu'emâ* Osman Ağa'nın, Hüseyin Beşe bin Ahmed'e karşı Kurd Beğ bin Hasan'ın, Arslan Çelebi ve İbrahim Çelebi bin Ahmed Çelebi'ye karşı *fahrü'l-akrân* Şaban Ağa bin Mustafa'nın sosyo-ekonomik ve politik konumları aşikâr bir şekilde bu durumu ortaya koyabilmektedir. Öte yandan, 18. yüzyıla gelindiğinde vaka sayısı bir önceki yüzyılınkinden daha az olmakla beraber buna benzer bir eğilim görmek mümkün değildir. Kapucubaşı Elhâc Hüseyin Ağa'nın değirmenin eşine sattığı, merhum Ali Ağa bin Mehmed Ağa'nın varislerinin hisselerine intikal eden değirmeni sattıkları ve firar eden Çelebizâde Seyyid Mehmed Efendi'nin mallarının müsadere edilen ve müzayede ile satılan örnekleri hariç tutulursa geriye sadece doğrudan değirmen mutasarrıfının iradesiyle aile dışına sattığı iki örnek kalmaktadır. Bu iki vakada da biri monla diğeri ağa olan iki satıcının değirmenin ikisinin de biri elhâc diğeri unvansız bir kimse tarafından satın alınması ilginçtir. Öyle görünüyor ki bir önceki yüzyılda bu gayrimenkul piyasasını domine eden bir üst sınıf şekillenme eğilimi gösterirken sonraki yüzyılda bunun devam ettiğini gösteren bir manzara ortada olmadığı gibi bunun bozulmaya başladığına işaret eden örnekler mevcut gibidir. Nihayetinde 18. yüzyıla ait değirmen transfer kaydının az olması, 17. yüzyılda daha net bir şekilde takip edilen eğilimlerin bu yüzyılda devam mı ettiğini yoksa kesintiye mi uğradığını iddia edecek konumu zayıflatmaktadır.

3.5.5. Değirmen ve Çiftlik İlişkisi

Literatürde değirmenler çiftliklerin gölgesinde kalsa da çiftliklerin oluşumu konusunda bu iki büyük kırsal işletmenin yörüngelerinin bir yerde kesiştiği görülür. Bu bağlamda ikisi arasındaki ilişkiye ilk vurgu, Balkan coğrafyası üzerinde araştırma yapan tarihçiler tarafından yapılmıştır. Değirmenler ile çiftlikler arasındaki ilişki, değirmenlerin bitişindeki çayır ve tarla gibi mîrî arazilerin zaman içinde değirmenlere iltisak edilerek çiftlik halini aldığı şeklinde bahsedilir.⁶⁵³ Rusçuk'ta değirmenlerin etrafındaki mîrî arazilerin üzerinde çiftliklerin doğduğuna dair sicillerde doğrudan örnekler mevcut değildir. Fakat bu durumu destekleyebilecek bir takım dolaylı veriler bulmak mümkündür. Daha önce de zikredildiği gibi değirmen satışlarına konu olan gayrimenkul sadece değirmenlerin kendisinden ibaret değildi, bunların etrafındaki bağ, bahçe, mera ve tarla gibi doğrudan

⁶⁵³ McGowan, Bruce. (2004). "Ayanlar Çağı: 1699-1812". Halil İnalcık ve Donald Quataert (Editörler). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914*, Cilt 2. İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 810; Gandev. (1960). "L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la bulgare du nord-ouest au cours du XVIIIe S.", s. 209

üretim yapılabilecek toprakları da ihtiva ederdi. Dolayısıyla bu gibi yapı bileşimleri çiftlik oluşumları için iyi bir fırsat olabilirdi.

Çiftliklerle daha çok ilişkilendirilen tarlaların, değirmenler için de büyük önem taşıdığına işaret eden emareleri kadı sicillerinde bulmak mümkündür. Hatta Rusçuk kadı sicillerinde bulunan sadece bir tane tarla ile beraber satılan değirmen transfer işlemindeki arazinin boyutu, çiftliklerle satılan tarlaların toplamından daha büyük olması bu bakımdan dikkat çekicidir. Daha önce de zikredilen Murad Çelebi bin İbrahim'in "*fahrü'z-zu'emâ*" Osman Ağa'ya sattığı bu değirmenin levâhıkları arasında 6 parça toplam tahminen 80 dönüm tarla büyüklüğünde bir arazi parçasına, çiftlik alım-satım sözleşmelerinde dahi rastlanmamıştır.⁶⁵⁴ Aslında kayıtlara değirmen satışı olarak geçen bu olayda, satışa konu olan gayrimenkuller arasında çiftliğe işaret eden unsurlar bulunmaktaydı. Zira çiftliği oluşturan esas unsurun "menzil" veya "hâne" olarak ifade edilen yapıdan ve bunun etrafındaki gayrimenkullerden oluştuğu daha önce ifade edilmişti. Fakat değirmenler konusunda "menzil" veya "hâne"nin böyle bir rolü olmadığı gibi hiçbir değirmen satışında bunlara rastlanmamıştır. Bu vakada yer alan "yarı tamamlanmış" hane ile ambarın, satılan değirmenin levâhıkları arasında bulunmasına binaen bir değirmen etrafında yeni şekillenmeye başlamış bir çiftlik oluşumuna işaret etmesi çok kuvvetli bir ihtimaldir. Bu da Gandev ve McGowan'ın Tuna boyunda ortaya çıkan çiftliklerin gelişimi ile değirmenler arasında kurdukları ilişkiyi destekler niteliktedir.

Ek olarak, Osmanlı belgelerinin, bugünün araştırmacısına sunduğu bilgilerin eksikliğinden dem vurulsa da gayrimenkul satışlarında satışa konu olan gayrimenkullerin, her zaman olmamakla beraber, komşularının zikredilmesi çok önemli bilgiler sunabilmektedir. Bu bağlamda Kapucubaşı Elhâc Hüseyin Ağa'nın mehrinin bir kısmına karşılık olarak eşi Hatice Hatun bint-i Mehmed Ağa'ya devrettiği değirmenin yakınında Pepline adında bir çiftlikten bahsedilmektedir.⁶⁵⁵ "Ne kadar yakınında" olduğu hakkında bilgi vermemekle birlikte bu örnek, değirmenler ile çiftliklerin bir arada bulunabileceği ihtimaline işaret eder. Ne var ki en azından bu ikinci husus için temkinli olmakta fayda vardır. Zira söz konusu örnek dışında başka hiçbir değirmen satışı kaydında komşular arasında çiftlik örneği yoktur; değirmenin komşuları yine diğer değirmenlerdir. Dahası çiftlik satışı kayıtlarında bağlar, bahçeler, tarlalar gibi toprak türünden; ahırlar, ambarlar,

⁶⁵⁴ A.K.M.U.K. R-3, Varak 8b, 8 Rebûlâhir 1197 (4 Mart 1686).

⁶⁵⁵ A.K.M.U.K. R-51, Varak 30b, 8 Rebûlâhir 1128 (1 Nisan 1716).

samanlıklar gibi bina nev'inden gayrimenkuller beraber zikredilirken bunlar arasında, İmparatorluğun diğer yerlerinde örneklerine rastlandığının aksine,⁶⁵⁶ değirmenin bahsedildiği hiçbir örneğe rastlanmamıştır.

3.6. Bağ Alım-Satımları

Şehirli ile kırsal nüfus arasındaki dengenin çok daha modern zamanlarda ikincisinin aleyhine bir şekilde değişmiş olduğu gibi şehir ile kır arasındaki ilişkinin geçişkenliği de erken modern dönemde, sonraki zamanlara nazaran, çok daha yüksekti. Söz konusu bu geçişkenlik kırdan şehre göç anlamında değil, herhangi bir girişimcilik motivasyonu ile hareket etmeksizin, tamamen kendi ihtiyaç ve uğraşları doğrultusunda şehirlilerin kırsalda toprak sahibi olmaları şeklinde tezahür etmektedir. Burada belirtilmesi gereken en önemli husus, bu çalışma kapsamında kullanılan bağ tabiriyle şehirde ikamet edilen eve eşlik eden toprak parçası değil, şehrin dışındaki bağlık alanlarda bulunan üretim birimleri ifade edilmektedir. Bu durum sadece sosyo-ekonomik yapısının temelde köylüler üzerine kurulduğu varsayılan Osmanlı topraklarına özgü değildi. Ön-sanayileşmenin önde gelen örneklerinden İngiltere’de bile işverenlerinden aldıkları nakit ücretlerinin sanılan daha büyük bir kısmını emtia alımına harcamalarına imkân tanıyan şeyin işçilerin yiyecek ihtiyaçlarının bir bölümünü karşılayabilecekleri tarla ve bahçelerinin bulunmasıydı.⁶⁵⁷ Bu nedendir ki Rusçuk’taki kırsal gayrimenkul piyasasının en büyük payını bağ alım-satımları oluşturmaktadır. Daha somut bir şekilde ifade etmek gerekirse, kayıtlara yansıdığı kadarıyla toplam 23 adet değirmen ve çiftlik gibi pahalı kırsal işletmelerin transferine karşın 42 adet bağ devir sözleşmesi mevcuttur. Alım-satım kayıtlarından takip edilebildiği kadarıyla bağların aktif olarak el değiştirmesinin yanı sıra muhallefat defterlerinde de her türlü ekonomik sınıftan pek çok şehirlinin bağ tasarruf ettiğine bakılırsa bağların şehirlilerin hayatlarında önemli bir yere sahip olduğu anlaşılabilir.

⁶⁵⁶ Karademir, “Çiftliklerin vazgeçilmez müstemilatı arasında değirmenler bulunmaktaydı” ifadesini kullanır. Bkz. Karademir. (2018). “Statüleri ve Mahiyetleri Açısından Osmanlı Ekonomisinde Büyük Çiftlikler”, s. 31. Ne var ki Rusçuk’taki çiftlikler için “vazgeçilmez” olmadığı aşikârdır. Papastamatiou da değirmenleri çiftliklerin müstemilatı arasında sayar; “The Structure, Content and Development of Large Estates in the Environs of Salonica During the Period 1697-1770”, s. 393. Örneğin Tekelioğullarının eski çiftliklerinin bazılarında değirmenler mevcuttur. Faroqhi, Suraiya. (2021). “Anadolu’nun Güneybatısından Tahıl İhracatı: Tekelioğlu Mehmed Ağa ve Ailesinin Güç ve Serveti”. A. Anastasopoulos (Editör). *Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri*. (çev. H. Ebru Aksoy). İstanbul: Küre Yayınları, s. 434.

⁶⁵⁷ Nef, John U. (1937). “Prices and Industrial Capitalism in France and England, 1540-1640”. *The Economic History Review*, 7(2), s. 171. “Proto-industrialization” ifadesinin karşılığı olarak “ön-sanayileşme” terimi kullanılmıştır.

3.6.1. Bağların Boyutu ve Üretim Kapasiteleri

Ticaretin küreselleşmesi veya şehir nüfusunun büyümesi gibi etmenlerle tarım ürünlerine olan talebin arttığı ve bunun doğurduğu ticarî fırsatları avantaja çeviren bir sınıfın ortaya çıkıp çıkmadığına dair sorunun cevabının çiftlik ve değirmen gibi büyük kırsal işletmelerde aranması gayet beklenebilir bir yöntemdir. Nihayetinde Kuzeypatı Avrupa’da oluşmaya başlayan emek-yoğun sektörde istihdam edilen nüfusun beslenmesi için çevrede kalan Osmanlı topraklarına biçilen rol, bu tedarik zincirinin dışına çıkmıyordu. Her ne kadar yapılan araştırmalar böyle bir tablonun daha çok 19. yüzyılın geç dönemleriyle uyuşan bir görünüm olduğunu ortaya koysa da bunu yaparken bile çalışma alanı bu gibi büyük işletmeler, daha özelinde de çiftlikler oluyordu. Kuzeypatı Avrupa’ya geri dönülecek olursa, bu bölgede yoğunlaşmaya başlayan nüfusun yığıldığı şehirlerin etrafındaki toprakların kiralalarının da arttığı ve bunun da bu topraklarda yüksek kiralari karşılayabilecek emek-yoğun ürünlerin yetiştirilmesine yol açtığından literatürde bahsedilir.⁶⁵⁸ Bu kurgu, esasında üretim biriminin boyutu ile üretim kapasitesi arasında ters bir ilişkinin bulunabilmesine imkân tanıdığı için dikkate değerdir. Fakat boyutları itibariyle böyle bir denklem içerisindeki etkisinin çok sınırlı düzeyde kaldığı bağların, genel olarak yaygın tarımın egemen olduğu Osmanlı ekonomik yapısını değiştirebilecek bir ağırlığının olmadığı aşikârdır. Bağların boyutlarının küçüklüğüne ek olarak bunların çok düşük meblağlara satışa konu olması kira artışlarından kaynaklanan bir motivasyonun burada ortaya çıkmadığını göstermektedir. Dolayısıyla Rusçukluların bağlara olan ilgisinin temelini başka yerde aramak gerekir.

Rusçuk sicillerinde kayıtlı bağ alım-satımlarının 1656-1742 yılları arasına dağıldığı, dolayısıyla toplam 43 adet bağ transfer kaydından çıkarılacak yorumların 18. yüzyılın ikinci yarısını kapsamayacağı ortadadır.⁶⁵⁹ Genel olarak bakıldığında, bu bağların 31’inin 4 dönümün altında (%73,8), 11’inin ise 4 dönüm ve üzerinde olduğu (%26,1) görülebilmektedir.⁶⁶⁰ Bu kayıtlar üzerinden hesaplandığında Rusçuk’ta alım-satım konu

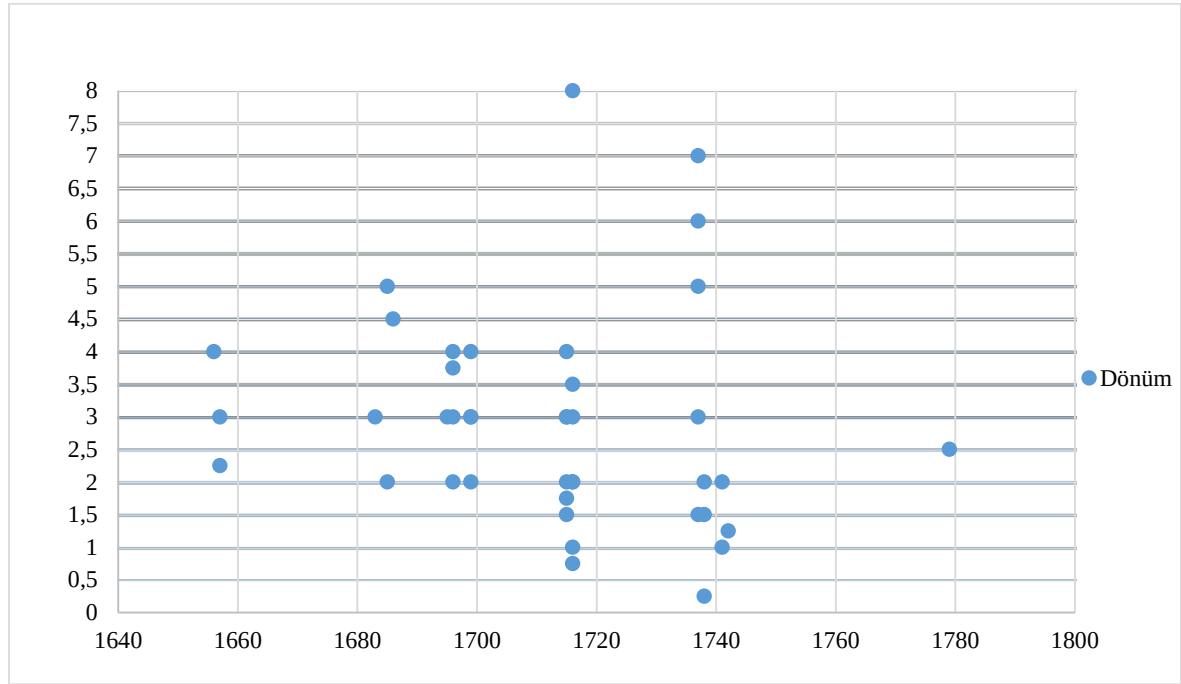
⁶⁵⁸ McGowan. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*, s. 5.

⁶⁵⁹ 18. Yüzyılın ikinci yarısında, 1779 yılına ait, sadece bir tane alım-satım kaydı mevcuttur. Dolayısıyla kronolojik olarak çok izole kalmış bir kaydın, birbirini takip eden silsile içerisinde değerlendirmek anlamlı olmayacaktır. Fakat verili bilgiyi, örneğin bağ ortalamalarının hesaplanmasında olduğu gibi, anlamlı olduğu sürece dâhil edilecektir.

⁶⁶⁰ Aslında bağ satışını ihtiva eden kayıt sayısı 43’tür. Fakat bunlardan iki tanesinde herhangi bir büyüklük ifadesi belirtilmezken bir kayıta ise iki adet ayrı büyüklükleri verilmiş bağdan bahsedilmiştir. Bu ikinci durumda bağ büyüklükleri ayrı ayrı muamele gördüğü için toplam bağ sayısı 42 olarak itibar edilmiştir. Ayrı olarak hesaplanan fakat bir kayıta geçen iki bağın zikredildiği defter ve künyesi budur: A.K.M.U.K. R-6, Varak 23b/24a, 15 Ramazan 1149 (17 Ocak 1737).

olan bağların ortalama 3,71 dönüm gibi mütevazı büyüklükte oldukları anlaşılmaktadır. Fakat bu oranı daha yukarıya çeken, tek başına tarlalarla bile kıyas olunamayacak kadar büyük 36 dönümlük bir bağ kaydının bulunmasıdır. Bu aşırı örnek dışarıda tutulacak olursa bu bağların ortalaması 2,92 dönüm kadar aşağılara düşmektedir.

Grafik 3.3. Bağ Boyutlarının Dağılımı

Not: Tabloda normal dağılım aralıklarının çok üzerinde olan 36 dönümlük bağ, genelin daha iyi anlaşılabilmesi için tabloya dâhil edilmemiştir.

Cami-i Atik Mahallesi sakinlerinden Bâkiye Hatun bint-i Ahmed Efendi'nin eşi Mehmed Ağa bin İbrahim'e 250 guruşa sattığı yukarıda bahsi geçen 36 dönümlük bağ,⁶⁶¹ bağcılık ve bahçeciliğin daha önemli bir ekonomik aktivite alanı olduğu imparatorluğun diğer yerleriyle kıyaslandığında bile çok büyük görünür. Bununla kıyas olunamayan fakat yine de diğer örneklerle karşılaştırıldığında dikkate değer büyüklükteki bir başka vakada Mahmud Voyvoda Mahallesi'nden Esmâ bint-i Ahmed Efendi, Ali Beğ bin Elhâc Hasan ile evli olan kızı Fatıma bint-i Mehmed'e diğer gayrimenkuller haricinde 8 dönüm büyüklüğündeki üzüm bağını hibe etmişti.⁶⁶² Bir diğer örnek hem bağların büyüklükleri hem de alım-satımın tarafları olarak ilginçtir. Vekilliklerini Menzilci Mustafa Çelebi bin Elhâc Hasan'ın yaptığı Ermeniler, sahip oldukları ev haricinde biri 7 dönüm diğer 5 dönüm iki parça üzüm bağlarını, yine ilginç bir şekilde *sâhib-i arz ma'rifetiyle* 400 guruşa Cami-i

⁶⁶¹ A.K.M.U.K. R-4, Varak 1b, 24 Şevval 1106 (6 Haziran 1695).

⁶⁶² A.K.M.U.K. R-51, Varak 33b, 10 Cemâziyelâhîr 1128 (1 Haziran 1716).

Cedid Mahallesi'nden *fahrü'l-eşbâh* Hasan Ağa bin Mehmed Ağa'ya satmışlardı.⁶⁶³ Müşteri Hasan Ağa bin Mehmed, çok kuvvetle muhtemel, Rusçuk'un en önemli iki ayan ailesinden birisi olan Kadeşzâdeliler'dendi. Bu rakamlar 10 dönüm büyüklüğünde tarlaların olduğu bir coğrafyada önemli sayılabilecek büyüklükteydiler.⁶⁶⁴

Ekseriyetinin küçük boyutlarda olduğu Rusçuk bağlarında emek-yoğun üretim faaliyetlerinin yürütüldüğünü gösteren bir işaret yoktur. Ait olduğu yüzyıl bağlamında bağların 17. yüzyılda 18, 18. yüzyılda 25 kayıt olacak şekilde dağıldığı görülebilir. Fakat asıl dikkati çeken husus 17. yüzyıla ait bağ devir kayıtlarının hiçbirinde ne bağı olduğu belirtilmezken, üzüm bağı olduğu ifade edilen 15 kaydın hepsinin de 18. yüzyıla ait sözleşmelerde yer almasıdır.⁶⁶⁵ Bu durum, 18. yüzyılda Rusçuk'taki bağcılık faaliyeti içerisinde üzüm üretiminin belirgin bir şekilde arttığı şeklinde açıklanamaz. Zira 17. yüzyılın ortası ile 18. yüzyılın ortasına ait narh fiyatlarında üzüm çeşitlerinin gayet yüksek fiyatlarda olması her iki dönem için de üzüm yetiştiriciliğinin kârlı bir girişim olduğunu göstermektedir. Bir ihtimal 18. yüzyılda gittikçe artan vergilerin ödenmesi gereksinimi, bağ sahiplerini üzüm üretimi konusunda motive etmiş olabilir; fakat bu varsayımı destekleyecek herhangi bir delil mevcut değildir. Bu bağlamda, Serez yakınlarındaki Melenikitsi Köyü'nden bir rahibin oğlu olan rahip Synadinos'un (Papasynados) kaleme aldığı ve 1598-1642 yılları arasını konu edinen "Seres Kroniği"nde aktardığı bilgiler bir hayli aydınlatıcıdır.⁶⁶⁶ "Bir dönümün⁶⁶⁷ üzümlerini vergilerini ödemek için, ikinci dönümünkileri kendi harcamaların ve çocuklarını giydirmek için satmalısın, üçüncü dönümünkileri ise evin ve içmek için, kendin ve çocukların için tutmalısın."⁶⁶⁸ Her ne kadar abartı oranı hesaba katılsa bile bağların hane için ne kadar önemli bir potansiyelinin olduğunu göstermesi

⁶⁶³ A.K.M.U.K. R-6, Varak 23b/24a, 15 Ramazan 1149 (17 Ocak 1737). *Sâhib-i arz* izni bir toprak parçasının mîrî karakterini gösterir ve Rusçuk sicillerinde arz-ı mîrî üzerinde kurulan birçok bağ örneğine rastlamak mümkündür.

⁶⁶⁴ A.K.M.U.K. R-1, Varak 7b, Gurre-i Receb 1067 (15 Nisan 1657) künyeli davaya konu alan tarla 3,5 dönüm büyüklüğünde görünmektedir. A.K.M.U.K. R-1, Varak 9b, 26 Receb 1067 (10 Mayıs 1657) künyeli kayıta ise üç yıldır ekilmeyen 3 dönümlük tarla başkasına verilmişti. A.K.M.U.K. R-1, Varak 10a, 17 Şaban 1067 (31 Mayıs 1657) künyeli kayıta davaya konu olan tarla 10 dönüm olarak geçmektedir.

⁶⁶⁵ Bu 15 kaydın içerisindeki bir kayıta iki parça bağın ikisi de üzüm bağı olarak belirtilmiştir. A.K.M.U.K. R-6, Varak 23b/24a, 15 Ramazan 1149 (17 Ocak 1737).

⁶⁶⁶ Strauss, Johann. (2015). "Yaşanan ve Anımsanan Osmanlı Yönetimi Türkokrasi Döneminin Bazı Yerel Yunan Kronikleri Üzerine Yorumlar". Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (Editörler). *Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarih yazımı Tartışması*. İstanbul: İletişim, s. 229-231. Benzer başlıklar üzerine daha geniş bir değerlendirme için bkz. Todorova, Olga. (2010). "The Ottoman state and its Orthodox Christian subjects: the legitimistic discourse in the seventeenth-century 'Chronicle of Serres' in a new perspective". *Turkish Historical Review*, 1, s. 86-110.

⁶⁶⁷ Aslında kullandığı terim "stremma"dır ki bu da yaklaşık bir dönüme tekabül etmektedir.

⁶⁶⁸ Parveva. (2015). "On Some Features of the Portrait of Çiftlik Hired Workers", s. 60.

açısından dikkate değerdir.⁶⁶⁹ Rusçuk'tan çok uzak bir diyardaki tarihsel figürün ifadeleri Rusçuk'taki fiyatların ışığında değerlendirildiğinde, Rusçuklular arasında bağ sahipliğinin bu sık ve bağ piyasasındaki hareketliliğin bu kadar yüksek olmasının sebepleri daha iyi anlaşılabilir.

Tablo 3.1. Rusçuk pazarlarında satılan yiyeceklerin narh fiyatları

Ürün Çeşidi	Kasım 1656-Eylül 1657 ⁶⁷⁰	Aralık 1736-Aralık 1737 ⁶⁷¹
	1 okka fiyatı	1 okka fiyatı
Rezaki üzümü	10 akçe	15-16 akçe
Kırmızı üzüm	12 akçe	15 akçe
Siyah üzüm	10 akçe	15 akçe
Elma	3 akçe	
İncir	12 akçe	8-14 akçe
Koyun eti	5 akçe	
Sığır eti	4 akçe	
Nohut	8 akçe	
Peynir	4-8 akçe	12 akçe

3.6.2. Bağ Sahiplerinin Profillerindeki Değişim

1656-1742 tarihleri arasında toplam 42 adet bağ alım-satım ve hibe kaydı bulunmaktadır. Bu tarihten 1779'a kadar başka herhangi bir bağ transfer kaydına rastlanmazken 1779'da sadece bir kayıt mevcuttur. Dolayısıyla bağ sahipliğinde herhangi bir eğilimi saptamak için elzem olan kronolojik devamlılık 1656-1742 yılları arasında bulunduğundan bu başlık altındaki değerlendirmelerde sadece bu 42 bağ devir kaydı dikkate alınmıştır. Ayrıca bu bağlardan 6 tanesi hibe şeklinde eşler arasında veya ebeveynlerden evlatlara transfer edilirken 1 tanesi ise eşler arası alım-satım olarak el değiştirmiş görünür.⁶⁷² Bu vakalarda aile içi bağ devri konu edinildiğinden sahiplik profilinde bir değişimi takip

⁶⁶⁹ Parveva. (2015). "On Some Features of the Portrait of Çiftlik Hired Workers", s. 61.

⁶⁷⁰ A.K.M.U.K. R-1, Varak 41a, 14 Zilhicce 1066 (3 Ekim 1656).

⁶⁷¹ Parveva. (2015). "On Some Features of the Portrait of Çiftlik Hired Workers", s. 62. Parveva da bu tabloyu Todorov'un Rusçuk sicillerinden alıp çevirdiği bilgilere dayanarak hazırlamıştır. Bkz. Todorov. (1983). *The Balkan City*, s. 131-133.

⁶⁷² Eşler arası alım-satımına konu olan kayıt daha önce de zikredilen 36 dönümlük bağın satışa konu olduğu gayrimenkulü ihtiva eder. A.K.M.U.K. R-4, Varak 1b, 24 Şevval 1106 (6 Haziran 1695). Hibe olarak aktarılan bağlar ise şu şekildedir: A.K.M.U.K. R-4, Varak 11b, 12 Cemâziyelâhir 1107 (18 Ocak 1696) babadan oğluna; A.K.M.U.K. R-4, Varak 25a, 23 Zilhicce 1107 (24 Temmuz 1696) zimmî bir kadından kızına; A.K.M.U.K. R-51, Varak 26b, 7 Rebîülevvel 1128 (1 Mart 1716) kocasından eşine; A.K.M.U.K. R-51, Varak 31b, Rebîülâhir 1128 (Mart/Nisan 1716) ebeveyn ve akrabadan oğullarına; A.K.M.U.K. R-51, Varak 33b, 10 Cemâziyelâhir 1128 (1 Haziran 1716) anneden bağ ile birlikte büyük bir ev ve iki adet dükkân kızına; A.K.M.U.K. R-38, Varak 11b, 16 Şevval 1154 (25 Aralık 1741) anneden oğluna kendisinin ölümünden sonra bağ ile birlikte diğer eşya ve nakit para ile beraber hibe edilmiş görünmektedir.

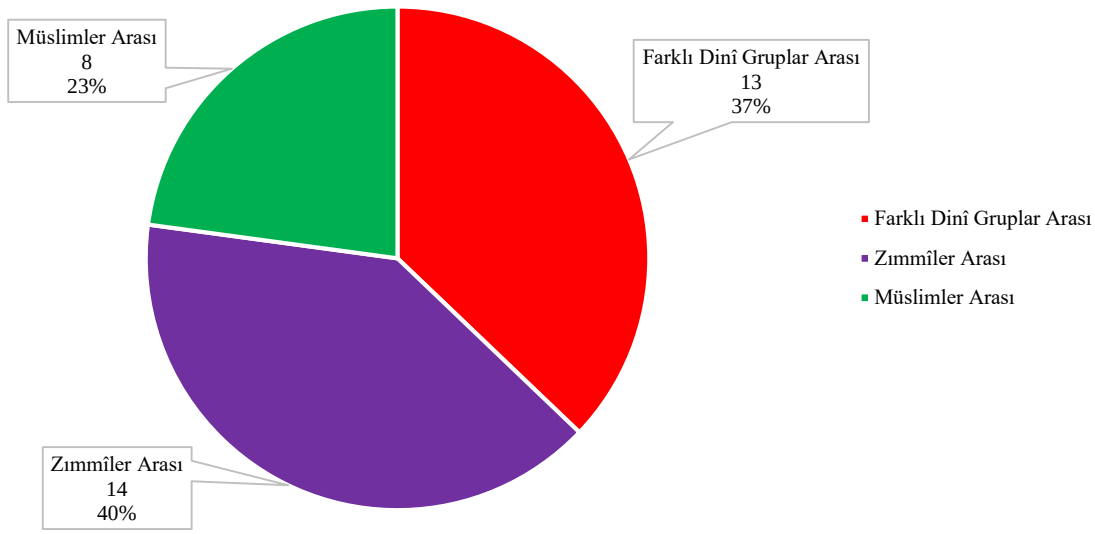
etmekte yardımcı olmayacağı sebebiyle sadece anlamlı olduğu sürece analizlere dâhil edilmiştir.

17. ve 18. yüzyıl ayrımı yapmaksızın bağ piyasasında ne satıcı ne de alıcı konumunda Müslim veya zimmî grubun açık ara hâkimiyetinden bahsetmek mümkündür. Satıcı konumunda zimmîlerin %55’lik bir üstünlükleri mevcutsa da %48’de kalan alıcı rolleri, bağ piyasasındaki kısmen azalan önemlerine işaret etmektedir.⁶⁷³ Hâlbuki Avrupa piyasalarıyla kıyaslanamasa da şarapçılık gibi önemli bir sektörde dinî sınırlılıkları olmayan zimmîlerin bağ alım-satımlarında daha aktif bir rol oynamaları beklenirdi. Ek olarak Papasynados’un ifadeleri hatırlanacak olursa, Müslümanlara göre daha fazla vergi vermek durumunda kalan zimmîlerin bunları ödemek için bağın nimetlerinden daha çok faydalanmaları gerekirdi. Diğer yandan kaynakların sunduğu bilgiler kadarıyla Müslümanların bağ alım-satım piyasasında fazlasıyla etkin olmaları, zimmîler kadar olmasa da, onlarla benzer şekilde vergi yükünün artması ile açıklanabilir. Bu durum büyük oranda zimmîlerin kadı mahkemesine Müslümanlara kıyasla daha az başvurmalarıyla açıklanabilirdi. Ne var ki “Bağ Satışlarının Dinî Gruplara Yansıması” başlıklı grafiğe bakıldığında çok ilginç olduğu kadar izahı zor bir tablo ile karşılaşılacaktır. Zira hibe ile devredilenler ve aile içi alım-satım çıkarıldığında geriye kalan toplam 35 bağ alım-satım kaydının 14’ü zimmîlerin kendi aralarındaki alım-satımı ihtiva etmekteydi ki bu rakam sadece Müslümanlar arasındaki alım-satımın (8) yaklaşık iki katıydı. Farklı dinî gruplar arasındaki alım-satım sözleşmeleri de (13) zimmîler arasındakiler kadar önemli bir payı oluşturuyordu. Grafiğe yansımayan fakat dikkati celp

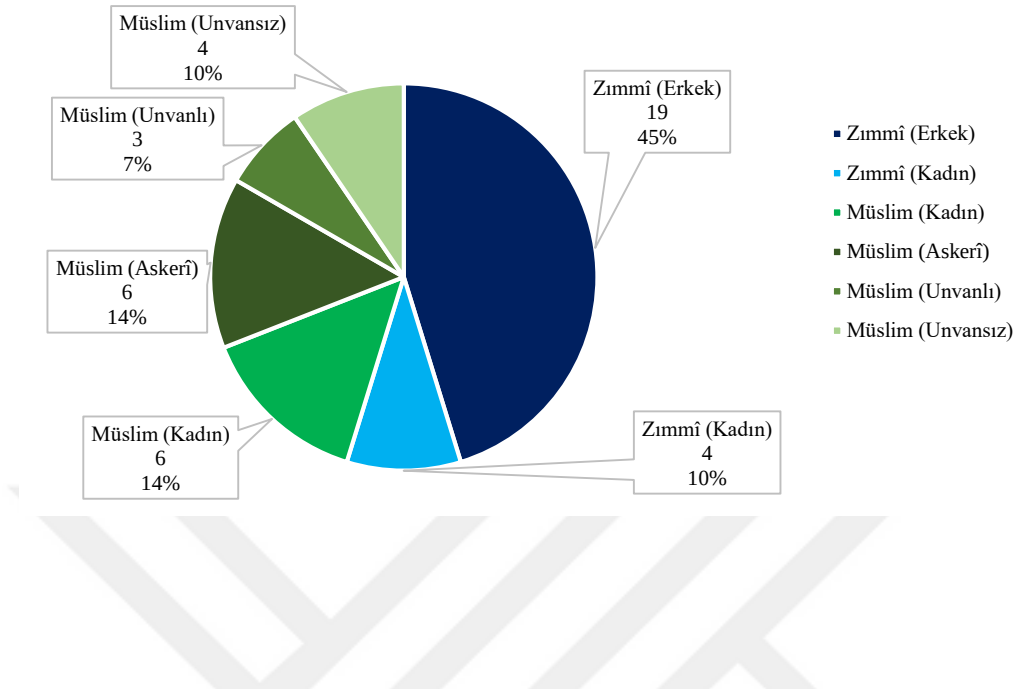
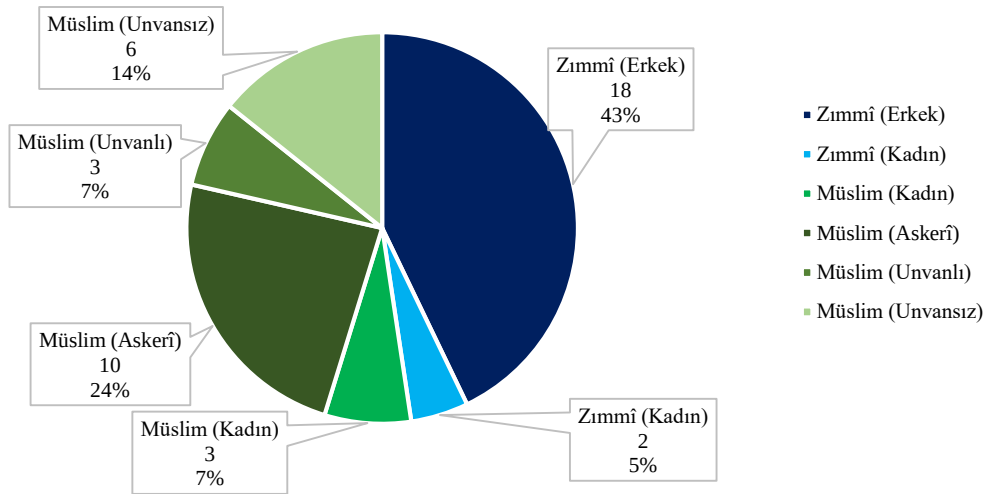
⁶⁷³ Grafik 3 ve 4’teki kategoriler oluşturulurken şu hususlar dikkate alınarak gruplandırılmaya çalışılmıştır: Öncelikle bu verilerin içerisine hibe ile devir ve aile içi alım-satım kayıtları da dâhil edilmiştir. “Zimmî (Erkek)” kategorisi içerisinde hem esnaftan hem de sıradan kimseler dâhil edilirken kadınların ayrı bir kategori altında gösterilmesine dikkat edilmiştir. Fakat renkleri itibarıyla yakınlık kurularak genel olarak zimmîlerin eğilimleri hakkında fikir vermesi amaçlanmıştır. Müslimlere gelindiğinde ise veri çeşitliliği, alt başlıkların da çeşitlendirilmesine imkân sağlamıştır. Müslim genel başlığını oluşturan “Müslim (Askerî)” kategorisi, *ağa*, *bey*, *beşe*, *kapudan*, *seyyid*, *imam*, *dede* unvanı taşıyan kimselerden oluşmaktadır. “Müslim (Unvanlı)” kategorisi ise *çelebi* ve *elhâc* gibi toplumsal karşılığı olan unvanlardan müteşekkildir. “Müslim (Unvansız)” kategorisi ise esnaf ve herhangi bir unvan veya meslekî işaret taşımayan kimselerden oluşturulmuştur. Tıpkı zimmîlerde olduğu gibi Müslimler arasında da kadınlar, ayrı bir kategori altında bir araya getirilmiştir. Yine benzer şekilde Müslim grubunun da birliğini göstermesi için aynı tonda renk kullanılmıştır. Ortak kişiler tarafından mutasarrıf olunan bir bağ var ise ve bu ortaklar arasında kadın da mevcutsa o zaman ilk önce kim zikredilmişse ona itibar olunmuştur. Örneğin Ümmihan bint-i Durmuş Efendi, eşi Ahmed Çelebi ve akrabasından Mehmed Çelebi’nin ortak tasarruf ettikleri bağın oğullarına hibe edildiği kayıta önce kadın anıldığı için “Malikler” kategorisi altında “Müslim (Kadın)” olarak değerlendirilmiştir (A.K.M.U.K. R-51, Varak 31b, Rebûlâhîr 1128 (Mart/Nisan 1716)). Öte yandan Marin veled-i Ustoyan ile eşi Rade bint-i Rad’ın beraber sahip oldukları bağ satışı kaydında ise önce eşinin zikredilmesine binaen sadece “Zimmî” kategorisi altında ele alınmıştır (A.K.M.U.K. R-38, Varak 37b, 2 Receb 1155 (2 Eylül 1742)). Eğer adında “seyyid” bulunan bir kimse esnaflık ile uğraşıyorsa buna unvan gibi değil de isim gibi itibar edilip “Askerî” statüde değil, “Müslim (Unvansızlar)” kategorisi altında değerlendirilmiştir. Örneğin borcu terekesinden fazla olduğu için bağı satışa çıkarılan Tuzcu Seyyid Mehmed bu bakımdan “Müslim (Unvansızlar)” kategorisi altına alınmıştır A.K.M.U.K. R-51, Varak 32b/33a, 22 Cemâziyelevvel 1128 (14 Mayıs 1716)).

eden bir diğer hususu belirtmek gerekmektedir: farklı dinî grupların bağ alım-satım akitlerini kadı mahkemesine getirmesi 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde diğer dönemlere kıyasla daha yaygındır.⁶⁷⁴ Bu grafiğin sundukları, daha önce bahsedilen, zimmîlerin Müslümanlara nazaran daha az kadı mahkemesine gittikleri savıyla pek uyuşmuyor görünmektedir. Dahası bu tezatlığın altında yatan motivasyonları, harç ücretlerinin kadı mahkemesinde daha uygun olması dışında, ikna edici şekilde açıklayabilecek bir yorum da yok gibidir.

Grafik 3.4. Bağ Satışlarının Dinî Gruplara Yansıması

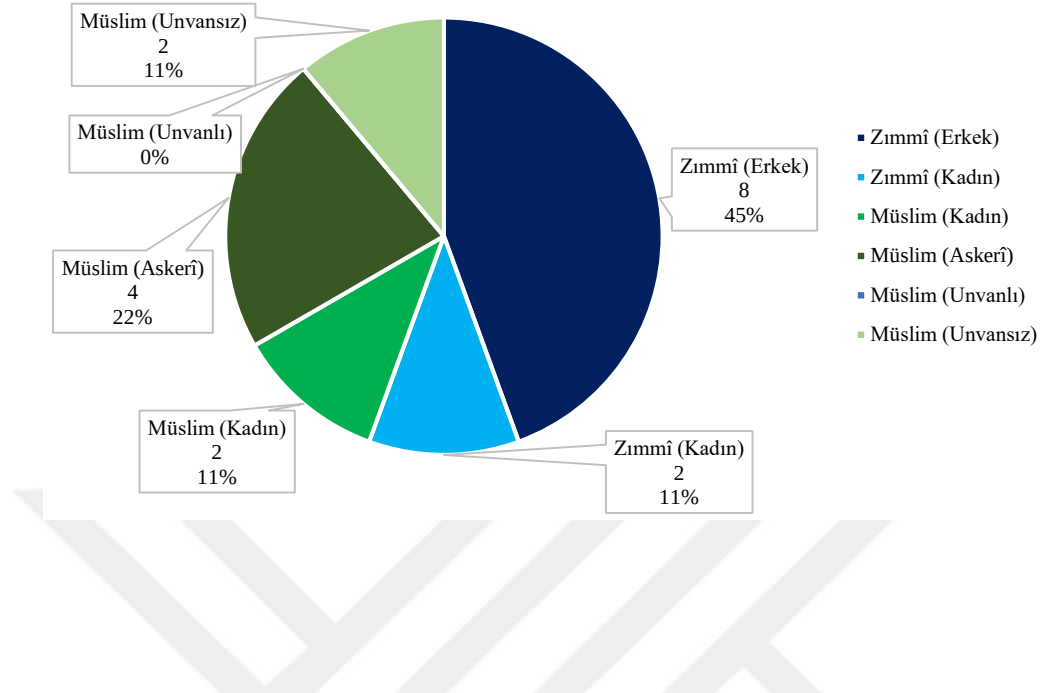
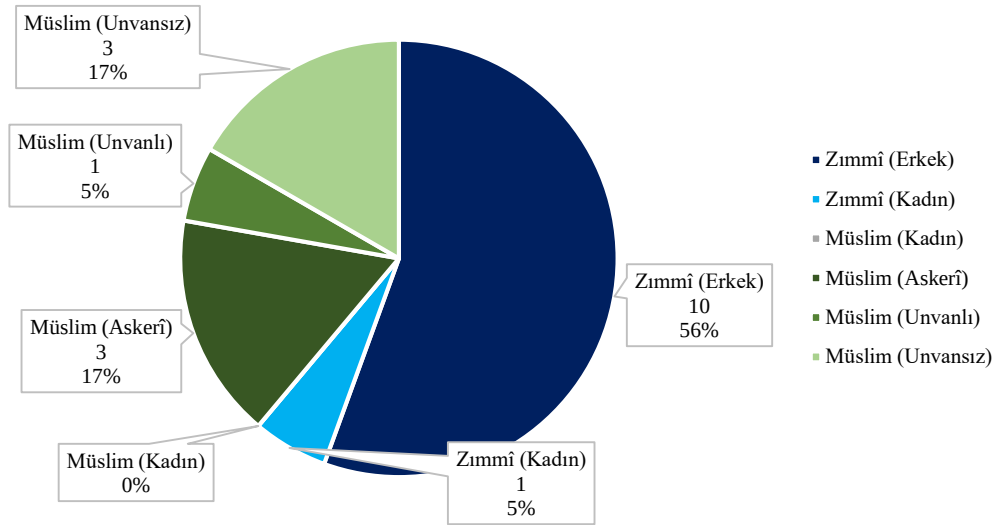
⁶⁷⁴ 17. yüzyılın ikinci yarısındaki toplam 15 adet bağ alım-satım kayıtlarından 5'i farklı dinî gruplar arasındaki alım-satımı konu edinirken 18. yüzyılın ilk yarısındaki toplam 20 bağ transferinden 8 tanesi farklı dinî gruplar arasındaki alım-satımı konu edinir. Fakat bunun 7'si yüzyılın ikinci çeyreğinde, daha özelinde 6'sı ise 1737-1738 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu durum bir nebze 1735-1739 Osmanlı ile Avusturya ve Rus Savaşlarının yarattığı bir ortamda iki grubun arasında meydana gelmiş olabilen güvensizlik ortamı nedeniyle bunları kayıt altına alma eğilimi göstermiş olabilecekleri ile açıklanabilirdi. Fakat 1715-1718 Osmanlı ile Avusturya ve Venedik Savaşlarının da benzer bir durum yaratması beklenirdi. Ne var ki bu tarihler arasındaki tüm bağ alım-satımları aynı dinî gruplar arasında yapılmış görünür.

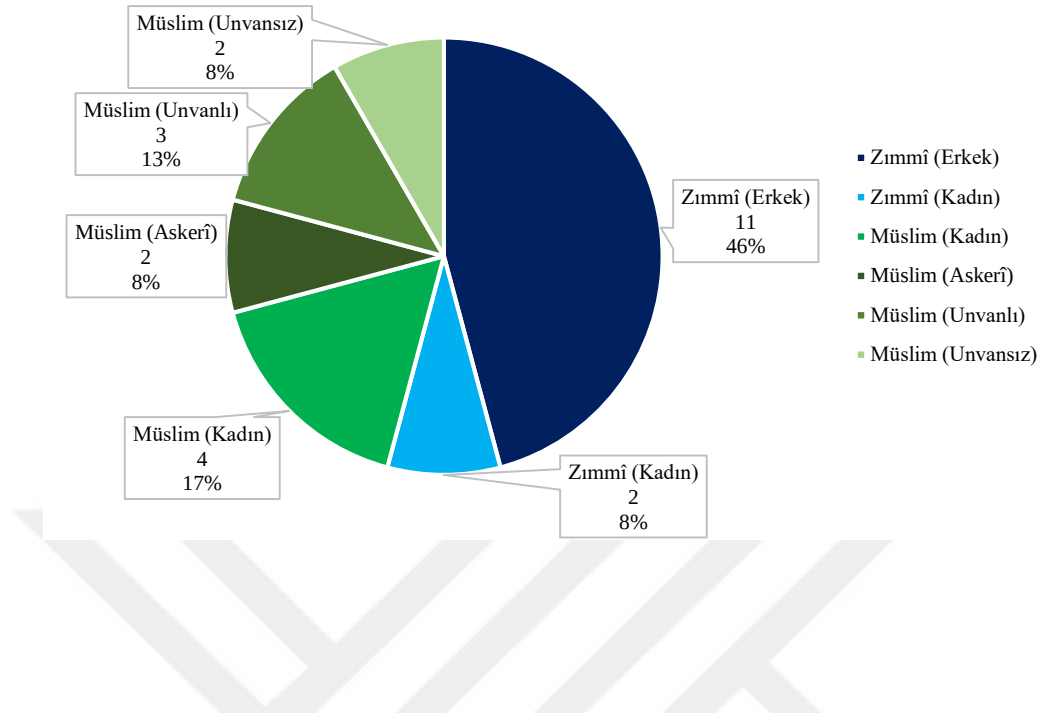
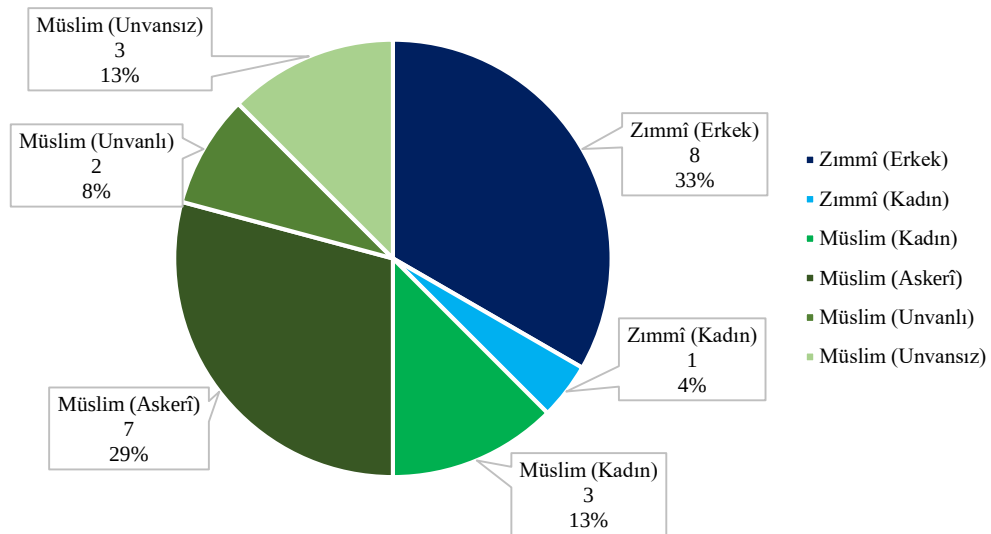
Grafik 3.5. Toplam Maliklerin Statüleri ve Unvanları Açısından Dağılımı**Grafik 3.6.** Toplam Müşterilerin Statüleri ve Unvanları Açısından Dağılımı

Grafik 3.5'te ve 3.6'da görselleştirilen verilere bakıldığında zimmîlerin genel olarak bağlarını kaybettikleri gibi bir eğilimin dışında dikkati çeken iki önemli husus bulunmaktadır. Bunlardan ilki hem zimmî hem de Müslim kadınların toplam oranlarının alıcı konumunda zayıflamalarıdır. Bu durum kısmen toplam 7 hibe kaydının bulunduğu Rusçuk bağ devir kayıtlarından 5'inde kadınların "hibe eden" pozisyonuna karşılık sadece 3 tanesinde "hibe edilen" olmasıyla açıklanabilir. Kaldı ki kadınlara hibe edilen 3 kayıttan 2'si ise kadınlardan yapılmış görünmektedir. Diğer 5 kadın bağ sahibi ise doğrudan satış ile

bağlarını erkeklere satmışlardı. Buna karşın hibe haricinde alıcı olarak ortaya çıkan sadece 2 kadın bağlarını erkeklerden satın almışlardı. Dolayısıyla kadınların bağ sahipliklerini 17 ve 18. yüzyıllar boyunca koruyamadıkları ileri sürülebilir. Grafikten çıkarılan bir diğer husus ise alıcılar arasında satıcılara nazaran askerî sınıfın artan ağırlığıdır. Unvansız Müslümanlar ve zimmîler ile kadınların azalan paylarının askerî sınıfa mensup kimseler tarafından uzun erimde ele geçirilmesinin altında yatan sebepleri tespit etmek zor görünmektedir. Fakat askerîlerin, herhangi bir şekilde dış ticarî fırsatlarla ilişkilendirilemeyecek bir motivasyonla, bağlara karşı artan ilgilerinden bahsedilebilir. Bu durum kısmen yine Papasynados'un işaret ettiği gibi değirmen ve çiftlikler kadar pahalı olmayan bağların kârlılığı, daha ortalama gelir seviyesine sahip askerîleri sermayelerinin bir kısmını bu gayrimenkullere yatırım yapmaya teşvik etmiş olabilir. Parasallaşmaya paralel olarak vergilerin artması bu gibi kârlı yatırım araçları üzerindeki rekabeti arttırdığında sosyo-politik ve ekonomik sermaye sahipleri olarak askerîlerin bağ piyasasında üstünlük kurmaya başladıkları ileri sürülebilir.

Bağ transferleri 17 ve 18. yüzyıllar için ayrı ayrı ele alındığında genel tablonun daha özel kesitleri içerisindeki eğilimleri yakalamak, üzerinde yorum yapmak mümkün hale gelir. 17. yüzyılın ikinci yarısında 2'si hibe, 1'i aile içi alım-satım olmak üzere toplam 18 bağ devir kaydı mevcuttur. 18. yüzyılın ilk yarısında ise 4'ü hibe toplam 24 sözleşme bulunur. Bu haliyle, 17. yüzyıla ait alım-satım ve hibe kayıtları beraber değerlendirildiğinde dinî aidiyet bağlamında anlamlı bir artış yoktur. Zimmîler hem satıcı hem de alıcı olarak baskınlıklarını 17. yüzyıl boyunca korumuş görünürler. Fakat her iki grup içerisindeki kadınların ağırlıkları azalmasına karşın boşalan yerleri, zimmîlerin ağırlıkları değişmeyecek şekilde erkekler tarafından doldurulmuştur. Müslümanlar genel başlığının altındaki alt başlıklara bakıldığında anlamlandırılabilir bir değişim söz konusu değildir.

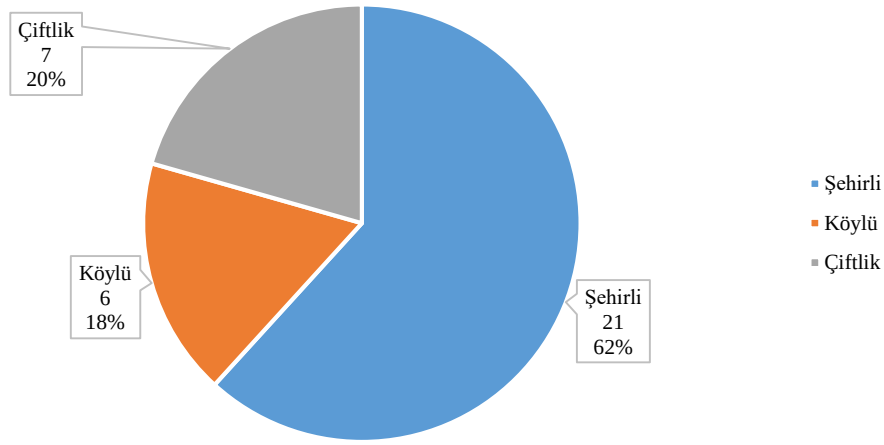
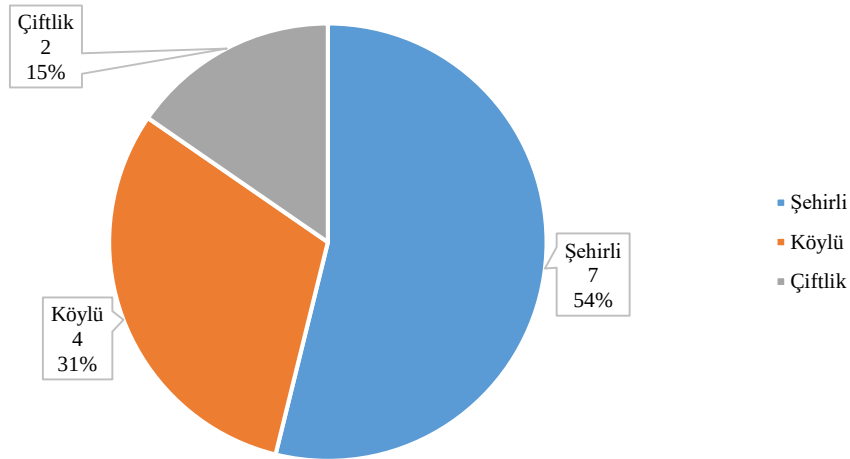
Grafik 3.7. 17.yy Maliklerin Statüleri ve Unvanları Açısından Dağılımı**Grafik 3.8.** 17.yy Müşterilerin Statüleri ve Unvanları Açısından Dağılımı

Grafik 3.9. 18.yy Maliklerin Statüleri ve Unvanları Açısından Dağılımı**Grafik 3.10.** 18.yy Müşterilerin Statüleri ve Unvanları Açısından Dağılımı

18. yüzyıla gelindiğinde ise bambaşka bir tablo oraya çıkmaktadır. İlk olarak, satıcı konumundaki zimmîlerin bir önceki yüzyıla çok yakın bir oranı temsil ettikleri görülebilmektedir. Zimmî ve Müslim kadınların oranı değişmezken askerîlerin bu dönemki satıcı rollerinin 17. yüzyıla nazaran önemli ölçüde azaldığı anlaşılmaktadır. Dikkati çeken bir başka husus ise bir önceki yüzyılda bağ alım-satımındaki görünürlükleri yok denecek kadar az olan unvanlı Müslümanların, bu yüzyılda daha açık bir şekilde hem satıcı hem de alıcı pozisyonlarında belirmeye başladıklarıdır. 18. yüzyılın ilk yarısındaki alıcıların

profilleri incelendiğinde ise zimmîlerin çoğunluğu kaybettikleri bariz olarak görülebilmektedir. Bir önceki yüzyıldaki alıcı zimmîlerin %60'lık oranları bu defa %40'ın altına gerilemiştir. Zimmîlerin bu radikal gerilemelerini askerî sınıfın alıcı konumundaki genişlemesi takip etmiştir. 17. yüzyılda alıcı askerîlerin (%17) satıcı askerîye (%22) oranları gerilerken 18. yüzyılda bu oran satıcı askerîlerin %8'lik oranlarının %29'a çıkması ile neticelenmiştir. Bu rakamlar, askerîlerin 17. yüzyılda bağ alım-satımında aldıklarından biraz fazla sattıkları, 18. yüzyılda ise askerîlerin hem satıcı olarak çok daha az bağ sattıkları hem de alıcı olarak çok daha fazla bağ aldıkları anlamına gelir. Daha açık bir ifadeyle, 17. yüzyılda askerîler bağ alım-satımında kısmî bir daralma yaşarken 18. yüzyılda bunun tam tersinin çok daha kuvvetli bir şekilde, bağ-alım satımında radikal bir genişleme yaşanmıştır. Genel eğilimle 18. yüzyıldaki verilerden çıkarılan sonuçlar beraber değerlendirildiğinde bağ transferlerinde görülen iki önemli eğilimin, söz gelimi askerî sınıfın bağlara karşı artan ilgileri ile zimmîlerin bağ piyasasındaki aktif rollerinin azalmasının, 18. yüzyılda kırılmaya uğradığı anlaşılmaktadır.

Çiftlik veya değirmen kayıtlarından çok daha geniş bir tabana yayılmış olan bağların örnek sayısı fazla olduğundan maliklerin nerede ikamet ettiklerine göre analiz yapmak mümkündür. Analiz itibarıyla anlamlı olmadığı gibi sonuçları yanlış etkileme ihtimalinin bulunması nedeniyle hibe ile devredilenler ve aile içi alım-satım kayıtları bu grafiklerdeki veri havuzuna dâhil edilmemiştir. Fakat diğer gayrimenkul satışlarında olduğu gibi burada da genellikle satıcının ikamet ettiği yerin yazılıp müşterinin ikametinin çok daha az sıklıkla belirtilmesi problemi ile karşılaşilmektedir. Yine de bu durum eldeki bilgilerin mümkün mertebe en sağlıklı biçimde değerlendirilmesine mani teşkil etmez. Genel olarak bakıldığında bağ alım-satım ve devir işlemlerinde şehirlilerin hâkim rol oynaması şaşırtıcı değildir. Öte yandan bağ satanlar arasında çiftlikte sakin kimselerin oranının köylülerden biraz daha fazla olacak kadar büyük olması ise hayli ilginçtir. Bu durum, çiftlikte sakin olmanın zorunlu olarak hiçbir gayrimenkul tasarruf edemeyecek kadar düşkün olmak anlamına gelmediğini gösterir. Belgelerde satıcının ikametinin açıkça neredeyse her zaman belirtilmesine fakat alıcının tek tük ve düzensiz olarak zikredilmesi nedeniyle çiftlik sakini satıcıların oranı kadar çiftlik sakini alıcının olup olmadığını kesin olarak söylemek mümkün değildir. Yine de – belgenin doğasından kaynaklanan bu eksikliği akılda tutmak koşuluyla – mevcut veriler alıcı oranının, satıcıya nazaran çok daha düşük olduğunu gösterir.

Grafik 3.11. Toplam Satıcıların İkametleri Açısından Dağılımı**Grafik 3.12.** Toplam Müşterilerin İkametleri Açısından Dağılımı

Yukarıdaki grafiklere yansımamakla birlikte çiftlik sakinleri bağlamında dikkati çeken bir diğer husus ise bu kimseler 17. yüzyıldaki bağ alım-satım ve hibe kayıtlarının hiçbirinde satıcı olarak yer almamasına rağmen sadece 1 kayıta alıcı olarak görünmesidir. Buna karşın 18. yüzyıla gelindiğinde ise çiftlik sakini satıcıların sayısı bir öncekine nazaran büyük bir artış göstermiştir; alıcı olarak ise dikkate değer bir değişim söz konusu değildir. Hangi sâiklerin çiftlik sakinlerini 18. yüzyılda bağlarını satmaya sevk ettiğini tayin etmek zor görünse de bu eğilim yine bu yüzyıldaki zimmîlerin bağ piyasasındaki azalan önemleriyle paralellik göstermektedir. Çiftlik sakinlerinin bağlarını sattıkları kayıtlar tek tek incelendiğinde, bu yüzyıldaki askerîlerin artan aktivitelerine rağmen, bu toprakların

genellikle zimmîlere satıldığı 5 kayıttan geriye kalan 1 bağın Rusçuk ayanlarından *fahrü'l-a'yân* Kadeşzâde Hasan Ağa bin Mehmed Ağa'ya,⁶⁷⁵ diğerinin ise Cami-i Cedit Mahallesinden Salih Beşe bin Mustafa'ya devredildiği anlaşılmaktadır.⁶⁷⁶ İlk vakadaki satış esasında Kadeşzâde'nin bağ üzerinde ziraî üretim gibi emeller beslediği için yapılmış değildir. Zaten bağın boyutu 34 *hatveye*⁶⁷⁷ (adım) [25,7 metre] 3,5 *hatve* [2,6 metre] tahminen 1 evlek bağ olduğu düşünüldüğünde çok da bu amaca hizmet edebilecek bir ünite gibi görünmez. Kadeşzâde'nin bu bağı, kendi evinin önüne inşa ettiği çeşmeye su getirmek için satın aldığı anlaşılmaktadır.⁶⁷⁸ Dolayısıyla çiftlik sakini bağ sahiplerinin bağlarını satın alanların profilleri üzerinden anlamlı bir sosyo-ekonomik çıkarımda bulunmak mümkün değildir.

Tam da bu husus, konuyu daha önce yukarıda değinilen çiftlik sakinlerinin durumlarına dair bahsin tekrar ele alınmasına sevk eder. Mehmed Çavuşzâde Osman Ağa çiftliğinde sakin Viko veled-i Kerki'nin satın aldığı 3 dönüm bağ bu duruma çok uygun bir örnek teşkil eder.⁶⁷⁹ Hatta bir vakada Şerife Kadın Çiftliğinde sakin bir zimmî, 1,5 dönüm bağını 14 gurus karşılığında Hacı Feyzullah Çiftliğinde sakin bir başka zimmîye sattığı kaydedilmişti.⁶⁸⁰ Fakat bu bağ devir kayıtlarının büyük bir çoğunluğunda çiftlik sakinlerinin satıcı pozisyonunda olduklarının belirtilmesi gerekmektedir. Örneğin, Ali Ağa Çiftliği'nde sakin bir zimmîye ait 1,5 dönüm üzüm bağının,⁶⁸¹ Kadeşzâde Çiftliği'nde sakin bir zimmî kadına ait 1 dönüm 3 evlek⁶⁸² bağın,⁶⁸³ Zeliha Hatun Çiftliği'nde sakin üç zimmîye müştereken ait 3 dönüm üzüm bağının,⁶⁸⁴ Kadeş Osman Çiftliği'nde sakin bir başka zimmîye ait 2 dönüm bağın nerede ikamet ettikleri belirtilmeyen zimmîlere satıldığı⁶⁸⁵

⁶⁷⁵ A.K.M.U.K. R-36, Varak 10a, 4 Rebûlevvel 1151 (22 Haziran 1738).

⁶⁷⁶ A.K.M.U.K. R-38, Varak 6a, 23 Receb 1154 (4 Ekim 1741). 19 gurus karşılığında Salih Beşe'ye satılan tahminen 2 dönüm bağ, Yusuf Ağa Çiftliği "mutavattınlarından" bir zimmî tarafından satılmıştı.

⁶⁷⁷ *Hatve* ölçü birimi için 0,75774 metre esas alınmıştır: bkz. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü. (2007). *Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü*. Hayrettin Gültekin (Hazırlayan). Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, s.18.

⁶⁷⁸ A.K.M.U.K. R-36, Varak 10b, 5 Rebûlevvel 1151 (23 Haziran 1738).

⁶⁷⁹ A.K.M.U.K. R-4, Varak 23a, 4 Zilhicce 1107 (5 Temmuz 1696). Söz konusu bağ 19 gurus mukabelesinde işlem görmüştü.

⁶⁸⁰ A.K.M.U.K. R-6, Varak 40b, Rebûlevvel 1150 (Haziran/Temmuz 1737).

⁶⁸¹ A.K.M.U.K. R-51, Varak 9b, 18 Cemâziyelevvel 1127 (22 Mayıs 1715). Söz konusu bağ 10 gurus'a satılmıştı.

⁶⁸² Evlek: 1 dönümün çeyreğine denk gelen bir alan ölçü birimidir. Pakalın., (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 573.

⁶⁸³ A.K.M.U.K. R-51, Varak 12a, 5 Cemâziyelâhir 1127 (8 Haziran 1715). Adı geçen bağın kıymeti 6 gurus olarak kayıtlara geçmiştir.

⁶⁸⁴ A.K.M.U.K. R-51, Varak 14b, 6 Şevval 1127 (5 Ekim 1715). Bu bağın kıymeti ise 37,5 gurus olarak kıymetlendirilmiştir.

⁶⁸⁵ A.K.M.U.K. R-51, Varak 26a, 2 Rebûlevvel 1128 (25 Şubat 1716). Buradaki işlemde geçen bağa ise 18 gurus değer biçilmiştir.

kayıtların hepsinde de görüldüğü üzere çiftlik sakinleri satıcı olarak yer almaktaydılar. Bir örnekte de Yusuf Ağa Çiftliği “mutavattınlarından” bir zimmî yaklaşık 2 dönüm bağını 19 guruş karşılığında Cami-i Cedid Mahallesinden Salih Beşe bin Mustafa’ya sattığı görülmektedir.⁶⁸⁶ Biri haricinde diğerlerinin hiçbirinde müşterinin ikametinin belirtilmemesi ve bağ sahiplerinin hepsinin satıcı konumunda olmaları, gayrimenkul alım-satım kayıtlarında genellikle müşterinin ikamet ettiği yerin belirtilmemesi alışkanlığı ile ya da çiftlik sakinlerinin ekonomik konumlarının herhangi bir sebeple sahip oldukları yegâne gayrimenkulü satmaya zorlayacak kadar kötüleşmesi ile açıklanabilir. Bu olasılıklar kümesi içerisindeki en sağlam çıkarım, çiftlik sakinlerinden bazılarının bir zamanlar kullanabilecekleri bir bağa sahip olduklarıdır.

Çiftlikte sakin zimmîlerin muhalefatlarına bakıldığında bu kimselerin varlıklı olmadıkları⁶⁸⁷ anlaşılrsa da kendi tasarruflarında menkul ve gayrimenkullerinin mevcudiyeti de görülebilmektedir. Genç Ali Ağa Çiftliği’nde sakin 8.730 akçelik bir mal varlığına sahip bir zimmînin hayvanlar ve şaraplarının yanında toplam 3 parça 10 dönüm bağa sahip olması,⁶⁸⁸ Ali Ağa Çiftliği’nde sakin 3.100 parelik mala sahip bir diğer zimmînin mal varlığının arasında tarım mahsullerinin yanı sıra 2 dönümlük bir bağının bulunması⁶⁸⁹ ve Abdiş Ağa Çiftliği’nden bir başka zimmînin ise iki parça halinde toplam 9 dönüm bağının bulunması, çiftlik sakinlerinin bağ tasarruf edebildiklerini gösteren önemli kayıtlardır. Dahası cizye tahrir defterlerinde de çiftlikte sakin zimmîlerin ödemekle mükellef oldukları cizyeleri alâ, evsât ve ednâ olarak sınıflandırılmıştır ve bu tasnife göre ekseriyetle çiftlikte sakin zimmîlerin cizyelerini ednâ olarak ödemek zorunda olduğu belirtilse de evsat, hatta alâ olarak ödemekle mükellef bazı çiftlik sakini zimmîlerin mevcut olduğu anlaşılabilir.⁶⁹⁰ Dolayısıyla çiftlikte sakin olmak zorunlu olarak bunların zar zor geçinen, sadece çiftlik sahibine çalışıp kendi hesabına bir kazanımı olamayacak kadar düşkün olmalarını gerektirmez.

⁶⁸⁶ A.K.M.U.K. R-38, Varak 6a, 23 Receb 1154 (4 Ekim 1741).

⁶⁸⁷ İncelenen kayıtlardan sadece bir tanesinde Müslüman varlıklı bir kimsenin terekesinde Kalle Çiftliğinde sakin olduğu belirtilmiş, fakat terekesinden anlaşıldığına göre bu çiftliğin sahibiydi. Dolayısıyla çok yaygın bir örnek olamamakla beraber bu vakada çiftlik sahibinin çiftliğinin başında bulunduğu görülebilmektedir. A.K.M.U.K. R-6, Varak 44a-b, 13 Ramazan 1150).

⁶⁸⁸ A.K.M.U.K. R-51, Varak 9b, Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1127 (Mayıs 1715).

⁶⁸⁹ A.K.M.U.K. R-36, Varak 25b, 12? Zilkade 1150 (3 Mart 1738).

⁶⁹⁰ Örneğin Pepline’de bulunan İsmail Ağa Çiftliği’ndeki 36 neferden 2’si alâ, 5’i evsat, 29’u ednâ olarak tasnif edilmişken Ahmed Paşa’ya ait Çernovi Çiftliği’nde mevcut 70 neferin 5’i ala, 6’sı evsat ve 59 ednâ olarak vergi vermeleri tayin olunmuştur. D.A.B. MAD 5012, 29 Zilhicce 1102 (23 Eylül 1691).

3.6.3. Standarttan Sapanlar

Çiftlikler ve değirmenler gibi daha kompleks yapılar söz konusu olduğunda bunların tanımları ve diğer örneklerin birbirinden farklılıklarını tespit etmek zor ve anlamlı bir çaba olarak görünmezken bağlar gibi çok daha basit ünitelerde bu girişimde bulunmak imkan dâhilindedir. Bu bağlamda satışa ve hibeye konu olan bağların ekseriyetle 2-4 dönüm arasında değiştiği ve genellikle üzüm omcalarını ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Fakat hal böyle iken bile bu limitlerin ve genellemelerin dışına çıkan örnekler Rusçuk sicillerinde bulunabilir. Örneğin bahsi daha önce geçtiği üzere Bâkiye bint-i Ahmed Efendi'nin, eşi Mehmed Ağa bin İbrahim'e 250 guruş karşılığında sattığı bağın boyutu 36 dönüm gibi kıyası diğer bağlarla mümkün olmayacak kadar büyüktü.⁶⁹¹ Bu çaptaki bir bağın nasıl oluştuğuna dair kesin bir bilgi mevcut değilse de hem bir tarafının meraya komşu olmasına hem de bu konumu itibarıyla bir bağlar mozaığının içerisinde yer almamasına binaen mîrî bir arazinin üzerinde kurulmuş olması ihtimalden uzak değildir. Mîrî topraklar üzerinde kurulmuş bağların bulunması⁶⁹² bunun mümkün olduğuna işaret etse de bu topraklar üzerine kurulanlarda "mîrî" ifadesinin kullanılmasına veya "sâhib-i arz" izninin bulunmasına karşın burada zikredilmemesi buna şüphe düşürmektedir. Belki de nasıl olduğunu başka yollarda aramak gerekir.

Daha önce parça parça toprakların satın alınarak birleştirilmesinin, kesin olmamakla birlikte, tarımsal verimlilik ile ilişkilendirildiğinden ve çiftlikle ile değirmen alım-satımlarında böyle bir eğilime rastlanmadığından bahsedilmişti. Fakat bağ transfer kayıtlarında bu duruma işaret eden bir örnek bulmak mümkündür. Elhâc İsmail bin Elhâc Mehmed'in biri kendisine borçlu şehirli bir zimmîden, diğeri müflis bir mevtanın mirasçılarından aldığı iki bağ buna dair en ilginç örnekleri oluşturmaktadır. Cami-i Atik Mahallesinden Petre veled-i Simon, 109 guruş borçlusu olduğu Elhâc İsmail'e borcunun 41 guruşuna karşılık 3 dönüm üzüm bağını satmıştı. Satışa konu olan bağın komşuları arasında Elhâc İsmail de bulunmaktaydı.⁶⁹³ Borcu terekesinden fazla olan Tuzcu Seyyid Ahmed'in borçlarının ödenmesi için satışa sunulan 1 dönümlük bağın alıcısı yine Elhâc İsmail'di ve yine bu bağın komşuları arasında kendisi de bulunuyordu.⁶⁹⁴ Bu durumda en iyi ihtimalle

⁶⁹¹ R-4, Varak 1b, 24 Şevval 1106 (6 Haziran 1695).

⁶⁹² R-6, Varak 23b/24a, 15 Ramazan 1149 (17 Ocak 1737); R-36, Varak 10a/b, 14 Rebûlevvel 1151 (2 Temmuz 1738); R-36, Varak 17b, 8 Cemâziyelevvel 1151 (24 Ağustos 1738).

⁶⁹³ A.K.M.U.K. R-51, Varak 32b, Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1128 (2-12 Mayıs 1716).

⁶⁹⁴ A.K.M.U.K. R-51, Varak 32b/33a, 22 Cemâziyelevvel 1128 (14 Mayıs 1716).

Elhâc İsmail borç veren bir kreditör olarak borçlarının tahsil için borçlularının tarımsal gayrimenkullerini ele geçiriyor ya da en kötü ihtimalle herhangi bir yolla fırsatını bulduğunda rasyonel bir motivasyon ile kendi arazisinin bitişiğindeki yerleri birleştiriyordu. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen 36 dönümlük bağ da böyle bir sürecin sonucunda meydana gelmiş olabilir. Sözde verimliliğin arttırılmasına katkıda bulunduğu için toprakların birleştirilmesi gibi bir eğilim vardysa, toprak alım-satım sözleşmelerinde müşteri olarak taraf olan kişilerin daha fazla oranda satışa konu olan gayrimenkulün komşuları arasından olması beklenirdi. Fakat örnekler, istisnai bir durumun münferit vakaları mı yoksa genel bir eğilimin yapı taşları mı olduğunu belirleyemeyecek kadar çok sınırlı sayıda kalmıştır.

Bağlar konusunda istisnai olarak nitelendirilebilecek bir başka husus ihtiva ettiği unsurlarla ilgilidir. Zira genellikle üzüm veya başka ağaçlarla beraber satılan bağlar dışında kimi zaman bağların hane, oda, köşk, mahzen, buzluk ve kiler gibi yapılarla beraber satıldığı kayıtlarda görülebilmektedir. Emine ve Kerime bint-i Ahmed adındaki iki kız kardeşin kendilerine miras yoluyla intikal eden ince tahta kaplı köşk, buzluk, tuvalet ve *zîr-i zemin* (mahzen) ile meyveli ve meyvesiz ağaçları ihtiva eden 5 dönümlük bağlarını Salih Ağa ibn Kurd'a 115 esedî guruş/8.050 akçe gibi yüksek bir meblağa satmışlardı.⁶⁹⁵ Bir diğer örnekte ise Çernovoda köyünden Dimo'nun aynı köyden Yani veled-i Gorgo adlı bir zimmîye hane, bir oda, mahzen ve kileri müstemil bağını 12.000 akçeye satmıştı.⁶⁹⁶ İlk vakanın kaydedildiği defterde 3 dönüm bağın 33 esedîye,⁶⁹⁷ 4,5 dönüm bağın 45 guruşa⁶⁹⁸ transfer edildiği buna karşın 95 esedî⁶⁹⁹ ve 100 esedîye⁷⁰⁰ satılan çiftliklerin bulunduğu;⁷⁰¹ ikinci vakanın kaydedildiği dönemde ise 4 dönüm bağın 600 akçeye,⁷⁰² 2 dönüm 1 evlek bağın 150 akçeye devredildiği,⁷⁰³ öte yandan görece fazla sayıda bir müstemilat ile 5.000 akçeye satılan bir çiftliğin⁷⁰⁴ mevcudiyeti göz önünde bulundurulduğunda yukarıdaki bağlar için ödenen

⁶⁹⁵ A.K.M.U.K. R-3, Varak 1b, Gurre-i Safer 1097 (28 Aralık 1685). Esedî/akçe karşılıkları için A.K.M.U.K. R-1, Varak 28a, 15 Zilhicce 1067 (24 Eylül 1657) tarihinde ulaşan bedel-i menzil fermanında yer alan 1 esedî guruş 70 akçe hesabı dikkate alınmıştır.

⁶⁹⁶ A.K.M.U.K. R-1, Varak 4a, 27 Rebîülâhir 1067 (12 Şubat 1657).

⁶⁹⁷ A.K.M.U.K. R-3, Varak 42a, 17 Muharrem 1094 (16 Ocak 1683).

⁶⁹⁸ A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 27 Rebîülevvel 1097 (16 Şubat 1686).

⁶⁹⁹ A.K.M.U.K. R-3, Varak 5b, 22 Rebîülevvel 1097 (16 Şubat 1686).

⁷⁰⁰ A.K.M.U.K. R-3, Varak 7b, 14 Rebîülevvel 1097 (21 Şubat 1686).

⁷⁰¹ Bu örneklerin işaret ettiği daha düşük fiyatlara rağmen aynı defterde Salih Ağa'nın 5 dönüm bağ ve beraberindekiler için ödediği 115 esedîye karşın Çernovoda köyünden Engil'in sadece 2 dönüm bağ için ödediği 100 esedî, diğer bahsi geçen örneklerin takip ettiği fiyat çizgisinden büyük bir farklılık arz eder. Tezatlık gösteren kayıtla karşılaştırmak için bkz. A.K.M.U.K. R-3, Varak 1b, 9 Safer 1097 (31 Aralık 1685).

⁷⁰² A.K.M.U.K. R-1, Varak 3a, 6 Safer 1067 (24 Kasım 1656).

⁷⁰³ A.K.M.U.K. R-1, Varak 8a/b, 10 Receb 1067 (24 Nisan 1657).

⁷⁰⁴ A.K.M.U.K. R-1, Varak 1b, 4 Zilhicce 1066 (23 Eylül 1656).

meblağların ne kadar yüksek olduğu anlaşılabilir. Elbette herhangi bir mal alışverişinde olduğu gibi bu tür gayrimenkullerin fiyatının belirlenmesinde verimlilik, su imkânlarına erişim, yerleşim yerine ve pazara yakınlık gibi ölçülebilir özelliklerinin yanında tamamen iki taraf arasında kurulan ve ölçülmesi mümkün olmayan öznel faktörler de etkilidir.

Alınıp satılabilir bir meta olarak birim miktar büyüklüğünde bir bağın sahibine bu satıştan ne kadar kazandırdığını, aynı bağın farklı fakat birbirine yakın zamanlardaki satış fiyatlarının karşılaştırılması ile mümkün olabilmektedir. Ne var ki bunun gibi örnekleri bulmak kaynakların muhtevası açısından zor, araştırmacı açısından dikkat gerektiren bir iş olduğu takdir edilebilir. Rusçuk kadı sicillerinde envanteri çıkartılan çiftlik, değirmen ve bağ transferi kayıtlarında yer alan bir örnek bu bakımdan dikkat çekicidir. 10 Eylül 1699 tarihinde Kara Mustafa Mahallesinden Mustafa bin İbrahim'in yine aynı mahalleden Salih bin Mustafa'dan Lom Bağlarındaki Elhâc Yakub Çelebi, Elhâc Hüseyin, Ahmed Beşe ve Kadızâde bağlarına komşu tahminen 3 dönüm büyüklüğündeki bir bağı, 70 guruşa satın aldığı görülmektedir.⁷⁰⁵ Bu tarihten dört gün sonra Mustafa bin İbrahim yine aynı yerdeki aynı büyüklükteki aynı komşularla çevrili bağı Elhâc Mehmed bin Zeynel'e 86 guruşa satmıştır.⁷⁰⁶ Dolayısıyla satıcı dört gün arayla alıp sattığı gayrimenkulden %22,8'lik bir kâr elde etmiştir. Bu örnek hem toprak alım-satımından para kazanan birinin ne kadar kâr edebildiğini hem de bir metanın kıymetinin belirlenmesinde alıcı ve satıcı arasındaki öznel faktörlerin ne kadar fiyat üzerinde belirleyici olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Son örnekte, alıcının elhâc unvana sahip olması, o mal için verilecek fiyatın sınırlarını bir öncekinden daha yükseğe çekmiş olması muhtemeldir.

İki taraf arasında alım-satımına konu olan bağların transfer ediliş şekilleri arasındaki en bireysel olanları hibe ve vasiyettir. Bunlar aynı zamanda tespit edilmesi en kolay olanlardır. Haricen bir borca binaen veya miras ile intikal akabinde bir satışın gerçekleştirilmesi ise görece öncekilere nazaran daha zor ve bugünün araştırmacısı açısından kâtabin veya tarafların insafına kalmış bir durumdur. Çiftlik ve değirmenler gibi çok daha büyük ve kıymetli yapılar söz konusu olduğunda hibe ve vasiyet ile transferler hiç uygulanan yöntemler olmazken daha küçük çaplarının doğurabileceği muhtemel sorunların da küçük olması sebebiyle olsa gerek bağların devrinde yaygın görülebilen yollardır.⁷⁰⁷ Rusçuk'taki

⁷⁰⁵ A.K.M.U.K. R-2, Varak 22b, 15 Rebûlevvel 1111 (10 Eylül 1699).

⁷⁰⁶ A.K.M.U.K. R-2, Varak 31b/32a, 19 Rebûlevvel 1111 (14 Eylül 1699).

⁷⁰⁷ Şer'i hukuka göre vasiyette, varise vasiyet edilen malın kıymetinin toplam muhallefatin üçte birini aşmaması şartı hibe de söz konusu değildir. Ayrıca bunların kaide ve karşılaştırmaları için bkz.: Bardakoğlu,

bağ devir kayıtlarından sadece 6 tanesinin hibe ile başkalarına aktarıldığı ve bunlardan birinin, esasında her ne kadar hibe olarak anılsa da, malikin kendisi “ölünce infâk ve iksâ eylemek üzere” bir nevi vasiyet ile devredildiği anlaşılmaktadır.⁷⁰⁸

Bunların dışında borç bağlamında ise daha yukarıda bahsi geçen Elhâc İsmail bin Elhâc Mehmed’in Petre veled-i Simon’dan 109 guruşluk borcunun 41 guruşuna karşılık satın aldığı örneğe⁷⁰⁹ İbrahim Beşe bin Ebu Bekir ile kasaplık için kurulmuş ortaklıktan doğan 55 guruş borcuna karşılık Ergir veled-i Kurli’nin sattığı bağ eşlik eder.⁷¹⁰ Bu bakımdan Rusçuk’ta borç karşılığı rehin verilen bağların yaygınlığı kadar borç karşılığı bağların satıldığına dair örneklerle rastlanmaz. Öte yandan çiftlik ve değirmen satışlarında sıklıkla karşılaşılan miras ile devralınan gayrimenkullerin satılması gibi bir durum bağ transferlerinde çok daha ender görülmüştür. 1779 yılındaki bağ devri sözleşmesi de dâhil edildiğinde toplam 43 alım-satım ve hibe kaydından sadece 2’si mirasçıların satışı şeklinde gerçekleşmiştir.⁷¹¹ Elbette bu durum, bağların mirasçılar tarafından satışının çiftlik ve değirmenler vakalarında olduğu kadar yaygın bir eğilim olmadığı anlamına gelmez. Konu ile ilgili en makul açıklama, çiftlik ve değirmenler gibi daha pahalı gayrimenkullerinden doğabilecek sorunların büyüklüğü, mirasçıları bunların satışını kayıt altına alma zahmetine katlanmaya sevk ettiğiidir. Sonuç olarak hibe, vasiyet, borç sebebiyle ve mirasçılar tarafından devir işlemlerinin, bağ piyasasında dikkate değer seviyede fakat yine de belirleyici olmaktan uzak bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Ali. (1998). “Hibe”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17. İstanbul: TDV, s. 421-426; Arı, Abdüsselam. (2012). “Vasiyet”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42. İstanbul: TDV, s. 552-555.

⁷⁰⁸ A.K.M.U.K. R-38, Varak 11b, 16 Şevval 1154 (25 Aralık 1741).

⁷⁰⁹ A.K.M.U.K. R-51, Varak 32b, Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1128 (2-12 Mayıs 1716).

⁷¹⁰ A.K.M.U.K. R-6, Varak 40a, 8 Rebûlevvel 1150 (8 Temmuz 1737).

⁷¹¹ A.K.M.U.K. R-3, Varak 1b, Gurre-i Safer 1097 (28 Aralık 1685); A.K.M.U.K. R-4, Varak 15b, 24 Receb 1107 (28 Şubat 1696).

4. SONUÇ

Güçlü bir ayanın yükseldiği bir şehrin, bu çalışma bakımından Tirsinikli İsmail Ağa'nın Rusçuk ayanı olarak ortaya çıkışına kadar Rusçuk'un, geçirmiş olduğu sosyal ve ekonomik dönüşümün nasıl bir seyir takip ettiğini tespit etmeyi amaçlayan bu çalışma, kapsamı, amaçları ve bulguları, kaynakların sınırlıkları ve verilerin düzensiz dağılımı gibi problemler tarafından belirlenen bir girişime dönüşmüştür. Bu problemlere rağmen bu çalışma temel olarak servet sahiplerinin mal varlıklarını tasarruf yöntemlerinde anlamlı bir değişimin yaşanıp yaşanmadığı, bu yöntemler içerisinde kredi ilişkileriyle kırsal ekonomik faaliyetlerin ne oranda karşılık bulduğu ve kırsal gayrimenkul piyasasındaki aktörlerin profillerinde belli bir örüntünün çıkıp çıkmadığı gibi soruları konu edinir.

Rusçuk'ta zengin olarak nitelendirilen kimselere ait mal varlıkları incelendiğinde tasarruflarını 18. yüzyıl boyunca nakit ve ev gibi âtıl ekonomik yatırımlardan, alacak ve dükkân gibi daha aktif ekonomik yatırımlar yönünde kullanmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Fakat alacakları peşinen nakit olarak kabul etmemek gerekir. Zira alacaklar nakit olarak verilen borçlar, bir mal veya hizmet üzerinden gerçekleşen ticarî muameleler, kira ve iltizam sözleşmeleri gibi birbirinden çok farklı niteliklere sahip kalemlerden oluşur. Ayrıca bunları genel olarak bireysel ve kitlesel alacaklar olmak üzere iki gruba ayırarak değerlendirmek, alacak kategorisindeki bu artışın basit bir şekilde kredi ilişkilerinin yükselen trendine dair bir işaret olarak yorumlanamayacağını göstermesi açısından önemlidir. Alacakların daha yakından incelenmesi 18. yüzyıl boyunca sürekli ve dikkate değer seviyedeki artışın yüzyılın sonuna kadar daha çok bireysel alacaklar tarafından taşındığını, ancak yüzyılın sonunda bireysel alacakların eğilimine zıt bir şekilde kitlesel alacakların bu artışı sırtladığını gösterir. Hâlbuki iltizamın yaygınlaştığı ve 17. yüzyılın sonundan itibaren malikâne uygulamasının getirildiği bir dönemde kitlesel alacakların oranlarının da istikrarlı bir şekilde artması beklenirdi.

İster bireysel ister kitlesel olsun bu alacakları sadece borçlu ile alacaklı arasında kurulan ve bununla münhasır basit bir ekonomik yatırım alanı olarak görmemek gerekir. Bu gibi alacaklar kimi zaman kitlesel olarak köylülere verildiğinde o bölgenin mültezimliğini elde etmek – ya da tam tersi – gibi kimi zaman kitlesel veya bireysel alacakların borç verenin başka bir alandaki ekonomik aktivitesini yürütmesi için gerekli emek gücünü kazandırmak gibi farklı ekonomik kazançlar sağlama potansiyeline sahip olduğu görülür. Ayrıca para

vakıfları ve nakde dönüştürülen yetim mallarının dışında bankacılık gibi kurumsallaşmanın yaşanmadığı ve kredi ilişkilerinin çok daha bireysel boyutta gerçekleştiği bir ortamda servet sahiplerinin sunduğu kredi imkânı servetin sosyal ve politik sermayeye dönüşmesini de sağlar. Üst mültezimin vergi toplama hakkını daha alt mültezimlere ihale etmesinin sağladığı politik avantaj kişilere sağlanan kredilerde de kendisini sergiler. Dahası servet sahiplerinin diğer zenginlerle girmiş oldukları borç-alacak ilişkileri bu kimseler arasındaki politik hizipleşmenin nasıl şekillendiğine pencere aralar.

Bu çalışmanın en çok önemsenen kategorisi olan servet sahiplerinin mal varlıklarındaki kırsal ekonomik faaliyetlerin oranları ve bunun süreç içerisindeki değişimine dair beklentiler kaynakların gösterdiği kadarıyla boşa çıkmıştır. 17 ve 18. yüzyıllarda henüz uluslararası ticaretin taleplerinin hissedilmediği Rusçuk'ta, önce payitahtın, sonrasında büyüyen orduların iâşesinin teminindeki artan önemi, bölgedeki servet sahiplerini bu alana daha fazla yatırım yapması için motive etmesi gerekirdi. Ne var ki zengin olarak tanımlanan kimselerin mal varlıkları içerisindeki bu kategorinin payı tüm dönemler boyunca çok düşük, hatta en düşük seviyelerde kalmıştır. Bu tespitin ardından kırsal ekonomik faaliyet oranlarındaki değişimi 1740 öncesi ve sonrası olmak üzere iki döneme ayırmak gerekir. Bu tarihe kadar düşen oranlar bundan sonra cılız fakat istikrarlı bir yükseliş trendine girmiştir. 1740'lara kadar bu kategorinin oranlarının – kaynakların eksikliği veya tarafgirliği gibi bir durum söz konusu değilse – düşmesini etkileyen faktörleri tespit etmek mümkün değildir. Fakat bu tarihten sonraki artışın sebebi Rus cephesinden gelen tehditlerin çok daha ciddi boyutlara ulaşmış olmasında aranabilir.

Mal varlıkları içerisinde yer alan ziraat ve hayvancılığa dair ürünlerin uzun bir süreç içerisindeki değişimlerine bakılarak servet sahiplerinin hangi dönemlerde hangi faaliyete yatırım yapmayı tercih ettikleri tespit edilebilir, böylece emek girdisi-ürün çıktısı oranının hangisinin daha kârlı bir yatırım alanı olduğu anlaşılabilir. Fakat bu konuyla ilgili en önemli problem kayıtlarda kimi zaman çiftliği oluşturan gayrimenkullerle mahsul ve hayvanların toptan verildiği durumlarda çiftliğin mal varlığındaki oranı gereğinden fazla ziraî ve hayvansal ürünlerin oranı ise gereğinden az çıkmasıdır. Diğer bir problem ise hayvancılık için değilse bile ziraat ürünleri bakımından muhallefât defterinin tutulma zamanıyla hasat zamanı arasında bağımlılık ilişkisi olması nedeniyle ziraî ürünlerin mal varlıklarındaki oranları mevtanın ölüm zamanına göre dalgalanmalar göstermesidir. Her iki kalemin paralel bir çizgi takip ettiği tek dönem 18. yüzyılın sonundaki yükseliş hareketidir. Bundan önceki

dönemlerde bu iki kalem tamamen birbirine zıt eğilimler sergiler. Hayvancılığın oranı, zirvesine ulaştığı 17. yüzyılın sonundan itibaren sonraki yüzyılın sonuna kadar her bir yirmi yıllık dönemde belirgin bir dalgalanma göstererek ilerler. Ziraatın ortalaması ise 18. yüzyılın başındaki sıçrayış görmezden gelinirse yüzyılın ortalarından itibaren ciddi ve istikrarlı bir şekilde yükselmiştir. Bu her iki kırsal menkul değerin 18. yüzyılın sonundan itibaren girmiş olduğu yükseliş eğiliminin sonraki yüzyılda da devam eden genel bir trend mi yoksa önceki dönemlerdeki gibi dalgalı seyrin artış hali mi olduğunu belli değildir.

Hem menkul ve gayrimenkul sahipliği hem de kurulan alacak ilişkileri açısından değerlendirildiğinde servetleri içerisinde kırsal ile geliştirilen ekonomik ilişkilere en fazla yatırımı yapanların ağalar olduğu anlaşılır. Bir sınır şehri olarak Rusçuk'un haiz olduğu askerî stratejik önem, bölgede servet sahipliği konusunda ulemaya nazaran seyfiye ile ilişkilendirilebilecek kimselerin daha avantajlı bir konuma sahip olmasına sebep olmuş görünür. Bu durum Balkanlar'ın askerî önemi olmayan daha güney kesimlerindeki tablodan farklılık arz etse de ulemanın kredi ilişkileri ve kırsalda gayrimenkul sahipliği konusunda baskın rol oynadığını tespit eden çalışmalarda bir kimsenin ulema olarak nitelendirilme kriterleri konusunda dikkatli olunması gerekir. Zira 18. yüzyılda unvanların işaret ettikleri sınıflar arasındaki sınır gittikçe bulanıklaşmıştır. Ayrıca, bu kategoriler kimi zenginler için servetlerinin kaynağını kimileri için ise mal varlıklarında tali bir gelir kaynağını teşkil eder. Bazıları daha çok kırsal ekonomik alanlara yatırım yaparken diğerleri neredeyse tamamen kentsel ekonomiye dayanır. Fakat genel olarak Rusçuklu servet sahiplerinin mal varlıklarını çeşitlendirme yolunu benimsemiş oldukları anlaşılır.

Muhallefat defterlerinden ve alım-satım kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Rusçuk'ta ise en azından 18. yüzyılın sonuna kadar tarımsal üretimde tek tipleşme bir yana sadece tarım veya hayvancılık üzerinde bile odaklanma söz konusu olmamış, genellikle karma bir üretim tarzı benimsenmiştir. 17. yüzyılın ortalarından itibaren sosyo-ekonomik ve demografik konumuna nazaran hatırı sayılır miktarda çiftliğe sahip Rusçuk'ta yüzyılın sonuna gelindiğinde çiftlik sayıları büyük bir sıçrama göstermiş, bundan sonra ise stabil kalmıştır. Rusçuk'taki çiftliklerde emeğin yeniden organize edildiği gibi bir görünüme rastlanmamış, gerekli işgücü genel olarak çiftlikte mütemekkin zimmîler ile ücretli emeğe işaret eden çobanlar, rençberler ve Eflak tarafından gelen orakçılar tarafından sağlanmış görünür. Çiftlikte mütemekkin kimselerin kendi mal ve mülklerini tasarruf edemeyecek kadar fakir ve yoksul kimseler olduklarına dair genelleme Rusçuk için geçerli değildir. Bağ

alım-satımları, muhalefat ve cizye defterleri bu gibi kimselerin kendilerine ait menkul ve gayrimenkullerinin bulunduğuna işaret eder. Köylerin, köylülerin borçlandırılması söz konusuysa bile bunun emeğin sömürüsüne dönüşüp dönüşmediğini ispat edecek müspet bir örnek yoktur.

Ruşçuk'ta, fakat Rusçuk'a mahsus olmamakla, 18. yüzyılın ortasından sonra tarafların özgür iradesiyle gerçekleşen herhangi bir çiftlik, değirmen ve bağ alım-satımına rastlanmaz. İlk ikisi söz konusu olduğunda 18. yüzyılda da bir önceki yüzyıla göre daha az işlem defterlerde bulunabilir. Bu durum özellikle mîrî arazileri ihtiva eden çiftlik satışları için bu satış işlemini meşrulaştıran sâhib-i arzın önemini yitirmesi ile açıklanabilir. Fakat bu açıklama sâhib-i arz iznini gerektirmeyen değirmen ve bağ gibi mülk gayrimenkullerin neden sicillerden kaybolduğunu açıklayamaz. Bu durum alternatif olarak bu gibi işlemlerin kadı sicilleri dışında ayrı bir defterde kayıt altında tutulmuş olabileceği ihtimaliyle açıklanabilir. Ne var ki mevcut kaynaklarda buna işaret eden herhangi bir emareye rastlanmıştır. Ayrıca alım-satım sözleşmelerinde çoğu zaman çiftliğe mültesik topraklardan bahsedilmese de zikredildiği birkaç örnekte bunların çok da büyük işletmeler olmadığını gösterir. Balkanlar'ın ismiyle müsemma dağlık yapısı bölgedeki çiftliklerin boyutları konusunda belirleyici olmuştur.

Çiftlik satışlarında dikkati çeken en önemli husus bunların önemli bir kısmının çiftlik mutasarrıfının vefatından sonra mirasın intikal ettiği varisler tarafından gerçekleştirilmesidir. Bununla ilintili olarak çiftlik satışındaki en önemli faktörün ölenin geride yetişkin bir erkek çocuğunun bulunmaması olduğu anlaşılır. Ayrıca çiftlik alım-satımlarının ekseriyetle 1683-1699 arasındaki Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve müttefikleriyle girişmiş olduğu uzun savaş döneminde gerçekleşmiş olması ve bu satış işlemini gerçekleştirenlerin çoğunlukla ağa unvanlı kimseler olması, savaşın askerî sınıf mensuplarını bu gayrimenkulleri satması konusunda baskı yaptığına işaret eder. Değirmen gibi pahalı bir gayrimenkulün satılmasında etkili olan faktörlere bakıldığında çiftliklerin satışında etkili olan faktörlerle benzerlik arz eder. Burada da değirmenleri satanların çoğunluğunu mirasçılar oluşturur ve herhangi bir erkek veya birinci dereceden mirasçının bulunmaması da değirmen satışlarının altında yatan motivasyonlardan bir diğeridir. Çiftlik satışlarından bir nebze farklı olarak değirmen satışlarında bu mirasçılar grubunun kalabalık olması da etkili olmuş görünür.

Motivasyonu her ne ise bile tarım ve hayvan ürünlerine olan talebin artması bununla ilintili çiftlik ve değirmen gibi gayrimenkullere ekonomik ve politik sermaye sahiplerinin de ilgilerinin artması beklenir. Nitekim buna işaret eden *elkâbların* 1698'den sonra özellikle çiftlik alım-satımlarında alıcı konumundakilerin isimlerine istisnasız eşlik etmesi bu gibi gayrimenkullerin alıcılardan sosyal ve ekonomik olarak üstün sermaye sahipleri tarafından satın alındığını gösterir. Ayrıca alım-satım kayıtları çiftlik ve değirmenlerin genel olarak örfiye ile ilişkilendirilebilecek unvan sahiplerinin ilgisine mazhar olduğunu gösterse de hac ibadetini yerine getirebilecek kadar zengin elhâc unvanlıların da azımsanmayacak seviyede ilgilerinin olduğuna işaret eder.

Sonuç olarak kaynakların sunduğu bilgiler kadarıyla, bölgede servet sahiplerinin mal varlıklarını gittikçe artan bir oranda hem kitlesel hem de bireysel alacaklara ayırdıkları anlaşılmaktadır. Söz konusu dönemde Wallerstein'in küreselleşen ticaretin periferileştirdiği topraklardaki etkilerini Rusçuk'ta takip etmek mümkün olmamakla beraber İstanbul'un merkez, Rusçuk'un periferi olduğu bir denklemin doğurduğu ekonomik fırsatların, Brenner'in ifadeleriyle, bölgenin tarihsel olarak belirlenen sınıf ilişkileri tarafından değerlendirildiği ifade edilebilir. 18. yüzyılın ortalarına kadar gelen kırsal gayrimenkul alım-satımlarından ise bunların sosyal ve ekonomik konumu daha yüksek kimseler tarafından satın alınma eğilimi olduğu, fakat kayıtların gösterdiği kadarıyla piyasada alım-satıma konu olan çiftliklerin esasen mevcut çiftlik sayılarının çok küçük bir kısmına tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan çok hareketli bir piyasa olduğunu söylemek mümkün değildir. Nihayetinde kaynakların sınırlıkları sebebiyle burada ortaya konan belli belirsiz tablo Balkanlar'ın diğer yerleri için yapılacak çalışmalar ile daha da netleşeceği aşîkâr ve mütemennadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- A.K.M.U.K. R-1 (H.1066-1067/ M.1656-1657).
 A.K.M.U.K. R-3 (H.1097-1100/ M.1685-1688).
 A.K.M.U.K. R-4 (H.1106-1108/ M.1695-1696).
 A.K.M.U.K. R-2 (H.1109-1112/ M.1698-1701).
 A.K.M.U.K. R-5 (H.1121-1124/ M.1709-1710).
 A.K.M.U.K. R-51 (H.1127-1128/ M.1715-1716).
 A.K.M.U.K. R-52 (H.1147-1148/ M.1734-1735).
 A.K.M.U.K. R-6 (H.1149-1151/ M.1736-1739).
 A.K.M.U.K. R-36 (H.1150-1151/ M.1738).
 A.K.M.U.K. R-7 (H.1151-1153/ M.1738-1740).
 A.K.M.U.K. R-38 (H.1154-1155/ M.1742-1743).
 A.K.M.U.K. R-37 (H.1166-1167/ M.1752-1754).
 A.K.M.U.K. R-8 (H.1191-1193/ M.1777-1779).
 A.K.M.U.K. R-9 (H.1200/ M.1786).
 A.K.M.U.K. R-39 (H.1204-1205/ M.1789-1791).
 D.A.B. *Özi ve Silistre Ahkam Defteri* 12 A. {DVNSAHK.ÖZSİd
 D.A.B. AE.SABH.I.. 321–21830
 D.A.B. AE.SABH.I.. 216–14246
 D.A.B. MAD. 5377, 1079 (1668-1669).
 D.A.B. MAD. 5012, 1102 (1690-1691).
 D.A.B. MAD. 3431, 1104 (1692-1693).
 D.A.B. MAD. 3460, 1108 (1696-1697).

İnternet Sayfaları

- <https://www.nationallibrary.bg/www/дигитална-библиотека/>
<https://www.nationallibrary.bg/www/%d0%b4%d0%b8%d0%b3%d0%b8%d1%82%d0%b0%d0%bb%d0%bd%d0%b0-%d0%b1%d0%b8%d0%b1%d0%bb%d0%b8%d0%be%d1%82%d0%b5%d0%ba%d0%b0/>
<https://en-gb.topographic-map.com/maps/v93v/?8b0e>
<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54409910/f615.item.r=Barbier%20de%20Meynard,%20Charles>
<https://books.openedition.org/ifpo/7512>

https://archive.org/details/bub_gb_7MBIAAAAcAAJ/page/n855/mode/2up

<https://archive.org/details/lehceiosmani01ahmauoft/page/126/mode/2up>

Tezler

Aygün, Yasemin. (2014). *12 Numaralı Özi ve Silistre Ahkâm Defteri (1174-1184/1760-1770) (Özet-Değerlendirme-Metin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul.

Bozan, Muhammet Fatih. (2018). *R-39 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Çeviri Yazısı ve Tahlili (H.1204-1205/M.1789-1791)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.

Elibol, Numan. (2003). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Avusturya Ticareti*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Eriç, İrem. (2016). *R-5 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyon ve Tahlili (H. 1120-1125/ M.1709-1715)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.

Kalıpçı, Elif. (2017). *R-36 Numaralı Rusçuk Kadı Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili (H. 1150-1153/M. 1738-1740)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.

Karagöz, Fatma Gül. (2018). *1700-1750 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Arazi Hukuku Uygulamaları: Vidin ve Antakya Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Korkmaz, Dönüş. (2017). *R-1 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicili'nin Çeviri Yazısı ve Tahlili (H. 1066-1068/M.1656-1658)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.

Reyhan, Cenk. (2002). *XVIII. Yüzyılda Bir Kuzey-Batı Anadolu Kenti: Bursa Örneği - Şehir Toplumunun Sosyal-Ekonomik ve Kültürel Analizi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara

Tanıdı, Duygu. (2013). *R-3 Numaralı Rusçuk Şer'iyye Sicilinin Çeviriyazısı ve Tahlili (H. 1093-1100/M. 1682-1688)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.

Literatür

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali. (2000). *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyılda 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*. (çev. Oktay Özel ve Canay Şahin). Ankara: İmge Kitabevi.

- Adanır, Fikret. (2006). "Semi-Autonomous Provincial Forces in the Balkans and Anatolia". Suraiya N. Faroqhi (Editör). *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire, 1603–1839*, 3. Cilt. Cambridge: Cambridge University Press. 157-185.
- Àgoston, Gábor. (2017). *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*. (haz. Kahraman Şakul). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akarlı, Engin. (1988). "Provincial Power Magnates in Ottoman Bilad al-Sham and Egypt". *La Vie Sociale dans les Provinces Arabes à l'Époque Ottoman*. Zaghuane: Publications du Centre d'Etudes et de Recherches Ottomanes, Morisques, de Documentation et d'Information (Ceromdi). 41-56.
- Aksan, Virginia. (2006). "Whose Territory and Whose Peasants? Ottoman Boundaries on the Danube in the 1760s". Frederick Anscombe (Editör). *The Ottoman Balkans, 1750-1830*. Princeton: Markus Weiner Publishers. 61-86.
- Algar, Hamid. (2020). "Molla". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 30. Ankara: TDV. 238-239.
- Anastasopoulos, Antonis; Poullos, Stefanos ve Spyropoulos, Yannis. (2019). "The Spread of Çiftlik (Large Estates) in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans: The Case of the District of Veroia". *History, Culture and Research*, III. 90-109.
- Arı, Abdüsselam. (2012). "Vasiyet". *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 42. İstanbul: TDV. 552-555.
- Arıcanlı, Tosun. (1998). "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek". Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Editörler). *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. (çev. Zeynep Altok). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 128-138.
- Arsıantaş, Yasin. (2019). "Making Sense of Müsadere Practice, State Confiscation of Elite Wealth, in the Ottoman Empire, circa 1453–1839". *History Compass*, 17(6). e12548.
- Aytekin, E. Atilla. (2005). "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnâmesi'ne Yönelik Yaklaşımlar". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5. 723-744.
- Babinger, Franz. (1964). "Rusçuk". *İslâm Ansiklopedisi*, 9. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. 784-787.
- Bakardjieva, Teodora. (1999). "Kargaşa ve Yaratıcılık Arasında: XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın Başında Bir Taşra Kasabasının Hikâyesi". Güler Eren (Editör). *Osmanlı 5: Toplum*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 631-639.
- Bardakoğlu, Ali. (1998). "Hibe". *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17. İstanbul: TDV. 421-426.

- Barkan, Ömer Lütfi. (1939-1940). “Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1(1-2-4). 29-74; 198-245; 397-477.
- Barkan, Ömer. (1966). “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”. *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, III.
- Barkan, Ömer Lütfi. (1980). “Çiftlik”. *Türkiye’de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*. İstanbul: Gözlem Yayınları. 789-797.
- Barthold, W. (1977). “Çelebi”. *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. 369-370.
- Bayındır, Abdülaziz. (1992). “Bey‘ bi’l-Vefâ”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6. İstanbul: TDV. 20-22.
- Beldiceanu, Nicoara. (1985). *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Timar*. (çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: Teori Yayınları.
- Berov, Ljuben. (1974). “Changes in Price Conditions in Trade Between Turkey and Europe in the 16th-19th Century”. *Études Balkaniques*, 3. 168-178
- Braudel, Fernand. (2019). *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası II*. (çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Brenner, Robert. (1976). “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”. *Past & Present*, 70. 30-75.
- Canbakal, Hülya. (2005). “On the Nobility of Provincial Notables”. A. Anastasopoulos (Editör) *Provincial Elite in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003*. Rethymno: Crete University Press. 39-50.
- Canbakal, Hülya. (2009). *17. yüzyılda Ayntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*. (çev. Zeynep Yelçe). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Canbakal, Hülya. (2009). “The Ottoman State and Descendants of the Prophet in Anatolia and the Balkans (c. 1500-1700)”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 52. 542-578.
- Cuno, Kenneth M. (1992). *The Pasha’s Peasants: Land, society, and economy in Lower Egypt, 1740-1858*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çakır, İbrahim Etem. (2016). “Osmanlı Taşrasında Elitler: XVII. Yüzyıl Sofya Örneği”. *Archivum Ottomanicum*, 33. 63-81.

- Daniels, Bruce C. (1974). "Long Range Trends of Wealth Distribution in Eighteenth Century New England". *Explorations in Economic History*, 11. 123-135.
- Darling, Linda T. (1993). [Kitap Eleştirisi *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire Sixteenth to Eighteenth Centuries* by Rifa'at Ali Abou-El-Haj]. *International Journal of Middle East Studies*, 25(1). 118-120.
- de Meynard, Charles Barbier. (1886). *Dictionnaire turc-français: Supplément aux Dictionnaires publiés jusqu'à ce jour*, vol. 2. Paris : Ernest Leroux.
- Deininger, Klaus ve Squire, Lyn. (1996). "A New Data Set Measuring Income Inequality". *World Bank Economic Review*, 10 (3). 565-591.
- Denemark, Robert A. ve Thomas, Kenneth P. (1988). "The Brenner-Wallerstein Debate". *International Studies Quarterly*, 32(1). 47-65.
- DİA (1998). "Hoca". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 18. İstanbul: TDV. 186-187.
- Dobb, Maurice. (1946). *Studies in the Development of Capitalism*, Londra: Routledge.
- Dobb, Maurice. (1950). "Reply by Maurice Dobb". *Science & Society*, 14(2). 157-167.
- Erdoğan, Meryem Kaçan; Bayrak Ferlibaş, Meral; Çolak, Kamil. (2009). *Rusçuk Ayanı: Tirsiniklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Ergenç, Özer. (1982). "Osmanlı Klasik Dönemindeki 'Eşraf ve A'yan' Üzerine Bazı Bilgiler". *Osmanlı Araştırmaları*, 3. 113.
- Ergenç, Özer. (2010). "Toplumsal Düşünce Açıklama Kanalı Olarak 'Cem-i Gafir ve Cem-i Kesir'". *XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010, Ankara (IV. Cilt-II. Kısım)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1063-1071.
- Ergenç, Özer. (2012). "Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşraf ve A'yan Üzerine Bazı Bilgiler". *Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 383-395.
- Ergenç, Özer ve Taş, Hülya. (2012). "XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolu'sunda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler". *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum ve Devlet*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 215-245.
- Ergenç, Özer. (2013). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolu'sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzara'a ve Murabâ'a Sözleşmeleri". *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum ve Devlet*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 246-256.

- Ergene, Boğaç A. ve Berker, Ali. (2008). "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority". *International Journal of Middle East Studies*, 40. 23-46.
- Establet, Colette ve Pascual, Jean-Paul. (1994). *Familles et Fortunes à Damas: 450 Foyers Damasains en 1700*. Damas: Institut Français de Damaz.
- Faroqhi, Suraiya. (1980). "Land Transfer, Land Disputes and Askerî Holdings in Ankara (1592-1600)". *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve. 87-99.
- Faroqhi, Suraiya. (2000). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. (çev. Neyyir Berktaş). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faroqhi, Suraiya. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*. (çev. Ayşe Berktaş). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Faroqhi, Suraiya. (2021). "Anadolu'nun Güneybatısından Tahıl İhracatı: Tekelioğlu Mehmed Ağa ve Ailesinin Güç ve Serveti". A. Anastasopoulos (Editör). *Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri*. (çev. H. Ebru Aksoy). İstanbul: Küre Yayınları. 415-447.
- Gandev, Khristo. (1962). *Зараждане на капиталистически Отношения в Чифлишкото Стопанство на Северозападна България през XVIII век*. Sofya: Izdatelstvo na Bûlgarskata Akademiya na Naukite.
- Gandev, Christo. (1960). "L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la bulgare du nord-ouest au cours du XVIIIe S.". *Études Historiques*. 1. 207-220.
- Gara, Eleni. (2021). "Sarrafılar ve Toprak Sahipleri: Erken Modern Dönemde Balkanlarda Şehirli Müslüman Elitin İzinde". A. Anastasopoulos (Editör). *Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri*. (çev. H. Ebru Aksoy). İstanbul: Küre Yayınları. 207-223.
- Garst, Daniel. (1985). "Wallerstein and His Critics". *Theory and Society*, 14(4). 469-495.
- Genç, Mehmet. (2003). "Mâlikâne". *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 27. Ankara: TDV. 516-518.
- Goldstone, Jack A. (1988). "East and West in the Seventeenth Century: Political Crises in Stuart England, Ottoman Turkey, and Ming China". *Comparative Studies in Society and History*, 30(1). 103-142.
- Gradeva, Rossitsa. (2006). "Osman Pazvantoglu of Vidin: Between Old and New". Frederick Anscombe (Editör). *The Ottoman Balkans, 1750-1830*. Princeton: Markus Weiner Publishers. 115-161.

- Gradeva, Rossitsa. (2006). "Villagers in International Trade: The Case of Chervena Voda, Seventeenth to the Beginning of the Eighteenth Centuries". *Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 25(86), The Ottomans and Trade*. 1-20.
- Gradeva, Rossitsa. (2008). "Towards the Portrait of 'the Rich' in Ottoman Provincial Society: Sofia in the 1670s". *War and Peace in Rumeli: 15th to Beginning of 19th Century*. İstanbul: The Isis Press. 215-267
- Gradeva, Rossitsa. (2021). "Osmanlı Taşra Toplumunda 'Zengin' Portresi: 1670'lerde Sofya". A. Anastasopoulos (Editör). *Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri*. (çev. H. Ebru Aksoy). İstanbul: Küre Yayınları. 225-292
- Greene, Iviolly. (1996). "An Islamic Experiment? Ottoman Land Policy on Crete". *Mediterranean Historical Review*, 11. 60-78.
- Güneş, A. (2004). "Osmanlı Tahrir Defterleri ve Bunların Tarih Yazıcılığında Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler". *Türk Dünyası Araştırmaları* 150, s. 182.
- Gürhan, Veysel ve Gümüş, Ercan. (2016). "Osmanlı Kadı Sicilleri'nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak 'Guremâ Usulü' ve Uygulanışı". *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11(6). 61-74.
- İnalcık, Halil. (1953). "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimai Tarihi Kaynakları". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15. 51-75.
- İnalcık, Halil. (1993). "Çiftlik". *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8. İstanbul: TDV. 313;
- İnalcık, Halil. (1998). "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar". Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Editörler). *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. (çev. Zeynep Altok). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 17-35.
- İnalcık, Halil. (2009). *Devlet-i 'Aliyye I Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I: Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, Halil. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. (çev. Ruşen Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, Halil; Radushev, Evgeni; Altuğ, Uğur (Hazırlayanlar). (2018). "OAK (St. Cyril ve St. Methodius Milli Kütüphanesi Oryantal Arşiv Koleksiyonu) 45/29 Niğbolu İcmal Defteri". *Fatih Sultan Mehmed Döneminde Tuna Boyunda Osmanlı Düzeni: Niğbolu, Vidin ve Braniçeva Tahrir Defterleri (Metin ve İndeks)*. Budapeşte: Research Centre for the Humanities.
- İslamoğlu, Huri ve Keyder, Çağlar. (1977). "Agenda for Ottoman History". *Review (Fernand Braudel Center)*. 31-55.

Johansen, Baber. (1988). *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods*. London-New York-Sidney: Croom Helm.

Kabaağaç, Sina ve Alovera, Erdal. (1995). *Latince Türkçe Sözlük*. İstanbul: Sosyal Yayınları.

Karademir, Zafer. (2018). “Statüleri ve Mahiyetleri Açısından Osmanlı Ekonomisinde Büyük Çiftlikler (18. Yüzyıl)”. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, IV(2). 15-43.

Karagöz, Fatma Gül. (2013). “18. Yüzyıl Şer‘iye Sicil Örneklerinde Arazi Üzerinde Mülkiyet ve Tasarruf Haklarını Tanımlayan Terimler”. *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 16. 21-62.

Kasaba, Reşat. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Belge Yayınları.

Keyder, Çağlar. (1998). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Editörler). *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. (çev. Zeynep Altok). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 1-16.

Khoury, Dina Rizk. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*. (Çev. Ülkün Tansel). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kiel, Machiel. (2008). “Rusçuk”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 35. İstanbul: TDV. 246-250.

Kokdaş, İrfan. (2014). “Money, Peasant Mobility, Çiftliks, and Local Politics in Salonika: 1740-1820”. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 34(1). 135-146.

Kokdaş, İrfan. (2015). “Kent ve Devlet Arasında: 18. Yüzyıl Selanik Kırsalında Güç ve Sermaye Dinamikleri”. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, I(2). 1-22.

Kokdaş, İrfan. (2019). “Habsburglar Kara Eflak’a Gelirse: Vidin’de Hayvancılık Sektörünün Dönüşümü (1695-1740)”. *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 2. 77-110.

Kolçak, Özgür. (2008). “Selanik Yünlü Dokumacılığının Tarihsel Gelişimi (1500-1629): Yeni Bulgular Işığında Genel Bir Değerlendirme”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 31. 93-126.

Kotzageorgis, Phokion ve Papastamatiou, Demetrios. (2014). “Wealth Accumulation in an Urban Context: The Profile of the Muslim Rich of Thessaloniki in the Eighteenth Century on the Basis of Probate Inventories”. *Turkish Historical Review*, 5. 165-199.

- Laiou, Sophia. (2007). "Some Considerations Regarding Çiftlik Formation in the Western Thessaly, Sixteenth-Nineteenth Centuries". Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou and Marinos Sariyannis (Editörler). *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward a Social and Economic History, Studies in Honor of John C. Alexander*. İstanbul: The Isis Press. 255-277
- Lampe, John R. ve Jackson, Marvin R. (1982). *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington: Indiana University Press.
- M. F., (1942). "Europe du sud-est". *Mélanges d'histoire sociale*, 1. 118-120.
- Marcus, Abraham. (1983). "Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in 18th Century Aleppo". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26(2). 137-163.
- Marcus, Abraham. (1989). *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*. Columbia University Press.
- Marr, Nikolay. (1910), (1912). "Еще о слове 'челеби' (К вопросу о культурном значении курдской народности в истории Передней Азии) ('Çelebi' kelimesi hakkında daha fazla bilgi (Kürt halkının Küçük Asya tarihindeki kültürel önemi hakkında))". *Zapiski*, 20. 99-151.
- Martinovitch, Nicholas N. (1916), (1917). "Новый сборник стихов Джелаль-ед-дина Руми и Султана Веледа (Celâleddin Rumi ve Sultan Veled'in yeni şiir koleksiyonu)". *Zapiski*, 24. 205-232.
- Martinovitch, Nicholas N. (1934). "The Turkish chalabî". *Journal of the American Oriental Society*, 54(2). 194-199.
- McGowan, Bruce. (1981). *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McGowan, Bruce. (2004). "Ayanlar Çağı: 1699-1812". Halil İnalcık ve Donald Quataert (Editörler). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914*, Cilt 2. İstanbul: Eren Yayıncılık. 761-884
- Melioranskiy, Platon. (1902-1903), (1904). "К вопросу о значении и происхождении слов 'чалаб' (çâlâp) и 'çâlâbi' в турецком языке (Türkçedeki "çâlâb" ve "çalabi" kelimelerinin anlamı ve kökeni üzerine)". *Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества (Zapiski)*, 15. 36-43.
- Meninski, Francisci Mesgnien. (1680). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicæ, Arabicæ, Persicæ, Præcipuas earum opes à Turcis peculiariter usurpatas continens nimirum Lexicon Turcico-Arabico-Persicum*, Viyana.

- Minkov, Anton. (2000). "Ottoman Tapu Title Deeds in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Origin, Typology and Diplomatics". *Islamic Law and Society*, 7/1. 65-101.
- Moore, Barrington Jr. (2003). *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü*. (Çev. Şirin Tekeli ve Alaeddin Şenel). Ankara: İmge Kitabevi.
- Mousnier, Roland; Elliott, J. H.; Stone, L.; Trevor-Roper, H. R.; Kossmann, E. H.; Hobsbawm E. J. ve Hexter, J. H. (1960). "Discussion of H. R. Trevor-Roper: 'The General Crisis of the Seventeenth Century'". *Past & Present*, 18. 8-42.
- Nagata, Yuzo. (1997). *Tarihte Âyânlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Nagata, Yuzo. (2021). "Anadolu ve Balkanlarda Ayan: Karaosmanoğulları Ailesi Örneği (18. ve 19. Yüzyıllar)". A. Anastasopoulos (Editör). *Osmanlı İmparatorluğunda Taşra Elitleri*. (çev. H. Ebru Aksoy). İstanbul: Küre Yayınları. 383-414.
- Nef, John U. (1937). "Prices and Industrial Capitalism in France and England, 1540-1640". *The Economic History Review*, 7(2). 155-185.
- Neşrî, Mevlânâ Mehmed. (2013). Necdet Öztürk (Hazırlayan). *Cihânnümâ [6. Kısım: Osmanlı Tarihi (687-890/1288-1485)]*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- North, Douglas C. (2010). *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*. (çev. Gül Çağalı Güven). İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- Özdemir, Nagehan Üstündağ. (2018). "Ayanlık Kurumunun Gelişimi ve Anadolu ile Balkan Coğrafyasındaki Farklılıkları Üzerine bir Değerlendirme". *Curr Res Soc Sci* 4(1). 29-38.
- Özkaya, Yücel. (1978). "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hânedânlıkların Kuruluşu". *Belleten*, XLII. 667-723.
- Özkaya, Yücel. (1982). "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14(15). 171-182
- Öztürk, Said. (1995). *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Öztürk, Said. (2001). "Kassâm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 24. İstanbul: TDV. 579-582.
- Pakalın, Mehmed Zeki. (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Pamuk, Şevket. (1987). *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and production*. Cambridge: Cambridge University Press. 184.
- Pamuk, Şevket. (2012). "The Evolution of Fiscal Institutions in The Ottoman Empire, 1500–1914". Bartolomé Yun-Casalilla ve Patrick K. O'Brien (Editörler). *The Rise of Fiscal States: A Global History 1500–1914*. Cambridge: Cambridge University Press. 304-332.
- Pamuk, Şevket. (2018). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Fiyatlar ve Enflasyon". *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Seçme Eserleri I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 103-122.
- Pamuk, Şevket. (2018). "Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?". *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Seçme Eserleri I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 147-154.
- Papastamatiou, Demetrios. (2014). "The Structure, Content and Development of Large Estates in the Environs of Salonica During the Period 1697-1770". Evangelia Balta, Georgios Salakidis, Theoharis Stavrides (Editörler). *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theoharides, Studies on the Ottoman Empire and Turkey*, vol. 2. İstanbul: The Isis Press. 375-402.
- Parker, Geoffrey. (2014). *Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*. (çev. Tuncay Zorlu). İstanbul: Küre Yayınları.
- Parveva, Stefka. (2015). "On Some Features of the Portrait of Çiftlik Hired Workers in the 17th – mid-18th Century". *Études Balkaniques*, LI(4). 23-74.
- Raymond, André. (1994). "Les zones de résidence dans les grandes villes arabes à l'époque ottomane: mixité ou ségrégation socio-économique?". *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, 9-10, Zaghuan. 185-195.
- Reyhan, Cenk. (2008). *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri: Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel Sosyolojik Bir Çözümleme*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Rosen, Baron V. (1891). "Дополнительная заметка о слове челеби (Çelebi kelimesi hakkında ek not)". *Zapiski*, 5. 304-307
- Sadat, Deena R. (1972). "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century". *The Journal of Modern History*, 44(3). 346-363.
- Salzmann, Ariel. (1993). "An Ancien Régime Revisited: 'Privatization' and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire". *Politics & Society*, 21(4). 393-423.

- Salzmann, Ariel. (1999). “İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyânlar”. Güler Eren (Editör). *Osmanlı 3: İktisat*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 227-235.
- Salzmann, Ariel. (2011). *Modern Devleti Yeniden Düşünmek: Osmanlı Ancien Régime’i*. (çev. Ayşe Özdemir). İstanbul: İletişim.
- Sarıcaoğlu, Fikret. (1997). “Hasan Paşa, Şerif”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 16. İstanbul: TDV. 340-341.
- Shuval, Tal. (2000). “Poor Quarter/Rich Quarter: Distribution of Wealth in the Arab Cities of the Ottoman Empire, the Case of Eighteenth Century Algiers”. *Turcica*, 32. 169-196
- Smirnov, Vasiliy D. (1907-1908), (1908). “Мнимый турецкий султан именуемый у европейских писателей XVI в. *Calepinus Cyriscelebes* (16. yüzyılın Avrupalı yazarlarının bahsettiği hayali Türk padişahı *Calepinus Cyriscelebes*)”. *Zapiski*, 18. 1-70.
- Skocpol, Theda. (1977). “Wallerstein’s World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique”. *American Journal of Sociology*, 82(5). 1075-1090.
- Sönmez, M. Tului. (1998). *Osmanlıdan Günümüze Toprak Mülkiyeti: Açıklamalı Sözlük*. Ankara: Yayınevi Yayınları.
- Stoianovich, Traian. (1953). “Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800”. *The Journal of Economic History*, 13(4). 398-411.
- Stoianovich, Traian. (1994). “Cities, capital accumulation, and the Ottoman Balkan command economy, 1500-1800”. Charles Tilly ve Willem Pieter Blockmans (Editörler). *Cities and the Rise of States in Europe, AD 1000 to 1800*. Boulder: Westview Press. 60-99.
- Stoianovich, Traian. (1994). *Balkan Worlds: The First and Last Europe*, London: Routledge.
- Strauss, Johann. (2015). “Yaşanan ve Anımsanan Osmanlı Yönetimi Türkokrasi Döneminin Bazı Yerel Yunan Kronikleri Üzerine Yorumlar”. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (Editörler). *Osmanlı ve Balkanlar: Bir Tarihyazımı Tartışması*. İstanbul: İletişim. 225-257
- Sugar, Peter F. (1978). “Major Changes in the Life of the Slav Peasantry under Ottoman Rule”. *International Journal of Middle East Studies*, 9. 297-305.
- Sweezy, Paul M. (1950). “The Transition from Feudalism to Capitalism”. *Science & Society*, 14(2). 134-157.

- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2002). *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm İli Defteri, (937/1530) II: Dizin ve Tıpkıbasım*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, s. 152.
- Tabakoğlu, Ahmet. (2007). “Öşür”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 34. İstanbul: TDV. 100-103.
- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü. (2007). *Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü*. Hayrettin Gültekin (Hazırlayan). Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı.
- Tezcan, Baki. (2010). *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. New York: Cambridge University Press.
- Tilly, Charles. (2001). *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu, 990-1992*. (çev. Kudret Emiroğlu). Ankara: İmge Kitabevi.
- Todorov, Nikolai. (1983). *The Balkan City, 1400-1900*. Seattle and London: University of Washington Press.
- Todorova, Olga. (2010). “The Ottoman state and its Orthodox Christian subjects: the legitimistic discourse in the seventeenth-century ‘Chronicle of Serres’ in a new perspective”. *Turkish Historical Review*, 1. 86-110.
- Topal, Mehmet. (2011). “Rusçuk Şehri’nin Yeri ve Adı Üzerine Düşünceler”. Meral Bayrak Ferlibaş (Editör). *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Rusçuk*. İstanbul: Yeditepe Yayınları. 1-20.
- Topal, Mehmet. (2011). “II. Mustafa’nın Avusturya Seferlerinde Rusçuk Şehri ve Limanı’nın Önemi”. Meral Bayrak Ferlibaş (Editör). *Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Rusçuk*. İstanbul: Yeditepe Yayınları. 57-89.
- Trevor-Roper, H. R. (1959). “The General Crisis of the 17th Century”. *Past & Present*, 16. 31-64.
- Tülüveli, Güçlü. (2005). “Honorific Titles in Ottoman Parlance: A Reevaluation”. *International Journal of Turkish Studies*, 11. 17-27.
- Uğur, Yunus. (2012). “Rifa’at Ali Abou-El-Haj: Osmanlı Devlet ve Siyası Yapısına Farklı Bir Bakış”. Donald Quataert ve Baki Tezcan (Derleyenler). *Hâkim Paradigmaların Ötesinde: Rifa’at Abou-El-Haj’a Armağan*. (çev. Aytek Sever). Ankara: Tan Kitabevi Yayınları. 13-29.
- Ursinus, Michael. (2005). “The Çiftlik Sahipleri of Manastır as a Local Elite, Late Seventeenth to Early Nineteenth Century”. A. Anastasopoulos (Editör). *Provincial Elite in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003*. Rethymno: Crete University Press. 247-257.

Uzunçarşılı, İsmail H. (2004). *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Vefik Paşa, Ahmed. *Lehçe-i Osmanî*, Cilt I. İstanbul: Cemiyet-i Tedrîsiyye-i Osmâniyye.

Veinstein, Gilles. (1981). “Trésor public et fortunes privées dans l'Empire Ottoman (milieu XVIe-début XXe siècle)”. *Cahiers de la Méditerranée*, hors-série n°5. L'argent et la circulation des capitaux dans les pays méditerranéens (XVIe-XXe siècles). Actes des journées d'études, Bendor 3, 4 et 5 mai 1979. 121-134

Veinstein, Gilles. (1987). “XVI. Yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyindeki Steplerde Bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri”. (çev. Yavuz Cezar). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 43: Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan. İstanbul. 79-109.

Veinstein, Gilles. (1998). “Çiftlik Tartışması Üzerine”. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Editörler). *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. (çev. Zeynep Altok). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 36-56.

Wallerstein, Immanuel. (1979). “The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research”. *Review (Fernand Braudel Center)*, 2/3. 389-398.

Wallerstein, Immanuel, Decdeli, Hale ve Kasaba, Reşat. (1987). “The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy”. Huri İslamoğlu-İnan (Editör). *The Ottoman Empire and the World Economy*. Cambridge ve Paris: Cambridge University Press ve Maison des Sciences de l'Homme. 88-100.

Wallerstein, Immanuel. (2015). *Modern Dünya Sistemi 1: Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri*. (çev. Latif Boyacı). İstanbul: Yarın Yayınları.

Wallerstein, Immanuel. (2015). *Modern Dünya Sistemi 3: Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840*. (çev. Latif Boyacı). İstanbul: Yarın Yayınları.

Wallerstein, Immanuel. (2018). *Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. (çev. Ender Abadoğlu). İstanbul: Bgst Yayınları.

Yazgan, Ziya Çağrı ve Yiğit, İlker. (2021). “Osmanlı Dönemi Bir Sanayi İşletmesi Olarak Değirmenler: Tosya Nahiyesi Örneği (1578/1579)”. *Erdem*, 81. 175-200.

Yediyıldız, Bahaeddin. (1982). “Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800”. *Osmanlı Araştırmaları*, 3. 143-164.

Yıldız; Aysel ve Kokdaş, İrfan. (2020). “Peasantry in a Well-Protected Domain: Wallachian Peasantry and Muslim Çiftlik/Kışlaks under the Ottoman Rule”. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 22(1). 175-190.

- Yıldız, Aysel. (2020). “Politics, Economy, and Çiftliks: The History of Four Çiftliks in Larissa (Yenişehir-i Fener)”. *Turkish Historical Review*, 11. 28-65.
- Yun-Casalilla, Bartolomé. (2012). “Introduction: The Rise of the Fiscal State in Eurasia from a Global, Comparative and Transnational Perspective”. Bartolomé Yun-Casalilla ve Patrick K. O’Brien (Editörler). *The Rise of Fiscal States: A Global History 1500–1914*. Cambridge: Cambridge University Press. 1-36.
- Yücel, Yaşar. (1988). “Hırzü’l-Mülûk”. *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb - Kitabu Mesâlihi’l Müslimîn ve Menafi’i’l-Mü’minîn - Hırzü’l-Mülûk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yücel, Yaşar. (1988). “Kitâb-ı Müstetâb”. *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar: Kitâb-i Müstetâb - Kitabu Mesâlihi’l Müslimîn ve Menafi’i’l-Mü’minîn - Hırzü’l-Mülûk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Zens, Robert W. (2011). “Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)”. *History Studies, International Journal of History*, 3(3). 433-447.

EKLER

Ek 1: Şerif Hasan Paşa'nın Kardeşinin İsyanından Sonra Kendisinin, Annesinin ve Kız Kardeşinin Mallarına El Konulmaması için Ricasının Özeti

Bundan akdem Paşa-yı mûmâileyhin Rusçuk tarafından birâderinin emvâl ü eşyâsı zabtına me'mûr dergâh-ı 'âlî gediklülerinden [boşluk] ağa kulları mahall-i merkûma lede'l-vürûd Paşa-yı mûmâileyh ve mahdûmları ve vâlidesi ve hemşîresinin dahi emvâline dahl ve ta'arruz eylediği mukaddemâ der-'aliye ifâde olundukda mûmâileyhimin eşyâ-yı mezkûrelerine ta'arruz olunmaması için emr-i 'ali sâdır olmuş iken gediklü-yü mûmâileyh keff-i yed itmeyüb pederlerinden müntakıl mirasa idhâl olunmayan iki yüz senelik hânelerin fûrûht murâd eylediğinden başka pederinin ba'de'l-inkırâz Haremeyne's-Şerifeyn'e şart eylediği evkâfını dahi fûrûhta cesâret ve on sene mukaddem Paşa-yı mûmâileyhin pederinin vâlidesine fûrûht eylediği iki aded asiyâb ve yüz gurus irâdı olan Handân ve Araboğlu ta'bîr olunan iki aded çiftliklerine dahi te'addi ve fûrûht eylemek üzere olub bu gûne zulm ü te'addi rızâ-yı 'aliyye olmamağın mezkûr asiyâb ve çiftliklerin vâlidesi mûmâileyhâya redd ü teslîm ve kırk sehm i'tibârıyla birâderinin hissesine isâbet iden on dört sehm hâne-i mezkûrede olan hissesi dahi fûrûht olunmayub Paşa-yı mûmâileyhe inâyet ve ihsân ve pederinin vakfı olan müsakkafât dahi dahl ü ta'arruz olunmamak için bir kıt'a emr-i 'ali ısdârına müsâ'ade-i 'aliyye erzânı buyrulması niyâzında olduğun Paşa-yı mûmâileyh bir kıt'a kâ'ime ve mektûbunda tahrîr ider.⁷¹²

⁷¹² D.A.B. AE.SABH.I.. 321 – 21830, lef 3. 21 Şevval 1193 (1 Kasım 1779).

Ek 2: Hasan Şerif Paşa'nın Ricalarının Cevabı

İzzetlü Defterdâr Efendi vech-i muharrer üzere emr-i şerîf ısdâr itdirdilsin deyû fermân buyruldu

Gümölcine'de mukîm merfû'ü'l-vüzerâ Şerîf Hasan Paşa tarafından vürûd iden evrâkın hulâsa-i mefhûmunda fî'l-asl medine-i Rusçuk sükkânından iken bundan akdem bagî ve tuğyânına binâen firâr iden birâderi Seyyid Mehmed'in medine-i mezbûre tarafında olan kâffe-i emvâl ve eşyâsını bâ-fermân-ı 'âlî cânib-i mîrîden zabtına me'mûr olan dergâh-ı 'âlî gediklülerinden İsmail Ağa kulları mahalline lede'l-vürûd Paşa-yı mûmâileyh ile mahdûmları ve vâlîde ve hemşîresinin emvâl ve eşyalarına dahi itâle-i dest-i ta'arruz eylediği mukaddemâ der-'aliyyeye lede'l-inhâ mûmâileyhimin eşyâ-yı mezkûrelerine dahl ve ta'arruz olunmamak emr-i şerîf sâdır olunmuşiken gediklü-yi mûmâileyh yine keff-i yed eylemeyüb pederlerinden müntakil henüz beyne'l-verese taksîm olunmayan iki yüz senelik hâneleriyle pederlerinin ba'de'l-inkırâz Haremeyn-i Şerifeyn'e şart eylediği evkâfını ve pederleri müteveffâ-yı merkûmun gerek Paşa-yı mûmâileyhe ve gerek vâlidisine fûrûht eylediği iki aded asiyâb ve beher şehir yüz gurus irâdî muhtevi olan Handân ve Araboğlu dimekle ma'rûf iki kıt'a çiftliklerini fûrûht dâ'iyesiyle müdâhâleden hâli olmadığından bahisle ba'dezîn mübâşir-i mûmâileyhin ber-vech-i muharrer vâki' olan müdâhale ve te'addisi men' ve def' ve zikr olunân asiyâb ve çiftliklerin vâlidisi mûmâileyhimâyâ redd ü ihsân hâne-i mezbûrede kırk sehm i'tibâr ile karındaşı firâri-yi merkûmun mutasarrıf olduğu on dört sehm hissesi cânib-i mîrîden fûrûht olunmayub ol dahi Paşa-yı mûmâileyhe 'inâyet ve ber-vech-i muharrer taraflarından zabtiçün iktizâsına göre bir kıt'a emr-i şerîf sudûrunu Paşa-yı mûmâileyhe kâ'ime ve mektûbunda tahrîr ve istid'â ider. Der-kenâra havâle olundukda gerek Paşa-yı mûmâileyhe ve gerek vâlidisi ve oğullarının hücec-i şer'îyye ve senedât-ı mu'tebere-i sâ'ire müceblerince mutasarrıf oldukları emlaklarından mâ'adâ eşkıya-yı merkûmun olmak üzere mukaddemâ mahallinden gelüb bâ-fermân-ı 'âlî kayd olunan defterde muharrer mezkûr olan emlak ve eşyâ-yı ma'lûmeden başka zikr olunan Handân ve ittisâlinde vâki' Arab Çiftliği dimekle 'arîf yirmi iki aded menzilden ibaret iki kıt'a çiftliklerin firâri-yi merkûmun olmak üzere meşrûh idüğü ve firâri-yi merkûmun akar vakfından olan hissesine cânib-i mîrîden müdâhale olunmayub kendüsü mün'adım farzıyla verese-i sâ'ire beynlerinde taksîm ve ancak hâne-i merkûmede olan mâru'z-zikr on dört sehm hissesi cânib-i mîrîden zabt ve değer bahâsıyla tâlibine fûrûht olunmak üzere işbu sene-i mübâreke Ramazan'ında emr-i şerîf verilmiş olduğu başmuhâsebeden der-kenâr olunmuşdur. Ma'lûm-ı devletleri buyruldukta vech-i muharrer üzere i'lâm-ı hâl siyâkında emr-i şerîf tahrîri muvafık-ı emr ve irâde-i 'aliyyeleri buyurulur ise emr ü fermân devletlü sa'âdetlü sultanım hazretlerindir.⁷¹³

⁷¹³ D.A.B. AE.SABH.I.. 321 – 21830, lef 4. 21 Şevval 1193 (1 Kasım 1779).

Ek 3: Rusçuk Ayanı Burunsuz Ahmed Ağa'nın Mağduriyetine dair Arzuhali

Sultanım

Devletlü 'inâyetlü merhâmetlü

hazretleri sağ olsun

Bu kulları Rusçuk kasabası sâkinlerinden olup bundan akdem bâ-fermân-ı 'âli ol havâililerin nizâmına me'mûr vezir-i mükerrer devletlü Mehmed Paşa hazretlerinin teşrîflerinde bu kulları istikbâl zımnında hakpây-ı vezirânelerine vardukda müşârünileyh kullarını Zîştovi Kalesine kal'a-bend ve yedi ay zindanda mahbûs ve hîn-i hareketlerinde kaleden ihrâc ve zincir baş çavuşuna mahbûsen teslim ve ol esnâda Rusçuk a'yânı ve hevâdârları garaza mebnî hilâf-ı inhâ ifk ü iftirâlarını hâvi yirmi dokuz buçuk kise akçe mâl-ı mîrî vardır deyû takrirlerine binâ'en müşârünileyhin buyrulduklarıyla fakirhânemde kendi mâlım olmak üzere zimemât defterlerimi ahz ve mahallerinden ber mucib-i defter-i müfredat zimemattan yirmi dokuz buçuk kise akçeyi tahsil ve ahz ve andan mâ'adâ cümle mâlik olduğum her ne var ise ahz ve akâr ve emlâklarımı bi'l-cümle fûrûht ve tahsîle bâ-emr-i 'âli me'mûr olup cem' eylediğim mübâya'a zahirelerini tecemmu' itdirdikleri Çelebizâde Mehmed Efendi askerlerine anbârlarımı kırdurub ekl itdirdiklerinden mâ'adâ vezir-i müşârünileyh Rusçuk'da ne kadar ikâmet eyledi ise mecmû'-yî mübâya'a zahirelerini ekl itdirüb bâki kalan mübâya'ayı dahi devr-i anbâr eylemek bahânesiyle kebir kileler peyda ve doruklu ölçdürmelerine dahi kânî' olmayub onu on bir hesâbıyla tenzîl iderek mübâya'a zahirelerini ol vech ile telef eyleyüb her vech ile gadr-i külli ve zulm-i sarîh eyledikleri hikmeti nedir ve cürmüm nedir mecmu'-yî zimemâtımı ve emvâl ve akâr ve çiftliklerimi fûrûht eylediler ve mübâya'a zahiresine dahi ol vech ile hasâret-i 'azîme eylediler kimler aldı kimlere verildi ma'lûm-ı kulları olmayub ve müşârünileyh mâ'an beraber on iki ay dahi zincirinde mahbûs ederek gezdirüb 'ıyâl ü elvâdım sefil ve ism-i mâlım itlâk olunur bir nesnem olmayub perişân-ı hâl ve medyûn u müstağrik ve harabıma bâdi ve gadr-ı külli itmeleriyle merâhim-i 'aliyyelerinden mercûdur ki mahallinde a'yân-ı vilâyet Seyyid Hacı Mustafa ve hevâdarları mezbûrları ile terâfu'-ı şer' ve hilâf-ı inhâ zimmetinde mâl-ı mîrî vardır deyû tahsîl eyledikleri yirmi dokuz buçuk kise mâlım ve gerek emlâk ü akâr ve gerek zahirelerim ve telef olan eşyâm her kimlerin zimmetlerinde kalmış ise icâb idenlerden tahsîl ve bu kullarına alıverilmek bâbında emr ü ferman devletlü, merhametlü, sultanım hazretlerininindir

Bende

Burunsuz Ahmed A'yân-ı Rusçuk⁷¹⁴

⁷¹⁴ D.A.B. AE.SABH.I.. 216 – 14246, lef 1. 12 Şaban 1195 (3 Ağustos 1781).

Ek 4: Çiftlik Satışı

Medine-i Rusçuk mahallâtından Arık Ramazan Mahallesi sâkinlerinden iken bundan akdem fevt olan Şaban Ağa bin Mustafa nâm müteveffânın verâseti zevce-i metrûkesi Ayşe bint-i Mehmed Çavuş nâm hâtun ile li-ebeveyn kız karındaşı Kıymet nâm hâtun ile li-ebeveyn er karındaşı oğlu Ahmed Çelebi bin Ramazan'a münhasıra olduğu şer'an sâbit ü zâhir oldukdan sonra bey'-i ati'z-zikri ikrâra zevce-i mezbûre Ayşe Hâtun tarafından vekîl olup sübut-ı vekâletine hükm-i şer'î lâhik olan Elhâc Abdullah Efendi bin Abdülhalim vekâleten ve mezbûre Kıymet Hâtun tarafından dahi kezâlik ikrâra vekil olup 'inde's-şer'î vekâleti sâbite olan sadrî oğlu Şaban Beğ bin Ali nâm kimesne vekâleten ve mezbûr Ahmed Çelebi dahi bi-zâtihi asâleten meclis-i şer'-i hatîr-i lâzımü't-tevkîrde bâ'isü'l-kitâb fahrü'l-akrân Elhâc Yakub Çelebi bin [boşluk] nâm kimesne mahzarında her biri asâleten ve vekâleten ikrâr ve takrir-i kelâm idüb mûrisimiz müteveffâ-yı mezbûr Şaban Ağa'dan bize ırs-i şer'le intikâl idüb medine-i mezbûre kazâsına tâbî' Yovan nâm karyede vâki' tahtânî iki bâb beyti ve hâriciyesinde bir odayı ve ev[boşluk] ve anbârı ve bir ahûru ve bir samanlığı ve bir sâyebânı ve eşcâr-ı müsmire ve gayri müsmire bağçe-yi müştemil çiftlik ta'bîr olunur mülk-i mevrûs menzilimizi ve dokuz dönüm bağımızı ve içinde mevcûd olan altı kısrak ve on tây ve altı su sığır öküzü ve buzağılı dört su sığır ineği ve dört su sığır malağı ve buzağılı dokuz kara sığır ineği ve yedi kara sığır düğesi ve dört kara sığır tosunu ve bir kara sığır boğası ve otuz dört aded kovan ve kırk beş koyun ve yirmi iki kuzu ve yedi keçi ve der-anbâr seksen kile buğday ve kırk kile şa'ir ve bi'l-cümle çiftlik-i mezkûra müte'allik sâ'ir alât-ı zirâ'atda olan hissemizi her birimiz asâleten ve vekâleten mezbûr Elhâc Yakub Çelebi'ye safka-i vâhide üç yüz yetmiş guruşa tarafından icâb ve kabulü hâvi bey'-i bât-ı sahih-i şer'î ile bey' ü teslîm idüb ol dahi minvâli muharrer üzere iştirâ ve ahz ü kabz u teslîm eyledikden sonra semenleri olan meblâğ-ı mezbûr üç yüz yetmiş guruş hissemizi her birimiz ber-vech-i nakd asâleten ve vekâleten müşteri-yi mezbûr Elhâc Yakub Çelebi'nin yedinden bi't-tamam ve'l-kemâl ahz u kabz eyledik ba'de'l-yevm sâlifü'z-zikr çiftlik-i mahdûd ve bağ-ı mezkûr ve zikr olunan hayvanât ve buğday ve şa'ir ve çiftlik-i mezkûra müte'allik sâ'ir alât-ı zirâ'at bi'l-cümle müşteri-yi mezbûr Elhâc Yakub Çelebi'nin mülk-i müşterâsıdır keyfemâ yeşâ ve hasbe mâ-yahtâr mutasarrıf olsun didiklerinde mukırrûn-ı mezbûrûndan vech-i meşrûh üzere câri ve sâdir olan ikrârlarını el-mukarru lehü'l-mezbûr Elhâc Yakub Çelebi dahi bi'l-muvâcehe tasdîk ü tahkik itmeğin mâ-vakâ' bi't-taleb ketb olundu. Fî'l-yevmi's-sâdis min Rebûlevvel sene ihdâ ve 'aşer ve mie' ve elf.⁷¹⁵

⁷¹⁵ R-2, Varak 35a, 6 Rebûlevvel 1111 (1 Eylül 1699).

Ek 5: Değirmen Satışı

Medine-i Rusçuk mahallâtından Arık Ramazan Mahallesi sükkânından Murad Çelebi bin İbrahim nâm kimesne meclis-i şer‘-i hatîr-i lâzımü’t-tevkîrde işbu râfi‘ü’l-kitâb fahrü’z-zü‘emâ Osman Ağa mahzarında ikrâr ve takrir-i kelâm idüb bey‘-i ati akdın sudûruna değin silk-i mülkümde münselik olub Koşov nâm karye toprağında vâki‘ taraf-ı ‘ulvîsi Çelebi Efendi değirmeni ve taraf-ı suflîsi Abdülkerim Efendizâde İsmail Ağa değirmeni ile mahdûd olub nehr-i Kara Lom üzerinde dâ’ir dört göz karaca değirmenimi ve bir tâlya anbârımı ve iki bâb nıfsı tâlya hânemi ve eşcâr-ı müsmire ve gayri müsmireyi müştemil bir mikdâr bâğçemi ve üç dönüm mikdârı çayırımı ve altı kıt’a tahminen seksen dönüm tarlamı bi’l-cümle tevâbi‘ ve levâhık bey‘-i bât-ı sahih-i şer‘î ile bin yüz on esedî guruşa bey‘ ve teslîm idüb ol dahi iştirâ ve teslîm ve kabul eyledikten sonra semeni olan meblâğ-ı mezkûr bin yüz on esedî guruşu müşteri-yi mezbûr Osman Ağa’dan bi’t-tamam ve’l-kemâl ahz ü kabz eyledim. Ba‘de’l-yevm sâlifü’z-zıkr dört göz değirmen ve tâlya anbâr ve hâne ve bâğçe ve çayır ve tarlalar merkum Osman Ağa’nın mülk-i müştêrâsıdır keyfe mâ yeşâ ve yehtâr mutasarrıf olsun didikde gıbbe’t-tasdîki’s-şer‘î ... mâ vaka‘ bi’t-taleb ketb olundu. Tahriren fi’l-yevmi’s-sâmin min şehr-i Rebîülâhir li-sene seb‘a ve tis‘în ve elf.⁷¹⁶

⁷¹⁶ R-3, Varak 8b, 8 Rebîülâhir 1097 (4 Mart 1686).

Ek 6: Çelebi Mustafa Ağa bin Elhâc Yakub'un muhallefât defteri

Medine-i Rusçuk mahallâtından Mesih Voyvoda Mahallesi sükkânından iken bundan akdem vefât iden Mustafa [cilt arası] Elhâc Yakub nâm müteveffânın verâseti zevce-i metrûkesi fahrü'l muhadderât Şerife Hâtun ibnet-i [cilt arası] Abdülbâki ile sulbî kebîr oğlu Süleyman Ağa'ya ve sulbî sagîr oğlu Ahmed Ağa'ya inhisârı tahakkukundan sonra mezbûrun verese-i kibârı talebiyle tahrîr ve 'alâ-mâ-farazallâhu te'âlâ beyne'l-verese taksîm olunan muhallefâtı ki vech-i ati zikr olunur. Hurrire fî Evâ'il Saferi'l-hayr li-sene hamsîn ve mi'e ve elf.⁷¹⁷

Müteveffâ-yı mezbûrun zevcesi Şerife Hâtun vekili ma'rifetiyle üzerine tahrîr olunan eşyâdır ki zikr olunur:

Mahalle-i mezbûrede vâki' dâhiliyye ve hâriciyye semen-i hissesi 250 guruş	Tuna Bağlarında vâki' bağçede nısf hissesi 20 guruş	Krasna karyesinde değirmen semen-i hissesi 1 göz 250 guruş
Altun bilezik [cilt arası] 39 17 guruş	Cevahir kuşak 1 80 guruş	Sâde incü 8,5 miskâl 127 guruş
Çarşu Cami' kurbunda dükkân 150 guruş	Kazgân 6 kıyye 6 guruş	Mısır hasır 1 3 guruş
Cem'an yekûn 1.183 guruş		

Müteveffâ-yı mezbûrun kebîr oğlu Süleyman Ağa'nın kendi üzerine aldığı eşyâdır ki zikr olunur:

Kelâmu'l-lah hediye 4 guruş	Mahalle-i mezbûrede vâki' menzilden hisse 875 guruş	Tuna Bağlarında vâki' bağçede hisse nısf 200 guruş
Sim hançer ma' bıçak 12 guruş	İncülü kuşak 10 guruş	Defa incülü kuşak 10 guruş
Altun küpe bir çift 15 guruş	Sim kuşak başı 50 dirhem 10 guruş	Altun yüzük 1 3 guruş
Sâde sim 17 dirhem 8 guruş	İncü 17 miskâl 170 guruş	Cildkafâ kürk 1 50 guruş
Nâfe kürk... 1 15 guruş	Samur bacası kürk 1 25 guruş	Nâfe mor çuka kürk 1 40 guruş
Sof mor ferâce 1 15 guruş	Oda döşemesi 1 25 guruş	Selânik keçesi ma' yân 1 25 guruş
Kalice yân acemî 2 250 guruş	Köhne Cezayir ihramı 1 3 guruş	Cedid kilim 1 7 guruş
Defa Cezayir ihramı 1 5 guruş	İzlâdi ve kırmızı yân 4 24 guruş	Müsta'mel kilim 1 3 guruş

⁷¹⁷ R-6, Varak 35b/36a/b/37a, Evâ'il-i Safer 1150 (31 Mayıs-9 Haziran 1737).

Acem keçesi 1 5 guruş	Kalice seccade 1 5 guruş	Defa izlâdi yân 2 1 guruş
Libaska basması yasdık 5 20 guruş	Cedid kırmızı yân 2 5 guruş	Köhne [<i>cilt arası</i>] 1,5 guruş
Köhne döşek 3 7,5 guruş	Müsta'mel yorgan 7 14 guruş	Köhne minder 4 6 guruş
Mâ'i yân 3 3 guruş	İzlâdi döşek 1 guruş	Köhne yasdık 7 6 guruş
Yaldızlı leğen ibrik 1 10 guruş	Sâde leğen 1 4 guruş	Cedid güğüm 1 5 guruş
Defa güğüm 1 4 guruş	يولهطا [<i>cilt arası</i>] 1 3 guruş	Şamdan 2 1 guruş
Sahan ma' kapak 48 kıyye 60 guruş	Defa leğen ibrik 3 guruş	Bakır evânı 28 kıyye 28 guruş
Kuşhâne sahan 8,5 kıyye 11 guruş	Hamam leğeni 1 3 guruş	Ma'cûn tabası ma' kazgân 34 kıyye 34 guruş
Kadife yasdık yüzü 6 10 guruş	Defa yasdık 2 ve keçe 1 3 guruş	Mısır hasır 1 3 guruş
Kalice seccâde 1 3 guruş	Kebîr leğen 1 4 guruş	Defa leğen ibrik 1 2,5 guruş
Kebîr tebsi 16 kıyye 20 guruş	Kahve ibriği 5 5 guruş	Sim zarf 5 10 guruş
Simli kılıç 1 10 guruş	Siyah kılıç 1 4 guruş	Siyah raht 1 1,5 guruş
Sim cedid raht 1 20 guruş	Karabin tüfengi 1 2 guruş	Boylu tüfenk 4 40 guruş
Defa boylu tüfenk 1 3 guruş	Şeşhâne tüfenk 1 15 guruş	Defa şeşhâne tüfenk 1 10 guruş
Defa güğüm 1 5 guruş	Sagîr tebsi 1 4 guruş	Şamdan 1 2 guruş
Dımaşkî kolçâk 1 kıyye 25 guruş	İzlâdi yânı 2 4 guruş	Sâde fincân 6 aded 15 guruş
Arâstede haffâf dükkânı 1 150 guruş	Kalpakçı dükkânı 1 50 guruş	Arnavud Hüseyin Ağa dükkânları 100 guruş
Defa cedid güğüm 1 5 guruş	Simli vezne ve palaska 10 guruş	Filinta tüfengi 1 4 guruş
Defa güğüm 1 5 guruş	Tencere ma' kapak 3 5 guruş	Sâde sahan 3 2 guruş
Borzân sefinesinde nısf hisse 2 600 guruş	İsmail nâm gulam 150 guruş	Yovan karyesinde vâki' çiftlik menzili ve ve kalle 450 guruş
Mezru' buğday 120 keyl 240 guruş	Mezrû' şa'ir 24 keyl 48 guruş	Der-anbâr buğday 200 keyl 200 guruş
Der-anbâr şa'ir 10 keyl 10 guruş	Tencere ma' kapak 1 3 guruş	Leğen ma' ibrik 1 2 guruş

Sagîr tepsi 1 1 guruş	Sagîr bakraç 3 3 guruş	Köhne döşek 1 1 guruş
Sahan 1 0,5 guruş	Oda döşemesi 1 8 guruş	Kısrak 19 95 guruş
Tay كمرنجى 33 guruş	فولوى Tay re's 11 16 guruş	Bârgir re's 6 60 guruş
Aygır re's 1 10 guruş	Su sığır öküzü 1 çift 17 guruş	Defa su sığır öküzü 2 15 guruş
Defa su sığır öküzü 2 25 guruş	Defa su sığır öküzü 2 20 guruş	Defa su sığır öküzü 2 22 guruş
Defa su sığır öküzü 2 11 guruş	Defa su sığır öküzü 2 18 guruş	Defa su sığır öküzü 2 25 guruş
Defa su sığır ineği 5 45 guruş	Defa su sığır ineği kısır 5 50 guruş	Defa su sığır ineği kısır 5 50 guruş
Defa su sığır ineği kısır 5 40 guruş	Su sığır malağı 7 35 guruş	Erkek malak 5 35 guruş
Su sığır boğası 1 8 guruş	Defa erkek malak 8 24 guruş	Defa malak 4 10 guruş
Kara sığır ineği 3 12 guruş	Kara sığır tosunu 5 23 guruş	Kara sığır boğası 12 18 guruş
Koğan 50 30 guruş	Defa koğan 25 25 guruş	Krasna bağlarında vâki' bağ dönüm 8 16 guruş
Karye-i mezbûrede vâki' değirmen hissesi göz 3 875 guruş		
Cem'ân yekûn 5.709 guruş		

Müteveffâ-yı mezbûrun sulbî sagîr oğlu Ahmed Ağa'ya vasi-i merkur Süleyman Ağa ma'rifetiyle üzerine tahrîr olunan eşyasıdır ki zikr olunur:

Kelâm-ı kadîm hediye 1 15 guruş	İncü miskâl 17 170 guruş	Altun bilezik miskâl 7 54 guruş
Kırmızı sof kerrâke 1 15 guruş	Mor sof ferâce 1 10 guruş	Yeşil nâfe kürk 1 10 guruş
Mahalle-i mezbûrede vâki' menzilden hisse 875 guruş	Selânik keçesi 1 15 guruş	Cedîd kilim 7 guruş
Köhne Cezâyir ihrâmı 1 5 guruş	Köhne döşek 3 7,5 guruş	Müsta'mel yorgan 7 14 guruş
Leğen ma' ibrik 2 6 guruş	Cedîd güğüm 1 5 guruş	Sahan ma' kapak 62 guruş
Evân-ı nuhas 28 kıyye 28 guruş	Kuşhâne sahan ma' kapak 8,5 kıyye 11 guruş	Ma'cûn tabası ve kazgân 30 kıyye 30 guruş
Kadife yasdık 6	Simli اينوس hançer bıçak 1	İncülü küpe çift 1

10 guruş	10 guruş	15 guruş
Vasat tebsi 8 kıyye 10 guruş	Simli gaddâre 1 10 guruş	Sim cedîd raht 1 15 guruş
Boylu tüfenk 1 20 guruş	Şeşhâne tüfenk 1 10 guruş	Çârşû Câmî‘ kurbunda طربولجی dükkânı 1 150 guruş
Mûytâb Hüseyin dükkânı 1 50 guruş	Defa dükkân 1 100 guruş	Cedid güğüm 1 5 guruş
Defa boylu tüfenk 1 15 guruş	Piştov tüfenk çift 1 10 guruş	Siyah gaddâre 1 3 guruş
Lom Bağlarında bağ dönüm 2 20 guruş	Müsta‘mel kilim 1 3 guruş	Boziçne karyesinde vâki‘ çiftlik menzil ve alât-ı çift 220 guruş
Der-anbâr buğday 766 keyl 575 guruş	Der-anbâr şa‘ir 85 keyl 85 guruş	Mezru‘ buğday 82 keyl 164 guruş
Mezru‘ şa‘ir 19 keyl 38 guruş	Sâde sahan 8 3 guruş	Beyaz bakraç 3 3 guruş
El tâbesi 1 0,5 guruş	Sebr ayağı ve kıl çerke kilim 1,5 guruş	Köhne döşek 1 minder 1 1 guruş
Köhne yorgan 1 1 guruş	Köhne seccâde 1 1 guruş	Defa sagîr bakraç 3 3 guruş
Koyun 64 ve keçi 2 200 guruş	Bağ dönüm 5 10 guruş	Kara sığır öküzü 1 çift 15 guruş
Su sığır öküzü 1 çift 22 guruş	Defa su sığır öküzü 1 çift 25 guruş	Defa su sığır öküzü 1 çift 21 guruş
Defa su sığır öküzü 1 çift 22 guruş	Defa kara sığır öküzü 1 6 guruş	Defa su sığır öküzü 1 6 guruş
Su sığır boğası 1 10 guruş	Su sığır ineği 3 40 guruş	Defa su sığır ineği 1 10 guruş
Defa su sığır ineği 1 6 guruş	Defa su sığır ineği 2 16 guruş	Su sığır düğesi 1 8 guruş
Defa su sığır düğesi 1 5 guruş	Defa su [cilt arası] 1 4 guruş	Defa su sığır ineği 4 ma‘ malak 3 50 guruş
Defa su sığır tosunu 6: 40 guruş	Kara düğesi 3 6 guruş	Kara sığır ineği 2 8 guruş
Defa kara sığır düğesi 4 12 guruş	Su sığır malağı 4 12 guruş	Kara sığır ineği 2 12 guruş
Kara sığır ineği 3 ma‘ buzacağı 3 18 guruş	Bâlâda muharrer olan değirmenden hissesi göz 3,5 875 guruş	
Cem‘ân yekûn 4.254 guruş		

Müteveffâ-yı mezbûrun zimem-i nâsda bâ-temessük olan akçesidir ki zikr olunur:

Der-zimmet-i Elhâc Murtaza Ağa ‘an karye-i Sâdine? 28 guruş	Der-zimmet-i Bekli Ahmed Beşe Re’is 100 guruş	Der-zimmet-i Kethüdâyerizâde Mehmed Ağa 39 guruş
Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Yaylacık 26,5 guruş	Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Obrenik 947 guruş	Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Beşpınar 436 guruş
Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Belbâki 182 guruş	Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Ablanova-i Cedid 585 guruş	Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Boziçne 157 guruş
Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Yovan 881 guruş	Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Basarba 1.162 guruş	Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Krasna 1.141 guruş
Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Mahalle-i [<i>cilt arası</i>] 75 guruş	Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Külahlı 40 guruş	Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Ablanova-i Müslim 500,5 guruş
Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Veyisler 155 guruş	Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Gövece 183,5 guruş	Der-zimmet-i ahâli-yi karye-i Caferova 115 guruş
Der-zimmet-i Cezâyirli Mustafa ‘ani’l-karz 260 guruş	Der-zimmet-i Sûfizâde Mustafa Çelebi 415 guruş	Der-zimmet-i Nîk Elhâc Halil Ağa 1.560 guruş
Der-zimmet-i Yahya Beşe ve Osman Beşe 462 guruş	Der-zimmet-i Abdulhalîmzâde Monlâ Mehmed 300 guruş	Der-zimmet-i Yahya Beşe ‘ani’l-karz 320 guruş
Der-zimmet-i Ali Ağa Voyvoda-i Zıştovi 310 guruş	Defa der-zimmet-i mezbûr Ali Ağa ‘an-bahâ-i resm 165 guruş	Der-zimmet-i Kazzâz Monlâ Ömer 1.717 guruş
Der-zimmet-i karye-i Yaylacık ... 50 guruş	Der-zimmet-i İbrahim Ağa mütevelli-yi Hezârgrad 245 guruş	Der-zimmet-i Dümekle Za‘imi Mehmed Beğ ‘ani’l- karz 120 guruş
Der-zimmet-i Abdullah tâbi‘-i Çalık 237 guruş	Der-zimmet-i Çalıkzâde Ali Beğ 100 guruş	Der-zimmet-i Hakkı Monlâzâde İsmail 135 guruş
Der-zimmet-i İskendârzâde Mehmed Ağa 112,5 guruş	Der-zimmet-i İbrahim Ağazâde Hüseyin Ağa 100 guruş	Der-zimmet-i Monlâzâde Mehmed Ağa ‘ani’l-karz 220 guruş
Boziçne karyesinin iki sene iltizamına verilen 240 guruş	Der-zimmet-i Kapudân Elhâc Hasan 67 guruş	Der-zimmet-i Mehmed Beşe re’is 180 guruş
Hân kerestesine verilen 100 guruş	Basarba öşr-i buğday 406 keyl 407,5 guruş	Karye-i mezbûre şa‘ir öşrü 106 keyl 106 guruş
Rahova-i zîr öşr-i buğday 550 keyl 576 guruş	Şa‘ir öşrü 106 keyl 106 guruş	Perâkende zimem-i nâsda bâ-defter-i müfredât 1.1180 guruş
Nakd		

5.902 guruş	
	Cem'ân yekûn 22.427,5 guruş
Cem'ân yekûn-ı muhallefât 33.573,5 guruş	

Minhâ'l-ihracât-e'l-lâzime

Techîz ve tekfin 250 guruş	Mehr-i mü'eccel 300 guruş	Deyn-i müsbet-i Esseyyid Süleyman Ağa 'ani'l-hibe 500 guruş
Deyn-i müsbet-i Ahmed Ağa 'ani'l-hibe 500 guruş	Müteveffâ-yı mezbûrun sülüs mâlından hacc-ı şerîf içün vasiyet eylediği 500 guruş	Deyn-i müsbet-i Elhâc Mehmed 'an-bahâ-i kereste 120 guruş
Deyn-i müsbet-i 'an- iltizâm-ı قراد 179 guruş	Deyn-i müsbet-i 'Acem 'an-bahâ-i esvâb 224 guruş	Deyn-i müsbet-i Ahmed Çelebi 'an-bahâ-i bârgir 21 guruş
Deyn-i müsbet-i zimem-i nâs bâ-defter-i müfredât 42 guruş	Deyn-i müsbet-i Gazzâz Elhâc Ahmed 'an-bahâ-i eşyâ 59,5 guruş	Deyn-i müsbet-i Ali Efendi 'an-bahâ-i tuz 8 guruş
Deyn-i müsbet-i Monlâ Ali 'an-bahâ-i revgân 41 guruş	Deyn-i müsbet-i Tatar Mahmud Ağa 'an-bahâ-i ... 60 guruş	Resm-i kısmet-i Kazasker Efendi Hazretleri 500 guruş
Harc-ı bâb 100 guruş	Kassâmiyye 350 guruş	Kethüdâiyye 25 guruş
Hüddâmiyye 20 guruş	İhzâriyye 5 guruş	Kalemiyye 20 guruş
Cem'ân yekûn 2.824,5 guruş		

Sahhü'l-bâkî li't-taksîm beyne'l-verese

29.749 guruş

Hissetü'l-zecvetü'l-
mezbûre
3.718,5 guruş

Hissetü'l-ibni'l-mezbûr
13.015 guruş 1 rub'

Hissetü'l-ibni'l-mezbûr
13.015 guruş 1 rub'

Ek 7: Çelebi Mustafa Ağa bin Elhâc Yakub'un Küçük Çocuğuna Vasi Atanması

Medine-i Rusçuk mahallâtından Mesih Voyvoda Mahallesi sâkinlerinden iken ... fevt olan Çelebi Mustafa Ağa bin Elhâc Yakub Ağa nâm müteveffânın sulbî sagîr oğlu Esseyyid Ahmed Ağa'ya babası müteveffâ-yı mezbûrdan bi-hasebi'ş-şer'î isâbet ve intikâl iden emvalinin hıfz ve ahvâlini rü'yete bir vasi nasb ve ta'yîn olunmak lâzım ve mühim olunmağın ... sagîr-i mezbûrun karındaşı olub mûsir u müstakîm ve her vechle vesâyete ehil olduğunu sikât-ı sahîhatü'l-kelimât ihbarlarıyla müte'ayyin olan işbu bâ'isü'l-kitâb Esseyyid Süleyman Ağa nâm kimesneyi hâkim-i muvakkî'u a'lâ'l-kitâb a'lâ ... hazretleri sagîr-i mezbûra babası müteveffâ-yı mezbûrdan isâbet ve intikâl iden ahvâlini rü'yete kibel-i [şer'-i] şerifden mezbûr Esseyyid Süleyman Ağa'yı vasi nasb ve ta'yîn idüb ol dahi vesâyet-i hıfz ve ahvâli-i mezbûreyi ba'de'l-kabûl merâsimini edâyâ ta'ahhüd itmeğın mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu.

Fî-yevmi's-sâlis min Zilhicce li-sene tis'a ve erba'în ve mi'e ve elf⁷¹⁸

⁷¹⁸ R-6, Varak 30a, 3 Zilhicce 1149 (4 Nisan 1737).

Ek 9: Bütün Muhallefat Sahiplerinin İsim ve Mallarının Kategorik Oranları

DEFTER	VARAK	YIL	CİNSİYET	İSİM	İKAMET	TOPLAM VARLIK (AKÇE)	REEL VARLIK (AKÇE)	MENZİL ARSA %	KIRSAL EKONOMİK FAALİYETLER %					DÜKKAN %	SEFİNE %	ZİYNET %	NAKİT %	ŞİRKET/ EMANET %	ALACAK %	BORÇ %	ORANLARI N TOPLAMI
									BAĞ/ BAHÇE	ÇİFTLİK	DEĞİRMEN	ZİRAAT	HAYVANC ILIK								
R-3	6a	1686	KADIN	ESMA bt. MAHMUT, EŞİ OSMAN BEĞ b. ALİ	ŞEHİR	30.074	27.300	24,9	0	43,2	0	0	0	0	0	0,7	0	0	0	0	68,8
R-3	7a	1686	ERKEK	ELHAC AHMED b. ALİ	ŞEHİR	91.122	82.716	13,1	0	0	0	0	0	0	0	0	65,2	6,4	0	1,3	84,7
R-3	9b	1686	ERKEK	ELHAC YUSUF	ŞEHİR	50.110	45.487	25,9	6,7	0	0	0	0	0	0	0	61,7	0	0	0	94,3
R-3	10b	1686	ERKEK	ELHAC ABDULLAH ÇELEBİ	ŞEHİR	247.670	224.822	17,1	1,6	0	0	0	0	59,3	0	0	10,8	0	0	1,6	88,8
R-3	11a	1686	KADIN	AYŞE HATUN	ŞEHİR	15.514	14.083	0	0	0	0	0	0	0	0	11,4	0	0	0	0	11,4
R-3	38a	1686	KADIN	AYŞE bt. MUSLİ ED-DABBAĞ	ŞEHİR	5.363	4.868	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
R-4	1a	1695	ERKEK	MEHMED b. YAKUB	ŞEHİR	29.500	27.351	23	1,7	0	0	12,6	43,2	0	0	0	0	0	0	0	80,5
R-4	2a/b	1695	ERKEK	VELİ b. OSMAN	ŞEHİR	50.068	46.420	40	1,6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2,5	41,6
R-4	3a	1695	KADIN	SULTAN bt. İBRAHİM	ŞEHİR	5.214	4.834	76,7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	76,7
R-4	4a	1695	KADIN	FATMA bt. HÜSEYİN (eşi AHMED AĞA b. VELİ)	ŞEHİR	8.000	7.417	0	0	0	0	0	0	0	0	33,5	8,8	0	0	0	42,3
R-4	4a/b	1695	ERKEK	HASAN b. MEMİŞ (SABUNCU)	ŞEHİR	124.803	115.709	19,7	5,2	0	0	0	0	0	0	0	0	19,1	39,1	38,3	83,1
R-4	4b/5a	1695	ERKEK	MUSTAFA b. AHMED	ŞEHİR	43.791	40.600	0	0	0	0	0	0	0	39,3	6	0	0	0	0	45,3
R-4	8a	1695	KADIN	ÜMMİHAN bt. ŞABAN (eşi AHMED BEŞE)	ŞEHİR	12.887	11.948	0	0	0	0	0	0	0	0	38,2	0	0	8,1	0	46,3
R-4	9b	1695	ERKEK	ALİ b. ABDUL...	ŞEHİR	80.363	74.507	24	0	0	0	6,5	18,8	0	0	0	0	0	18,8	0	68,1
R-4	10a	1695	ERKEK	OSMAN b. ALİ	KÖY	82.163	76.176	10,7	0	0	0	18	34,5	0	0	0	0	12,8	0	6,5	76
R-4	11b	1696	ERKEK	RECEB b. HASAN	ŞEHİR	47.560	43.984	55,5	5,1	0	0	0	0	0	0	1,1	0	0	0	0	61,7
R-4	12a/b	1696	ERKEK	HIZIR BEĞ b. HÜSEYİN	KÖY	260.744	241.139	5,4	0	0	14,1	5,3	47	0	0	0	4,2	9,8	6	0,4	91,8
R-4	13b/14a	1696	ERKEK	HALİL b. MEHMED	ŞEHİR	45.597	42.169	48,6	0	0	0	0	0	0	0	0	14,7	0	0	67,4	63,3
R-4	14b	1696	ERKEK	FETHİ HOCA b. ZENNUN?	KÖY	53.432	49.415	6,5	0	0	0	13,2	51,5	0	0	0	0	0	0	10,3	71,2
R-4	15a/b	1696	KADIN	SULTAN bt. OSMAN (eşi FETHİ HOCA)	KÖY	14.920	13.798	0	0	0	0	0	35,3	0	0	0	27,8	0	0	0	63,1
R-4	16b/17a	1696	KADIN	HATİCE bt. HASAN AĞA (eşi ELHAC AHMED)	ŞEHİR	185.064	171.149	20,8	2,4	0	5	0	2	0	0	16,8	2,9	0	0	0	49,9
R-4	18b	1696	ERKEK	ALİ b. OSMAN	ŞEHİR	58.198	53.822	36,2	0	0	0	9	3,3	3,7	0	0	0	0	9	0	61,2
R-4	19a	1696	ERKEK	HIZIR b. ALİ	ŞEHİR	30.566	28.268	57,5	11,5	0	0	0	15,8	5,7	0	0	0	0	0	0	90,5
R-4	19b/20a	1696	ERKEK	AHMED BEĞ b. BEHZAT	KÖY	180.368	166.806	1,9	0	0	39	2,2	32,4	0	0	0	3,2	0	2,4	6,2	81,1
R-4	21a/b/22a	1696	ERKEK	GARAMOĞLU İBRAHİM ÇELEBİ b. RAMAZAN	KÖY	192.038	177.599	9,1	1,3	0	0	18,3	29,7	0	0	0	17,5	0	0	0	75,9
R-4	22a	1696	KADIN	PERİHAN bt. MUSTAFA (eşi ALİ b. MEHMED)	ŞEHİR	41.961	38.806	45	8,2	0	0	0	0	0	0	4,8	0,6	0	0	0	58,6
R-4	22a/b	1696	ERKEK	RECEB b. GAZİ	KÖY	57.967	53.609	10	0	0	0	19,9	41,2	0	0	0	12,1	0	0	0	83,2
R-4	22b	1696	ERKEK	ORUÇ b. ALİ	KÖY	22.970	21.243	14	0	0	0	19,7	37,4	0	0	0	0	0	0	1,9	71,1
R-4	23b	1696	ERKEK	BOĞRASED v. VARTAN	ŞEHİR	81.658	75.518	16,9	3	0	0	0	1,3	0	0	0	0	0	64,4	0	85,6
R-4	24b/25a	1696	KADIN	ÜMMİHAN bt. İSMAİL (eşi ABDÜLBAKİ ÇELEBİ b. ESSEYİD MEHMED EFENDİ)	ŞEHİR	229.152	211.923	0	1,1	0	18,4	0	0	5,3	0	28,9	7	0	0	0	60,7
R-4	25b	1696	KADIN	FATİMA bt. ELHAC MEHMED (eşi HÜSEYİN b. OSMAN)	ŞEHİR	2.579	2.385	0	0	0	0	0	0	0	0	9,7	0	0	0	0	9,7
R-4	25b/26a	1696	ERKEK	NİKO v. NİDELKO	ŞEHİR	273.328	252.777	24,4	0	0	0	0	0,9	0,6	0	0	12,4	0,5	14	0,1	52,8
R-4	27b	1696	ERKEK	USTOYAN v. MİHNE	KÖY	54.032	49.969	2,9	2,6	0	0	10	53,2	0	0	4,8	15,6	0	2,9	0	92
R-4	30a	1696	KADIN	AYŞE bt. MEHMED (eşi HALİL b. MEHMED)	ŞEHİR	4.520	4.180	0	0	0	0	0	0	0	0	43,4	0	0	0	0	43,4
R-4	30b	1697	ERKEK	DİMO v. YANO	KÖY	78.360	80.097	2	4,5	0	0	0	0	0	0	21,8	0	0	0	0	28,3
R-4	31a	1697	KADIN	ALEKSE bt. DİMO	KÖY	100.904	103.140	87,2	2,6	0	0	0	0	0	0	10,1	0	0	0	0	99,9
R-2	1a	1697	ERKEK	ALİ b. HÜSEYİN	ŞEHİR	13.278	13.572	29,8	0	0	0	14,2	41,5	0	0	0	0	0	0	0	85,5
R-2	1b	1698	ERKEK	HÜSEYİN AĞA	KÖY	257.655	253.533	4,1	0,5	0	0	1,3	6	0	0	0	0	0	75,1	1,9	87
R-2	7b	1698	ERKEK	ŞABAN b. SÜLEYMAN	ŞEHİR	7.285	7.168	41,1	0	0	0	0	0	0	0	0	46,6	0	0	20	87,7

R-2	7b/8a/b/9a/b	1698	ERKEK	TUNA KAPUDANI ALİ PAŞA	KÖY	1.897.302	1.866.945	29,7	0	14	12,6	0	1,3	9,3	0	1,7	0	0	0,5	0	69,1
R-2	11a	1698	KADIN	UMMIHAN b.t AHMED (eşi ELHAC ALİ HALİFE)	ŞEHİR	6.408	6.305	0	0	0	0	0	0	0	0	2,7	0	0	0	0	2,7
R-2	13b	1698	ERKEK	HALİL AĞA	ŞEHİR	93.850	92.348	42,8	0	0	0	0	0	18,9	0	0	0	0	17	0	78,7
R-2	14b/15a	1698	KADIN	FATİMA	ŞEHİR	5.468	5.381	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
R-2	15a	1698	ERKEK	GEDİK HÜSEYİN, ŞAYKA KAPTANI	ŞEHİR	17.336	17.059	24,3	0	45,6	0	3,5	10,1	0	0	0	0	0	0	60,9	83,5
R-2	16a	1698	KADIN	FATİMA bt. ABDULLAH (eşi ŞAHİN b. ABDULLAH)	ŞEHİR	1.494	1.470	56,8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	56,8
R-2	16b/17a/b	1698	ERKEK	ALEFZADE ELHAC MUSTAFA	ŞEHİR	137.280	135.084	25,6	0	0	0	0	4,3	12,9	0	0	0	0	0	0	42,8
R-2	17b	1699	ERKEK	HASAN b. MEHMED	ŞEHİR	33.680	33.726	0	0	0	0	0	0	91,4	0	0	0	0	0	0	91,4
R-2	18a	1699	ERKEK	SARRAF AHMED BEŞE b. ABDULLAH	ŞEHİR	3.048	3.052	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	25,9	0
R-2	18a	1699	ERKEK	ÖMER BEŞE b. HÜSEYİN	ŞEHİR	22.092	22.122	31,8	19,9	0	0	0	1,2	0	0	0	0	0	5,5	0	58,4
R-2	19a	1699	KADIN	FATİMA bt. RUZMAN?	ŞEHİR	9.864	9.877	0	0	0	0	0	6,2	0	0	10,8	0	0	0	0	17
R-2	23a/b	1699	ERKEK	ELHAC OSMAN b. MEHMED	ŞEHİR	404.950	405.499	9,2	6,6	0	0	1,2	1,3	3,9	0	0	0	0	38,7	0	60,9
R-2	27a	1699	ERKEK	MEHMED b. RAMAZAN	ŞEHİR	24.380	24.413	13,9	0	0	0	3,9	15,1	0	0	0	55,5	0	10,1	13,6	98,5
R-2	27a	1699	ERKEK	RAMAZAN ALİ	ŞEHİR	21.360	21.389	0	5,8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	9,5	5,8
R-2	27b/28a	1699	ERKEK	ELHAC MEHMED b. MÜCTEBA	ŞEHİR	284.177	284.563	9,4	0	0	0	0	0	0	0	0	84,3	0	0	0	93,7
R-2	34b	1699	KADIN	FATİMA bt. ABDULLAH, ALİ PAŞA sarayında sakin	ŞEHİR	215.558	215.850	26,1	0	0	0	0	0	0	0	25,8	0	0	2,9	0	54,8
R-2	35a	1699	ERKEK	ŞABAN AĞA b. MUSTAFA	ŞEHİR	351.372	351.849	8,6	1,5	23,3	0	0,5	0,2	0	0	2,2	0	0	24,3	25,4	60,6
R-2	58a	1698	ERKEK	ALİ b. OSMAN (KAZZAZ?)	ŞEHİR	29.767	29.291	3,5	4,1	0	0	0	0	24	0	0	3	0	0	0	34,6
R-2	60a	1698	ERKEK	HÜSEYİN b. SÜLEYMAN	ŞEHİR	15.030	14.790	40,8	0	0	0	3	27,2	0	0	0	0	0	6,6	7,2	77,6
R-2	62a	1698	ERKEK	ALİ b. SEYYİD MEHMED	KÖY	45.936	45.201	4,9	0	0	0	14	56	0	0	0	0	0	0	1,6	74,9
R-5	5b	1709	KADIN	DESYA bt. EKLİS	ŞEHİR	6.602	8.563	0	0	0	0	0	0	0	0	11,5	0	0	0	0	11,5
R-5	5b/6a/b	1709	ERKEK	DÜLGER TODORİ v. YORGI v. KONSTANTİN	ŞEHİR	170.902	221.662	38,3	0	0	0	19,5	0,1	0	0	1,6	3,5	0	8,6	66,8	71,6
R-5	7b	1709	KADIN	AYŞE bt. DURMUŞ	ŞEHİR	6.290	8.158	0	0	0	0	0	0	0	0	28,6	0	0	0	0	28,6
R-5	7b	1709	ERKEK	ABDİ b. MEHMED	ŞEHİR	37.780	49.001	66,7	19	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	85,7
R-5	7b/8a	1709	ERKEK	OSMAN BEĞ	ŞEHİR	4.698	6.093	0	17,8	0	0	0	26,3	0	0	0	0	0	0	10,1	44,1
R-5	8a	1709	KADIN	HATİCE bt. ELHAC İSMAIL (eşi MEHMET BEĞ)	ŞEHİR	10.821	14.035	0	0	0	0	0	0	0	0	52,8	0	0	0	0	52,8
R-5	8b	1709	ERKEK	HALİL BEĞ b. HÜSEYİN	ŞEHİR	27.087	35.132	75,3	11,9	0	0	0	0	7,3	0	0	0	0	0,1	46,5	94,6
R-5	8b/9a	1709	KADIN	BAKİYE bt. ELHAC MAHMUD (eşi BAYEZİD AĞA)	ŞEHİR	614.280	796.729	0	0	7,8	9,7	0	0	0	0	0	0	0	0	5,6	17,5
R-5	9a/b	1709	KADIN	AFİFE bt. MEHMED AĞA (eşi MEHMED AĞA b. ABDÜLKERİM EFENDİ)	ŞEHİR	159.027	206.260	0	0	0	0	0	0	25,7	0	20,8	8,3	0	0	1	54,8
R-5	9b/10a	1709	KADIN	FATİMA bt. HASAN ÇELEBİ	ŞEHİR	14.694	19.058	0	0	0	0	0	0	0	0	54,4	0	0	0	0	54,4
R-5	10a	1709	ERKEK	ELHAC HÜSEYİN b. MUHSİN	ŞEHİR	63.840	82.801	13,1	3,7	0	0	0	0	30,8	0	0	0	0	0	0,9	47,6
R-5	10b	1709	ERKEK	AHMED AĞA b. YAHYA	ŞEHİR	121.029	156.976	17,3	13,8	0	0	0	0,4	0	0	4,4	0	0	0	1	35,9
R-5	11a	1709	ERKEK	MEHMED BEŞE b. HÜSEYİN	ŞEHİR	57.021	73.957	5,7	0	0	0	0	5,2	5,2	0	0	5,4	0	75,1	0	96,6
R-5	11a	1709	KADIN	AYŞE bt. ALİ (eşi MUSTAFA BEŞE b. İLYAS)	ŞEHİR	4.869	6.315	0	0	0	0	0	0	0	0	42,2	0	0	0	0	42,2
R-5	11b	1709	ERKEK	BERBER MUSTAFA BEŞE b. DİLAVER	ŞEHİR	21.150	27.432	34	17	0	0	0	38,6	0	0	0	1,1	0	0	12,8	90,7
R-5	11b/12a	1709	ERKEK	MUSA b. PALA	ŞEHİR	18.249	23.669	0	0	0	0	0	0	0	0	1,9	55,9	0	0	0,8	57,8
R-5	12b/13a	1709	ERKEK	KASAB KÖÇEK MEHMED BEŞE b. ELHAC YUSUF	ŞEHİR	12.423	16.113	27	0	0	0	0	0,1	0	0	0	15,2	4,5	1,9	19,7	48,7
R-5	13a	1710	ERKEK	SEBİ v. VEDELÇO	ŞEHİR	35.733	47.773	18,4	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	20,1	0,8	40,5
R-5	13b	1709	KADIN	FATİMA bt. ALİ (eşi SEYİD İBRAHİM b. HÜSEYİN)	ŞEHİR	14.688	19.051	0	0	0	0	0	0	0	0	21	0	0	0	0,8	21
R-5	13b, 14a/b	1709	ERKEK	DİZDAR AHMED AĞA b. MEHMED	ŞEHİR	51.972	67.408	69,2	0	0	0	0,2	0	0	0	0	5,7	0	0	37,7	75,1
R-5	14b	1710	ERKEK	HASAN ÇELEBİ b. MUSTAFA	ŞEHİR	17.160	22.942	59,8	31,4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2,1	91,2
R-5	14b/15a	1711	ERKEK	HÜSEYİN ÇELEBİ b. ABDULLAH	KÖY	49.740	50.011	0	1,2	0	0	12	20,7	0	0	0	35,4	0	0	103,7	69,3

R-5	15b/16a	1710	KADIN	ÜMMİHANİ bt. HÜSEYİN (eşi EBU BEKİR b. ŞABAN)	ŞEHİR	18.546	24.795	24,1	0	0	0	0	0	0	0	29,4	4	0	0	1,5	57,5
R-5	16a	1710	ERKEK	BEYAZ HÜSEYİN BEĞ	ŞEHİR	27.804	37.173	97,1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	97,1
R-5	16a/b	1710	KADIN	FATİMA bt. BEYTULLAH ÇELEBİ (eşi MEHMET EFENDİ b. ELHAC ABDİ)	ŞEHİR	11.505	15.382	0	8,3	0	0	0	0	0	0	42,8	0	0	0	0	51,1
R-51	5b/6a	1716	ERKEK	SALİH BEĞ b. ABDURRAHMAN	ŞEHİR	4.083	4.524	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	70,4	0
R-51	6a	1716	ERKEK	VELİKO v. DİMİTRİ	KÖY	11.088	12.287	2,1	14,4	0	0	3,2	40	0	0	0	4,2	0	0	0	63,9
R-51	6b/7a	1715	ERKEK	MEHMED b. İBRAHİM	ŞEHİR	11.559	11.466	62,2	20,7	0	0	2,6	0	0	0	0	0	0	0	0	85,5
R-51	7a/b	1715	ERKEK	AHMED BEĞ b. M_____n	ŞEHİR	180.744	179.286	19,9	0	1,5	0	7,3	21,6	0	0	0	3,8	0	35,7	0	89,8
R-51	8b	1715	ERKEK	ELHAC AHMED b. KASIM b. ABDULLAH	ŞEHİR	18.069	17.923	0	14,3	0	0	2	20	0	0	0	0	0	0	0	36,3
R-51	9a/b	1715	ERKEK	ELHAC AHMED	ŞEHİR	18.798	18.646	31,9	0	0	0	0	0	31,9	0	5,3	0	0	0	2,5	69,1
R-51	9b	1715	ERKEK	DRAGOŞ v. ASBASDE?	KÖY	26.190	25.979	0	43,9	0	0	0	34,3	0	0	0	0	0	0	11,9	78,2
R-51	10a	1715	KADIN	VOSYA vt. KONDO	KÖY	214.490	212.760	22,3	11,1	0	0	0	0	0	0	20,4	42,4	0	0	0	96,2
R-51	10b	1715	ERKEK	HÜSEYİN BEŞE	ŞEHİR	9.320	9.245	39,2	23,4	0	0	10	10	0	0	0	0	0	0	0	82,6
R-51	11a	1715	KADIN	HAVVA bt. MEHMED (eşi ELHAC SALİH b. ABDULLAH)	ŞEHİR	37.080	36.781	0	0	0	0	0	0	0	0	28,6	0	0	0	0	28,6
R-51	11a/b	1715	KADIN	FATİMA bt. İBRAHİM (eşi MUSTAFA)	ŞEHİR	14.807	14.688	0	0	0	0	0	0	0	0	25,5	10,9	0	0	0,1	36,4
R-51	11b/12a	1715	ERKEK	MEHMED b. ABDULLAH	ŞEHİR	14.830	14.710	31	5,6	0	0	14,3	30,4	0	0	0	0	0	0	0	81,3
R-51	12b	1715	ERKEK	ALİ BEŞE b. YAHYA?	ŞEHİR	4.928	4.888	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
R-51	12b	1715	ERKEK	OSMAN AĞA b. YUSUF	KÖY	29.400	29.163	11,4	0	0	0	0	57,1	0	0	0	0	0	0	0	68,5
R-51	13b	1715	ERKEK	AHMED b. SAİD	ŞEHİR	12.706	12.604	0	1,8	0	0	0,7	22,9	0	0	19	22,9	0	0	9,7	67,3
R-51	13b/14a	1715	ERKEK	HÜSEYİN b. ABDULLAH	ŞEHİR	34.200	33.924	29,8	36,8	0	0	0	0	23,1	0	0	0	0	0	29	89,7
R-51	14a/b	1715	KADIN	EMİNE bt. ELHAC ALİ (eşi ALİ BEŞE b. HÜSEYİN EFENDİ)	ŞEHİR	26.980	26.762	0	0	0	0	0	0	0	0	30,9	13	0	0	0	43,9
R-51	14b	1715	ERKEK	AHMED BEĞ b. HALİL	ŞEHİR	34.476	34.198	28,2	13,9	0	0	19	9,6	0	0	0	10,4	0	0	0	81,1
R-51	15a	1715	KADIN	AYŞE bt. ABDULLAH (eşi ELHAC HÜSEYİN b. ABDULLAH)	ŞEHİR	3.696	3.666	0	0	0	0	0	0	0	0	5,8	0	0	0	0	5,8
R-51	15a/b/16a	1715	ERKEK	ELHAC MEHMED b. _____	ŞEHİR	419.460	416.077	11,4	0,3	0	0	7,7	0	0	13,1	0,6	35,9	0	6,3	6,5	75,3
R-51	16a/b	1715	ERKEK	HALİL BEŞE b. HÜSEYİN	ŞEHİR	9.757	9.678	36,8	0	0	0	0	0	0	0	0	36,8	0	0	8,3	73,6
R-51	17a	1715	ERKEK	MEHMED BEŞE b. RAMAZAN	ŞEHİR	7.419	7.359	0	50,5	0	0	0	21,5	0	0	0	0	0	0	31,3	72
R-51	18a	1715	ERKEK	ALİ b. TİMUR	ŞEHİR	25.036	24.834	57,5	0	0	0	1,6	1,6	0	0	0	4,8	0	0	5,7	65,5
R-51	18b/19a	1715	ERKEK	ALİ BEŞE b. HIZIR	ŞEHİR	29.160	28.925	20,5	7,4	0	0	0	0	0	0	0	39,3	0	1,5	0	68,7
R-51	19a/b	1715	ERKEK	ALİ ÇELEBİ b. HASAN	ŞEHİR	292.095	289.739	12,4	2	0	22,4	11,4	15,8	0	6,1	0,6	0	0	16,3	0	87
R-51	20b/21a	1715	KADIN	EMİNE bt. ELHAC HÜSEYİN (eşi MUSTAFA BEŞE b. ELHAC MEHMED)	ŞEHİR	62.424	61.921	0	0	0	0	0	0	0	0	15,8	25,7	0	0	0	41,5
R-51	22b	1716	ERKEK	ADBULLAH ÇELEBİ b. İBRAHİM	ŞEHİR	108.130	119.820	4,4	2,2	0	29,4	6,8	7,6	0	0	1,1	41,6	0	0	0	93,1
R-51	23a	1716	ERKEK	DEVECİ MUSA b. YAKUB	ŞEHİR	8.663	9.600	33,2	30,4	0	0	0	7	0	0	0	0	0	0	6,9	70,6
R-51	23b/24a	1716	ERKEK	MONLA ALİ b. HALİL EFENDİ	ŞEHİR	39.731	44.026	66,4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	22,8	66,4
R-51	24a/b	1716	ERKEK	HASAN ÇELEBİ b. ALİ	ŞEHİR	64.274	71.223	14,9	0	0	0	14,1	1,1	0	0	0	39	0	0,9	0	70
R-51	24b/25a	1716	ERKEK	ÇELEBİ AHMED AĞA b. ABDULLAH	ŞEHİR	33.132	36.714	0	0	0	0	7,2	37,1	0	0	0	0	0	0	18,9	44,3
R-51	25a	1716	ERKEK	MEHMED	ŞEHİR	15.082	16.712	63,6	6,3	0	0	3,9	0	0	0	0	0	0	0	0	73,8
R-51	27a	1716	KADIN	HAVVA bt. MEHMED (eşi HÜSEYİN b. MUSTAFA)	KÖY	22.582	25.023	4,2	0	0	0	10,3	29,3	0	0	10,2	0	0	0	0	54
R-51	27b	1716	ERKEK	SEYYİD MEHMED EFENDİ b. EŞŞEYH? İBRAHİM EFENDİ	ŞEHİR	12.349	13.684	63,1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,1	63,1
R-51	28b/29a	1716	ERKEK	SALİH b. PİYALE	ŞEHİR	27.607	30.592	65,2	5,8	8,7	0	0	2,4	0	0	1	0	0	0	0	83,1
R-51	30b	1716	ERKEK	DÜLGER USTOYAN	ŞEHİR	7.441	8.245	40,3	16,1	0	0	0	0	0	0	8	0	0	0	0	64,4
R-52	2a	1734	ERKEK	AHMED BEKİR b. AHMED	KÖY	23.058	25.247	4,1	1,5	0	0	10,4	36,4	0	0	0	0	0	0	0	52,4
R-52	3b/4a	1734	ERKEK	KÜRT ALİ b. MURTAZA?	KÖY	13.200	14.453	0	0	0	0	34,5	20,9	0	0	0	0	0	0	26,6	55,4
R-52	4b	1734	ERKEK	SÜLEYMAN b. ALİ	ŞEHİR	57.105	62.527	34,8	0	0	0	0	0	0	13,6	0	0	0	0	42	90,4

R-6	4a/b-11b/12a	1736	ERKEK	ESSEYİD HALİL BEŞE b. ESSEYİD YAKUB	ŞEHİR	145.380	134.618	10,7	1	0	0	0	1	0	43,1	0	0	0	0	0	55,8
R-6	5a	1736	KADIN	AYŞE bt. ELHAC HALİL EFENDİ (eşi MEHMED AĞA)	ŞEHİR	48.162	44.597	74,7	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	0	77,7
R-6	7b	1736	KADIN	EMİNE bt. HÜSEYİN (eşi MONLA ALİ b. HALİL)	KÖY	20.460	18.945	0	0	0	23,4	0	4,7	0	0	41,3	0	0	0	0	69,4
R-6	7b	1736	ERKEK	ELHAC HALİL b. VELİ	ŞEHİR	25.200	23.335	47,6	14,2	0	0	0	0	14,2	0	0	0	0	0	0	76
R-6	9b/10a	1736	KADIN	FATİMA bt. MEHMED (eşi ÖMER BEŞE b. HASAN)	ŞEHİR	15.816	14.645	22,7	0	0	0	0	0	15,1	0	11,5	0	0	0	1,1	49,3
R-6	18b/19a	1736	ERKEK	ELHAC SELİM b. ALİ	ŞEHİR	163.620	151.508	3,6	0	0	0	0	2,2	2,9	0	0	1,6	49,1	0	6,9	59,4
R-6	19b	1736	KADIN	FATİMA bt. EBU BEKİR (eşi MEHMED b. ABDULLAH)	ŞEHİR	46.839	43.372	23,9	0	0	0	0	0	12,8	0	3	0	0	0	0	39,7
R-6	19b/20a	1736	ERKEK	İBRAHİM ÇELEBİ b. MEHMED	ŞEHİR	24.720	22.890	72,8	3,8	0	0	0	3,8	0	0	0	0	0	0	0	80,4
R-6	20b/21a	1736	ERKEK	ESSEYİD İBRAHİM EFENDİ b. ELHAC MEHMED EFENDİ	ŞEHİR	125.769	116.459	38,1	1,9	0	0	0	0	23,8	0	0	0	0	0	36,2	63,8
R-6	21b/22a	1736	ERKEK	ELHAC MEHMED EFENDİ b. ELHAC ABDULLAH EFENDİ	ŞEHİR	120.591	111.664	34,8	1	0	0	0	1,5	19,9	0	0	0	0	4,2	0	61,4
R-6	22b	1736	KADIN	FATİMA bt. ALİ	ŞEHİR	11.040	10.223	27,1	0	0	0	0	0	0	0	0	3,8	0	43,4	0	74,3
R-6	23a	1736	ERKEK	MEHMED b. ABDULLAH	ŞEHİR	25.548	23.657	2,2	1,1	0	0	0	33,5	0	0	0	8,4	0	0	0	45,2
R-6	24a/b	1736	ERKEK	HAMMAL HASAN b. ABDULLAH	ŞEHİR	21.078	19.518	34,1	18,5	0	0	0	0	0	0	0	33,5	0	0	5,4	86,1
R-6	24b/25a	1737	KADIN	AYŞE bt. ESSEYİD ALİ (eşi AHMED b. ELHAC MUSTAFA)	ŞEHİR	11.328	10.296	0	0	0	0	0	0	0	0	18,6	22,4	0	0	0	41
R-6	29b	1737	KADIN	HAVVA bt. ALİ (eşi İBRAHİM b. MURTAZA)	ŞEHİR	6.888	6.260	0	0	0	0	0	0	0	0	44,4	0	0	0	0	44,4
R-6	29b/30a	1737	ERKEK	İBRAHİM b. MURTAZA	ŞEHİR	24.339	22.121	19,7	5,1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	24,8
R-6	31a	1737	KADIN	AYŞE bt. AHMED b. ABDULLAH	ŞEHİR	18.891	17.169	63,5	15,8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	16,5	79,3
R-6	32a/b	1737	KADIN	FATİMA HATUN bt. ÇALIK MEHMED AĞA	ŞEHİR	212.760	193.371	6,2	0	3,9	3,6	0	12,7	0	0	4,1	6	0	0	3,6	36,5
R-6	35b/36a/b/37a	1737	ERKEK	ÇELEBİ MUSTAFA AĞA BİN ELHAC YAKUB AĞA	ŞEHİR	4.028.820	3.661.662	5,9	0,8	2	5,9	4	3,4	2,2	1,7	2,1	17,5	0	49,2	2,2	94,7
R-6	37a/b/38a	1737	KADIN	AYŞE bt. MUSTAFA (eşi MEMİŞ BEŞE b. ELHAC ALİ)	ŞEHİR	150.567	136.845	8,7	0	0	2,6	0	0	0	0	8,1	42,6	0	0,2	0	62,2
R-6	38a	1737	ERKEK	AHMED b. İLYAS	ŞEHİR	19.455	17.682	61,6	6,1	0	0	4,3	15,4	0	0	0	0	0	0	0	87,4
R-6	38b	1737	ERKEK	İSMAİL b. AHMED	ŞEHİR	107.640	97.830	33,4	1,3	4,4	0	13,3	30,3	0	0	0	0	0	0	15,6	82,7
R-6	39a	1737	ERKEK	MUSTAFA BEŞE b. MEHMED	ŞEHİR	84.126	76.459	15,6	0,5	0	0	0	0	0	0	0	75,4	0	0	0	91,5
R-6	42a	1737	ERKEK	HÜSEYİN ÇELEBİ b. ABDULLAH	KÖY	20.880	18.977	14,3	0	0	0	18,4	41,9	0	0	0	0	0	0	0	74,6
R-6	43b/44a	1737	ERKEK	ELHAC ALİ b. HÜSEYİN	ŞEHİR	77.442	70.384	31	1,4	0	0	0	2,1	0	0	0	46,4	0	0	0	80,9
R-6	44a	1737	ERKEK	AHMED BEĞ b. ALİ	ŞEHİR	22.125	20.109	46,1	0	0	0	19,7	3,5	0	0	0	9,7	0	7	2,1	86
R-36	1a	1738	KADIN	FATİMA bt. MUSTAFA (eşi MAHMUT EFENDİ b. ALİ)	ŞEHİR	22.881	18.931	75	2,6	0	0	0	0	0	0	4,2	0	0	0	0	81,8
R-36	1a/b	1738	ERKEK	ELHÂC MUSTAFA b. ELHÂC HASAN	ŞEHİR	132.720	109.806	27,1	2,1	0	0	0	0	13,5	0	3	0	0	36,1	0	81,8
R-36	1b	1738	KADIN	FATİMA bt. HÜSEYİN BEĞ (eşi AHMED b. RECEB)	KÖY	3.174	2.626	0	0	0	0	0	0	0	0	11,6	0	0	0	0	11,6
R-36	2a	1738	KADIN	MUAZZEZE bt. ABDULLAH (eşi İBRAHİM BEŞE b. HÜSEYİN BEĞ)	ŞEHİR	6.774	5.604	0	42,5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	17,7	0	60,2
R-36	3a/b	1738	ERKEK	ELHÂC ALİ b. ABDÜLBAKİ	ŞEHİR	138.720	114.771	20,7	1	0	0	0,1	3,5	4,4	0	2,6	28,1	0	0,7	0,8	61,1
R-36	3b	1738	KADIN	FATİMA bt. İBRAHİM	ŞEHİR	27.042	22.373	0	2,2	0	0	0	4	0	0	4,4	54,5	0	0	0	65,1
R-36	3b	1738	ERKEK	ELHÂC İBRAHİM b. ELHÂC HASAN	ŞEHİR	55.800	46.166	96,7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	96,7
R-36	4a	1738	ERKEK	ÇERKEZ MEHMED ODABAŞI b. ABDULLAH b. ABDÜLKERİM	ŞEHİR	20.715	17.139	34,7	0	0	0	0	0	34,7	0	0	0	0	8,3	20,2	77,7
R-36	4a/b	1738	ERKEK	İSMAİL AĞA b. ABDULLAH AĞA b. İSMAİL	ÇİFTLİK	578.760	478.840	0	1,4	32,1	22,3	12	12,3	0	0	0	0	0	15,9	16,6	96
R-36	4b	1738	ERKEK	AHMED b. HÜSEYİN	ŞEHİR	9.054	7.491	53	27,8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5,3	80,8
R-36	5a	1738	ERKEK	SİPAHİ MUSTAFA b. ABDULLAH b. ABDÜLKERİM	ŞEHİR	20.439	16.910	84,5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	29,9	84,5
R-36	6a	1738	ERKEK	ALİ ÇELEBİ b. ABDÜLBAKİ b. ABDULLAH	ŞEHİR	47.790	39.539	17,5	7,5	0	22,5	0	0	10	0	0	0	0	0	0	57,5
R-36	6a/b	1738	ERKEK	MEHMED BEŞE b. OSMAN b. BAYRAM	ŞEHİR	21.312	17.633	30	6,7	0	0	0	14	0	0	0	29,2	0	0	0	79,9

R-36	6b	1738	ERKEK	OSMAN AĞA b. MEHMED b. ABDULLAH	ŞEHİR	271.548	224.666	22,1	1,1	0	0	0	0,3	17,6	0	0	0	0	19,3	0	60,4
R-36	7a	1738	ERKEK	ORİK v. BEVROS?	ŞEHİR	274.320	226.960	35	3,2	0	0	0	2,5	0	0	0,3	0	0	17,4	0	58,4
R-36	8a/b	1738	KADIN	ŞERİFE HÜMAYUN bt. İBRAHİM b. ABDULLAH (eşi ALİ AĞA b. ELHAC AHMED)	ŞEHİR	167.310	138.425	21,5	0	0	0	0	0,4	0	0	23,6	9,9	0	2,5	0	57,9
R-36	9b/10a	1738	ERKEK	OSMAN BEŞE b. ABDULLAH b. ABDÜLMENNAN	ŞEHİR	16.575	13.713	50,6	0	0	0	0	0	0	0	0	5,9	0	0	0	56,5
R-36	11b	1738	KADIN	AYŞE bt. ABDULLAH (eşi ESSEYİD SALİH b. ESSEYİD ZÜLFİKAR)	ŞEHİR	3.840	3.177	93,7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	93,7
R-36	11b	1738	KADIN	HATİCE bt. ELHAC MUSTAFA EFENDİ b. AHMED (eşi MONLA MUSTAFA b. ABDULLAH)	ŞEHİR	70.323	58.182	0	0	0	0	0	0	0	0	12,2	40	0	0	0	52,2
R-36	12a	1738	ERKEK	ELHAC ÖMER b. ELHAC MUSTAFA	ŞEHİR	34.026	28.152	24,6	0	0	0	0	0	35,2	0	0	21,1	0	0	0	80,9
R-36	13b	1738	ERKEK	ABDÜLMENAF b. ABDÜLKAFİ	ŞEHİR	17.400	14.396	68,9	10,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	79,2
R-36	13b	1738	KADIN	AYŞE bt. ALİ (eşi ALİ b. MUSTAFA)	ŞEHİR	27.405	22.674	0	0	0	0	0	0	0	0	2,1	0	0	0	0	2,1
R-36	14a	1738	ERKEK	ELHÂC ABDULLAH b. ABDÜLKERİM	ŞEHİR	67.227	55.621	53,5	0	0	0	0	0	0	19,6	0	0	0	26,7	0	99,8
R-36	14a	1738	ERKEK	MESTO v. KALİVA	ŞEHİR	37.410	30.951	0	6,4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	71,3	0	77,7
R-36	15a	1738	ERKEK	MEHMED BEŞE b. ABDULLAH (SEMURTAŞ)	ŞEHİR	5.406	4.473	7,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7,3
R-36	16a	1738	ERKEK	İBRAHİM BEŞE b. ABDULLAH b. ABDÜLKERİM	ŞEHİR	13.596	11.249	39,7	25,6	0	0	0	13	0	0	0	0	0	0	17,6	78,3
R-36	16a	1738	ERKEK	KUNDAKÇI AHMED BEŞE b. YUSUF b. ABDULLAH	ŞEHİR	99.000	81.908	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	298	0
R-36	16b	1738	KADIN	AYŞE bt. SÜLEYMAN (eşi MONLA MUSTAFA b. HÜSEYİN)	ŞEHİR	5.370	4.443	33,5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	33,5
R-36	16b/17a	1738	ERKEK	ELHÂC AHMED AĞA b. ELHÂC İBRAHİM b. ELHÂC ALİ EFENDİ	ŞEHİR	1.189.947	984.508	0	0,3	2,5	0	0	0,5	5	0	0,4	9,6	39,5	33,2	1,8	91
R-36	17b/18a	1738	ERKEK	ŞAHİN ELHÂC AHMED b. ABDULLAH	ŞEHİR	133.998	110.864	26,8	0	0	0	0,7	0	17,9	0	0,6	47,9	0	0	0	93,9
R-36	18a	1738	ERKEK	MONLA İBRAHİM b. YUSUF b. ABDULLAH	ŞEHİR	53.340	44.131	45	9	0	0	11,6	3,3	0	0	0	7,1	0	0	0	76
R-36	18b	1738	ERKEK	ÖMER BEŞE b. İSMAİL	ŞEHİR	58.320	48.251	0	0	0	0	0,5	0	0	0	0	83,1	0	0,4	6,1	84
R-36	19a/b	1738	ERKEK	İBRAHİM AĞA b. ELHÂC HIZIR b. HALİL	ŞEHİR	19.998	16.545	0	0	0	0	0	9,4	0	0	0	20,1	0	0	0,2	29,5
R-36	20a	1738	ERKEK	TÜFEKÇİ EBU BEKİR b. SALİH b. İBRAHİM	ŞEHİR	23.148	19.152	31,1	0	0	0	0	4,6	0	0	0	0	0	0	0	35,7
R-36	20b	1738	ERKEK	ÖMER BEŞE b. ABDULLAH b. ABDÜLMENNAN	ŞEHİR	14.895	12.323	0	0	0	0	0	0	24,1	0	0	0	0	0	0	24,1
R-36	23b/24a	1738	KADIN	ÜMMÜGÜLSÜM bt. ODABAŞI MUSTAFA b. ELHÂC YUSUF (eşi ESSEYYİD ALİ BEŞE)	ŞEHİR	3.543	2.931	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
R-36	24a	1738	ERKEK	İSMAİL B. ABDULLAH	ŞEHİR	4.776	3.951	7,5	3,7	0	0	18,9	45,2	0	0	0	0	0	0	18,2	75,3
R-36	24b	1738	KADIN	ŞERİFE HAVVA bt. ESSEYYİD ALİ (eşi ESSEYYİD HÜSEYİN)	ŞEHİR	10.350	8.563	0	0	0	0	0	0	0	0	27,8	0	0	0	0	27,8
R-36	25a	1738	ERKEK	SEYYİD ELHAC İBRAHİM b. ESSEYİD HÜSEYİN	ŞEHİR	58.980	48.797	40,7	2,4	0	0	0	0	30,5	0	0	0	0	0	0	73,6
R-36	25b	1738	ERKEK	ESTAN v. LEVYO	ÇİFTLİK	9.300	7.694	0	20,6	0	0	55,4	0	0	0	0	0	0	0	0	76
R-36	25b	1738	ERKEK	MUSTAFA b. KASIM	ŞEHİR	49.548	40.994	21,7	3,6	0	0	0	0	0	0	0	29	0	0	0	54,3
R-36	26a	1738	ERKEK	KUŞCU HACI ALİ b. ABDURRAHMAN b. ABDÜLKERİM	ŞEHİR	75.690	62.622	9,5	0,8	0	11,9	0	3,1	0	0	7,4	27,5	0	0	0	60,2
R-36	26a/b	1738	ERKEK	MUSTAFA b. ABDULLAH (CEZAYIRLI LAKABI)	ŞEHİR	72.063	59.622	0	0	0	0	10,8	0	0	0	2,7	9,4	0	30,4	0	53,3
R-36	27a	1738	ERKEK	MUSA b. ALİ	ŞEHİR	12.720	10.524	75,4	14,1	0	0	0	2,8	0	0	0	0	0	0	0	92,3
R-36	27a	1738	KADIN	FATIMA bt. ESSEYYİD HÜSEYİN (eşi ESSEYYİD ABDULLAH)	ŞEHİR	5.250	4.344	0	0	0	0	0	0	0	0	9,7	0	0	0	0	9,7
R-36	27b	1738	ERKEK	AHMED ÇELEBİ b. ALİ b. MUSA	ŞEHİR	29.472	24.384	20,3	6,9	0	0	25,2	13	20	0	0	0,4	0	0	15,4	85,8
R-7	4b	1738	ERKEK	DALAN MUSTAFA b. ABDULLAH b. ABDÜLMENNAN	ŞEHİR	20.505	16.965	43,8	1,7	0	0	0	7	0	0	0	27,3	0	0	2,9	79,8

R-7	4b	1738	KADIN	ÜMMİHAN HATUN (eşi DALAN MUSTAFA b. ABDULLAH b. ABDÜLMENNAN)	ŞEHİR	4.347	3.597	0	0	0	0	0	0	0	0	3,4	0	0	0	8,2	3,4	
R-7	6a	1738	KADIN	ESMA bt. AHMED (eşi ABDULLAH b. ABDULLAH)	ŞEHİR	9.870	8.166	0	0	0	0	0	0	0	0	2,4	20	0	0	0	22,4	
R-7	6b/7a	1738	ERKEK	SALİH b. İBRAHİM b. ABDÜLMENNAN	ŞEHİR	111.483	92.236	22,8	1	0	0	0	27,4	0	0	0	0	0	28,5	4,2	79,7	
R-7	7b	1738	ERKEK	MONLA MEHMET b. ELHÂC HALİL?	ŞEHİR	44.154	36.531	16,3	1,6	0	0	0	0	0	41	0	0	0	0	0	58,9	
R-7	8a	1738	ERKEK	ELHAC YUSUF b. ABDULLAH b. ABDÜLMENNAN	ŞEHİR	179.661	148.643	18,7	0	0	0	1,4	1,3	18	0	0	4	0	0	0	43,4	
R-7	8a	1738	ERKEK	HALİL BEŞE BİN ... (PASBAND OĞLU DEMEKLE MARUF)	ŞEHİR	11.400	9.432	47,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	47,3	
R-7	8b	1738	KADIN	AYŞE bt. MEHMED	ŞEHİR	6.768	5.600	0	0	0	0	0	0	0	0	4,4	0	0	0	0	4,4	
R-7	8b	1738	ERKEK	İBRAHİM BEŞE b. ALİ EFENDİ	ŞEHİR	11.229	9.290	64,1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	64,1	
R-7	12a	1738	ERKEK	ELHÂC MUSTAFA BİN ELHÂC HASAN	ŞEHİR	99.936	82.682	33,6	3,6	0	0	0	0	0	0	2,4	0	0	12	0	51,6	
R-7	16b	1738	ERKEK	MOLLA İBRAHİM b. ABDULLAH b. ABDÜLMENNAN	ŞEHİR	431.280	356.821	0	0	0	0	0	0	4,1	0	0	0	0	0	0	4,1	
R-7	13b	1739	ERKEK	İBRAHİM b. MEHMED	KÖY	11.178	9.879	0	0	0	0	0,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0,3	
R-7	14a	1739	ERKEK	MOLLA ALİ b. AHMED	ŞEHİR	29.400	25.985	65,3	16,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	81,6	
R-7	14a	1739	ERKEK	ACEM ABDULLAH b. DİĞER ABDULLAH	ŞEHİR	3.783	3.344	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
R-7	17a/b	1739	ERKEK	MONLA MEHMED b. AHMED	ŞEHİR	197.265	174.349	24,3	0	0	0	0	0	0	0	0	7,2	30,6	0	0	62,1	
R-7	17b/18a	1739	KADIN	HADİCE bt. MEHMED AĞA (eşi MUSTAFA AĞA BİN ELHÂC HALİL)	ŞEHİR	197.640	174.681	0	0	6	10,7	0	10,3	0	0	26	7,2	0	0	0	60,2	
R-7	19a	1739	ERKEK	MOLLA AHMED b. İBRAHİM b. ABDULLAH	ŞEHİR	312.000	275.756	15,3	0,1	0	0	0	7,1	0	0	0	2,4	64	3,4	3,6	92,3	
R-7	22a	1739	ERKEK	MEHMED b. HÜSEYİN	KÖY	18.132	16.026	20,5	0	0	0	27,7	15,2	0	0	0	13,2	0	5,9	7,2	82,5	
R-7	22a	1739	ERKEK	ELHAC İBRAHİM b. VELİYÜDDİN b. ALİ BEŞE	ŞEHİR	138.600	122.499	10,3	0,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	86,5	3,7	97	
R-7	22b/23a	1739	ERKEK	ACBARRAD v. NİDELKO v. BOĞDANLARI ?	KÖY	71.859	63.511	0	0	0	0	43,4	0	0	0	0	0	31,2	0	23	74,6	
R-7	23b	1739	ERKEK	MEHMED b. MAHMUD	ŞEHİR	10.254	9.063	77,5	9,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	23,7	86,8	
R-7	23b/24a	1739	ERKEK	ELHAC HASAN b. AHMED	ŞEHİR	209.016	184.735	31,7	0	0	0	0	0	0	12,3	0	0	2,1	0	13,7	1,1	59,8
R-7	25b/26a	1739	KADIN	NESLİHAN HATUN bt. HACI AHMED AĞA (eşi SÜLEYMAN AĞA b. HÜSEYİN AĞA)	ŞEHİR	457.860	404.671	0	0	0	0	0	0	0	0	14,4	16,2	0	0	0	30,6	
R-7	26a/b	1739	KADIN	AYŞE HATUN bt. İBRAHİM BEŞE (eşi İSMAİL b. HÜSEYİN)	ŞEHİR	33.678	29.766	21,3	0	0	0	0	0	0	0	10,5	0	0	0	2,5	31,8	
R-7	26b	1739	ERKEK	MUSTAFA BEŞE b. ELHAC OSMAN	ŞEHİR	137.592	121.608	7,4	0	0	0	0	0	10,6	0	0	0	74,1	0	0	92,1	
R-7	27a	1739	ERKEK	KALTAKCI OSMAN ÇELEBİ b. MURTAZA	ŞEHİR	23.796	21.032	20,1	10	0	0	2,5	12,6	0	0	0	32,6	0	0	17,6	77,8	
R-7	27b	1739	ERKEK	AHMED b. HIZIR (mültezim veya timar sahibi)	ŞEHİR	49.359	43.625	0	0	0	0	0	7,2	0	0	0	48,6	0	25	0	80,8	
R-7	27b/28a	1739	KADIN	ÜMMÜGÜLSÜM bt. YUSUF BEĞ (eşi MEHMED AĞA b. ELHAC MEHMED AĞA)	ŞEHİR	124.209	109.780	0	0	0	0	0	0	0	0	31,1	14,5	0	0	0	45,6	
R-7	30b/31a	1739	KADIN	RUKİYE bt. ALİ (eşi ...AHMED AĞA b. İBRAHİM)	ŞEHİR	14.649	12.947	0	0	0	0	0	0	0	0	4,2	0	0	0	0	4,2	
R-7	31b	1739	ERKEK	İBRAHİM b. EMİN???	ŞEHİR	34.419	30.421	34,8	3,4	0	0	0	0	38,3	0	0	0	0	0	31,8	76,5	
R-7	64b/65a	1739	ERKEK	İBRAHİM BEŞE b. ELHÂC AHMED	ŞEHİR	196.794	173.933	11	0	0	0	0	0,2	2,4	1,9	0	73	2,2	0	6,7	90,7	
R-7	72b	1738	ERKEK	AHMED BEŞE b. MEHMED	ŞEHİR	25.272	20.909	71,2	7,1	0	0	1,4	0	0	0	0	0	0	0	0	79,7	
R-7	72b/73a	1738	ERKEK	MOLLA MEHMED b. HASAN	ŞEHİR	33.684	27.869	28,5	5,7	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	4,8	35,2	
R-7	73a	1738	KADIN	HATİCE bt. ABDULLAH (eşi MEHMED BİN ABDULLAH)	ŞEHİR	8.859	7.330	21,6	6,7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	35,2	0	63,5	
R-7	73b	1738	ERKEK	ARAP ELHAC ALİ b. ABDULLAH	ŞEHİR	2.925	2.420	0	0	0	0	0	0	0	0	0	52,9	0	0	8,2	52,9	
R-7	77b	1738	KADIN	ÜMMİHAN bt. ABDULLAH	ŞEHİR	3.033	2.509	59,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	27,2	59,3	
R-7	79a	1738	KADIN	HATİCE bt. ELHÂC ALİ b. ELHÂC RAMAZAN (eşi MUSTAFA)	ŞEHİR	77.640	64.236	38,6	1,5	0	0	0	0	0	0	8	0	0	18,5	8,3	66,6	

R-7	79b	1738	ERKEK	ALİ BEŞE b. MEHMED	ŞEHİR	30.570	25.292	0	0	0	0	0	0	0	0	85,1	0	0	0	85,1	
R-38	4a/b	1741	ERKEK	HÜSEYİN b. İVAZ	ÇİFTLİK	127.590	86.307	0	0	0	0	0	70,2	0	0	0	19,6	0	0	0,5	89,8
R-38	6b	1741	ERKEK	DMİTRİ v. MUMCU v. NİKO	ŞEHİR	21.630	14.631	33,2	28,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	18,3	61,5	
R-38	7a	1741	ERKEK	MEHMED b. ELHÂC ALİ	ŞEHİR	59.295	40.110	32,3	4	0	0	0	0	40,4	6	0	0	0	0	82,7	
R-38	7a	1741	KADIN	FATİMA bt. MEHMED (eşi MEHMED b. RECEB)	ŞEHİR	9.912	6.705	0	0	0	0	0	0	0	0	9,1	0	0	0	9,1	
R-38	7b-12a	1741	ERKEK	ALİ ÇELEBİ b. RAMAZAN b. ABDULLAH	ŞEHİR	34.593	23.400	20,8	0	0	0	0	6,4	20,8	0	0	0	34,7	9	0	91,7
R-38	7b	1741	KADIN	RABİA bt. İBRAHİM b. ABDULLAH (eşi MOLLA MUSTAFA b. HASAN)	ŞEHİR	9.225	6.240	0	0	0	0	0	0	0	0	8,7	0	0	0	8,7	
R-38	8a/b	1741	KADIN	FATİMA bt. ELHÂC MEHMED EFENDİ (eşi ESSEYİD İBRAHİM ÇELEBİ b. MUSTAFA)	ŞEHİR	115.185	77.916	0	0	0	0	0	0	7,3	0	46,6	12,9	0	0	0	66,8
R-38	8b/9a	1741	KADIN	HATİCE bt. AHMED (eşi MUSTAFA b. ALİ)	ŞEHİR	29.760	20.131	48,3	0	0	0	0	0	0	0	10,9	0	0	0	0	59,2
R-38	9a	1741	ERKEK	VELİYYÜDDİN b. ALİ	ŞEHİR	8.010	5.418	0	12	0	0	0	32,9	0	0	0	0	0	0	0	44,9
R-38	9b	1741	KADIN	AYŞE bt. YUNUS (eşi ELHAC MEHMED b. ALİ)	ŞEHİR	125.157	84.662	57,5	1,4	0	0	0	0	0	0	23,2	0	0	0	0	82,1
R-38	10b/11a	1741	KADIN	NESLİHAN bt. MEHMED b. ABDULLAH (eşi MUSTAFA ÇELEBİ b. ALİ)	ŞEHİR	7.695	5.205	0	0	0	0	0	0	0	0	11,7	0	0	0	0	11,7
R-38	11a	1741	ERKEK	HASAN BEŞE b. ABDULLAH	KÖY	5.136	3.474	0	0	0	0	31,1	37,5	0	0	0	0	0	0	0	68,6
R-38	11b	1741	KADIN	EMİNE bt. MEHMED b. ABDULLAH	ŞEHİR	21.990	14.875	81,8	0	0	0	0	0	0	0	0,5	0	0	0	0	82,3
R-38	14b	1741	KADIN	FATİMA bt. AHMED b. HASAN (eşi MUSTAFA BEŞE b. ABDULLAH)	ŞEHİR	8.886	6.011	0	0	0	0	0	0	0	0	11,9	0	0	0	0	11,9
R-38	15b	1741	ERKEK	ESSEYİD FEYZULLAH b. HASAN b. ABDULLAH	ŞEHİR	14.919	10.092	80	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	64,3	88
R-38	19a	1742	ERKEK	MONLA MUSTAFA b. MEHMED b. ABDULLAH	ŞEHİR	17.499	12.126	0	2,7	0	0	2,2	31,2	0	0	0	31,2	0	0	4,1	67,3
R-38	20b	1741	ERKEK	MUSTAFA BEŞE b. __ ? B. ABDÜLMENNAN	ŞEHİR	10.146	6.863	94,6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	15,5	94,6
R-38	22b	1741	ERKEK	ESSEYİD ALİ b. İVAZ b. ABDULLAH	ŞEHİR	51.471	34.817	93,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	93,2
R-38	24a	1742	ERKEK	AHMED BEŞE b. AŞIK HÜSEYİN b. ABDULLAH	ŞEHİR	44.628	30.925	0	7	0	0	0	0	0	0	0	29,5	0	22,8	0	59,3
R-38	25b/26a-61a	1740	ERKEK	ALİ AĞA b. MEHMED	ŞEHİR	675.295	454.715	30,2	1,7	2,6	10,6	0	1,3	0	0	1,1	3,5	17,7	13,5	3	82,2
R-38	26b	1742	ERKEK	AHMED b. İBRAHİM (BEŞE) b. ELHÂC AHMED	ŞEHİR	56.751	39.326	37	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	13,5	4,1	50,5
R-38	27a	1742	ERKEK	HÜSEYİN BEŞE b. HÜSEYİN b. ABDULLAH	ŞEHİR	57.015	39.509	42,1	2,7	0	0	0	8,4	21	0	0	5	0	18,9	0	98,1
R-38	30a	1742	ERKEK	HALİL b. HASAN b. ABDULLAH	KÖY	38.970	27.005	1,5	0,6	0	0	4,4	80,9	0	0	0	0	0	0	0	87,4
R-38	30b	1742	ERKEK	ELHAC İBRAHİM b. ABDULLAH b. ABDÜLMENNAN	ŞEHİR	77.895	53.978	0	0	0	0	6,5	25,4	0	0	0,7	0	0	23,6	6,1	56,2
R-38	32b	1742	KADIN	AYŞE bt. HÜSEYİN b. ABDULLAH (eşi ELHÂC AHMED b. ELHÂC HALİL)	ŞEHİR	35.796	24.805	0	0	0	0	0	0	0	0	54,8	3,3	0	0	0	58,1
R-38	33a	1742	KADIN	RABİA bt. ŞABAN b. ABDULLAH (eşi MEHMED AĞA b. AHMED)	ŞEHİR	40.560	28.106	59,1	0	0	0	0	0	0	0	2,9	0	0	0	0	62
R-38	36a	1742	ERKEK	İSMAİL BEŞE b. MUSTAFA b. ABDULLAH	ŞEHİR	28.221	19.556	55,2	0	0	0	0	0	0	0	0	1,2	0	12,7	41,3	69,1
R-38	36b	1742	ERKEK	ALEMDAR İSMAİL BEŞE b. MUSTAFA b. ABDULLAH	ŞEHİR	26.067	18.063	58	8,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	264,7	66,2
R-38	37a	1742	ERKEK	BALIKÇI MUSTAFA BEŞE b. ABDULLAH b. ABDÜLMENNAN (Yeniçerilerden)	ŞEHİR	8.979	6.222	62,8	9,3	0	0	6	0	0	13,3	0	0	0	0	53,4	91,4
R-38	91a	1742	ERKEK	OSMAN ÇELEBİ b. ÖMER b. ABDULLAH	ŞEHİR	17.991	12.467	43,3	20	0	0	6	11,5	0	0	0	0	0	0	0	80,8
R-38	91b	1742	KADIN	FATİMA bt. ALİ b. ABDULLAH	ŞEHİR	1.605	1.112	0	74,7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	74,7
R-38	92a	1742	KADIN	AYŞE bt. MEHMED b. ABDULLAH	ŞEHİR	17.616	12.207	0	10,2	0	0	0	0	0	0	25	21,4	0	0	0	56,6
R-38	94a	1742	ERKEK	ANDELİBZADE ELHACI MEHMED EFENDİ b. ELHACI MUSTAFA b. ALİ EFENDİ	ŞEHİR	1.350.540	935.867	7,7	0,3	0	2,9	0,5	0,4	33,7	0	0	0	0	38,2	0	83,7

R-38	94b/95a	1742	ERKEK	KALAYCIZADE ELHÂC MEHMED b. YUSUF b. ABDULLAH	ŞEHİR	87.498	60.632	2,7	21,9	0	0	3,1	0	63	0	0	1,3	0	0	4,8	92
R-37	7b	1752	ERKEK	KAVUKÇU MONLA MEHMED b. MEHMED b. ABDÜLMENNAN	ŞEHİR	25.755	20.593	93,1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	93,1
R-37	10a	1752	KADIN	AYŞE bt. HASAN ÇELEBİ (eşi MEHMED)	ŞEHİR	5.193	4.152	69,3	0	0	0	0	0	0	0	1,7	0	0	0	0	71
R-37	10a	1753	KADIN	AYŞE bt. İBRAHİM ÇELEBİ (eşi ABDULLAH b. AHMED)	ŞEHİR	4.545	4.356	0	0	0	0	0	0	0	0	6,4	0	0	0	0	6,4
R-37	12b	1753	KADIN	FATIMA bt. AHMED EFENDİ b. MUSTAFA (eşi MOLLA MEHMED b. MEHMED)	ŞEHİR	27.600	26.453	0	0	0	0	0	0	0	0	26,5	0	0	0	0	26,5
R-37	13a	1753	KADIN	HAVVA bt. YUSUF (eşi HARTAFİL? OĞLU MEHMED ÇELEBİ b. AHMED)	ŞEHİR	5.106	4.894	70,5	0	0	0	0	0	0	0	4,7	0	0	0	0	75,2
R-37	13a	1753	ERKEK	HARTAFİL? OĞLU MEHMED ÇELEBİ b. AHMED	ŞEHİR	5.988	5.739	0	0	0	0	0,2	40	0	0	0	0	0	0	26,3	40,2
R-37	17b	1753	ERKEK	KÜRKÇÜ YOVAN v. DUŞAN	ŞEHİR	30.246	28.989	0	16,7	0	0	0	16,9	0	0	0	35,1	0	0	15,5	68,7
R-37	20a	1753	ERKEK	KARA MUSTAFA BEŞE b. MEHMED b. ABDÜLMENNAN	ŞEHİR	54.027	51.782	5,5	7,5	0	0	14,9	0	0	0	0	0	0	63,6	0	91,5
R-37	26a	1753	ERKEK	ALEMDAR İSMAIL AĞA b. ALİ (BEŞE) b. ABDULLAH	ŞEHİR	231.660	222.033	18,7	0	0	0	0	0	18,1	0	0	3,6	5,1	34,2	21,2	79,7
R-37	38a	1753	KADIN	AYŞE bt. MEHMED (eşi MUSTAFA BEŞE b. AHMED)	ŞEHİR	8.400	8.051	0	0	0	0	0	0	0	0	8,5	0	0	0	0	8,5
R-37	38b	1753	KADIN	HÜMAYUN bt. MEHMED (eşi MUSTAFA b. HÜSEYİN)	ŞEHİR	948	909	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
R-37	38b	1753	ERKEK	ALEMDAR ELHAC HÜSEYİN AĞA b. MURAD	ŞEHİR	112.664	107.981	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	73,7	76,6	73,7
R-37	44b/45a	1753	ERKEK	MONLA İBRAHİM b. ELHAC AHMED b. ABDÜLMENNAN	ŞEHİR	305.487	292.791	7,8	0,3	0	0	0,2	1,5	75,6	0	0	0	0	6	6	91,4
R-37	45b	1753	KADIN	ŞERİFE AYŞE bt. ESSEYİD ELHÂC AHMED EFENDİ b. HÜSEYİN (eşi MONLA HALİL b. ELHÂC AHMED)	ŞEHİR	59.550	57.075	0	0	0	0	0	0	0	0	28,2	0	0	0	0	28,2
R-37	46a	1754	ERKEK	ESSEYİD ALİ b. ABDULLAH	ŞEHİR	6.960	6.518	37,9	0	0	0	4,3	46,5	0	0	0	0	0	0	0	88,7
R-37	46b/47a/b/48a	1753	ERKEK	DİZDAR ELHAC HÜSEYİN AĞA b. ELHAC AHMED b. ABDÜLMENNAN	ŞEHİR	643.745	616.991	0	0,7	0,7	0	6,6	3	11,1	0	0,6	5,9	0	26,6	11,3	55,2
R-37	48a	1753	ERKEK	İBRAHİM b. ABDULLAH	ŞEHİR	7.530	7.217	0	0	0	0	0	0	47,8	0	0	0	43	0	0	90,8
R-37	50b/51a	1754	ERKEK	SUFİZADE Derviş ALİ b. İBRAHİM BEĞ	ŞEHİR	36.576	34.255	34,7	6,5	0	0	0	0	0	0	0	4,2	0	15,2	0	60,6
R-37	52a/b	1754	ERKEK	ELHÂC AHMED b. İSA b. ABDÜLMENNAN	ŞEHİR	247.560	231.852	8,4	1,2	0	0	18,6	0,9	0	0	0	1,8	0	37,3	0	68,2
R-37	53a/b	1754	ERKEK	HALLAC ELHÂC MUSTAFA b. ABDULLAH	ŞEHİR	118.821	111.282	30,2	1,8	0	0	0	0	30,2	0	0	0	0	0	0	62,2
R-37	53b/54a	1754	ERKEK	YUVARTMAÇ ALİ ÇELEBİ	ŞEHİR	27.021	25.306	48,8	6	0	0	2,2	10,2	0	0	2,2	0	0	6,2	0	75,6
R-37	54a/b/55a	1754	ERKEK	KURİYYELHACİ??? ALİ b. AHMED	ŞEHİR	72.057	67.485	0	4,1	0	0	0	0	0	0	0	0	86,5	0	0	90,6
R-37	55a	1754	KADIN	FATIMA bt. ELHÂC MEHMED b. ABDÜLMENNAN (eşi MEHMED BEŞE İBN YUSUF)	ŞEHİR	10.920	10.227	0	0	0	0	0	0	0	0	14,2	0	0	0	0	14,2
R-8	3a	1778	ERKEK	PENDEV OĞLU HÜSEYİN ALEMDAR	ŞEHİR	52.128	18.594	30,7	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	30,7	33,7
R-8	88b	1779	ERKEK	GAZGANCİ GERGİ	ÇİFTLİK	51.280	19.793	37,4	25	0	0	0	0	0	0	6,2	0	0	0	0	68,6
R-8	89a	1779	ERKEK	MONLA ALİ ALEMDAR b. HALİL	ŞEHİR	133.320	51.459	0	6	0	0	0	0	66,6	0	0	6	0	0	0	78,6
R-8	89b	1779	ERKEK	DEBBAĞ SALİH BEŞE	ŞEHİR	35.084	13.542	0	0	0	0	0	19,3	0	0	0	0	0	0	114	19,3
R-8	90a	1778	KADIN	FATMA HATUN	ŞEHİR	8.860	3.160	72,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	72,2
R-8	91a	1778	ERKEK	BAKKAL MUSTAFA b. ELHAC HÜSEYİN (ADI YOK) PEHLİVAN MEHMED AĞA'NIN EŞİ	ŞEHİR	46.800	16.693	61,5	6,8	0	0	0	0	13	0	0	0	0	0	0	81,3
R-8	91b	1778	KADIN		ŞEHİR	139.280	49.680	57,4	1,1	0	0	0	0	0	0	21,3	0	0	0	0	79,8
R-8	92a	1778	ERKEK	İMAM SEYİD SÜLEYMAN EFENDİ	ŞEHİR	64.188	22.895	29,9	3,7	0	0	0	1,2	0	0	0	0	0	40,3	0	75,1
R-8	92a	1778	ERKEK	ÖMER AĞA	ŞEHİR	58.292	20.792	46,6	2,7	0	0	0	0	0	0	41,1	0	0	0	0	90,4
R-8	92a/b	1778	ERKEK	ŞIKARINIZADE ELHAC ALİ ALEMDAR b. ELHAC AHMED	ŞEHİR	61.480	21.930	78	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	78
R-8	93a	1778	ERKEK	MENZİLCİOĞLU MONLA AHMED	ŞEHİR	237.280	84.636	0	2,3	0	0	0	0,4	0	0	0	75,2	0	0	0	77,9

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : BAŞ, Ahmet İlker

Uyruğu : Türkiye Cumhuriyeti

Eğitim Derecesi	Okul/Program	Mezuniyet Yılı
Yüksek Lisans	Bilkent Üniversitesi/Osmanlı Tarihi	2015
Lisans	TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi/Tarih	2012

İş Deneyimi, Yıl	Çalıştığı Yer	Görev
2018-halen devam	Ankara Hacıbayram Veli Üniversitesi	Araştırma Görevlisi
2016-2018	Gazi Üniversitesi	Araştırma Görevlisi

Yabancı Dil

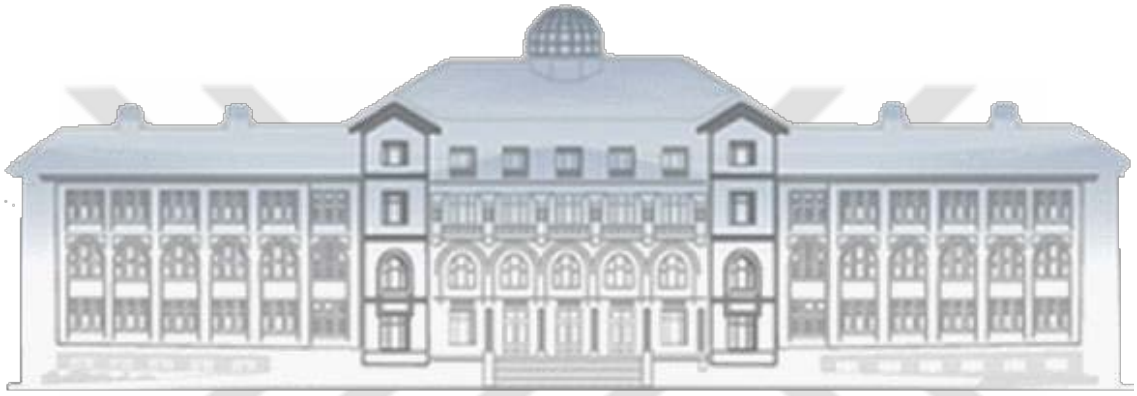
İngilizce, Rusça

Yayınlar

Baş, A. İ. (2022). “Rusçuk Çiftlikleri ve Çiftlik Piyasasında Eski Aktörler, Yeni Figürler”. *Gazi Akademik Bakış*, 15(30). 177-201.

Baş, A. İ. (2019). “Kırım Savaşından sonra Bulgarların Rusya’ya Göçü”. *Uluslararası Katılımlı Genç Akademisyenler Sempozyumu: Osmanlı Devletinde ve Türkiye Cumhuriyetinde Göç ve Kültürel Etkileşim*, 2-3 Nisan 2018. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi. 179-206.

Baş, A. İ. (2017). “Serflik ve Bolşevik Devrimi Arasında Charykov’un İstanbul Yılları”. *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12(26). 21-40

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR..

